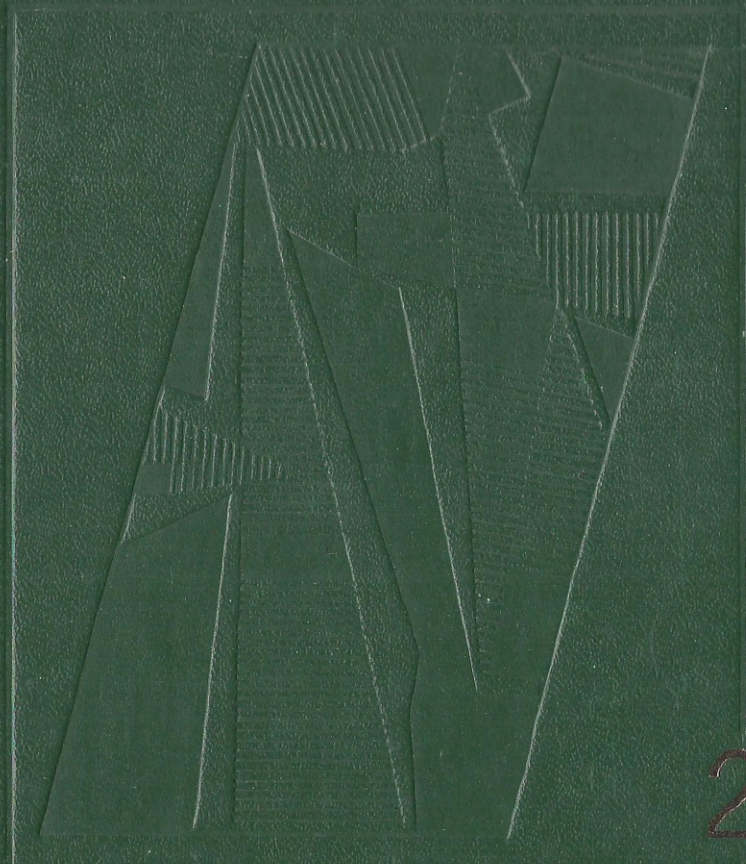

32

П 95

Тempo
ГyPIHEHKO

2

Петро
ГУРІНЕНКО

Вибрані твори у двох томах

Петро ГУРІНЕНКО

Том 2

АЛЬПІЙСЬКА АЙСТРА

Повість

У СЕРЦЯ СВОЯ ПАМ'ЯТЬ

Роман

Київ

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1983

Во второй том избранных произведений украинского советского писателя вошли повесть «Альпийская астра», в которой поднимаются морально-этические проблемы, и роман «У сердца своя память». Судьба героини романа Соломии Леглич сложилась трагически. В первый же день Великой Отечественной войны она потеряла мужа, лейтенанта-пограничника, и попала за колючую проволоку фашистского лагеря смерти... Пройдя через все испытания, Соломия сохранила чистоту души, мужество, верность Отчизне.

АЛЬПІЙСЬКА АЙСТРА

Новітв

Легко скочила у воду, похитнулася, шукаючи рівноваги, руки, зігнуті в ліктях, підняла вгору, до обличчя. І він побачив її всю й одразу відчув, яка вона тонка станом, які ще гострі в неї лікті і висока шия і який непокірний нахил голови. З-під її ніг голубувато-зеленим віялом сплеснулася вбоки вода й затремтіла, опадаючи вниз. Його чомусь гостро вразили кольори, які сяйнули перед очима: білий, коричневий і голубий. На дівчині біле плаття, ноги в неї засмагли, а стояла вона огорнена якусь мить голубим віялом води. Забувши про біль, він хотів зазирнути їй в обличчя, та дівчина рвійно нахилилася до його коліна, присіла навпочіпки й гарячими, як присок, пальцями торкнулася збитої шкіри, погладила легусінько навколо пораненого місця. Все це скоїлося так швидко, що Микола не встиг зніяковіти чи запротестувати. Дивився на смагли, тонкі в зап'ястях руки з довгими гнучкими пальцями, на схилену голову з важкою кучмою чорного волосся й слухняно ждав, що вона робитиме. Дівчина не помічала його пильного погляду, цілком зайнята збитим коліном, лише маленькі точені вуха рожевіли, займалися вогнем і пальці, здається, швидше рухалися, невідомо що чаклюючи над ногою.

— Зав'язати треба! — глянула Миколі в обличчя і немов осліпила його чорним сявом глибоких очей.

Сизим маревом, мов жива легенда, мрії вдалині Карпати, вигрівали під сонцем округлі вершини. Над горами десь у безвість мчала гнана вітром одинока хмарина, й химерна тінь од неї, наче чиясь зажура, бігла по заліснених вершинах, гасила на мить ряхтіння зелені й далі пливла, як вітрило на хвилях, то здіймаючись на верховини, то враз шугаючи вниз, по крутому схилу, щоб знову вимчати на зелений верх. Аж дзвеніло чисте й водночас врине, як прозелень скла, низьке небо...

— Чим же зав'язати?

Вона прикрила на мить очі. Вони в неї, виявляється, не чорні, а темно-карі, з якимось таємничим світлом в глибині, ніби пламеніють, хитаються в зіницях мерехтливі ліхтарики. Припухлі повіки стягнуті до кутиків очей. Чоло високе й чисте, обвіяне теплим вітром. Озираючись довкола, наче шукала очима, чим би зав'язати коліно, підвелася рвучко на ноги. Рішуче взялася за низ білого плаття і з тріском відшматувала його край. І той тріск ніби зашехотів по Миколиному серцю, розгайнував чуття. Тепло і часто дихаючи на коліно, перев'язувала. Смолисто-чорне волосся лоскотно торкалося шкіри і — дивно — гмувало біль.

Підвелася, стріпнула головою, волосся заструмувало, обпекла поглядом дикуватих очей і, зітхнувши, мовила:

— Тепер усе буде гаразд...

Йому було радісно од її присутності й допомоги, і водночас він відчував ніяковість, що дівчина бачить його безпорадним, у мокрому одязі. І треба такому трапитися!

Вертався з гір додому, обвітрений, повний сил і радісних передчувань. Таким його завжди робив гірський ліс — стрімкі смереки на верхів'ях, кремезні буки на схилах, чіпка ожина на осоннях, — і його вічний шум, в якому зливалися тисячі різних звуків; і вся райдуга кольорів, і лісові духмяні пахощі, що сповнюють радісним хмелем голову. Йшов широким, швидким кроком, і зупинила його лише порожиста мілка річка. На бистрі бовталися дивовижні кам'яні звірі, полоскали у воді блискучі гладенькі спини. Пахло нагрітим камінням, гнилим паліччям і зеленою травою. А його легені ще неначе забивав звичний запах навскіс пиляного бука, щойно витягнутого з розпеченої парильні. Здавалося, що варто лише простягти назад руку, і пальці відчують гарячу, вигнуту обручем заготовку, бери її і клади під ножі верстата.

Норовиста вода сердито пирскала під ноги кошлатою піною. Микола задивився на думні гори (десь там, за верховинами, лежало рідне село) й зітхнув усіма грудьми, і хтозна, чого більше було в тому зітханні, чи легкого, мов тіль од хмарини, суму, чи гострого передчуття близького щастя, яке зеленою повинню хлюпало довкруг, брало в міцні обійми. Досвітнім сонцем, що розбуркує і випиває сріблясті скляні роси, підступала до серця радість — з тривогою навпіл. Що щастя буде неодмінно, відчував усім еством, і незвичайною легкістю наливалось тіло.

Біля води трава просто-таки жахтіла зеленим вогнем, зволожена донесхочу сердитими бризками. Зелень м'яко розступалася, приймаючи в ніжні обійми босі ноги, у видавлених п'ятами ямках ненадовго утворювалися продовгуваті калюжки. І ніщо не віщувало бентежної зустрічі.

Все тут точнісінько таке, як і в них у горах, тільки річка там вужча; вона повсякчас, і вліті, і взимку, дихає крижаним холодом, кушпелить над чорно-синіми плесами сиві тумани, мов вранішній дим із хатів тут днює й ночує.

Малим хлоп'ям Микола думав, що дно їхньої річки вистелене кригою, яка навесні поринає вглиб і там чекає на зиму, тому й холодно біля води, від того й пара вихориться цілий день. Підрісши, він вліті годинами просиджував на камені й видивлявся, ждав, чи не забіліє, не зблисне ненароком крига під водою. Відважившись, пірнав сторч головою де найглибше, хапався руками за каміння й широко розплющував очі, щоб краще бачити. Та ніякої криги на дні не було. Камінь як камінь, не холодніший за той, що лежить на мілині. Однак цікавість у Миколи не згасала. Якось підговорив Руснакового Іванка, з яким мали йти восени до першого класу, податися разом у гори.

Хлоп'ята потай од матерів загорнули в капустяне листя холодного токану, сховали за пазухи і городами дремували до передгір'їв. Думалося їм знайти крижані печери, в яких вода набирається холоду. Покололи босі ноги, натрудили їх, подряпали щоки і шиї, проте дійшли до того місця, де Бистринка була не ширша за стежку на городі. Постояли в сирому зворі — холод дошкуляв, як у глибокому льосі, аж дрижаки їх пройняли, — проте печер не знайшли. Хотіли вже перекусити, шукали місця, щоб сісти, і раптом похололи: біля ніг, по струхлому листі, через мертве паліччя повзла чорна ящірка. По всьому тулубові і на хвості пломеніли червоно-оранжеві плями. Темні, пильні очі дивилися не блимаючи. Ящірка наче виборсувалася з густої рідини, так їй тяжко було пересувати лапи. Микола з Іванком злякалися й чимдуж порснули в куші, подалі від тої холодної гадини. Бігли з усіх сил, страх, ввижалося, хапав за п'яти. Десь погубили й капустяне листя з токаном. І в обох шугала думка, чи не та це ящірка, що у вогні не горить, чи не про неї розповідала баба Пижичка?

Добралися додому вже поночі, полякавши своїми мандрями близьких. Іванка батько таки відшмагав лозиною, а в Миколки сама мати. Вона його ніколи пальцем не заче-

пила. Слухаючи синову розповідь, тільки скрушно хитала головою, не то осуджуючи, не то захоплюючись допитливістю хлоп'ят...

Маевою кульбабою одцвіло дитинство й відлетіли в безвік пушинки-роки. Вже й школа позаду, й рідне село далеко... А матері, матері... немає... Та наяву чуються її ласкаві, як грій сонця, слова: «І нащо ото, сину, той холод, ту кригу шукати? Людині тепло потрібне...»

Голова тепліє від доторку матиної руки — шорсткої, як жорна, і ніжної, як повів вітерця...

Микола ступив на камінь, узувся. Відразу за річкою починається міська вулиця. А на цьому боці, неподалік, чорніли присадкуваті халупи, стояли ніби після великої пожежі — такі були закурені й облуплені. Деякі не мали навіть вікон, а на місці дверей вітер наплав старі рядна, деінде погромихував іржавою бляхою. (В якійсь книжці Микола бачив фото, а на ньому жовту гору, зриту норами печер, в яких живуть цигани в Іспанії). Оддалік на горбі, біля стрункої тополі, ясно палало багаття, біля нього галакала дівтора.

Циганський табір, спадщина колишнього лихоліття, стовбичив на околиці зеленого міста. Микола не раз дивився на нього із скель, що нависали з боку гір над самісіньким табором. Вони густо заросли молодими деревами, там багато колючого терну, трава червона од суніць. У зелених нетрях удень лунко дзвонить жовтогруда іволга. Слухати її і радісно, й тривожно. Ввижається, що то циганське дівча заблукало у хащах і ніяк не знайде звідти дороги, кличе неньку, жаліється, що покололо ноги, та його вона не чує.

Перестрибуючи з каменя на камінь, Микола наближався до протилежного берега і все чомусь позирав назад, на задимлені халупи, над якими леліли лазурові потоки повітря, — щось його підсвідомо манило: чи одвічна нерозгаданість циганського буття, чи просто те, що він у таборі ніколи не бував. Багаття перед тополею сягало зелених віт...

І тут ліва нога ненароком сковзнула, і він упав, ударившись коліном об камінь. Од різкого болю на якусь мить зневидніло в очах, хитнулися, ніби розвалюючись, і зникли халупи. Отямився, вже сидячи в воді. Притулився спиною до каменя, обперся позад себе руками, стаючи на неушкоджену ногу. Закотив холощу: з коліна цебеніла кров, жовтим клаптем відстовбурчувалася збита шкіра.

— О-йой, як же це ти? Боляче? — несподівано пролунав над ним дівочий голос...

Микола здригнувся і глянув через плече вгору. На камені, виставивши одну ногу вперед, стояла висока дівчина в білому платті, з засмаглими до чорноти стрункими ногами. Парусинові босоніжки вона, мабуть, щойно побілила зубним порошком — з них осипалися білі порошинки. В чорних очах тепло і щире співчуття, а жаркі губи чутливого рота кривилися, ніби дівчині теж боліло. Вона навіть руками сплеснула. І той сплеск сухих долонь, ледь чутний у шумі ріки, для нього пролунав чомусь занадто голосно. Він хотів випрямитись, але не міг.

— Пожди,— сказала вона.— Ось я зараз... Зараз!

Зав'язана нею нога не боліла.

— Іти сам зможеш?

— Спробую,— ступнув і скривився.

— Спирайся на моє плече...

Її плаття гірко пахло димом, плече обікало долоню, а по воді, по зеленому березі смугами мінилося живе світло, з золотого робилося блакитним, а потім сіріло, гублячи на очах і сонячний блиск, і повітряну голубиць, і десь в глибині, при самій землі, під тими мінливими смугами вгадувалася темна, червоняста барва якоїсь далекої пожежі. Вона то зникала зовсім, то проступала чітко, мов пролита кров. Небо на заході було у стрімких, як стріли, смугах.

— Ти звідки взялася?

— Звідтам,— махнула недбало рукою в бік табору.

На затравілому березі зупинилися. З його сірих у смужку штанів ще збігала вода, її босоніжки, які хвилину тому сяяли білиною, посіріли, забруднилися. Микола дивився на зарошену білим пушком щокую біля вуха, на маленький ледь-ледь кирпатий ніс і потай милувався її вродою. «Навіки гарна»,— вродилася думка, мабуть, щоб жити... Підборіддя здається трохи важкуватим, але іншим воно не може бути, бо тоді б виділялося високе чоло. Яскряться просвічені сонцем очі — вони знову стали чорними. Коли вона дивилася прямо, то щось дикувате проступало в бистрому погляді, а зараз очі сяють лагідно, замрійно.

Він і раніше зустрічав циган, але бачив їх тільки здалеку, ніколи не спіткався віч-на-віч, і тут, у місті, де проживає вже третій рік, і колись на Верховині, в рідному селі. Чорнолиці циганки в рясних спідницях, з меткими очима

приходили в село завжди вранці, ніби дождавшись десь під лісом сходу сонця. Нишпорили по городах, ходили від хати до хати, ворожили, щось міняли, випрошували, а дещо брали й так. Про це ставало відомо надвечір, коли циганська облога відступала й слід за нею холонув. То одна, то друга жінка здійсмали галас на весь куток, аж лящало: «А де мій чубатий півень, де зозуляста курка? Та я ж тільки повісила той рушник!»

Але ця дівчина нічим не схожа на тих циган. Нічим. Коли б не випадок, вона, певне, й не звернула б на нього уваги. Напружено роздумував, про що з нею балакати. Несподівано для себе сказав, що нога вже ніби й не бо-лить. Вона сяйнула на нього очима, нахмурила брови.

— То бувай здоровий! — крутнулась на одній нозі і, як гірська серна, з каменя на камінь поскакала через річку.

— Зажди! Куди ти? — простяг він руку за нею.

Не обернулася, крізь порвану тканину ніжно смагло округле стегно, бентежачи Миколу. Вже майже біля того берега стишила вона біг, круто перехилилася станом і звела пальцями докупи порвані краї плаття.

Не вибігла, а злетіла по схилу, блискаючи проти сліпучого сонця засмаглими литками. Порівнялася з тополею, що нагиналася, тріпотіла на вітру, мов полумінь яркої свічки, і знову випрямлялася, на мить зупинилася, махнула навідліг рукою, либонь, відштовхнувшись од повітря, і враз зникла по той бік горба, неначе й не було її.

2

Вони вкрай не схожі між собою. Один високий, стрункий, і голова в нього гордо посажена між широких плечей, обличчя з різкими рисами, з орлиним носом, вродливе, погляд прямиий, впертий. У другого ж — постать важка, як ляпа, голова велика й вугласта, і це вона, либонь, своєю непомірною вагою розчавила плечі і видавила на спині гострий горб. Руки у горбаня довгі, сягають нижче колін і, мабуть, по-звірячому сильні й нещадні. Йдучи, він ними ніби обпирається об землю. Над короткою, заломленою назад шиєю нависає масне волосся, з нього рясно сиплеться лупа, і нею рябіє чорний, з масними плямами на вилогах піджак. Високий теж у чорному костюмі і білій, під краватку, сорочці. Під пахвою він затис футляр із скрипкою, звично притримує його ліктем лівої руки, певне, й не думаючи про це. Горбань час од часу кидає на свого

супутника злий, обпалюючий погляд, та, диво, враз і відходить: руді, з колами навколо зіниць очі темніють, товсті, роздавлені губи ворущаються. Складається враження, що горбань не відразу розуміє, хто крокує поруч з ним. Ненависть, яка кипить у нього до всіх здорових і вродливих людей, першої миті пересильює інші чуття і не дозволяє засвітитися думці. Трохи оговтавшись, горбань чи згадує, чи починає головою доходити, що молодий красень із скрипкою — його син, його кров, і тоді очі змінюють вираз, і на губах з'являється посмішка.

У циганському таборі дзвенить неймовірна тиша, халупи стоять, як пустки. Сонце пече нещадно, і глиняні стіни, наче жовті руйновища стародавнього поселення, здається, куряться синім димком і от-от займуться полум'ям. Де-не-де зрідка сліпуче спалахують білі стіпи, відбиваючи проміння. Ніде не видно дерев, лише перед однією халупою з плоским дахом завмерла, опустивши пожухле листя, стара, безплідна шовковиця. Цигани лежать по затінках, і тільки невгамовні дітлахи вовтузяться в поросі разом з собаками. Забачивши горбаня, циганчата відбігають подалі.

— Ти сьогодні, Пішто, чомусь рано вибрався? — запитує Сильвестр, втупивши очі в землю. Його погляд неначе креслить по дорозі, поміж колій од коліс, незриму борозенку, яка й веде його вперед, не дає збочити. Горбань натужно роздумує, і нелегкі його розмисли, бо ніяк не дасть їм ради, ніяк не відрве очей від дороги. І запитує він для годиться, щоб не мовчати...

— Неділя... Ми починаємо грати о шостій, — відповідає Пішта і здивовано позирає на батька. Щось він не такий як завжди. Одяг на ньому той самий, і твердо ступає старий, по боках рота позначилися дві злі риски, але не той він, не той...

— Про бал ти вже домовився? — піднімає важку голову Сильвестр. Очі в нього почервоніли від припливу крові.

— Все гаразд. На балу я не гратиму. Корчі замість мене буде.

— Корчі, — похитав головою горбань. — Коли б не напився... Ти вже доглянь за ним!

— А чи матиму я час? — здвигнув плечем Пішта і ще раз скося оглянув батька з ніг до голови. Не міг знайти якоїсь відмінності в його вигляді і тому заспокоєння не відчув.

— Не буде в тебе часу... Це правда, — повторив батько. — То я скажу Йордану.

— Оце найліпше. А то лишу Янку і зачну бігати за Корчі...

— Колись файний з нього скрипаль був! У-у-у, який скрипаль,— горбань задер підборіддя, відкопирив нижню губу.

Пішта не відповів, він думав про Корчі. Такі народжуються, мабуть, раз у сто років. Слава про Корчі, про його скрипку і золоті руки розійшлася колись по всій угорській рівнині і до Відня докотилася. Щоб послухати Корчі, приїжджали із Будапешта, і він грав усім, хто просив його, хто хотів слухати. Це не вважалось у нього за труд. Забрали його в Будапешт, і він десь там грав чи в найбільшому ресторані, чи навіть у якомусь театрі.

Не було Корчі у таборі п'ять довгих років. Пішта тоді ще хлопчаком бігав по вулиці. Всі почали забувати про скрипаля, тільки смутна Марьця, дружина, чекала свого чоловіка, не шукаючи собі пари. Іхав Корчі у Будапешт чорночубим хлопцем, якому тільки-тільки смакувала горілка, а повернувся сивим п'яничкою. Схилену голову привіз білу як сніг, лиш скроні чорніли, ніби намазані сажею, і це якось дивно молодило пожмакане обличчя. І руки вже не ті були у Корчі...

Тепер ходить він вечорами від буфету до буфету і грає, що йому замовлять, за чарку горілки чи за гріш. Повертається додому вже десь перед світанком, хитаючись, брудний і розпатланий, але завжди з скрипкою. У всякий час Марьця зустрічає його перед порогом, бере під руку й веде в хату. Прокидається Корчі в обід... Голий до пояса, виходить у двір, де стоїть відро під деревом, і починає пити воду, кухоль за кухлем, неначе його палить всередині негамовна спрага. Цигани часто сперечаються: скільки цього разу випив Корчі води: п'ять чи шість кухлів. Потім він обмотує, наче турок, мокрим рушником голову і заходжується чистити костюм. Чистить його годину, дві, три долинами, шкуринкою хліба, сухою щіткою. Наставляє піджак проти сонця, дмухає, заплющуючи очі, на сукно, витрушує поли. Далі мочить щітку у воді, розбавленій оцтом, і все заново перечищає. Благенький костюм його світиться. А Марьця тим часом пере і прасує єдину білу чоловікову сорочку... І так щодня. Взимку у Корчі більше роботи: треба чистити й пальто. Надвечір він вибирається до міста, охайно прибраний: у добре випрасуваному костюмі і білій сорочці з чорною краваткою — традиційному вбранні музикантів,— йде тверезий, як тонка льодинка, того й дивись — задзвенить. Марьця стоїть на порозі і поглядом великих

смутних очей проводить його, щось безмовне шепочучи бляклими, але ще повними вустами. І такий біль застиг у порусі розкритих брів, що не треба питати жінку про її життя...

В якийсь із днів, почистивши костюм і одягнувши білу сорочку, Корчі не йде до міста, а сідає під шовковицею біля своєї халупи, бере в руки скрипку, яку йому шанобливо виносить Марьця. Він чомусь припадає до неї надовго вухом і слухає тільки йому чутні звуки...

Його скрипка плаче, сміється, ніжно воркує, гуде... Марьця німо стоїть перед чоловіком — жилаві руки її неспокійні. Вже малеча давно вклалася спати, а Корчі грає, ворухить завісу ночі чарівними звуками. Рве її несподіваним різким помахом смичка на клапті, оторочені мінливим сяєвом, розметує вбоки озвучені шматки темряви, і вони то спокійно плывуть, то мчать шалено кудись у гори, у високість. Звихрені звуки стискають серця слухачів. І коли є місяць, то він теж, далєбі, дзвенить, мов срібні литаври. Дехто сміється, крутить пальцем перед лобом, але більше таких, що не можуть втримати зітхання і не сплять разом з Корчі і Марьцею...

— Він і зараз файно грає,— каже Пішта, пробудившись од думок.

— Файно... Але послухав би ти його колись! — голос Сильвестра пом'якшав, і обличчя ніби погарнішало.— Послухав би ти Корчі, коли в нього руки не тремтіли... Таким великим музикантом може бути тільки циган! Та ліпших музикантів, ніж ми, немає у світі. Хе... Це правда! Циган усякої може: і руської, і малярської, і чеської, і своєї, циганської... У Відні, Будапешті найліпші оркестри всі, як один, циганські... Та музика в нас у кожній жилці дзвенить.

Горбань замовк, поринувши у милі його серцю думки. Мовчки загірив пиліюку ногами, мовби клишоногий віл. Грубі, неначе з дерева зроблені, черевики його не згиналися, на опуклих підшвах хіба що гойдатися, а не ходити, та Сильвестр твердо і з якимось злом топтав землю.

— Ти, Пішто, зайди до Янки... Ще раз перемовся з нею про бал, щоб усе було гаразд.

— Та чи я не відаю!.. До балу чотири тижні,— сказав сердито Пішта. Його дратувала власна безпорадність: ніяк не міг доміркуватися, чим сьогодні батько вирізняється, чи він, Пішта, сліпий чи дурний, що не може нічого вбагнути.

— День добрий, Сильвестре,— несподівано пролунав скрипучий голос.— І Пішта з тобою... Як гарно вбраній, ух, який легінь... Коли б я молодша!

Крива Юлька не знати звідки взялася на безлюдній вулиці. Стояла їм на дорозі і плямкала губами, випускаючи з рота кільця диму.

— А, Юлько,— Сильвестр чмихнув носом.— Тебе ще більше зігнуло... Чув, що в суботу музика буде в тебе?

— Буде... Оце й мала тобі сказати... Танцюватимуть... Ти ж, Пішто, прийдеш з Янкою?

— Прийдемо... Щоб ми пропустили танці? Такого не було.

— І ти, Сильвестре, зійди... Чарка знайдеться...

— Буду і я... А зараз нам ніколи.

Крива Юлька зосталася стояти як стояла, а батько з сином пішли далі.

Вже біля мосту Сильвестр притримав Пішту за рукав:

— Треба хутчій кінчати... А то Мирона роз'ятрюємо. Сьогодні ми знову зчепилися... І нащо тобі було займати Магду,— в тоні горбаня відчулося прохання.— Обіцяти їй щось. Однак вона не дівкою була. Мирон так і кипить; думає, що то ти.

— По мені,— махнув рукою Пішта.

— По мені, по мені,— перекривив його батько.— Нічого ти не тямиш... На Мирона я завжди можу спертися, як на кам'яну стіну. Він та ще Йордан — це моя опора. Що я без них! Зараз Янка не слухається, а там, дивись, і Магді закортить, ще й Вайнагій завошколубиться. Ні, з Мирonom мені треба ладити!

— Янку ти не рахуй. Як тільки візьму її до себе, вона й слова не мовить. Ти її не почувеш! Повір мені,— Пішта поплескав себе долонею по грудях, твердо переконаний, що так воно й буде.

— Аби ж так, а то вона зараз, бачу, підскакує, як жива риба на гарячій сковородці, того й гляди, що кудись порсене.— Сонце блиснуло на масному чолі горбаня.

— Все буде як треба,— роздумуючи, мовив Пішта.— Як треба!

І замовк, щось видивляючись у синім мареві, що тремтіло над річкою. Потягся всім тілом угору, закинув назад голову і міцно, до скреготу зціпив зуби. На долоні наче відчув Янчині тверді груди, і вуста її жарко палахкотіли перед ним. А от зустрітися поглядом з нею, навіть у думці, не смів.

— Буде порядок,— уже тихше сказав Пішта.

Вони стояли один проти одного із змокрілими од спеки чубами і важко дихали — сонце наче заповзялося дощенту випалити землю. В батька і в сина, в їхніх до краю несхожих обличчях проступало щось спільне, воно виказувало те, що в жилах обох тече однакова кров. Очі Пішти, незважаючи ні на що, були батькові, хоча вони й не горіли тупою жорстокістю, замість неї прозирала пиха, яка могла в майбутньому легко перерости у жорстокість. І підборіддя у Пішти батькове, вперте, правда, не таке вже й грубе. Але то вже справа віку. Дивно, як можуть бути подібними такі, на перший погляд, зовсім різні обличчя!

— Що я! Я музикант,— мовив Пішта.— Ти інших тримай у руках. Ну, мені час... Пустя!

Горбань тільки тепер помітив, що тримає сина за рукав, хрипко засміявся, розтис пальці. Він залишився на місці, проводжаючи поглядом Пішту. В його темно-рудих, з колами навколо зіниць очах уже не помічалось злості, однак вираз тупої задуми не зникав з обличчя.

Горбань бачив, як син ступив на пішохідний міст — легкий і прозористий здаля. Його тонке полотно, либонь, гойдалося і могло, того й дива, уломитись. І у вугластій голові тьмяно заблищала думка: «Нащо такі хисткі мости будувати!»

А Пішта нічого такого не думав, ступав по дошках моста, не дивлячись під ноги, він ще рився у власній пам'яті, шукаючи відповіді: чим саме вразив його сьогодні батько. Ломило голову, але догадка не приходила. Розчинив високі скляні двері ресторану. У залі сліпий Тібор уже бренькав на фортепіано, і це враз відволікло Пішту від марних роздумів. Попереду був довгий ресторанний вечір з п'яним галасом, з задушним запахом кухні, з густим цигарковим димом над столиками і під стелею, і він мав грати на скрипці, а не сидіти гостем у залі.

3

Микола не відразу пішов од річки. Стояв ще якийсь час на березі і дивився, як над табором тремтіло прогріте повітря, а під тополею, все розгараючись, палахкотіло багаття. І жар од нього сягав через річку, обпікаючи щоки, шию і, здається, груди.

Мокрі штани обліплювали ноги, лоскотно торкалися шкіри. Спрямував свої кроки з дороги на стежку, яка залягла

між парканом і густими зарослями білолистої маслини. Колючки чіплялися за одяг, інколи торкалися й тіла. А на його обличчі квітнув все ширший усміх, і очі дивилися невидюче. Підходячи до гуртожитку, він таки нашпортнувся на кущ, потрапив між гілля. І тільки тепер озирнувся довкола. Дівочий голос прикував його до місця:

— Миколо!

Він нехотя обернувся і побачив Анничку. З книжкою на колінах сиділа вона на лаві і пильно дивилася на Миколу. Він, не відповідаючи їй, розвів руками, мовляв, нічого страшного не трапилось. Ага, ти про одяг питаєш?! Поруч же річка, хіба не можна замочитися? Дівчина сквапно скочила на ноги. Книжка білим птахом сковзнула з колін і розкрилася на траві. Анничка переступила через неї.

— Ти весь мокрий!— непідробна тривога прозвучала в її голосі. Була Анничка яскрава і гарна у своїм щирім співчутті. При темній, смаглявій шкірі мала світло-карі очі, які іскристо осявали довгасте обличчя і надавали йому виразу постійної задуми чи тонкого смутку. Зараз Микола був не в настрої розбалакувати з нею, але природна делікатність не дозволяла йому різко позбутися дівочого товариства. Щось придумувати не хотів, повідав те, що було.

— Посковзнувся й упав у воду.

— І дуже впав?— подалася Анничка вперед.

— Та ні,— здвигнув він плечем.

— Сам винний. Не схотів мене взяти з собою у ліс, то бач, що трапилось,— жартівливо надула губи Анничка.

І вони замовкли. Микола мовчав, бо, здається, все, що міг, сказав і думав тільки про те, як би швидше піти. Анничка збиралася з словами, вражена якоюсь відчуженістю хлопця.

— Знаєш що, Миколо? Ти йди переодягайся, а потім да-си мені свій одяг, я посушу і випрасую.

— Не хочу тебе обтяжувати цим.

— От іще! Хіба мені важко?

— Чи я сам не випрасую?! Не вперше!

— Досить розмовляти,— брала дівчина зверхній тон.— Йди швидше, а то ще й застудишся.

Зверхність давалася Анничці важко, бо походила вона від радощів, що випала нагода прислужитися Миколі. Тьоті Паші не було в коридорі, її гучний голос чувся з прасувальні, вона когось там наставляла на розум. Микола, ніким не помічений, пройшов у кімнату. Анничка зосталася в

коридорі. Стояла і слухала, що робиться за дверима. Раз заgrimкотів стілець, і вона подалася вперед.

Минуло, може, хвилин десять, а Микола не виносив свого одягу. З прасувальні визирнула тьотя Паша, кинула цікавий погляд на Анничку, яка застовпіла перед дверима до хлопчачої кімнати. Стояти далі було незручно, і дівчина штовхнула долонею двері. Від здивування і прикrostі поширила очі. Микола вже лежав у ліжку, дивився кудись у стелю і нічого не чув.

— Я його жду, жду, а він уже ліг,— сказала Анничка, стоячи на порозі.— Ми ж домовилися, що я тобі випрасую одяг.

— Я ж сказав, що сам це зроблю. Іди краще читай.

Штани й сорочку він розвішав на бильцях металевого ліжка. Лежав, відокремившись од дівчини задумою, а вона стояла ні в сих ні в тих. Ні, він сьогодні якийсь дивний. Знаходиться за три кроки від неї, і наче немає його тут. Анничка підійшла до ліжка, взяла на руку мокрий одяг і вийшла з кімнати.

Микола був незадоволений своєю поведінкою і домаганнями Аннички на турботу за ним. Стрясаючи металевою сіткою ліжка, хлопець перевертався з боку на бік, врешті повернувся обличчям до стіни і заплющив очі. Не хотів, щоб сьогодні ще хтось тривожив його.

Анничка згодом принесла випрасуваний одяг. На мить пристояла біля ліжка, але Микола не поворухнувся і не розплющив очей. Дівчина акуратно поклала гарячий від праски одяг на табуретку, тихо причинивши за собою двері.

Коли прийшли Панько з Стегурою, які мешкали у цій же кімнаті, Микола удав, що спить. А вони, забалакавши до нього раз-другий, залишили в спокої і далі перемовлялися між собою напівголосно.

Заснув Микола перед світом, коли відблиски червоної пожежі, що палала за обрієм, густо забарвили край неба і, віддзеркалившись од нього, осяяли заснулі дерева, димові трави, замерехтіли в чисто вимитих шибках. А доти не міг склепити повік,— мовчазними нічницями обступили узголів'я згадки. Не хотів одмахнутися від них. Радо віддався на поталу їм, бо вони водили його по високих і радісних плях, де, бачив він, сонце обгортало сьєвом напружену, як лист у бурю, дівочу постать. Циганка була близько, а потім почала даленіти, її постать ставала меншою, але залишалась такою ж стрункою й легкою, як і перед тим. Ось вона зникає вдалині, і сонця не стає — темрява.

Світною цяткою ще різьбитися в пам'яті смагляве обличчя і сяють заклично чорні, як та безконечність, очі.

Шкодував, що не взнав ім'я і не подякував їй. І все через власну несміливість. Та й вона винна — поки він роздумував, про що з нею балакати, крутнулася, як та мавка, і втекла. Чого б ото? І де її тепер шукати? У табір, який користується лихою славою, не підеш. А в місті мало надії зустрітися. Та, мабуть, він не відважиться підійти до неї, тим більше перемовитися словом.

Поступово згадки тьмяніли, і по їх основі розблисли, якраво квітнучи, мрії — здійсненні і нездійсненні. Це було схоже на те, як художник кладе на загрунтоване полотно мазки оживлених його рукою і серцем фарб — один, два, три... а там уже, диви, і вимальовується картина, якої, може, ніколи і в житті не було та й не буде.

Микола мріяв, як і кожен хлопець його віку, по-юначому сміливо і завзято. Він то уявляв себе якимось надзвичайним стрибунком, що на перших же змаганнях вдвічі перекиває рекорд світу, то бачив себе славетним поетом, хоч ніколи не написав жодного рядка. Не раз він мріяв і про інженерську роботу: от уже закінчено інститут, і він повертається в рідний цех з дипломом. Нічого не змінилося в стосунках з товаришами, він і далі шанує Йосипа Йосиповича, але робота в нього вже інша, бо він інженер...

Інженер!?

А то ще малювалася йому така картина: він приїжджає додому, на Верховину, йде у гори і там, у не знаній ніким печері, натрапляє на найбільше у світі родовище алмазів. Про його чудове відкриття пишуть усі газети Радянського Союзу.

Про дівчину ж думалось потаємно навіть од самого себе. При цій думці раніше чомусь спалахували очі задумливої Аннички. Сьогодні ж перед ним горіли інші очі і по-інакшому, ніж у Аннички. В них не читалося німого запитання...

Уявив себе разом із циганкою і внутрішньо спалахнув од хвилювання. Вони вдвох ідуть у ліс, на його улюблене узгір'я, сідають пліч-о-пліч під кушем тернини проти гарячого сонця і слухають, як дзвонить іволга, а потім через усе місто повертаються додому, наповнені сонцем, повітрям, радістю. Їх кожен бачить, усі заздять їхній молодості й щастю. І чоловіки, і жінки прикипають поглядами до дівчини. Волосся в неї, як уночі вода в гірському потоці, очі блищать... Найкраща вона й найвродливіша в світі! Микола йде, ніг під собою не чуючи, ніби летить над землею, щоб

не відстати... А що скоїться, коли прийти з нею до клубу? Всі будуть вражені, першої миті слова не зможуть вимовити, а найдужче дивуватиметься Панько... Йому, завзятому серцеїдові, ніколи не зустріти такої гарної дівчини... От тільки що вона циганка! Але ця думка недовго жила, вона враз зникла, хоч на серці й залишився легкий осад.

Непомітно поринув у сон, ніби хтось дружній підійшов до ліжка і заступив од Миколи все химерне й недосяжне, про що мріялося. Склепилися повіки, погасли чарівні видовиська й сліду од них не залишилося. Тієї самої миті, коли падав у безодню сну, хтось грубо поторсав за плече.

— Ти так усе царство проспий! — пролунав над головою голос.

Дуже не хотілося, проте довелося розплющити очі. Довготелесий Семен Панько стояв біля ліжка уже в комбінезоні, рум'яний після вмивання. Мокре волосся він гладенько причесав, і по ньому було знати зубці гребінця.

— На роботу час... Ілько давно пішов, — каже Панько. — Не хотів він тебе будити... Ти взяв якусь книжку в нього... Вставай!

— Зараз, — Микола глянув на сусіднє ліжко, справді, воно вже застелене.

Потай од Панька поворухнув ногою. Зав'язане (нею!) коліно не боліло. Гаряча, як племінь, згадка знову тіпнулася в грудях. Впився поглядом у стелю, щоб не бачити Панькових очей. Добре було б, коли б він мовчав, не спотворив цю чудесну хвилю недоладною розмовою. «Ну, мовчи, мовчи!» — мислено наказував товаришеві. А той не чув наказу, сідаючи на ліжко, почав розповідати:

— Аби ти знав, які вчора танці були. — Панько карбував слова, либонь, дослухаючись до власного голосу, милуючись ним. Довгасті його очі блищали. — А дівчата!.. Особливо одна. Як та біла ярка... Волосся... Я з нею тільки й танцював. Мав тобі розповісти ще ввечері, та пожалів будити.

Микола хотів сказати, що він добре чув, як прийшов Семен, бо не спав аніскілечки, але роздумав. Навіщо?

— Я проводжав біляву... Дівка, гейби медом намашена... І Анничка була в клубі... Тебе, мабуть, шукала, — теребив далі Панько.

Анничка? Микола хотів уявити дівчину, проте чомусь не міг цього зробити. Бачив пухнасті брови, карі очі, рум'яні щоках, а все обличчя не малювалося, та ім'я її чомусь звучало у вухах і далі, хоч Панько тільки раз його вимовив.

Глянув на товариша просвітлілими, як небо після дощу, очима і мовив, затипаючись:

— А коли б ти знав!

— Що? Як ти по горах лазив? І які квіти на стрімчаку знайшов?

— Ні... Якби ти знав, яка вчора в мене зустріч була,— підсвідомо підладжуючись під Семенів тон, сказав Микола.

— Ти з кимось зустрівся? Ну, розкажи, розкажи.— У Панька масно заблищали очі, звузились, неначе він несподівано угледів те, що довго шукав.— Будь же другом, розкажи...

Микола зітхнув, посміхаючись, потер долонями щоки.

— А що розказувати й навіщо? — одійшов од вікна, нагнувся до тумбочки, беручи мило.

Та Семен не з тих, що легко відступаються. У нього, як у декого з жінок, цікавість переважає над усіма почуттями. Тільки помани новиною, то й сам не будеш радий, не відкараскаєшся.

— Ну ж, Миколо,— мов обценьками, вхопив пальцями за плече, зазирнув у вічі,— Миколо...

Аж застогнав. А той мовчить, ні пари з уст, і на обличчі нічого в нього не прочитаєш. Це ще дужче розпалює цікавість Панька. Щоки у нього рожевіють.

— Не розкажеш? — і непідробна образа чується в голосі.

Микола йде до шафи за рушником. Семен простує за ним, Микола в коридор умиватись, той, наче пришитий, слідом.

Хлюпав холодною водою, зганяючи сон, і роздумував: розповісти чи змовчати. Було шкода віддати хоч крапельночку того, що трапилось вчора, хвалькуватуму Панькові. Ще не мав у житті подібних таємниць, тож не знав, як повестися. Семен шодня розказував про свої перемоги над дівчатами. Від його розповідей у Миколи холонуло в грудях, серце ніби хтось обкладав з усіх боків кригою. Хлопець бентежився, відводив погляд від масних очей оповідача, ніби теж був причетний до чогось нечистого. Внутрішньо протестував, хоч був переконаний, що не все в тому правда. Якось чув, як Катя Газій у розмові з подругою назвала Семена слиньком. А напередодні він розказував, що дівчина тліє від кохання до нього.

По дорозі на роботу Семен канючив, розпитував, а Микола посміхався й мовчав, увесь — настроєм, думками й поглядом — звернений у себе. Потім ураз тривожна тінь майнула в очах, ніби він за мить усвідомив усю значимість

того, що сталося. «Власне, і критись немає з чим», — сказав сам собі. Думка ця заблисла так нагло, що він аж збився з кроку.

А може, все-таки розказати Панькові і порадитися з ним, як тамувати пекучий шем у грудях, що прокинувся там невідомо чого? Семен знає, як поводитись із дівчатами: знайомитися з ними, проводити додому, освідчуватись у коханні. Микола вже хотів розповідати, готуючись почути від Панька: «Плюнь і забудь!» чи інший улюблений його вислів: «Дівчина, як тіль: ти за нею — вона від тебе, ти від неї — вона за тобою». А може, він недбало скаже: «Не трайте, куме, сили...»

Чим ближче до комбінату, тим люднішою ставала вулиця: через півгодини мала початися зміна. Робітники йшли тротуарами, ховалися в тіні листатих платанів, але там усім місця не вистачало, й багато хто черкав черевиками по камінню проїжджої частини вулиці. Хмурих, сердитих обличч, хоч би й хотів, то не знайшов би. Скрізь квітли посмішки, чулися веселі вигуки, наче зустрічалися люди, які бачилися не вчора, а принаймні торік. Людський потік робився гомінливішим, дужчим, і Микола з Семеном радо замішалися в ньому, додаючи до загального настрою і свою молоду радість.

— Агов, Миколо! Під ноги дивись, бо впадеш!..

— Здоров, Панько, — чулося з усіх боків.

— А тобі, Степане, жінка знову на обід цілий клунок на'язала!

— Щоб не схуд! — Регіт котиться вулицею. Опецькуватий Степан Орос теж регочеться, лясає себе по тугому животу. На його широкому обличчі мовби написано: «Ви собі смійтеся, а я худнути не збираюся!»

Хлопці забачили Йосипа Йосиповича. Догнавши його, мов за команду, привіталися і закрокували поруч. Лець помітна посмішка ховається в сивих, щіточкою підстрижених вусах старого майстра. Вона ж зібрала промінчиками шкіру навколо сірих побляклих очей. Жовті, спалені політурою руки майстер несе поперед себе. Якийсь час він мовчки дивиться на Семена, похитуючи головою, а потім переводить погляд на Миколу.

— Ви вже думали над тим, що я вам казав?

— Аякже, думаємо, — каже Панько.

— А ти, Миколо? — Йосип Йосипович торкає хлопця за руку.

— Що ви кажете? — приходять той до тям.

— Та ти що, не виспався після неділі?— м'яко запитує майстер.

— Нашого Миколу причарували,— підхихикує Семен.

— Хто ж це? Чи не Анничка?

— Та ви не слухайте його, Йосипе Йосиповичу... Хіба ви не знаєте Панька. Просто задумався й не чув, про що питали.

— Про ескалатор... Не підведіть же мене, старого! Ви зробіть усе як треба... Щоб і креслення були, й розрахунки.

— Зробимо!— Панько з усієї сили ляснув Миколу по плечі. Той ніяк не зреагував на це.

Тим часом вони ступили на подвір'я комбінату й зупинилися перед широко відчиненими дверима гнотомеблевого цеху. Терпко пахло розпареним буком, ніздрі лоскотали пари нітролаку. В незвичної людини, мабуть, запаморочилася б голова, а в хлопців ці пахощі тільки кров згуртували.

Микола ввімкнув рубильник. Пальці самі знайшли ще теплу, зігнуту обручем заготовку для стільця — поклали її під ножи верстата. Дзизнуло з-під них рожевою тирсою.

Під широким склепінням цеху йому вчувався шум порожистої річки, пирскала кошлатою піною вода і похитувалася, шукаючи рівноваги, смаглява дівчина, огорнена голубим віялом сплеску.

4

Ламка дівоча постать, легко і спритно оминаючи старі, віджилі свій вік меблі, що стоять у маленькій, з низькою стелею кімнати, рухається од вікна до дверей, від вузького столу до роздавленого дивана, ніби танцюючи по жовтій земляній долівці. Повертається на одній нозі, нахилиючись назад, час од часу стріпує головою, і прибійна хвиля чорного волосся м'яко огортає плечі й обличчя. Недбалим рухом смаглявої руки побіля шиї дівчина відкидає волосся назад і кожного разу на мить заплющує очі, щоб потім ще гарячіше зблиснути ними. Крізь шибки снується безперестану золота павутина сонячного дня і по-святковому принаряджує вбогу кімнату. Весело шкирить іржаві пружини старий диван, а недавно побілені стіни сяють сліпучою білинню.

Прибравши в кімнати, дівчина висуває з-під ліжка дерев'яну валіску без віка і дістає з неї розпороте барвисте плаття, в якого рясно посіклися комір і рукава. Розкладає

клапті тканини на ліжку, перед тим поклавши подушки на стіл, клацає ножицями, готуючись кроїти собі блузку. Та в цей час грюкнули сінешні двері. Від того звуку здригнулася й похашцем згорнула шитво, взяла зі столу подушки і прикрила його ними. Міцно прикусила нижню губу. Стоячи спиною до дверей, вже знала, хто прийшов.

— Здрастуй, Янко!

— Здрастуй, Пішто!— вона не рухалася з місця, незадоволена, що їй перешкодили. Навіть плечем стенула і тупнула ногою, але так, що він не бачив. Пішта сам підійшов до неї, взяв вузьку долоню і потиснув її.

— Давно не виділися!— сказав, сідаючи на старий, як циганський рід, диван. Пружини застогнали, заремствували. Циган покрутив головою, осміхаючись самими губами. В його очах окреслювалася втома.

— З того вечора минуло три дні,— спокійно мовила Янка, повертаючись до Пішти.

— Тільки? А не більше?— Він обережно, щоб не потрижовити пружин, закинув ногу за ногу в начищених до блиску чорних черевиках. Втопив непорушний погляд у дівчину... Поступово втома зникала з його обличчя. Очі світилися яскравіше: в них вимальовувалося неприховане бажання. Янка стояла, притулившись боком до ліжка, тримала на пальцях ножиці, стиха поцокуючи ними.

— Я так за тобою скучив...— Пішта не відривав погляду від її лица, високо вирізані ніздрі його здригнулися.— Аби ти тільки знала.— Він прокашлявся.— Аби знала...

Янка мовчала, і далі цокаючи ножицями.

— Граю вчора в ресторані,— продовжував він, дедалі промовистіше поблискуючи очима,— людей повен зал, дим стовпами над столиками, лампи потьмяніли, і твої очі блищать... Смичок прилипає до струн... Я стараюся грати найліпше, бо ж знаю, що ти слухаєш мене... І якраз твою любиму пісню виконували... Фортепіано і контрабас — тло пісні, а мелодію моя скрипка виводить. Барабан б'є глухо і тоскно, аж у скронях подзвонює. Про старого цигана та пісня. Вона мене щоразу зворушує.— Пішта голосно зітхнув, але на його обличчі не вималювалося ні суму, ні зажури. Воно було таким як завжди,— самовдоволено вродливим і трохи злим, із смугами рум'янцю на вилицях.

Янка вже навчилася читати на ньому думки й почуття господаря. Пішта був перед нею увесь як на долоні. Те, що він грав на скрипці в ресторані, був вродливим, забезпечувало йому, вважав Пішта, високе становище серед циган,

і не було потреби вдаватися до якихось особливих хитрощів чи довгих розмислів у стосунках з людьми... А до того ж його батько був вайдою. Син пишався тим, що батька слухають, бояться і ненавидять. А він — суворий вайда, ревнивий захисник циганії!..

— Жив собі одинокий циган,— розказував Пішта.— Дружина в нього давно померла, діти розійшлися по світах, і зостався він сам-душею. Свою тугу, болі відкривав такій же старій, як і він, скрипці. На ній грав, з нею розмовляв, як з живою... і спати її клав на ніч біля себе. І раптом нещастя: скрипка поламалася: розсипалася на друзки... Заплакав старий... Та перестань, Янко, цокати!— він покрутив головою, простягнувши до дівчини руку. Помовчавши хвилину, сказав хрипко:

— Тільки циган може плакати за скрипкою.

Через вийняту шибку — а їх усього чотири в маленькому вікні,— у кімнату, незважаючи на ранній час, сунулася спека, просякнута задушними запахами розімлілої землі, пройнята білим полиском відбитих променів. Дихалося важко, і настрої від того псувався. Виднілися далекі зеленосині гори, але їх свіжість і прохолода не сягали до табору.

— Нащо ти розказуєш, Пішта,— повела плечима Янка.— Я й сама знаю слова цієї пісні... І ти добре про це відаєш! Нащо ж розказувати?

Він устав з дивана, пружини знову заскрипіли. Це прозвучало застереженням для Янки. Поклавши ножиці на вікно, вона повернулася і побачила перед собою простягнені для обіймів руки. Пішта вже в думці смакував духмянний племінь її вуст, відчував гострий дотик по-дівочому твердих грудей, від якого темніє в очах,— адже не раз вона мліла в його обіймах.

— Янко-о-о! — збрижив губи, зустрівшись поглядом з дівчиною.

— Пі-і-ішто! — перекинула вона його і засміялася, не відчуваючи ані страху перед ним, ані якогось обов'язку продовжувати те, що було раніше. Її сміх, мов скляні кульки, розкотився по кімнаті. Обличчя цигана скривилося. Йї і самій дивно було, що вдень при ясному світлі Пішта втрачає владу над нею і робиться зовсім іншим, ніж буває вечорами. Де й дівається його сміливість.

Він ніби боїться Янки, уникає зустрітися з нею поглядом. Рухом брів вона може наказати йому враз зупинитися, закам'янити на місці. І це радісно хвилює й підносить її, вона сама собі здається неймовірно дужою й рішучою.

— Янусе!— підступив Пішта ближче, дихаючи крізь розтулені губи.

Дівчина виставила наперед руки, зігнуті в ліктях, очі її блиснули, між вологих губів забілили зуби. Він поривно нахилив голову, щоб вона не побачила злих бісиків, які скакнули з його очей. «Пожди,— думалося йому.— Недовго тобі сміятися з мене. Ось приведу до тебе, тоді ти визнаєш, який Пішта!» Лютъ закипала в грудях, цієї миті ненавидів Янку. Як вона сміє противитись його бажанням! З радістю завдав би болю гнучкому, золотавому тілу і з насолодою дивився б, як на віях загойдалися б кришталеві краплини сліз. Обличчя Пішти нараз стало таким схожим на лице горбаня, що Янка аж змішалася.

— Не треба, Пішто!

Він уже опанував собою і навмисне байдужим тоном, але голосно сказав:

— Скоро зашумить циганія! Зашумить, як Тиса весною! Бал сього року буде як ніколи... Ти ж прийдеш?

— Ще й питаєш?

— Я вже столик замовив... Разом будемо сидіти... І мати твоя, звичайно, і Анжела!

-- А гратиме хто?

— Корчі, Корчі-бачі...

— Корчі?— очі Янки потепліли.

— Я його попросив. Це мені недорого коштуватиме, зате цілий вечір буду з тобою.

— Ніхто так не грає, як Корчі,— сказала вона.

Тепер їх розділяв тільки стіл. Пішта стояв з одного боку, Янка — з другого, а між ними тремтів, мінячись блакиттю й золотом, розтріпаний сніп сонячних променів.

— Торік ти була королевою!— Пішта занурив руку в те золото і, ворущачи пальцями, помацав дошки столу, оберся об них.— Тоді я тебе й помітив... Ти засяяла на балі, мов найдорожча косиця... А доти ти була для мене звичайнісіньким тонконогим дівчиськом... Ти й по вулиці все стрибала чомусь на одній нозі, й плаття в тебе було вище колін... А тепер ти найперша дівчина!..

— А Магда? — примружила око Янка.— Сестричка моя?

— Ат,— махнув рукою Пішта.— Нич вона не варта.

— Це ти нині кажеш, а раніше?

— Що було, того вже нема.

— Згадай, Пішто, Магдині брови, а очиська її вогнисті... Невже-таки не калатає серденько?

— Я вже й не згадую про неї... Хіба їй з тобою рівнятись?

— Гм,— гмикнула Янка, а обличчя її було радісним.

Дзвеніла тиша, і чулося дихання обох: поривчасте й голосне — Пішти, легке — Янки.

— Сядь, Пішто, на диван,— мовила вона.

Він мовчки відійшов од столу і обережно, скраечку, вмотився на диван. Пружини мовчали.

Янка намагалася зрозуміти їхні стосунки і саму себе. Вечорами вона слухняно підкоряється Пішті: йде куди він скаже, робить все, що він хоче. Обіймає її — не суперечить, цілує — спокійно приймає поцілунки. Мене Пішта чіпкими пальцями дівочі груди — вона чи то не має сили, чи то не хоче противитись йому. Чим він її скоряє? Не знаходила відповіді на це запитання. Між ними немає тої незримої настроєності, яка співзвучна була б обом. Вона, ця настроєність, виникає від тисячі різних причин, і її не підробиш, не прикличеш, якщо серце німе. А яка ж настроєність у Пішти? Така само, як і в його скрипки. Янка осміхнулася. Що загадають, те й грає, за що платять, те для нього й наймиліше.

— Ти чого смієшся? — запитав він.

— Так. Може, Корчі і є той старий циган, що плакав за скрипкою... Він мені таким і уявляється.— Янка сплела міцно пальці рук, випростала долонями наперед, пройшлася так по кімнаті — напружена і водночас заглиблена в думки. Пішта засміявся.

— Ха-ха... Корчі радніше заплаче за чаркою, ніж за скрипкою.

— Ти так думаєш? — Янка зупинилась перед ним.— Не заплакав би він за скрипкою?

— Хтозна, може б, і заплакав,— чомусь відводив свої очі убік Пішта.— Від Корчі всього можна чекати... Грає ж він ночами, коли треба спати, будоражить цілий табір... Нянько йому вже казав про це, а він однак грає... Для кого? Для Марьці?

— Може, й для Марьці! — Янка нахилилася і зазирнула довірливо хлопцеві у вічі.— Скажи мені, Пішто, чому ти ніколи не граєш на скрипці для себе, сказати б, для душі? Скільки я не проходжу повз вашу хату і ніколи не чую музики, від якої б у мене стислося серце і за плечима б відчула ніби крила, щоб забути всі прикрощі... Ну чому твоя скрипка про це не говорить?

— Чому та чому,— він зосередив погляд на блискучому носку черевика.— Доста того, що в ресторані граю... Аж вуха болять!

Дівчина відійшла до вікна, прихилилася плечем до лутки. Обперлася округлим стегном об золотий сніп проміння, і від того наче вся засвітилася.

А перед Піштою враз, мов із води виринув, постав ресторанний зал. Величезна люстра сотнею лампочок ніяк не могла пробити імлу над столиками. Сувої диму плавали на рівні людських облич, черкались об розгарячілі щоки, затуляли на мить очі, що блищали від хмелю. Пішта важко задихав, хоч в хаті Янки не було ані диминки.

Несподівано відчув у себе під підборіддям гарячий і слизький бік скрипки, пальці боліли і ніяк не могли стиснути смичок. А зал, залитий сивою імлою, просякнутий запахами страв і напоїв, чекав музики. Що йому було до втоми скрипаля. Піштині вуха боліли і в скронях гуло. З неймовірною натугою підняв він важкого, як сокира, смичка, і той уже сам упав на струни, ледь не порвавши їх. А хотілося пожбурити його на підлогу і стріпнути вивільненою рукою, щоб вона відчула легкість: «Музика... Та кожна клітина мого тіла так впилася ресторанною музикою, що... Але чи можна казати Янці про свою слабкість... Хай вона собі хоч що думає...»

— Значить, ти, Пішто, не любиш музики,— почувся десь здалеку голос Янки, і враз, мов знову поринув у воду, щез ресторанний зал.

— Аби не любив, то не став би музикантом,— підвів він голову.

Янка поправила долонею волосся над опуклим чолом і сказала:

— Ти любиш ту музику, за яку тобі платять... Скрипка грає, а серце твоє мовчить. Воно німе... Ти, Пішто, не сердся... Ну чого ти такий?

— Який?

— Не такий, як мені б хотілося... Я хочу слухати музику бентежну й прекрасну, таємничу й могутню, як людська доля... Адже цигани — великі музиканти!

— От перейдеш до мене, я щодня гратиму тобі... Моя скрипка знає багато пісень...

— То не скоро буде.

Янка задумалася. Пішта поривався щось сказати, але мовчав, хмураючи брови.

— А чому твій нянько,— запитала вона,— наказав моїй матері, щоб вона не пускала мене на роботу?

— Я про це не знаю,— заперечно похитав головою.

— Нічого?

— Ні... Та й нащо тобі робити? Хіба щастя в роботі?

— Я не хочу від когось залежати. Не люблю, коли хтось має наді мною владу.

— Багато ти хочеш, Янко...

— Багато чи мало, то вже моя турбота! — вона опустила голову на груди, мовчала, міцно стиснувши губи. Поступово її обличчя прояснювалося, очі розширювалися.

— Я вже ніяк не дождуся того балу... Хоч би скорше та неділя наставала... Хочеш побачити мій танець? Хочеш, Пішта?

— Хочу! — він і собі загорівся.

Пучками вона підняла блаженське домашнє плаття над різьбленими і наче аж сьйними колінми, рвучко нахилла голівку — волосся війнулося на чоло. Проїшлася, ніби й не торкаючись ногами долівки, повільно, плавно повернулася, а потім, немов пружина, захурчала в кімнаті, і Пішта вже не бачив Янки — вихрилося тільки її плаття, спалахували очі і блискали зуби. Пішта швиденько підібрав ноги. Заблищали і в нього очі, затріпотіли вигини ніздрів. Та Янка враз зупинилася, мов укопана, опустила руки. Смуглисть на щоках зайнялася вогнем, але дихала дівчина легко, як і доти. Круглі дівочі груди спокійно підіймалися і опускалися, лише на шиї, побіля ключиці, пульсував нервовий живчик.

— Це... це... — схопився Пішта. — Такого я ще й не бачив, — і він задоволено засміявся.

— Ти б пішов, узяв скрипку та й заграв хоч танець якийсь.

Зупинився біля дверей:

— А може б, і ти зі мною сходилася?

— То ходімо вдвох, — згодилася вона.

В сінях, де було напівтемно, він раптом упіймав її за плечі і з усієї сили притис Янку до себе — вістряки дівочих грудей нарешті вкололи його, і він аж застогнав від їх дотику. Рухом голови намацав її губи і впився в них. Вона, як птах крильми, затріпотіла плечима й затихла, безвільно опустивши руки. Йй нічим було дихати. Пручнулася і, звільнивши рот, сказала:

— Ти так і забудеш, за чим пішов...

— Не забуду, — прошепотів він.

День минув і третій сплинув, а за ним цілий тиждень звікував, а молоду циганку як вода змила. Тільки zostались од неї невиразний смуток і водночас радість на серці, як після великого свята, та ще яскріє перед очима, не даючи спокою, її погляд.

Ходив Микола після роботи по місту, забуваючи про втому, никав навколо табору, плекаючи надію побачити дівчину. Навіть залишив на час ескалатор, хоч його треба було кінчати якомога швидше, бо Йосип Йосипович вже знову нагадував — старому кортіло¹ побачити, що можуть придумати хлопці, яких він учить працювати і які йому мов рідні сини.

В думці лягали на папір струнки креслення, перед очима мигтіла, рухаючись, брезентова стрічка, а по ній пливли до верстатів рожеві букви заготовки. Все, здається, готове в уяві, а от викласти його на папері, в розрахунках не міг. Панько щодня пропадає на танцях, вільний у нього тільки понеділок, про ескалатор і мови не заводить. З ним завжди так: коли щось робити, зголошується першим, галасує, а як доходить до діла, то користі ні на макове зерня. Та він ще й сердиться: адже Микола так йому й не розказав тоді нічого.

Розумів, що треба братися самому, та не вистачало волі примусити себе сісти за стіл. При зустрічах з майстром муляла ніяковість, тож намагався поменше з ним зустрічатися, що важко вдавалося, бо працювали в одному цеху. Однак після зміни жодного вечора не сидів у гуртожитку: тягло то на вулицю, то на берег річки.

Забрів у неділю на базар. Вешталися між рундуками вродливі циганки, та навіть схожої на неї не спіткав серед них. А розпитувати? Як питати? Адже не знав навіть імені. Уже подумував, що смаглява дівчина не з цього табору, може, вона провідувала когось та й пішла чи поїхала собі геть, а він нуртується.

Мерхла, як трава під пекучим сонцем, цікавість, відступали у нетям згадки, а мрії...

Тільки б уздріти її, добре роздивитись... Мабуть, не така вже вона й гарна, як тоді привиділося. Чорна, довгонога, от тільки очі такі, що не відвести од них погляду. Ні, гарнішої дівчини не знайти у світі! Шкіра на обличчі в неї ніжна, як у дитини, смуглість на щоках переважає

рум'янець, очі — втонути в них можна. І ніяка вона не довгогога...

Біля табору, під тополею, щодня вирувало багаття, бо-рюкалися на траві голопузі циганчата, і річка так само немовчно шуміла. Прислухавшись до її гомону, він, здавалося, чув дівочий голос: «Пожди... Ось я зараз... Зараз», а там, де вона клекотіла серед каміння, у маєві іскрих крапель поставало чиесь обличчя, пильно дивилися чийсь очі. Стріпував головою і вже не бачив нічого.

Якось на тому боці забіліло плаття. «Вона!» — тенькнуло в серці і глухо відлунилося в скронях, хоч певності не було. Дівоча постать відразу зникла за деревами. Вузенька вулиця ніби виметена — ні душі. Над крайньою халупою нехотя снується дим, двері розчинені навстіж.

Горить зеленим полум'ям прибережна трава, пирскає піною річка, синіють вдалині гори, а Миколі здається, що сонце світить тьмяніше, ніж завжди, і гори подаленіли.

Місту над гірською річкою з короткою й промовистою назвою вчені по якихось там своїх книгах лічать півтори тисячі років — лиховісних і страшних од постійної напасті. Не раз ярілося воно високим, у півнеба, полум'ям, попеліло впень; і з гуркотом падали навзак кам'янисті стіни, а по червоній людській кровіці, по білих кістках буйно проростали глухі бур'яни й гінкі дерева, а потім люди знову завзято рубали старезні стовбури і зводили зруби нових осель, вкривали їх співучою щепою.

І дзвенів під низькою закуреною стелею, сповіщав про життя перший дитячий зойк, і бриніли руськими синьоокими слов'янками вузькі долини й густі ліси.

Німо зорить порожніми бійницями вікодавня фортеця, свідок вогневих сторіч, одвічна слов'янська заступниця й оборонниця. Хтозна, може, на тім он горбі, під замшілими стінами пролягала чиста й гаряча кров князя Лаборця?! А що синюваті кам'яні валуни на схилах щедро змиті поганою татарською кров'ю, то про це кожний знає достоту.

З широкої, як битий шлях, фортечної стіни відкривається чарівний краєвид на південь, північ і схід. Видно далекі гори, які звать, манять до себе, мов країна незнаних казок і таємничих легенд: голубою таріллю мріється внизу кругла долина, звивиста річка ділить її навпіл. Під стінами, схожі на сірникові коробки, стоять рядами акуратні будиночки з різнокольоровими дахами — білими, червоними, зеленими, сірими, чорними. Трохи далі видно довгасті прямокутники цехів деревообробного комбінату, старий

парк пошумлює, мов глибочезне озеро, а там — стадіон, електростанція.

Через річку, рукою дістати, в безладді громоздилися циганські халупи. Відразу за ними зеленіє заліснене узгір'я... Кажуть, що габору теж багато сотень літ...

Наступної неділі Микола з Семеном та Ільком стояли біля пішохідного містка — синього і легкого, як дитяча іграшка. Були в білих сорочках з розстебнутими комірами, в сандалях на босу ногу. Вітерець од ріки приємно пестив шиї і груди. Ілько з Семеном — веселі, балакучі, лиш Микола задуманий. Він радий, що Панько вже не пристає з своїми розпитуваннями, мабуть, зрозумів, що нічого не випитає...

Спершись на залізні поручні, хлопці дивились у воду, наскрізь пронизану променями. На дні громадилося каміння — рештки зруйнованого у війну моста, поміж нього кружляли зграї риб.

Святково одягнені люди походжали набережною. У повітрі немов зависли гомін і веселий сміх. Людський потік плив через міст, запруджував площу перед театром, вливався у вузький пасаж. Панько стояв крайнім, і його раз у раз штовхали, не вибачаючись, та він не звертав на те уваги. Сонце щедро цілувало обличчя, сліпило очі. Гостро пахло нагрітою водою. На липах стовбурчилися обважнілі суцвіття, які мали от-от розпукнутися. Ніби відчуючи це, над деревами вже кружляли бджоли. Майже на середині річки, на дощатому помості, сидів одинокий рибалка в зеленому плащі і брилі. Йому аж занадто щастило. Він витягав із води рибищу за рибиною, опускав їх у приторочений біля пояса мокрий мішок і знову змахував удлищем, притримуючи рукою гачок, щоб влучніше закинути.

Микола стежив за рибалкою. Той знову на зігнутому в дугу вудлищі обережно підводив до помосту рибину, що зблискувала сріблом. В їхній Бистринці водяться струги й харіуси, і Микола просиджував там годинами, напружено чекаючи кльову.

— Диви, цигани! — вигукнув раптом Панько. — Ота висока, ну й гарна... Якби ж то не циганка!

— А циган поруч неї, ох і грізний! — сказав Ілько. — І теж красень!

Ніби підштовхнутий кимось, Микола поривно обернувся й обімлів, вхопився рукою за поручні. З мосту сходила гамірлива юрба циган: дівчата, легені, старі жінки й чоловіки. Їх було багато, і всі неначе схожі між собою, та

очі відразу знайшли жадане. В центрі гурту легко й гордо крокувала його знайома.

Чорне хвилясте волосся розсипалося-розтікалося по плечах... На циганці широка блідо-зелена, з поперечними синіми смугами спідниця і біла кофта, а на грудях з лівого боку розкрилися довгий бант з тої ж блідо-зеленої тканини. Стан туго затягнутий блискучим поясом і тонкий — от от переломиться. На струнких ногах білі парусинові босоніжки на невисокому каблучі.

Микола глянув на чіткий, ніби різьблений, профіль і відчув, як теплі хвилі обдали його з ніг до голови. Спершу бачив тільки її, а оговтавшись, угледів зліва від дівчини високого цигана з вродливим і суворим обличчям. Блискав той з-під брів опуклими очима, нахилив голову з орлиним носом. Праворуч чвалала стара, як світ, циганка — така, що тільки дітей лякати. Ніс у неї червоний, повіки припухлі, обличчя землисте.

Дівчина дивилася прямо перед собою. Високо підвела голову, ніби хотіла бачити, що робиться на тому боці запруженої людсьми площі. Миколі здавалося, що вона от-от зіпнеться навшпиньки, а потім побіжить, відтрутивши рукою свого кавалера.

Трапилися східці, молодий циган підтримав її під лікоть. Зробив це просто й невимушено, але по звесілих очах легко було здогадатись, що йому випало зробити (приємну послугу. Він навіть озирнувся, чи помітили його радість. А циганка й не глянула на нього.

Прикрість шпичакуватим каменем вколола Миколине серце. Мабуть, не засяє йому її сонце, інший уже йде, освітлений його промінням! Інший, стократ гарніший за нього. Хвилину тому Микола намірявся сказати Ількові й Семенові, що ота смаглява красуня його знайома, а зараз думав, що добре зробив, нічого не повідавши. Семен одразу б і на глул підняв.

— Цигани, цигани! — замуликав Ілько.

— Цигани — вони і є цигани. Цим усе сказано,— мовив Семен.

— І серед них є хороші люди,— обізвався Ілько.

— Бувають, хе! — Панько зверхньо глянув на низенького Ілька Стегуру.

Миколі розхотілося балакати, і він неухважно, думками поринувши десь далеко, слухав товаришів.

— Всі люди однакові,— стояв на своєму Стегура.

— Таке сказав. От ми з тобою працюємо, а вони що роблять? — не здавався Панько.

— Теж працюють. У ресторані музиканти хто?

— Тільки музиканти.

— Та й інші, напевне, працюють. Це ж не кочові цигани, а осілі. Вони тут постійно живуть. Знаєш, коло залізничного мосту є циганська школа. І діти туди ходять.

— Ти мені, Ільку, що не кажи, а я при своїй думці лишусь. Зустрічатись із циганкою, щоб ніхто того не знав, я ще міг би, а одружитись? Одружитись — ніколи. Та мене батько й додому не пустив би з такою жінкою.

— Та ти ж не в батька живеш?

— Однаково. Він би приїхав у місто і тут з квартири вигнав би і її, і мене.

— А хто за тебе піде? — засміявся Стегура.— Ота красуня й не глянула б.

— Всяка піде,— взявся вбоки Семен.— Аби я тільки захотів...

Микола байдуже слухав їхню суперечку, вона його не заціпала, бо думки снувалися не про це. «Умовити зараз хлопців пройтися вулицею аж до парку, може, вдасться ще раз побачити дівчину»,— роздумував він. Вийти з становища допоміг Ілько, який запропонував піти купатися в басейн.

Друзі перейшли всеньке місто, та хоч як дивився Микола навкруги, хоч як крутив головою, дівчини більше не побачив. Настрій був пригнічений, боляче дошкуляла згадка про те, що поруч з нею впевнено і незалежно ступав високий циган, підтримував її під лікоть. Не світить вона йому, ну й хай, а які він підстави мав, щоб розраховувати на щось. Вона живе десь там, за річкою, в тому чорному таборі, а він на комбінаті, у ясных і чистих кімнатах гуртожитку. Намагався заспокоїти себе цими думками, і таки, здається, заспокоївся. Принаймні Семен з Ільком не сказали б, що він чимось засмучений.

Натужно почав відновлювати в уяві замислений раніше проект. Однак пам'ять зраджувала. Не міг, наприклад, згадати, як же повернути ескалатор до другої лінії верстатів, хоч кілька днів тому все докладно обміркував. Картав себе, що не записав тоді, хоч був певний, що мине трохи часу, і задумане відновиться в пам'яті.

Поступово увага повністю переключилася на проект нескладного, але чимось особливо дорогого механізму. «Чим же дорогого?» — запитував себе. Думалось про нього не

день, і не два, скоро ляже він на цупкий папір чіткими лініями. Кожний штрих, кожна цифра повинні задзвеніти.

«Чим же ще дорогий він?» — знову кольнуло Миколу німе запитання. Відповідь знайшлася. Близький йому ескалатор ще й тим, що мріялося про нього тоді, коли зустрілася на річці молода циганка. Чорноока дівчина відібрала спокій, дала поштовх думкам, і він тоді за лічені хвилини виразно побачив увесь ескалатор, навіть уявив, як той працюватиме.

6

Завжди відчувати невтолену жагу праці — це в Миколи від матері, з її серця взяте, нею виплекане в синові ще змалечку. Мати прямо-таки захлиналася працюючи, нездатна щось робити помалу, знехотя. З особливою ніжністю племіни ввечері, після робочого дня, її очі, м'яко звучав теплий голос. Слова краплями теплою дощу, що падає на спраглу землю, живили хлоп'ячу душу, жадібну до всього гарного в житті.

Часто в його пам'яті оживала золота, осяяна сонцем осінь. Тоді якраз кукурудза вродила як ніколи. Високі стеблагнулися від качанів, черкали по землі заломленим листом. На збирання вийшов увесь колгосп — від старого до малого. Микола з матір'ю зайняли гони понад Бистринкою, від якої віяло прохолодою. Йому виділили крайній ряд, мати зайняла два сусідніх. Поле поступово збігало в долину, і там, далеко вниз, воно було неначе залите драглистим маревом. Спалахували то тут, то там золотисті блики хтозна від чого — чи од ясного сонця, чи від жовтого кукурудзяного листа. М'ясисті стебла погойдувалися, ніби занурені у воду, вітрець збрижував блакитні хвилі повітря і гнав ген-ген до лісу. Коли б у міжрядді сплеснулася риба, Микола б не здивувався.

Перед тим як почати роботу, мати глянула радісними очима навколо, на щоках засвітився жаркий рум'янець, губи розтулилися. Син не відводив од неї погляду. Мати була для нього найгарнішою жінкою в світі. Ось вона змахнула руками, ніби замірялася плисти через те озеро-море, яке шурхотіло перед нею, ще й плечі нахилила, і кинулась обіруч на кукурудзу, але без злості, а з самим завзяттям. Одразу вихопилася вперед, тільки по шелесту листя, по тріщанню стебел можна було здогадатися, де вона знаходиться. Коли люди дійшли середини, мати вже верталася

назад, зайнявши нових два ряди. Не бачила нікого, мабуть, і про сина забула. Зблискували примружені очі, сухе листя черкало по щоках, шиї, та мати не зважала на те, руки її так і літали між стебел, мов дві смагляві птиці...

Обідати посідали на березі річки, біля самої води. Жінки, як завжди,— це Микола вже не раз чув,— не те щоб дорікали його матері, а ніби радили їй:

— Та хай воно тобі, Маріє! — бурчала стара Осташка.

— Хіба так можна, і не на один же день тебе має вистачити,— вичитувала материна ровесниця Ганна Руснакова.

Мати, часто дихаючи, дивилася на жінок очима, налитими слізьми радощів, і виправдовувалась:

— А що ж я можу подіяти з собою?! Йшла сьогодні в поле і думала: працюватиму помалу... А тільки-но стала на рядки і закачала рукава, то не відаю, що зі мною трапилось... Кров прилила до скронь, щоки от-от спалахнуть, а руки...

Вона змовкла, глибоко зітхнувши. Руки її, невеликі, але широкі в кистях, лежали на колінах долонями вгору. Мати глянула на них якось збоку, ніби чужими очима. На правій руці, навскіс через пальці, зашерхла кров'ю свіжа подряпина.

— Не можу помалу, та й годі! — сказала голосно, аж одлунилось од річки.— Що хочете чинить зі мною!

— Та хіба, Маріє, ми не вміємо робити? Лінків серед нас, знаєш, немає. Але бігти?! На це духу не вистачає.— Стара Осташка хрумтіла цибулею, вмочаючи її в сіль, прикушувала хліба, а по коричневому чолу її струмками збігав піт.

— Я тобі так, Маріє, скажу: згориш ти... згориш... і сама винною будеш,— буркнула сердито баба Пижичка.

Згадуючи тепер ту осінь і жіночу розмову, Микола і зараз відчував неприязнь до Пижички. За ці слова він тоді незлюбив бабу і перестав ходити до неї з Іванком, більше не слухали вони її казок, його прикро вразило слово «згориш». «Чого це мати повинна згоріти?» — роздумував одинадцятирічний хлопчина і не міг знайти відповіді. Іванко варзякав таке, що й купи не трималося. Пошепки він казав Миколі, що баба Пижичка, мабуть, заміряється підпалити їхню хату, і вони можуть згоріти обое...

Його мати була не такою, як усі,— це він тепер добре знає, вона ніколи не носила свою снагу обережно, мов налитий по вінця келих, а щедро роздаровувала її колгоспним лукам, полям, турботі про сина. Її натруджені ноги

боліли щоночі, але завжди готові були кудись іти, а руки повсякчас горіли бажанням працювати.

«Мамо, мамо! Довіку не забути твою завше схилену в роботі постать (чи ти коли випростовувалась?!), карі очі твої, які зірко бачили правду й брехню. Ти жадала робити людям добро, працювати на землі без утоми. І тобі це вдалося сповна».

Так думав Микола, сидячи ввечері в своїй кімнаті. Під вікнами стояла ніч, спиналася навшпиньки, силкуючись завісити чорною ковдрою широкі вікна, але хтось легко рвав її, проколював наскрізь жалами вуличних ліхтарів. З парку долинала музика, глухо зітхав барабан, аж скло у рамах деренчало. Перед Миколою білів, приколотий кнопками до столу, великий аркуш цупкого паперу, лежало креслярське приладдя. На папері не було нанесено жодної лінії. Ясніюча білина вабила до себе, вбирала очі. А в голові черкали гарячі думки...

Ілько пішов у бібліотеку, Панько в парк, де влаштовуються танці на приз. Микола сам у кімнаті, ніхто не заважає. Одягнений він у картату м'яку сорочку з довгими рукавами, гудзики розстебнуті, так вільніше працювати. Заплющив на мить очі, потер сухою долонею лоба. Бажання викласти на папері те, що визріло в голові, він не назвав би натхненням. Але це було справжнісіньке натхнення, таке ж саме, яке буває у поетів чи композиторів, тільки просяться на папір не слова і звуки, а стрункі лінії.

Думки обганяють одна одну, мозок сам шеретує зайве, коструbate, бо чіткість властива йому від природи. Захоплює сам процес винайдення. Микола бачить два ряди верстатів, які зараз працюють не на повну потужність. Поставало просторе приміщення цеху, вже вивільнене від заготовок. Деталі з парильні після охолодження пливуть по брезентовій стрічці ескалатора безпосередньо до верстатів. Хотілося швидше розробити проект, щоб, може, вже завтра побачити радісну, пригашену в кутиках очей посмішку Йосипа Йосиповича. Наче ненароком він казатиме то одному, то другому робітникові:

— А це мої хлопці зробили.— Слово «мої» вимовлятиме і ніжно, і гордо.

Микола виразно уявив ледь усмінене, щасливе лице старого майстра. Ось він пригладив великим пальцем лівої руки шорстку щіточку сивих вусів, голубі очі дивно світяться на засмаглому, дубленому обличчі. А поруч, немов в імлі, проступають ще й інші обличчя, ніби на вели-

кій груповій фотографії: одне поруч одного, ряд над рядом — не вирахувати скільки їх. Вони поступово виразнішають, уже можна взнати, хто то дивиться прямо у вічі з надією очікування. Це все товариші по роботі, ждуть не дїждуться, коли Микола нарешті зробить той проект. З верхнього лівого кутка фотографії пильно дивляться чийсь агатові очі, тенькнуло серце, кімнатна тиша боляче налягла на вуха...

Він її шукав у місті, біля табору, видивлявся по всіх усюдах, а вона, бач, сама завітала у гості. Імла вкриває обличчя товаришів, і вони зникають. Вже тільки її очі, її лице перед ним. «Ти бажав зі мною зустрітися? Так ось я. Чого ж мовчиш? Нічого сказати чи боїшся забалакати?» — веде Микола німу розмову: сам запитує, сам відповідає.

Рвучко підвівся з-за столу, в кімнаті — нікогісінько. Привиділось, мабуть, чийсь слова ще тихо бриніли. Певно, таки його власні, його розмова з дівчиною.

Папір незаймано біліє на столі, незборимо вабить до себе; хитаються за вікном вуличні ліхтарі, і музика подаленіла. «Нумо, хлопче, за роботу!» — наказав сам собі. Висунув шухляду столу, дістав звідти великого, як зошит, блокнота. Почав гортати сторінки, геть списані цифрами, густо помережані лініями.

Десь після одинадцятої години грюкнули двері, з пакунком книг до кімнати зайшов Ілько.

— Ти так нікуди сьогодні й не ходив? — запитав він.

— Нікуди.

Ілько підійшов до столу, сперся об нього руками і втопив погляд у креслення. Хвилину, другу мовчки роздивлявся.

Разом хлопці живуть недавно. Раніше Микола з Паньком займали кімнату вдвох. Ілько навіть не з їхнього цеху. Його товариш по кімнаті одружився, і довелося шукати пристанища. Комендант помістив його до них. Зустріли Ілька спочатку насторожено, та скоро звикли до нього: виявився товариським хлопцем, до нестями закоханий у книги, тож вічно десь ходить по бібліотеках, книгарнях. Їхня кімната теж перетворилася на книгосховище. Тут і художні твори, і технічні довідники, підручники, журнали. І Миколі вже не треба ходити в бібліотеку, все потрібне бере в Ілька.

— Гарно ти креслиш: лінії чіткі, і малюнок легко читається.

— Я з школи люблю креслити. У нас був чудовий учитель. Трохи дивак, бо вимагав тільки від тих, хто любив

його предмет. На уроках у нього завжди гамірно, учні переходять з місця на місце, роблять що хочуть, а він не помічає. Креслить собі і креслить на дошці, а потім підсяде до когось із своїх улюбленців і спостерігає, як той працює.— Микола засміявся.— Парта мала, коліна його стирчать, а він на те не звертає уваги.

Ілько не відривав погляду від малюнка.

— Ти молодець, Миколо... Давай я тобі допоможу рахувати.

Поклав аркуш паперу на краєчок столу, витяг з кишені авторучку, підсунув стільця.

Обидва поринули в роботу. Ілько шепотів цифри, писав їх стовпчиком. Микола скрипів рейсфедером по паперу. Не почули навіть, як зайшов Панько.

— А що опівночники роблять? Читають?— підійшов, трохи похитуючись від втоми, до столу, витер хустинкою лоба.— Е-е-еге! Миколо, нечесно. Без мене, значиться! Ох і їсти хочеться... Зголоднів, хлопці... Немає хоч хліба в когось?..

Ілько мовчки простяг йому булочку.

— Без мене...— сказав Панько.

Микола глянув на нього почервонілими очима, осміянувся:

— І тобі вистачить роботи. Ось треба написати, зробити, а почерк у тебе кращий, ніж у мене.

— Написати? Це ми враз.— Панько зняв піджак і пожбурих його на ліжку, туди ж полетіла й сорочка. У білій майці-безрукавці, м'язистий, засмаглий, з непокірним смолистим чубом, що спадав на очі, Семен являв собою зразок спортсмена, з якого можна було хоч зараз ліпити скульптуру.

— Тобі, Миколо, треба в технічний вуз іти. Здібності в тебе є до цього,— порушив мовчанку Стегура.

— Я й сам подумую, та якось боязно,— відповів Микола, сідаючи на ліжку, його місце за столом зайняв Панько, який уже сопів над малюнком, виводячи літери.

— Нічого страшного, в тебе десятирічка, виробничий стаж майже три роки,— вів далі Стегура.— Я теж не наважувався вступати до університету, а все виявилось значно простішим... Кому ж учитись, як не нам!

— То правда. З нового року, мабуть, і я почну готуватись. Все треба заново повторити... Давай, Семене, разом?

— А мені воно ні до чого,— відповів той,— професію маю, заробітки непогані. Чого ж ще треба? Книжником таким,

як Ілько, ставати не збираюсь. Не з моїм характером це. А придумати якийсь там механізм, подати раціоналізацію, це я завжди зможу. Аби охота була... Житиму, поки молодий...

— Це як розуміти життя,— сказав Ілько.— Для тебе воно, я переконався, у танцях... Нам з Миколою це не підходить.

— Чого це для мене життя тільки в танцях? Скажеш! Хіба я робити не вмю чи не хочу? Краще працюю на комбінаті, ніж ти, Ільку. Люблю роботу, і вона мене,— він силувано засміявся, текучі очі метнулися на довгастому обличчі. Здавалося, коли б не повіки і не шорсткі вії, вони б зовсім утекли з Панькового лиця.

— Так-таки й любиш?

— Люблю,— виставив наперед плече.— Спитай у Миколи, хто кращі робітники в нашому цеху? Микола і я... І норми виконуємо, і раціоналізатори...

— Коли так,— не відступав Стегура,— то скажи мені, за що ти любиш роботу? Що, тобі від неї настрої поліпшуються чи що інше?

— От причепився. Хто не працює, той не їсть.

— Слова ті що треба... — сказав Микола.

— Я відповім,— перебив його Ілько.— Ти любиш, Семене, заробляти грошки, а звідси й «любов» до праці. А даром, для громади, як кажуть, ти палець об палець не вдариш.

— Коли треба — вдарю!

— А торік, восени, чого не поїхав на недільник?

— До мене батько якраз прибув. Щоб я покинув його? Гарний був би син, нічого не скажеш!

— Ну, про це досить. А то скажи, Семене, яка в тебе найбільша мрія?

— Смішне слово,— здвигнув плечем Панько.— Гадаєш, побоюся сказати, що думаю... Хочу добитися найвищого розряду по спеціальності, стати майстром, мати свою квартиру і десь років під тридцять одружитись на гарній жіночці, яка б слухалася свого чоловіка... Мало? Для мене досить.

— Плани грандіозні,— засміявся Ілько.— А що зробиш, як жінка не буде слухатись?

— Мене слухатиметься!

— Я от теж мрію про любов,— промовив Микола.— Одного чудового дня, може, зустріну ненароком найгарнішу дівчину. Глянемо ми одне одному в вічі і без слів зрозуміємо, що кохаємося, що жити в розлуці не можемо,

Підем разом дорогою, яка веде далеко-далеко... Бачу я себе на цій дорозі і в тридцять, і в сорок, і в п'ятдесят років. І все ми поруч ідемо, любимо одне одного. Вона вчителька чи, може, проста робітниця, а я інженер на нашому-таки комбінаті...

На мить у кімнаті запала мовчанка. Панько сердився, а Ілько постукував олівцем по долоні.

— А ще мені хочеться придумати таку машину, яка була б потрібна всім людям... Не знаю, що це буде,— літальний апарат, верстат якийсь чи що інше. Хочеться робити добро... І неодмінно прочитати всі найкращі книжки, подивитись гарні фільми, спектаклі, картини... Та хіба все розкажеш?

— Я,— Ілько примружився,— закінчу через чотири роки університет і поїду в село на Верховину... Вчитиму дітей, придивлятимось до життя, а згодом напишу книжку про нас трьох. Тільки, мабуть, Панько буде негативним героєм.

— А ти позитивним? — пирснув Семен.

— У мене будуть і негативні, й позитивні риси.

— Хто прочитає твою книжку, та чи й напишеш ти її?! Читати легко, а писати, либонь, важче.— Панько повернувся до Миколи: — Отут у кутку креслення треба написати в рамці, хто автори.

— То зроби,— хитнув на знак згоди головою Микола.

— Ти накресли, а я напишу наші прізвища.

— Гарзд!

Ілько все ще був зайнятий перевіркою підрахунків, проте Микола помітив, що він якимось дивно, кутиками рота, посміхається і вираз обличчя в нього насмішкуватий.

— А підрахунки правильні,— промовив він,— на його обличчі зникли сліди посмішки. Сірі, широко розставлені очі дивилися серйозно.

— Мабуть, можна й спати,— сказав Панько, позіхаючи.

— Та вже,— погодився Микола.

— Лягайте, а я закрию лампу газетою і трохи почитаю. Ви не проти? — запитав Ілько.

— Читай,— Микола розстелив поверх креслення газету.— Хоча вже третя година.

Лежачи в ліжку, Панько пошепки сказав Миколі:

— Я тобі ніколи не забуду!

— Не розумію, про що це ти? — сперся на лікоть Микола.

— Ти обіцяв розповісти про якусь зустріч і нічого не розповів. Тільки поманив... А ще товаришем називаєшся.

— А може, нічого й не було... Ніякої зустрічі...

Лікоть підвернувся, і він упав щокою на подушку, заплющючи очі... А таки нічого не було! Добре, що Панькові не видно виразу його обличчя.

В кімнаті ще довго горіло світло і шелестів сторінками книги невсипущий Ілько, ніби стеріг у потемках сон товаришів.

7

— Ти?!

Високе і водночас задумливе слово зненацька шпигонуло Миколу, аж він поточився від несподіванки. Ураз похолола спина і гостро піднялися плечі — напружено ждав, чи продзвенить ще раз жадане й несподіване. На зеленій траві поблискували жовті іскринки, вони, либонь, вискакували із сизої глибини річки для того тільки, щоб згаснути на березі. Позаду чулося шамотіння; та, що покликала, мабуть, нетерпляче переступала з ноги на ногу. Вона була зовсім поруч, і якби не холодна вогкість річки, то шкіра на шиї, певне, відчула б її гарячий подих. Радість торкнула обережно тисячі дзвоників, раз і ще раз,— здалося, кожна травинка бринить і лоскоче слух. Хлюпотіла замріяно вода, плигаючи через камінці, і ніби казала: «Вона любя тобі! Вона любя тобі!» Різко пахло сокориним листям. Нарешті він обернувся, знесилений жданням і зраділий від зустрічі.

— День добрий,— сказав тихо, ніби сам до себе. І не те що радість — якесь спустошення відчув у всьому тілі, воно солодко й тремтливо стисло серце.

— Добридень,— дзвінко пролунало у відповідь.

— Я дивлюся,— мовив,— воду ніби хтось прошиває золотими нитками. Он глянь,— показав рукою вниз,— трава теж заснована золотою павутиною.

Дівчина стала поруч, майже така ж висока, як він, і задивилася на плесо.

— То сонце відбивається від ріні, мов від уламків дзеркала,— сказала спокійно. По хвилі мовчання запитала:

— Коліно не болить?

— Ніскілочка... Уже й забув... Ні, не забув, а... — зупинився на півслові і не договорив.

Потім мовчали обое, і поволі тоншала та незрима нитка, яка в першу мить поєднала їх. Микола розумів: ще одна-дві хвилини мовчання, і дівчина піде геть, байдужа до нього. А сказати, хоч плач, не знав що,— не вистачало сміливості просто й невимушено забалакати з нею про зви-

чайні речі, перемовитися, як з рівнею. Гадалося, що на це потрібні якісь особливі слова: високі й прості, їх має викресати серце. А воно, те серце, тільки колотилося в грудях і замирало, а підказати нічого не могло.

— Як багато світла навколо... Аж очам боляче,— мовив він.— А я про тебе думав... Хотілося бачити, та не знав, де шукати.

Вона спідлоба метнула йому в обличчя обпалюючий погляд.

— А нащо шукати? — і вмить пригасила блиск очей.

Микола дивився на тіні, які впали на смагляві щоки від довгих вій, і думав: ось вони зараз стоять поруч, а далекі, мов міжзор'яні світи. Між ними не проскакує та іскра напруги, яка без слів еднає серця і дає змогу розумітися з півслова.

На дівчині те ж саме біле плаття, внизу полатане. Крізь виріз на грудях проступає вузький ярочок. Микола опутив спаленіле обличчя і сказав пошепки:

— Подякувати хотів за поміч, познайомитись,— останнє слово застрягло в горлі.

— Все це... Все це,— виставила вона наперед долоню і заперечно похитала нею.

— Я Микола, а тебе як звати?

— Навіщо? Адже ми більше не зустрінемося.

— Не хочеш?

— !? — Красномовний рух крутих брів.

— Як же так?

— Отак.

— А я думав...

— Думати все можна.

Він не знав, що казати далі. Говорила вона розважливо і навіть з ледь помітною зверхністю, проте не йшла від нього. Щось в'язало її з ним: чи хотіла побалакати, чи їй неодмінно треба було бути на цьому самому місці, де вони зустрілися. Майже до самої води підступали дерева парку — могутні осокори, старезні в'язи. Микола завітав сюди, не думаючи ні про яку зустріч. Сьогодні комісія розглянула його пропозицію і загалом прийняла її, порадивши зробити лише деякі виправлення й уточнення. Його захлеснула повільно радістю і вдячності до всіх, хто був разом з ним у кімнаті. Щасливо посміхався Йосип Йосипович. Метушився Панько. Його довгасте смагляве лице аж жактіло від задоволення, крізь вузькі щілинки світилися текучі очі.

У Миколи завжди після збудження в серце западає сум — така в нього вдача. Тож при першій нагоді він непомітно вислизнув з кімнати начальника цеху і поспішив у безлюдний у цю пору парк. Хотілося побути на самоті. Стояв, притулившись до дерева, коли пролунав той несподіваний оклик.

— Приходь у суботу до нас у клуб! — Микола не відвів од неї погляду.

— Не прийду.

— У нас весело.

— А мені й так не сумно... Ти де робиш? — запитала,

— На меблевому комбінаті. А ти?

— Я? Ніде...

Микола озирнувся, чи вона це сказала: так не в'язалися спокійно мовлені слова з привабливим виглядом дівчини.

— Як ніде?

— А так, — дівчина задержувато випнула підборіддя.

— А жити з чого?

— Ми, цигани, легко живемо. Ну, як... як... горобці. Аби було що клювати, — голосно засміялася, дивлячись просто у вічі. Однак, справді чи здалося, ледь вловимий смуток забринів у тому сміху.

Він не знав, що сказати, бо розгубився. Це не вкладалося в його голову. Мати, ця свята для нього жінка, вчила, що без праці не можна прожити й дня, що всі радощі і щастя у житті від праці...

— Як же так, не працюєш? — його здивуванню не було меж.

— Не працюю, і все. Та годі про це, — вона насупила брови, їх вістря біля скронь пручнулися вгору і стали схожими на чайні різко заломлені крила. — А мені вже час.

— Побудь ще трохи!

— Ні...

— То я проведу?

— Теж ні!

— Однак проведу...

Дівчина йшла понад самою водою. Микола, трохи відставши, крокував збоку. На шиї в неї зворушливо кучерявилось ніжне волосся, шкіра біля вух біліша, ніж на щоках, хода і легка, і тверда.

Вони мовчки порівнялися з табором, мовчки зупинилися. Циганка пильно видивлялася, що коїться на тім березі. Під тополею — до цього Микола вже звик — горіло багаття, над халупами не було жодного димку. Вона повернула до нього.

розчервоніле, суворо задумане обличчя. В якусь невольниму мить зазирнула в глибіню його зіниць, аж зволожились їм обом очі від напруження. Дівчина відчула, що її мимоволі тягне до нього. Вона бачила розкриті в чеканні брови, біляве волосся над високим чолом... Він був часткою якогось іншого, незнамого світу.

— Не треба,— вона знову виставила наперед долоню лівої руки.

— Я-а-анка! Яну-усе!— зненацька пролунало з тамтого берега.— Я-а-а-на-а!

Вона аж кинулася на поклик. Біля тополі стояла дівчинка і махала обома руками, мов млинок крутився.

— Янка!— повторив Микола.

— Бувай здоровий, білявцю!— сказала дівчина лагідно, і аж тепер опустилися вістряки її брів.

— Зачекай-но,— шарпнувся Микола до неї.

Нічого не відповіла, лиш нахилила голову, повертаючись до нього спиною. Як і тоді, легко стала на синюватий камінь, перескочила на інший. А він стояв незрушно, ноги були як пришиті до землі, на плечі давив тягар. Під повіками різало, ніби туди потрапив пісок.

Ось вона вже біля протилежного берега, річка залишилася позаду.

Микола тільки тепер помітив, що на горбі під тополею, поруч з дівчинкою, мов чорний крук, нашпулювся присадкуватий чоловік. Нахилив важкий тулуб уперед, ніби збирався буцнути дівчину вгрузлою в плечі головою. Він щось кричав, але за шумом річки не можна було розібрати слів. Циганчат біля багаття мов вітром здуло — десь повтікали, і вогонь пригасав, осідало полум'я. Вітер розтягував по траві тонку намітку, зіткану з жовтого диму.

Дівчина вибралася з річки, вибігла на горб і зупинилася як стій. Присадкуватий закричав на неї, замахав перед її обличчям руками. Здавалося, він от-от штовхне дівчину з горба. І зовсім не пасувала до похмурої постаті у чорному піджаці біла широка манишка, на яку ніби спиралося підборіддя. Підсвідомо хотілося, щоб ця людина була вдягнена в усе чорне.

Молода циганка стояла незрушно, дивилася вбік. Присадкуватий галасував. Микола напружував слух, та через шум річки не міг нічого почути. Ось вона рішуче махнула рукою, немовби щось заперечуючи, і побігла вуличкою повз чоловіка. Минула тополею, і за мить її постать зникла між халуп. Маленька дівчинка чимдуж бігла за нею.

Еге, та той чоловік горбатий! І голова в нього велика, як у коня. Горбань дивився на Миколу. До протилежного берега метрів з тридцять, а важкий погляд прямо-таки пропікає, очі по крайки наліті люттю. Може, це її батько? Коли так, то занадто суворий. Бурхають чорним полум'ям люті очі і корчаться, мов сире гілля на вогні, його руки, тягнуться вперед.

Микола, знітившись, повернув од берега. Сонце хилилось до заходу, налягаючи промінням на місто.

Чи дівчина образилась на нього, чи злякалась горбаня? А за що ображатись?

Стукає в груди досада, смага закипає на вустах... Відчиняючи хвіртку, ще раз обернувся до річки. Під тополею і досі манячив горбань у чорному піджаці з білою недоречною манишкою. Струнка й тріпотлива, як полум'я, тополя і темна, роздавлена постать під нею — контрастнішу картину годі було й придумати.

Світило сонце навстріч, било зримим промінням у щоки й чоло, торкалося плечей крізь сорочку... Тепер Микола вже твердо знав, що не забуде ті дивом пронизані очі, повні губи, що пломеніють вогнем.

Якийсь смуток проступав у її погляді і, здається, бринів у словах: «Аби було що клювати...»

Смуток зазвучав ледь вловимо. Коли б не тихе надвечір'я, не самота, то Микола, мабуть, і не збагнув би, звідкіля він узявся. Серце саме озвалось на нього, і рій почуттів змусив його дужче забитися.

Він повинен розвіяти її смуток, щоб од нього не залишилося й сліду, щоб її зіниці загойдалися на чорних озерах, мов химерні кораблі, на яких возять щастя і про які колись розповідала бабка Пижичка.

— Я-а-анка! Яну-у-уся! Я-а-а-на-а! — шепотіли його губи. Він навіть мелодію підібрав до цих слів і йшов далі, вже наспівуючи їх.

...Хлопці спали, а Микола лежав з розплющеними очима. Поруч, зімкнувши руки за спиною, стояла вона і злегка осміхалася. Подзенькували шибки від того сміху. Нагло в кімнаті пролунав її голос, розсипався срібний сміх. Микола стурбувався, чи не почули Ілько з Семеном. Полегшено зітхнув, побачивши, що вони не ворухнулися...

У суботу Янка збиралася на танці. Насуплена, як завжди, мати, сидючи за столом, мовчки спостерігала, як дочка крутилася перед уламком дзеркала, що був умазаний у стіну, стаючи навшпиньки, обдивлялася себе з усіх боків. Легка, мов натяк, усмішка квітла в очах, додаючи їм блиску. Вродлива голівка з непроглядною кучмою волосся хилилася до лівого плеча, округляючи знадливо видовжену шию. Стара циганка стомлено простягла через жовті дошки стола оголені до ліктів руки і, роздивляючись опуклі, набубнявілі жили на них, запитала:

— Ти з Піштою?

— А то ще з ким!

— Хто тебе знає... Казав же Сильвестр, що бачив...

— З Піштою... З ним, з ним,— весело замугикала дівчина і, взявшись за низ синього квітчастого плаття, боса присіла в манірному низькому поклоні, торкнувшись головою коліна. Але чи думала вона наразі про Пішту, чи згадувала щось приємне,— то Янка й сама не знала. Просто було весело й хотілося гаморитись. Мати, звична до доччиних витребеньок, байдуже плямкнула губами і заплющила очі.

— Не бери тільки з собою Анжелу,— сказала захрипло й опустила голову. Худі плечі піднялись, крізь сіру зношену тканину різко, лініями проступили вугласті кістки. Зморшкуватий, аж ніби пожмаканий ніс перехнябився.

— Дуже вона мені потрібна! Тримайте її вдома,— пролунала швидка відповідь.

— Втримаєш... Гм...

— А ви припніть,— засміялася дочка, та сміх ураз погас, мов свічка на вітру, розтанула в очах усмішка, і погляд пройнявся тривогою. Янка не відала, звідкіль узялося це почуття, але кінчики пальців несподівано затерпли й у грудях похололо. В кімнаті розстеляла незримий, м'який пух німа тиша, м'яко й прохолодно торкаючись оголених рук і ніг, шиї й обличчя... Хтось незримий вимовив жіноче ім'я, чи, може, то в думці воно прозвучало... Магда! І Янка мерзлякувато стонула плечима.

Чорне шорстке волосся лунко тріщало під гребінцем, розсипалося по плечах. Потріпавши навперемінку то тою, то тою ногою, обтрусивши з п'ят пісок, дівчина взулася.

А мати й далі сиділа з заплющеними очима, незрушна, неначе різьблена з сухого кореня, тільки хрипко й уривчasto дихала, ніби ковальський міх. Пальці стислися в кулаки,

жили біля ліктів повипиналися. І така вона була змучена й стомлена, що в серці Янки раптово й повновладно заявив про себе жаль, боляче кольнув у груди. Дочка притьмом притислася обличчям до материних рук, відчула на доторк, як важко бухає кров у жилах, ніби хтось пальцем натискає на شوку. Руки гарячі, пахнуть мокрою долівкою, і нічого не чути, опріч того сіпання-стогону в жилах. Могла б отак закам'яніти надовго: це не було б для неї стомливо, бо жаль до матері пересилив усі чуття. Дихала швидко, похапцем. Несподівано їй здалося, і так виразно, аж морозець війнув в обличчя, що це сидить не мати, а вона сама, що це вже її плечі надломила старість і безжально пожмакала ніс... Стислося серце, ніби його зчавили в лещатах. Непереборний жаль уже відчувала до себе, до власної долі. Не бачила своїх струнких ніг, повних рук і пукатих грудей... То, далебі, стояла інша, чужа дівчина, а вона, Янка, сиділа оце з випростаними через жовті дошки стола руками, і ніщо не зачіпало її.

— Я піду... Мамо!— пошепки мовила і зволожила язиком пошерхлі губи. Зітхнула аж з дна грудей.

— Ти ж казала — з Піштою.

— Почекаю його надворі.

— Гляди ж... А то знаєш, що Сильвестр з Мироном мені виробляли за того гаджо?

— Ти їх, мамко, дуже слухаєш!

— Спробуй не послухайся... Ліпшого, ніж Пішта, не знайти.

— Ой-я, не знайти,— тупнула ногою Янка.

— Койби-м тільки не в Сильвестра вдався.

— Що ти його вихвалляєш, гейби на продаж. Сама все знаю,— сердито сказала Янка, відчиняючи двері.

В кімнаті нишкне напівтемрява, а надворі хлюпає повинь ясного світла, заливає все навкруг, аж в очі ріже. На осоках сліпучо зблискує сріблясте листя, під деревами мерехтить гаряче повітря. Десь у кушах, на узгір'ї, незрима, але близька, видзвонює золотогруда іволга, ронить довкола легку радість і невиразний смуток. І стільки жадання й пристрасті в її голосі, що стає моторошно.

Дівчині ввижається, що жовта птаха губить на землю тонко ковани мідні листки. Витягає їх десь з-під крила, бере обережно за ріжок і стрясає з усієї сили, аж зблиски сяють і відляски котяться луною. Дзвонить, мов у маленькі срібні литаври, а потім жбурляє лункі листки униз, під дерева. Падає самодзвонна мідь у кущі, у високі трави, і нікто

довіку не вибирає її. Ступни лишень під ясени, у гушавінь, і задзвенить, заgrimкоче під ногами до того, що зайдеться серце.

Отак би, роззувшись і високо піднімаючи ноги, піти через оті куші, де кожний листок переповнений дзвоном, де на кожній гілці нанизані ковані до прозорості платівки міді. Один необережний рух — і все задзвенить, заспіває докрузь, і відлунється та музика в твоєму серці. Іти, іти далеко й легко, а поруч чиесь плече, на яке можна надійно спертися. І не буде, і не прийде страшна старість... Зачудована Янка бачить, що разом з нею йде не Пішта, а хтось інший. Вона не бачить обличчя свого супутника, а тому не знає, хто це.

— Ось де моє сегенятко стоїть,— несподівано озвався позаду Пішта і порушив чарівну музику. В дівчини здригнулися плечі. Повернула спроквола голову й глянула далекими, потойбічними очима, напружена і вся перетворена в слух: їй ще малиново дзвеніли литаври.

— Ти щось сказав?— запитала напівголосно.

— Кажу, що ти моє сегенятко!

— А-а-а,— через силу всміхнулася Янка.

— Ти, ачей, після сну?

Вона не відповіла. Широко розплющеними очима дивилася на зелене узгір'я. Іволга замовкла. Востанне крикнула вона різко й сердито, це було зовсім не схоже на ніжне подзвонювання, коли й на цей раз птаха тримала в дзьобі мідну платівку, то, мабуть, пожбурила у безвість, щоб ніхто її не знайшов.

— Ти давно мене чекаєш?— запитав Пішта.

— Ні.

Він у чорному костюмі, білій сорочці, стрункий і дужий, зелений високий капелюх зсунув набакир. Крильця орлиного носа здригаються. В очах застигла зверхність чи пиха, а може, то Янці здається?

— То йдемо чи ні?— каже вона.

— Певне, що йдемо!— Пішта бере її під руку і простує на ті самі куші, де тільки що у мріях бродила чиста в своїх жаданнях Янка.

— Через гору ближче,— каже він.

— Ні, ні,— рвучко сахається вона назад,— ходімо вулицею. А то ще туплі забрудню або плаття порву...

— Там же широка стежка,— піднімає він здивовано брови.

— Однаково, не хочу тудою!

— Тю, дівко... Заманулося теліпатися по пилюці... А мені байдуже.— Пішта міцніше притис її лікоть до себе.

З дівочої голови помалу вивітрювалася дивна казка про іволжині дзвони, поступаючись місцем думками про танці. Там буде вся молодь із табору. Неодмінно прийде й хитра розлучниця Магда. У Янки завжди з нею мало до бійки не доходить. І не те щоб дівчина потерпала за Пішту, боялася втратити його, а от не можуть спокійно глянути одна одній у вічі, враз спалахують, мов сухий хмиз, хоч водою розливай. Ще торік Пішта упадав за Магдою. Та старша од Янки, знає, як поведися з хлопцем, та й гарна до біса. Мабуть, таки й побралися б вони, коли б не підросла Янка, не вирівнялася за останню осінь з лопуцькуватого, довгоногого дівчиська в струнку сяйнооку красуню. Якимсь несподівано вигулькнула перед молодим циганом, і той ураз, в один вечір, забув дорогу до Магди, а та закипає злістю.

Янці первіша зустрічаться з справжнім легенем, їй і моторошно, і солодко від страху перед тим незвіданим, яке обов'язково має бути. Разом ходять на танці, пізніми вечорами він проводжає її додому. Ні слова не мовлячи, цілує в темряві твердими й гострими губами, які пахнуть тютюном. Пальці в нього чіпкі. Вона не суперечить, їй хвильно відчувати плечем його гаряче тіло, мліти не знати од чого в дужих обіймах. Пішта схиляється над її лицем, притримує за плечі, однак Янка не втрачає опори під ногами. Удень, після зустрічей з Піштою, коли нікого немає вдома, роздягається й подовгу дивиться на свої круглі, пружні перса, густо вкриті синцями, і тіні задуми й неспокою перебігають в її смутних очах. Затуляє груди долонями і суворо зводить брови. Гостро випинаються легкі ключиці, в западинах шкіра світліша, ніж на плечах. І не збагнути, які думки черкають їй у голові...

Танці для Янки — то друге життя. Без них було б зажурно у світі... Поплисти в шаленому темпі по лункій підлозі, легко оминаючи пари; примружити очі і мчати, мчати назустріч вогневій заметілі, яка обпікає, сліпить, кружляє тебе, мов листок у вихорі, і підносить угору, наче на крилах. Музика проникає у серце, гарячими шорсткими долонями пестить щоки, груди. І солодко гудуть натомлені ноги, однак рвуться до нового танцю.

Голосніше грайте, музики!..

Янка вище підвела голову, й твердіше застукотіли по дорозі гострі каблучки її туфель, ніби вона вже припечатувала до землі ганьбу й поразку Магди.

Незадовго вони опинилися перед хатою кривої Юльки. Оселя шуміла, мов потривожений вулик. Музиканти вже пробували інструменти, лагодились грати. Рами з двох вікон хтось повиймав, і вони стояли надворі, притулені до стіни. Хлопці й дівчата з приміського села Кадванка, русяві, блакитноокі, вирізнялися серед циган. Вони стояли окремо.

Янка ще з порога забачила Магду, яка крутилася біля оркестру. Одягнена вона була в картату кофту й темну спідницю. Брови на її довгообразому гарному обличчі так і літали: вгору — вниз, вниз — угору, мов жили осібним життям. Посередині повні, в кутиках тонкі губи зневажливо кривилися. Магда розмовляла з Золтаном Вайнагієм, носатим, як журавель, парубком. Маленькі хитрі оченята в того час од часу заходили під перенісся і визирали звідті лише краечками.

— Гей, грайте, гусярики, грайте, — на весь голос гукнув з порога Пішта.

Музиканти, ніби чекаючи його знаку, вдарили в смички, загупали в барабан. Всі заворушились, кожен шукав пару й намагався відразу стати коло оркестру, бо хто танцює біля музики і найголосніше вигукує коломийки, той найперший легінь. Заметушилася навіть крива Юлька, пробираючись крізь пари, та, обминувши музикантів, вона важко гупнула на лаву позад них.

Збившись у тісний гарячий клубок, молодь галасувала, тупотіла ногами. Блищали розчервонілі обличчя, спалахували очі, круто заламувалися брови. Старий музикант, притисши благеньку скрипку чорним одвислим кадиком, щось вигукував в такт мелодії і притупував ногою. Лікті його теліпалися, й схожий він був на курку зі зв'язаними крилами.

Пішта цупко тримав Янку за стан і поривно повертав. Часом вона не відчувала під ногами підлоги. Обхопила долонями його за шию і приплющила очі. Пішта оглушливо пристукував каблуками, підскакував і, розштовхуючи плечем пари, пробирався впритул до оркестру.

Янка вся віддалася на поталу музиці і не відчувала, що спітнілі руки все дужче стискають її стан. Гарячий імливий туман застилає очі і сліпить зір. Перед очима мигтять марево, наче котиться Янка з крутої гори і бачить навперемінки то зелену траву просто перед очима, то синє небо високо вгорі, це радує її, як малу дитину, і паморочить голову.

Крутилася все швидше й швидше, мов підхоплена вихром, і легким ставало тіло, пружніли м'язи.

Певне, отак обпікає і праця, але очей не сліпить, не застилає їх туманом, а робить зіркими, щоб бачити усе навкруг ясно-яснісінько і бути щасливою не на хвилину, поки грає музика, а назавше...

І нікуди вона не дінеться від праці, та й не хоче розминатись із нею, палко прагне зустрічі віч-на-віч. Але сама чомусь не може зробити й кроку, наче тримає її хтось за плечі.

Зір ловив за блискавичну мить обличчя тих, що стоять попід стінами. Примітила материне лице, впіймала веселий погляд Анжели. Біля дверей горбатився Сильвестр, поруч з ним дядько Мирон... А там усі обличчя злилися у вишнево-смагле розпливчате коло, і тільки чорними масними цятками блищали очі, і стіни, здавалося, почали розсуватися вбоки. Далі вже нічого не бачила, так закружляв її, осліпив і обпik танець... І хтось чужий розтулив уста і заспівав її голосом:

Ей, запалю я лампочку,
Ще й мало підкручу,
Чистий розум у любочка,
Я 'го збаламучу...

Співала звичні й близькі з юних літ коломийки. Чула їх змаленьку щодень од сільських дівчат, а то ще підслухала вліті од мрійливих вівчарів, що пасуть вівці на зеленій полонині. Стане вівчар на узвишші, горда постать його на тлі синього неба здається висіченою з каменя. Повагом, обома руками, зведе вгору довгу трембіту, припаде вустами до сухої кори, і покотяться, полинуть у долину журливі згуки... А потім задзвенить коломийка щира й голосна, розсиплеться по зворах і долах... Може, її співав ще дід вівчаря чи його батько, а мо', вона вродилася цієї миті в душі, захлестутій красою зелених гір і безмежністю неба!

Янку, мабуть, не примітив жоден із вівчарів, а вона нікала близько по горах і жадібно вслухалася у співанки, скорена чистотою щиросердних слів, зачарована мелодією: то смутною, як вечірній ліс, то веселою, як грайливий потік, пронизаний стрілами сонячних променів. Назнала їх безліч — і одна дзвінкіша одної, в кожній вмістилося чиясь життя: тут і стрічі, й любов, і розлука, веселощі й туга — прозора й безкрая, наче гірський туман, який не знати звідки береться у зворах і невідомо куди зникає.

Хотіла би-м, мамко люба,
Коло води жити,
Та де йде мій милесенький
Волика поїти...

Чотири би писарики
Не переписали,
Що ми двоє із миленьким
Перещобетали...

Не помітила, коли опинилася поруч з Магдою. Золтан Вайнагій захекався, піт з його чола біг дзюрком. Однією рукою він витирав прищувате обличчя, другою хвацько повертав Магду.

Залящав його високий, ніби скляний, голос:

Та у любки такі губки
Тоненькі, тоненькі,—
Ей, медом намащені,
Оби солоденькі.

Магда задивляється на Пішту, час од часу визивно торкаючи його плечем, і голову нахиляє, а Золтан, бачачи це, відводить і не може відвести її від нього. Магда заспівала, жадібно ловлячи погляд Пішти, тягнулася до нього всім тілом, повертала обличчя, як сонях жовтаву голу за сонцем:

Тяженько мі на сердечку,
На моїм, на моїм,
Уповіж ми, любий любку,
Чи так і на твоїм?

Пішта осміхнувся, подивився на спаленіле лице Янки, змінене гримасою самозабуття. Обриси повних губ проступали чітко й гаряче і були наче прокреслені якимось вістрям у тому місці, де ніжна й рожева шкіра вуст ураз переходила в смагляву. Дівчина опинилася віч-на-віч з танцем і чула саму лише музику й себе, свій внутрішній голос, який нашіптував їй нові і нові слова колись чутих співанок. Деякі вже пригасли, як забута ватра, спопеліли, і їх найрадісніше було підіймати із закутків пам'яті. Вони вели з собою із неповоротної давнини хвилюючі згадки...

Та як тяжко горі водою
Камінь покачати,
Та так тяжко стародавню
Любов починати,—

відповів Пішта Магді, яка пручалася в Золтанових обіймах.

Нараз Магдин голос почула і Янка. Її вуста здригнулися, однак приплющені повіки не підійнялися, та Пішта виразно відчув гострий погляд її очей. Йому хотілося похизуватися перед легенями, проте не наважувався далі відповідати Магді. Знічений і роздосадуваний, міцніше стулив губи. Біля оркестру було так тісно, що дивина, як пари могли кружляти. Співала Янка, і Пішта з нею, та найдуже жалібнів і скаржився дзвінкий Магдин голос:

Ти не никай, легініку,
Ажеж невеличка,—
Так тя буду обнімати,
Як перепеличка...

Янка ніскілечки не співчувала Магді і байдуже дивилася на страждання суперниці, посміхалася, бачачи, як та виставляє себе на ганьбу всьєньому табору й Кадванці. Такого ніхто не дождався б од Янки. Чи вартий того Пішта, щоб побиватися за ним до сліз, забувши про гідність і сором. Не розуміла вона Магду ще й тому, що Пішта не врзався в її серце по живому; місце там мав, бо воно було вільним і хтось його мусив зайняти, тож і втелюючись він. Пішта вродливий, в руках у нього твердий заробок, біди за ним не смакуватимеш, хоча й щастя не покуштуєш.

Добре відала Янка про все, що жде її попереду, знала про гіркоту і слези, які неодмінно зростають прийдешні літа, однак не робила нічого, аби щось змінити у власній долі. Йй здавалося, що майбуття лежить за найдальшими горами, до яких іти, іти — не день і не два. Як галузка, підхоплена бурхливим потоком, що мчить до водоспаду, пливла назустріч життєвим будням, сприймаючи все як належне, хоча чула в собі сили, щоб сміливо стати наперекір всьєму темному й злому, що боркало життя.

Ой, доведеться тобі, дівко, горювати, тож гуляй і веселися, поки ти відданиця, а не мужня жона!

Кожною клітиною свого ества пила Янка музику, віддавалася їй пристрасно й самозабутньо й була безжурно-щасливою. Чи до Магди їй! Обличчя пашіло і серце калатало. І тільки на одну-єдину мить, коли зустрілася поглядом з Піштою, відчула себе пригніченою й слабкою перед повинню музики, і обійми здалися їй тісними. Спітніле обличчя Пішти насувалося впритул, гарячий подих бив у чоло, ворушив волосся. Хотілося заховатися од нього, на-

хияляла голову, а коли підводила її — бачила в зіницях Пішти журних чоловічків, і це якось не пасувало до розгаряченого вдоволеного обличчя і блискучих очей легеня. То в його зіницях хиталися відбитки її голови, себе бачила Янка і дивувалася, розширюючи очі, безпричинному своєму смуткові.

Безконечна коломийка продовжувалася, і наростання її темпу можна було порівняти хіба що з тим звуком, який буває, коли з крутого стрімчака зривається важкий камінь і спершу повільно, ніби нехотя котиться вниз, з кожним метром нарощуючи швидкість. Десь із середини гори він уже не котиться, а летить, шугаючи через вибоїни, ломлячи дерева, і вже чути не гупання, а суцільний гуркіт з по-свистом.

Так і музики, почавши, не могли стриматись, все швидше й швидше водили смичками по струнах, несамовито калатали в барабан, ніби хотіли всю душу з нього вибити. Все ждалося, що в хаті замість коломийки розітнеться шалений свист, і не стане музики. Але ж ні! Можна було й далі чітко розрізнити ритм і мелодію!

Хтозна, доки б тривав шалений танець, коли б не зчинився галас. Магда раптом вибухнула криком, наче хто її вколов. Де й поділася жалібна співуня, перепеличка, як вона тільки що про себе співала.

— Ах ти, довгошя! — заверещала, відштовхуючи Вайнагія. Взявшись у боки, нахилилася до Янки. — Прилипла до нього, як гаряча смола! А він не годен одчепитись од неї... Бачите, сили немає в нього!

Музиканти опустили смички, цікаві, що буде. Янка з Піштою ще зробили за інерцією кілька обертів. А Магда вергала на них колюче каміння, сипала й сипала такими приперченими словами, що кадванським хлопцям і дівчатам стало ніяково. А цигани, жадібні до гострих видовищ, з'юрмилися тісніше, вивільнивши посередині широке коло. Магда верещала, розпалюючи себе власним криком. Янка відчула, як до скронь хвилями попливла гаряча кров і стислися пальці.

— Ах ти, фраїрка нещасна! — кинулася вона до суперниці. — Забери його, коли твоя воля... Забери... Забери... За-а-а-абери!

Стояли одна проти одної — наїжені й червоні. Мабуть, дійшло б і до бійки, коли б не втрутився горбатий Сильвестр.

Той же носатий Золтан, що танцював з Магдою, та ще Бейла Товт і Юрко Лавер підхопили дівчину попід руки і потягли до дверей. Магда опиралася ногами, хапалася пальцями за одвірок. Нарешті зачинилися за нею двері. Та надворі дівчина вирвалася. Розпатлана, з дикими очима, навхрест, мов рама, розіп'ялася на вікні і в кімнату полетіли соромітні слова, мов палаючі віхті соломи. А цигани сміялися, під'юджували криком. Магду все-таки відтягли од вікна, але ще довго з вулиці чулися її лемент і лайка.

Музиканти заграли веселішої. Янка хотіла танцювати, сварка з Магдою, здавалося, додала їй вогню. Та глянула на Пішту і розхотілося. На обличчі у нього масніло неприховане задоволення, очі блищали, як у п'яного. Він кидав пихаті погляди по боках, по-півнячому виставляв груди.

— Ходімо звідси! — сказала рішуче.

— Ще мало потанцюємо.— Йому не хотілося так швидко йти. Ловив на собі заздрісні погляди товаришів і зверхньо позирав на них.

— Ідемо! — Янка рушила до виходу. З жалем озирнувшись по боках, пішов за нею й він. Сильвестр зупинив їх біля дверей, поруч з ним наkostenчився дядько Мирон. Пішта посміхнувся, бо згадав, чим вразив його тиждень тому батько: він тоді був сам, без Мирона, а їх звикли завжди бачити разом, вони мов дві руки однієї людини.

— Куди це, молодята? — запитав горбань.

— Щось душно тут, батьку. У Янки голова розболілася...

— Ага,— розтулив щербатого рота Сильвестр,— то йдіть, ковтніть свіжого повітря. Він ненавидів високих вродливих людей, заздрив їм, але зараз перед ним стояв його син, тому Сильвестр окинув струнку постать Пішти схвальним, хизуватим поглядом, ще й підморгнув: знай, мовляв, наших!

Надворі було темно, глухо шумів вітер, і самотньо смуткував у небі вузький місяць, наче сточений буйними житами серп. Раз у раз черкали небозвід зірки, залишаючи по собі на коротку мить іскристі сліди, здавалося, хтось жбурляє з високості розжарені головешки, і вони згорають, не долітаючи до землі. Приемна прохолода обійняла розгарячілі тіла. Янку гризла досада, не радувала її вже й ганьба Магди. Відчувала навіть радість, що та не поразувалась з гнівом Сильвестра, а сторч головою, як у холодну воду, кинулася в сварку. Але хіба так вибореш його? Їм, циганським дівчатам, на скрижальях долі написано стати

дружинами тих, на кого вкаже вайда. Янка воліла, щоб це сталося якомога пізніше. Не цього і не наступного літа... Все очікувала, ждала чогось незвичайного, якихось поворотних подій, вслухалася й хотіла почути значимі й щирі слова, які мають перевернути життя. Все марилися їй круті дороги, і вели вони у незнаний світ, де ясніють чисті дні, де ти завжди у веселому гурті, де твоя радість ділиться на всіх, щастя кожного й твоє власне щастя...

А що коли Сильвестр завтра звелить побраться з носатим Золтаном? Ні, радніше вмерти, ніж щодня дивитися в його рухливі очі. Бр-р-р!

Темні гори невиразно проступали на блідому тлі неба. Зненацька блиснуло над ними, і відсвіт далекого спалаху розлився по гострих верхів'ях: здавалося, що з півночі на схід простяглася величезна, обернена зубцями вгору пилка. І знову блиснуло, і знову хижо вишкірились нерівні зубці — вершини, а потім враз загусла непроглядна темрява. Янці привиділося, що вона зосталася віч-на-віч з ніччю. Зіщулившись, ждала, що от-от хтось нещадний стисне залізними долонями плечі, високо підніме її і жбурне на вишкірені зубці пилки, і наскрізь прохромляться груди. Хитнулася до Пішти, шукаючи захистку. Він забрав у свої руки її пальці, почав перебирати гладячи. Янка заплющила очі, щоб більше не бачити спалахів, хоч добре знала, що це Верховиною йде звичайнісінька гроза... Від Пішти струмував терпкий запах гарячого спітнілого тіла.

— Цієї осені, Янко, ти станеш моєю!

Його слова прозвучали неждано і різко. Вона навіть не розібрала, що було сказано, бо по хвилі мовчання запитала:

— Що ти кажеш?

— Восени заберу тебе до себе! — Його руки напружились, і Янка відчула їхнє тремтіння.

— До себе? Мене?

— Так. Уже все вирішено.

— Ким? — вона висмикнула пальці з його рук, відхилилася.

— Чого ти кидаєшся? — з голосним сміхом запитав він. — Батько сказав, що ти будеш моєю!

Янка мовчала, швидко дихаючи. Пішта не бачив у темряві виразу її лица. Зелений ясенєць заслав дівочі очі. «А як же дорога у незвідані світи? Хто скаже мені значимі слова? Не обпалять вони вогнем щастя, не задзвенять

у серці срібною піснею, не задзвенять...» — гіркота підступила до горла, засудомило в скронях.

— Мене ти запитав? — нелегко дався їй спокій, з яким було вимовлено ці слова.

— Чи ти не хочеш? — смішок заклекотів, забулькав йому в грудях.

— У нас про це мови не було.

— А батькові слова тобі ні до чого?! Та й мати твоя буде рада.

— То ж мати... Їй тільки й світу, що в вікні... А в мене своя мрія.

— Ти все матимеш, і не треба ніяких мрій!

— Усе, крім волі!..

— Дурна ти, Янко. Ми, цигани, найвільніші люди у світі!

— Я дурна, а ти розумний,— вона вже опанувала собою і розмовляла спокійно, виважуючи слова. За стіною темряви, позаду них, грала музика, глухо зітхав барабан, приглушено звучали пісні. Ще раз блиснуло над горами, і вогнисті крила велетенського птаха замерехтіли, струшуючи на верхів'я гір розпечену магму. Спалахи йшли за спалахами, гірський хребет світився, і здавалося, що там, за горами, зараз палає гарячий полудень.

— Інакше не буде, Янко! У батька слово залізне!

— Для тебе... І для моєї матері... А на мене ви ще пут не скували,— вона гірко засміялася.

— Пожди,— взяв він її за плече,— а чого ти мене за ніс водиш? Чого я з тобою на танці ходжу?

— Не я тебе кличу,— рухом плеча скинула його руку.— Себе питай...

— Ні, Янко, по-твоему не буде!

— Ой-я! Мені твій батько... Іди, Пішто, до Магди, згадай стару любов... Там наказувать не треба, погукай — сама побіжить.

— Я ж тебе люблю,— простяг руки до неї, щоб обійняти.

— Любиш? — вона відхилилася назад.

— Люблю! — Пішта взяв її за плечі. Янці привиділося, що до неї доторкнувся долонями той самий нещадний велетень, який щойно замірявся жбурнути її на гострі зубці гір. Вона рішуче вивинулась із обіймів.

— Дивна ж у тебе любов, Пішто, коли уповаєш на батьків примус.

— Я його ні про що не просив... Він сам мені про це сказав... І матері твоєї...

— Матері... А що вона? Може, запитає в твого батька і дядька Мирона про мого нянька?

— Що ти варнякаєш? — розсердився Пішта.— Ти ж знаєш: твій батько сам розбився.

— Все я добре знаю,— вона глибоко зітхнула.

— Диви, щоб не жалкувала потім.

— Не буду... Не буду!..

Янці хотілося побігти од Пішти, але вона пересилила себе й, неквапливо повернувшись, спокійно пішла од нього.

— Пожди!— гукнув він.

Не зупинилася, а Пішта не пішов за нею. Була вже далеко, коли прозвучало й розтануло в темряві, мов зла скарга, її ім'я: «Я-а-анко!» Воно не зачепило в душі жодної струнки.

Хмарна й задумлива йшла Янка додому, ступала навпамацки, не дивлячись під ноги і не бачачи нічого перед собою. По хатах не світилося, і німа тиша аж ніби тремтіла навкруги. Глухо, наче з-під землі, чулася музика, вже не розібрати було, на чому грають, але ритм уловлювався, а там не стало і його чути, лиш тіло, цілий вечір підвладне музиці, досі зберігало відчуття ритму. Так буває, коли довго дивишся на який-небудь один колір, ну хоч би на грядку розквітлих маків... Ти вже й одвернувся, навіть міцно склепив повіки, а перед зором усе червоно, усе ніби скакають миготливі вогники.

Місяць зайшов, і темрява, здавалося, ще погустішала і, далєбі, збивала подих і плутала ноги, які самі, без участі волі, чомусь звернули із битого шляху на заросле кущами й деревами горбкувате узгір'я. Не думала Янка, що забруднить туфлі, порве плаття...

Позаду горіли, не перестаючи і не тьмяніючи, далекі гори і ніби росли на очах, ставали вищими, хоч чорне небо все важче злягало на світні вершини. Куші дряпали литки, чіплялися за плаття. І тут несподівано щось тонко озвалося-дзвеніло під ногами. Янка простягла наперед руки, торкнулася ними вологого, пружного листа, і той холодний дотик легким струмом через пальці потік по руках до плечей, а далі й до серця. Зупинилася, як укопана, не наважуючися рушити з місця. Листя на деревах і кущах, трава — усе дзвеніло, все промовляло мелодійними голосами. Тонко ковані мідні листки, розгублені удень жовтою іволгою, були скрізь, куди не ступи, вони навіть зблискували, час од часу бризкаючи мерехтливими іскорками.

Янка з усієї сили примружила очі, стояла з випроста-

ними наперед руками і слухала іволжині дзвони, і їй здавалося, що довкруж ураз затепліла погідна днина, що ніч давно вже й безслідно розтанула...

Прозористі мідні платівки іволжиних дзвонів горіли непогасним вогнем, мінилися золотом і дзвеніли тонко-тонко, але так, що Янка і чула, і бачила їх.

9

Анничка поклала певні надії на цей виїзд за місто. Йі сама собі ще не признавалася, хоч бачила і знала, що Микола віддаляється, чужіє до неї. А їй хотілося думати— і так малювала собі,— що йдуть вони у майбуття двома стежками, які пролягли недалеко одна від одної, і десь там, попереду, може вже й близько, путі перетинаються, і далі вже веде одна тільки стежка, по якій ітимуть вони вдвох, пліч-о-пліч, рука в руці.

Найближчим Микола здавався їй торішньої осені, коли їздили всім цехом у підшефний колгосп копати картоплю. Скільки було галасу, сміху й криків, як всідалися в кузові. Кому не вистачило місця, той мусив стояти, тримаючись за борти чи за плечі тих, що сиділи. Анничка сіла поруч з Миколою. Коли машина вихитувалася на вибоїні, дівчина налягала плечем на хлопця і вся завмирала від дотику, намагалася зробитися меншою. А він, на іншому повороті, хилився до неї. Раз навіть міцно обійняв її, щоб не впасти з лави. Анничка ладна була просити його, аби він не забрав руки, щоб і далі так їхати.

Картоплю вигортала із землі машина, а їм лишалося тільки збирати бульби у високі плетені верейки. Працювалося весело, гамірно. А потім розклали величезне багаття із сухого бадилля і, коли воно розгорілося, почали пекти картоплю.

Несподівано пороснув лапятий дощ. Полум'я засичало, припадаючи до землі. Всі сипнули врозтіч. Микола з Анничкою опинилися аж у посадці під густим деревом. Він оддав їй свого піджака, сам накинув їй на плечі і звів піднятий комір під шиєю. Дівчина довірливо похилилася до нього. І якби він обійняв її, притис до серця, то вона була б у повній його волі.

«Цілуй мене, обіймай... Хіба ти не бачиш, що я давно цього чекаю... Я жду твого кохання, як пуг'янок, який хоче роззвісти, жде сонця!..»— німо говорили запечені спрагою дівочі уста.

А Микола не помічав стану дівчини. Анничка йому по-добалася, але кохання, мабуть, ще не стукало в його серце.

— Ми мовчимо, мов німі,— засміявся він. За стіною посадки чулися крики, сміх. Дощ перестав.— Ходімо туди!

Дівчина зволожила язиком пересохлі губи і насилу добула із гарячих грудей одне тільки слово:

— Хо-ді-мо!

Анничка досі живе спомином про ту зустріч. І коли довго про неї думає, то навіть здвигує плечима, відчуваючи на них доторк Миколиних долонь.

...В суботу Анничка зустріла Миколу біля гуртожитку. Він кудись поспішав, заклопотаний і задумливий. Якби не зупинила, то не помітив би її.

— Завтра, Миколо, екскурсія на ГЕС... Ти їдеш?

— На ГЕС?

— Так, у Торунь.

— Цікаво... Шкода, але я не зможу поїхати...

— От іще,— надула губи Анничка.— Ідьмо... Це ж автобусом. Поспіваємо, походимо по горах... Ти ж любиш гори...

— Не можу, Анничко... Завтра мушу йти в одне місце.

— Знаю, в яке місце.

— Ні, ти не знаєш.

— А от знаю,— задиралася вона.— Ти вважаєш мене сліпою.

— Я не криюсь ні з чим,— Микола обеззброїв Анничку тоном відповіді. Всміхнувся, немов просив у неї вибачення.

— Ну що ж, не можеш, то не їдь,— сказала вона.— Стегура і Панько записалися на поїздку...

— Поїду наступного разу. А ви їдете завтра. Втрачати такої щасливої нагоди не можна.

— Дякую. Сама знаю, що робити,— Анничка крутнулася на місці і хутко пішла від Миколи.

10

...Над дібровою низько пливе чорна хмара, от-от зачепить страпатим крилом верхів'я дерев і, як буревій, потрощить гілля, обчухрає листя. Кручені блискавиці шмагають ту хмару навідліг, і вона нуртується, тріщить, наче хтось ламає сухе паліччя, але вперто не ронить на спраглу землю ані дощинки — тільки дихає вільгістю.

На узліссі, вигнувши дугами шиї, неспокійно басують гарячі коні, ворона шерсть на них вилискує, наче щойно

зми́та водою, і спалахують час од часу нестерті підкови. Коні запряжені в легкий кований віз, віжки недбало, однією рукою тримає плечистий циган з відчайдушними очима і рухливими ніздрями. Він стоїть біля воза. На ньому чорний піджак, червона з стоячим коміром і білими, рясно вряд, гудзиками сорочка. Плисові штани заправлені в халяви хромових, у гармонію чобіт. Тьмяно поблискує лакований қозирок синього сукняного кашкета. Циган переступив з ноги на ногу, рвучко смикнув до себе віжки і птицею злетів на воза, завмер там, розставивши ноги. Гойдається у вусі срібна сережка, біліють оголені в хижій посмішці зуби, під здибленою бровою прискалилось око, когось побачивши.

До воза, метучи рясними спідницями траву, з вихилясами наближається гостроноса циганка. Під широким одягом вгадується тонкий і гнучкий стан, пружні перса. Смуглість щік просвічена мінливим рум'янцем. Циган злегка нагнувся, наставив зігнуту руку, жінка чіпко вхопилася за лікоть і враз опинилася на возі. На мить показалася із спідниць її струнка маленька ніжка, взута у шнурований черевик на високому підборі. Циган насунув на лоба лакований қозирок картуза.

— Хе!— наче цюкнув на весь ліс гострою сокирою по пеньку.— Хе!

І коні з місця притьмом рвонули, мов навіжені, і бризнула далеко вбоки розпанахана гострим залізом земля, і тонко задзвеніли колеса. Чорні хмари ще важче налягли на діброву. І голосніше лунає сухий тріск грому.

І враз не стало воза, наче й не було його. Тільки діброва тривожно синіє та низька хмара опускає прошиті блискавицями важкі крила, і вже не тріщить навколо, а громихає...

Чутливе вухо ще ловить між двома громами далекий тупіт, мелодійний дзвін заліза, І часом долинає лунке ляскання батога.

Стугонить земля під копитами, ніби мчить циганський віз по якомусь помосту, під яким дзвінка порожнеча. Летять, мов на крилах, бистрі коні, і завмер, додивляючись уперед, насторожений циган. Бачить він на обрії біле сяєво старої легенди про циганську вільність, гіркий дим давніх кострищ застилає зір і видавлює на смагляві щоки непрохані сльози. Циган струшує головою, збиваючи з вій солоні краплі. Перед очима постає маєво довгих сторіч, і видяться дороги, дороги, дороги... Пекуче сонце Іспанії палить вогнем, дошкуляє холод засніжених Альп... Безмежні слов'янські простори заспокоюють серце і тамують тугу за незнаною вітчизною...

Шляхом повзуть і повзуть запряжені ребристими кіньми мокрі халабуду, з яких чується жіночий стогін і дитячий плач. Попереду на баских конях їде набундючений і грізний вайда...

Все це давня минувшина: і циган у червоній сорочці з білими вряд гудзиками, і гостроноса циганка в рясних спідницях з маленькою стрункою ногою,— вони з казки, яка навів одшуміла і тепер лише обзивається інколи в декотрім серці сумною циганською піснею і хропінням загнужданих коней, що мчать у горобину ніч.

...Родина Янки не належала до роду мандрівних циган, вік яких уже минув, і їй не вчувається ночами музика дзвінких коліс, і її не кличуть ранками дощові холодні дороги, які ведуть не знати куди. І батько її, і мати народилися в цьому самому таборі і тут збули своє життя в щоденних клопотах і злиднях.

Ніхто не відає, відколи над гірською річкою зачали селитися цигани. Лиш відомо, що колись їм не дозволяли проживати в межах міста, і вони ліпили й мурували свої халупи, далеко відступивши від околиць. Та минав час, місто розросталося, хати все ближче і ближче підступали до табору, аж поки не оточили його з трьох боків новими вулицями, а з четвертої була гірська річка. Однак цигани й далі жили осібно, замкнутим життям, у них були свої звичаї і свої закони. Безроздільною владою користувався отаман, вайда, за словом якого карали винних і непокірних, вирішували чужу долю.

Час і життя розшарували циган. На верхньому щаблі зібралася групка музикантів, які постійно грали в ресторанах. Ці мали твердий заробіток і, хоча підкорялися вайді, іноді селилися поза табором, трималися осібно. Вони ходять чисто одягненими, в білих комірцях і на людних вулицях не завжди вітаються із знайомими і навіть з родичами, вдають, що забули мову своїх батьків.

Щаблем нижче стояли музиканти, які не мали постійного заробітку, а щовечора, взявши під пахву облізлий футляр із старою скрипкою, ходили по корчмах і грали пісні і танці, беручи плату грішми чи чаркою паленки. Ці люди були не без таланту, але всі без винятку гіркі п'яниці. Якийсь гріш вони інколи приносили в сім'ю.

На третьому щаблі юрмилися ті, хто, не маючи роботи, щось таки робив: пиляв по дворах дрова, переносив речі, займався саночисткою вбиралень і смітників. Це було зневажене, похмуре плем'я,

А в самому низу, на дні, копошилися, мов черв'яки, цигани, які ніде не працювали, нічого не робили і жили не знати з чого. Жінки, чоловіки, дівчата, хлопці, діти цілими днями никали по базарах, нишпорили по дворах і невідомо як добували хліб насущний. В цих сім'ях було по багацько дітей, які і взимку і влітку гасали голі по подвір'ю і ніколи не хорували. Батьки не знали навіть усіх по іменах.

Те, що віками карбувалось у свідомості, не переробиш за п'ять чи десять літ. Нові покоління виростатимуть ліпшими, але й вони підвладні зловісному впливу табірних звичаїв. Десь на початку п'ятдесятих років цигани вже зрідка працювали на місцевих підприємствах, а дехто поїхав на Донбас і далі... Горбатову Сильвестрові ставало дедалі важче, хоча було багато й таких, які покірно скніли в табірній задусі.

Хтозна, як би склалося життя Янки, коли б не трапилося нещастя з її батьком...

Арпад Гасич був ковалем на всю округу. Багато сіл запрошувало його оселитись у них на постійно: матиме циган хату, кузню, хай тільки майструє, звеселяє хліборобські серця дзенькотом молотка. Батько подумував про це.

Янка добре пам'ятає, що в них біля хати була й своя низенька закурена кузня. Замість даху на ній лежали сухі почорнілі дошки, об які сікалися, мов нічні світляки, тріскучі іскри. Дівчинка любила годинами просиджувати, стежачи за роботою батька, за химерною грою вогню. У кутку було м'яке сідало з старого піджака, і Янка пряла звідти круглими оченятами. Все її цікавило й захоплювало. Ось крізь шпарину пробилось сонце, освітило наковальню і батькові руки, а коли він нахилився, то осяяло й замислене обличчя... Іскринки скакають, мов бісенята, і ввижається, що від них і від сонця спалахне у батька волосся.

— Няньку!— гукає дівчинка на весь голос.

Той підводить голову.

— Чого тобі, Янусько?

Янка бачить: волосся не зайнялося.

— Нічого!— каже вона.

Батько розправляє плечі, випростується на весь зріст. Кузня низька, і він вдаряється тім'ям об дошки. Сміється, блискаючи білими зубами.

— Тісно нам з тобою, Янусько,— каже, повертаючись до неї.— Та не навік ми в цій кузні...

Чогось ураз потемніло, чорна тінь засвітила світло. Батько нахмурився, молоток сердито заскакав по залізу. Янка по-

бачила: на дверях стоїть чорний горбатий дядько із злими очима. Він мовчки сопе. Батько береться за міх і рвучко роздмухує вогонь. Горбань блимає банькатими очима, які дивляться так гостро, що, здається, із зіниць от-от випорснуть круто завинені буравчики і шпигонуть вістрями і Янку, і батька її. Хотілося сховатися кудись подалі в куток, не зустрічатися з ним поглядом.

— Чого не зайшов?— хрипить горбань.

— Немає нам про що говорити, Сильвестре...

— Я б тобі радив зайти. Так не обійдеться.

— Обійдеться!— батько з усієї сили вдарив по розжареному залізу, і те сплющилося, бризнула синя окалина.

— Дивися, пожалкуеш, димом вилетиш.— Горбань, потупцявши в дверях, повернувся і став спиною, застуючи світло. Стояв так хвилину-дві, переступав з ноги на ногу. Нарешті важко почалапав од кузні.

— Няньку, цей дядько страшний? — запитала дівчинка.

— Злий він,— відповів задуманий коваль.

Іноді батько йшов на тиждень-два на села, і його ждали як свята. Він приносив звідти повну хату радощів і галасу. Саджав Янку собі на шию, на ліву руку брав сповиту Анжелу, а правою підіймав матір. Найдужче раділа Янка, куйовдила батькові чуба, плескала по щоках, дзвінко сміючись, а він реготався, міцніше притискав до грудей дружину, і ніскілечки йому не важко було тримати їх усіх трьох на собі. Мати тоді теж сміялася.

І виховав би Арпад Гасич дочку працьовитою, чистою серцем, непокірною і рішучою, як він сам...

Янка добре пам'ятає ту страшну ніч. Батько надвечір повернувся з Голубиноного веселий і балакучий, розцілував дружину в обидві щоки, погладив Янку по голівці і надовго схилився над колицкою, де спала Анжела. Потім вони розмовляли з матір'ю, батько пристукував долонею по коліну, його великі блискучі очі сяяли, мов чорні озера незмірної глибини (у Янки теж батькові очі). Мати згідливо хитала головою і дивилася чомусь не на чоловіка, а собі під ноги.

— Кидаймо табір і заживемо як люди! — ці слова й досі вчуваються Янці.

Потім батько пішов кудись, а мати ще довго сиділа замислена, й безмовно ворушилися її губи. Надумавшись, напнула хусткою.

— Я до дядька Мирона... А ти, Янко, спи!

І Янка заснула... Прокинулася серед ночі, розбуджена материним голосінням. Тьмяно горів сліпачок, а мати стояла

простоволоса, розпатлана серед хати й заламувала над головою руки, доставала ними аж до низької стелі, стукала об сукуватий сволок.

— На кого ж ти нас покинув?.. Такого красеня, такого робітника нам уже повік не знайти...

Янка притулилася до материних ніг і собі заревіла, не відаючи, що трапилось. Кричала голосніше за матір.

Безшумно розчинилися із ночі двері, хитнувся, ледь не погасши, вогник. Горбатий Сильвестр з дядьком Мироном, материним братом, внесли батька, поклали його на стіл. Глухо стукнулася об дошки голова. З чорного волосся закапала кров.

— Чик-чик,— токували краплі об підлогу. Горбань і дядько МIRON завмерли обабіч стола, нагнули чубаті голови, обидва важко відсапувалися.

Мати впала батькові на груди, термосила його, ніби будячи від сну... Янці стало боязно, бо батькова голова з міцно склепленими повіками хиталася збоку набік, збоку набік. Мокре пасмо волосся на чолі зсовувалося, аж поки не затулило очі.

— Кажу тобі, Євко, з кладки упав він,— глухо мовив дядько МIRON.— Ніч темна, хоч в око стрель, а він головою униз, на каміння. Встиг крикнути... Ми з Сильвестром почули... І от бачиш...

Що сталося потім, Янка не знає, бо її забрала до себе тітка Марта. Проте в останню хвилину, коли та виводила дівчинку з хати, Янці здалося, що мати кинулася до дядька МIRONА і вхопила його за барки. Однак певності в цьому не було, може, вона вже пізніше подумала це.

Коли ховали батька, над містом гриміли гармати. А через тиждень Радянська Армія прогнала фашистів.

Мати після похорону якось поникла і враз постаріла: волосся посивіло, на обличчі з'явилися зморшки. Горбатого Сильвестра стала боятись, перед дядьком Мироном запобігає. Зобиджена вона, затуркана, слова свого не мовить, усе мовчить, ніби води в рот набрала. Любить випити, а п'яною плаче, клене свою долю. Якось добре напідпитку обмовилася:

— Проклятущий горбань. Хіба я не знаю, що вони вкоротили віку Арпадові. Батько тоді хотів іти з табору, щоб оселитися в Голубиному. Хотів ковалювати. Я, дурна, пішла порадитись до МIRONА. І тієї ж ночі Арпад загинув. Зштовхнули вони його з кладки... Він голову розбив, розбив,— крізь п'яні сльози белькотіла мати, Янка підступилася до

неї, почала настійливо розпитувати, але даремно, мати мовчала. Термосила її за плечі, і хиталася на ослаблій шії материна голова, але вуста не розтулялися. Наступного дня, прочумавшись, відмовилась від усього.

— Нічого я тобі не казала,— повторювала мов заведена.— Нічого не знаю!

І відтоді ще нижче опустилася її голова, ніби мати постійно уникає зустрічі з доччиним поглядом.

Стара Гасичка вже кілька років працює прибиральницею в промкомбінаті. Влаштувалася туди незадовго по смерті чоловіка, бо ніяк не могла добути на хліб і собі, і дітям. Якось звідти приходила побутова комісія, обстежували умови життя. Пропонували матері гарну кімнату у центрі міста... Та Сильвестр не дозволив їм піти з табору, і мати слухняно згодилася. А ті не наполягали, бажаючи на кімнату було багато. Тільки почудувалися з дивацтва мовчазної прибиральниці та й забули про неї.

Торік влаштувалася було на роботу і Янка. Проходячи якось повз аптеку, вона прочитала на склі дверей оголошення: «Потрібна продавщиця». Щось чи хтось її ніби штовхнув, і дівчина сміливо відчинила двері, зайшла в аптеку, та тут у неї одібрало мову. За скляними столиками працювало трое людей у білих халатах, і вона не знала, до кого звернутися. Літня опасиста жінка з круглими, як у сови, очима глипнула на неї. Дівчина запитала:

— Скажіть, це вам потрібна продавщиця?

Товстуха зміряла її поглядом з ніг до голови, зневажливо пхикнула і нічого не відповіла. Запитання Янки почув високий чоловік в окулярах з такими товстими скельцями, що крізь них не видно було очей.

— Ви щось хотіли, дівчино? — запитав він лагідно.

— Я відносно роботи, по оголошенню,— зметнулися пухнасті вії і осяяли окуляристого блиском очей.

Круглоока робила якісь знаки, совалася нетерпляче на стільці.

— Не розумію вас, Маріє Михайлівно.

Товстуха підвелася з круглого дзиглика і нахилилася до вуха завідуючого аптекою. Халат її залопотів, наче паперовий.

— Хіба ви не бачите, Іване Васильовичу, що це циганка,— зашепотіла на всю аптеку.

— То що?! — знизав плечима Іван Васильович.

Янка спаленіла і хотіла тікати, але він притримав за руку.

— Паспорт у вас є?

— Є, тільки вдома.

— Напишіть заяву і приходьте завтра з паспортом...
Скільки класів ви закінчили?

— П'ять..

— Приходьте!

Так Янка стала продавщицею в аптечній ятці на базарі. Їй подобалося продавати людям ліки, мило, зубну пасту, щіточки, відраховувати здачу, відповідати покупцям спокійно, з гідністю. Вона стала врівноваженішою, спокійнішою. І їй думалось, що це вже праця назавше. Іван Васильович якось навідався до неї і залишився задоволений порядком і обслуговуванням покупців. І план вона виконувала, і скарг не надходило.

— Так і повинно бути, чорнявенька,— по-дружньому посміхнувся на прощання завідувач. Він розпитав її про батьків, співчутливо посмутнів, дізнавшись про нещастя з ковалем Арпадом Гасичем.

Все було б гаразд у її житті, коли б не внадився до ятки горбатий Сильвестр. Прийде як господар, висуне шухляду, де зберігалися гроші, і візьме звідти то десять, то п'ять карбованців. Якось вона спробувала не давати, Сильвестр штовхнув її з усієї сили вбік ліктем і взяв гроші. Розповіла про все матері, але та нічого не порадила, лише сказала, що краще горбана не гнівити.

Ревізія в кінці кварталу виявила шістсот карбованців недостачі. Янку звільнили, зобов'язавши негайно внести гроші в касу. Сяке-таке ковальське начиння ще залишалося після батька, продали його, мати одержала якісь гроші в артілі, і покрили недостачу. Згнітивши серце, дівчина понесла в аптеку зібрані гроші. Івана Васильовича, на щастя, не було, за прилавком сиділа сама Марія Михайлівна. Тицьнула їй згорток і кинулася до дверей.

— Зачекай, порохую,— буркнула товстуха.

І довго, насолоджуючись замішанням Янки, рахувала гроші, роздивляючись їх нащось проти світла. Синюшні губи її кривилися, як два черв'яки.

— Усі... Можеш іти... продавщиця!..

Зганьблена Янка більше не зустрічалася з Іваном Васильовичем. Відчувала перед ним сором і наче бачила повсякчас докірливий погляд з-за товстих окулярів. Та згодом ці почуття притупилися, хоч десь у глибині душі гіркуватий осад залишився.

Золоті струминки води, схожі на сухі до хруску стебла пшениці, сторчма поринали у сірий, пухнастий пил на дорозі, залишаючи по собі кругленькі, ніби кратери, вибоїни. Дощ раптово почався і вщух. Хмара не встигла й сонце заслонити, ніби злякавшись чогось, вона поповзла до набурмосених гір. Стебла впали, підтяти незримою косою, й струминки враз розтеклися невідь-куди, наче й не було їх. Весело заряхтіла змита трава, залисніло тополине листя, подзьобаний порошок дороги різко запах сухою матіркою. Пахощі були такі густі й задушні, наче в тісній коморі, заставленій попід стінами курними копоплями.

Микола переживав дощ під старою липою, яка щедро розпростерла над землею тіняві віти. Вгорі, поховавшись у прохолодному листі, відчайдушно цвірінькали горобці. Мимовільна посмішка набігла на уста. Циганчат не розігнав і дощ. Вони й далі вовтузилися біля багаття: підживляли вогонь сухим паліччям, як видно, збиралися щось пекти чи смажити. Ступаючи по мокрому, глибокому спорищу, він підійшов ближче. Ніхто не звертав на нього уваги. А командував біля вогнища, розпоряджався безгомінно вилицюватий, міцно збитий циганчук. Йому було років з десять, а мо', трохи й більше. Засмагле, голе до пояса тіло виблискувало, мов коване з міді, чуб вилискував, як вороняче крило. Його слухалися.

З-за крайньої халупи вигулькнуло двоє хлопчаків. Вони несли, тримаючи за різки, мішок, на якому лежала купка щойно викопаної картоплі. Циганчата навіть не струсили з неї вологу землю. Чубатий хлопчак розгорнув палицею тліючий жар. Ті, що принесли мішок, розгойдали його і враз пустили передні різки, на мить притримавши задні. Заячало полум'я, зашкварчала сира картопля, закипаючи білою пухричатою шкірою. Циганчата невтомно носили безлисте гілля і кидали його зверху. Полум'я несамовито борсалось, захлеснуте раптовим вітром, що прохопився од річки. Рвані омахи злітали над землею і, позбувшись снаги, пласталися безсило по зеленій траві, гасли з шипінням і тріском, а тугі, як жолуді, жарини одразу буйно проростали новими язиками. вогню, чистими й тремтливими, як пелюстки степового маку. Вогонь підморгував і реготався, вишкіряючи криві червоні зуби. До Миколи долинули приємні пахощі припаленої картоплі і нагадали йому полониські ватрища, де він так само, як і оці діти, смакував

спеченими на буйнім вогні бульбами. Згадалася також і торішня поїздка в колгосп.

Від цих згадок хлопець трохи осмілів, і циганчата здалися йому близькими і зрозумілими. Вони були такі самі, як і він у дитинстві. Микола тоді думав, що у вогню є душа, химерна й хитрюща, безжалісна й ласкава, вона годна ніжно поглядити руку й враз, з доброго дива, вкусити. Душа ховається назовні, й треба сокотити її, щоб вона не вихопилася назовні, бо тоді годі впіймати. І очі свої має вогонь, і руки, й пашеку, й їсти хоче, як людина. З ним можна гомоніти, коли сам на полонині, ти йому слово, друге, коломийку проспіваш, а він вуркоче, мов кіт, і силкується черкнутись об твої штани. З вогнем ти ніколи не самотній!

За цією веремією пильно стежив рудий собака, увесь у реп'яхах, з лисою, як бубон, спиною, очевидно, колись ошпареною. Одне вухо мав роздерте навіпл, через це складалось враження, що у пса трое вух. Побачивши, що все закрила товща жару, тривухий прискалив хитре око і, присунувшись майже до самого вогню, заходився виклацувати з хвоста блохи. Прудкі іскри раз у раз покусували його за бік, та собаці хоч би що. Але ось пес нашорощився. Циганчук викотив з багаття обвуглену картоплину. Перекидав з долоні на долоню, збиваючи запечену шкаралушу. Картоплина з чорної ставала рожевою, парувала, й довкола розливався духмянний запах. Та, мабуть, хлопчаків було невтримки, бо він кинув її в траву, а сам зачав дмухати на пальці.

Цього, певне, тільки й чекав тривухий, скакнув і, вхопивши гарячу картоплину в зуби, дременув навтьоки до річки. Еге, що тут зчинилося! Малеча загейкала й вистрибом побігла за собакою. Чубатий хлопчак посварився кулаком навздогін, мовляв, це тобі так не минеться, але не побіг за ним. І тут малюки, що залишилися біля багаття, угледіли Миколу. Чубатий, дивлячись спідлоба, шорстко, по-дорослому запитав:

— Що тобі треба?

Ніяковіючи, Микола сказав:

— Ти можеш показати, де живе Янка?

— Гасичка?

Вагання тривало мить.

— Мабуть, що Гасичка

— Нащо вона тобі?

— Треба!

— Гм!

Циганчук мовчки розглядав Миколу. Ковзнув настороженим поглядом по білявому непокритому волоссю, зазирнув у вічі, прицінився до сіренького нового костюма і жовтих вузьконосих туфель. Мабуть, залишився задоволений оглядинами.

— Показати не штука,— він колупнув пальцем пісок біля багаття, рвучко відсмикнув ногу.— А як Сильвестр узнає? Що тоді буде?

— Це її батько?

Хлопчина засміявся, але нагло урвав сміх.

— Сильвестр страшніший за батька.— Він простяг розтулену долоню.— Давай!

— Що?

— За труди плати. Задарма ніхто не покаже. А від Сильвестра мені влетить. Це вже певно. Тож давай!

Микола поліз у кишеню, думаючи про невідомого Сильвестра, якого боїться цей хлопчик і який має якесь відношення до Янки.

— Оце все, що є!

Циганчук миттю згріб гроші.

— Хоч мало, та дяка богу, що впало! Іди за мною, та швидко, а ти, Юрку, дивися за крумплями, койби-м не згоріли.— Він підтягнув брудні штанцята й рушив дорогою. Микола пішов слідом. Малеча супроводжувала їх, наче почесний ескорт, не вистачало тільки циганського оркестру. Боявся озирнутися по боках, щоб не зустрітись із чиймись очима, а спиною, всім тілом відчував чужі погляди, які, здавалося, пронизували наскрізь й обпікали. Підвів на мить голову; справді, то від тої, то від тої хати на нього дивляться жінки, перегукуються одна з одною. Одна з нужденних халуп мала тільки три ніколи не білених стіни і дах. На потертій соломі сиділо четверо циган, вони грали в карти, ляскаючи ними з усієї сили по шматку бляхи, що лежав на соломі. Здавалося, картярі забули про все на світі, так захопила їх гра, навіть про пляшку горілки, яка стирчала між колін кремезного цигана. Чорні порвані сорочки зливалися з лицями циган. Коли Микола минув їх, картярі враз встали, ніби за командою, і вийшли з-під навісу. Чотири пари очей штовхали Миколу в спину. На зеленім моріжку сиділа молода циганка, мов квочка, з п'ятьма дітьми. Троє малих — мабуть, один-два роки і немовля,— зовсім голі, вигрівалися на сонці. Мати неприязно глянула спідлоба. З полегшенням зустрів він слова провджатого:

— Ото на розі й Янка живе. Я далі не йду. Коли щось треба буде, то питайте Симка Йордана.

Її хата нічим не відрізнялася від інших халуп на цій вулиці: низка, без горища, вкрита іржавими, аж червоними латками бляхи. З цього боку тільки двері, вікон немає. Стіна навсіж побілена, проміниться. «Це тому, що вона тут живе»,— радісно й легко думав Микола, хоч серце стискалося від тривожних передчуттів. На стіні, під стріхою, прибіта бляшана табличка. На голубому фоні білими літерами написано: «Вул. 8 Березня». Циганчука оточили товариші, загалалакали, оглушливо засвистіли. Цей свист стьобнув Миколу по плечах, піби батогом. Зчинився такий гвалт, що хоч вуха затуляй. Його, мабуть, було чути і в місті. Двое хлопчаків схопилися боротися, крєктали, ляпали п'ятами по землі і збили стовп куряви. Інші під'юджували їх криком. Тут би й мертвий прокинувся. Рипнули двері, на порозі хати стала Янка. Чорна глибина сіней за її спиною здавалася бездонною й таємничою. Побачивши Миколу, дівчина спохмурніла. На ній було стареньке порване плаття, ноги босі. Затулила долонею дірку на плечі, натягла на грудях тканину, щотливо гойднулися округлі стрімкі перса.

— Знову ти?

— Знову.

— Я ж тебе не кликала,— вона не відступала з дверей, не запрошувала до хати. Була знічена й бліда, мов після хвороби.

— Ти не кликала, а я, однак, прийшов!

Від хати, яка стояла через дорогу, за ними спостерігала молода циганка з рухливими бровами на вродливім обличчі. Вона зловтішно посміхалася. Була вдягнена в червоний сарафан з вузькими поворозками на голих плечах. Під пахвами мала так багато смолистого пружного волосся, що, здавалося, воно заважало їй притискувати руки до тіла, тож і стоїть вона, взявшись у боки.

— Заходь, чи що!— несподівано сказала Янка, даючи йому дорогу, ще й рукою показуючи, прошу, мовляв, до хати. Та в цьому запрошенні Микола відчув неширість, по вустах дівчини перебігала глузлива посмішка. Ступив через поріг у холодну і темну порожнечу сіней. Краєм ока встиг помітити, що циганка з рухливими, як п'явка, бровами побігла долу вулицею, тільки смуга лягла за нею.

— Жди тепер, дівко, гостей,— сказала Янка вже в хаті. До чого ці слова, він не зрозумів.

Єдина кімната переділена ситцевою завіскою. Під стіною по-старечому горбився продавлений диван, вишкірив іржаві пружини. Біля вікна височіло широке ліжко з горою білих подушок, поруч стояв стіл і стілець. Оце все, що було в хаті.

Нічого тут циганського, все, як у людей, як і в них було, коли мати жила. Стіни, мабуть, щойно побілені, бо ясність тремтить на всіх речах, тепло осяває смагляве лице молодой хазяйки.

— На твоєму місці я б сюди не приходила,— холодно падають її слова.— Нічого тобі тут робити!

— Можеш прогнати мене,— він зустрівся поглядом з її очима,— а я однаково прийду. Нащо було отоді перев'язувати коліно? Ну скажи, нащо? Зараз би я нічого не знав. Я й прийшов сюди, щоб ти прогнала мене, як... як рудого собаку... і я піду собі геть.

Янка дивилася на нього безмовна й незворушна, тільки великі розгаслі очі німо промовляли: «Ось зараз, зараз я тебе прожену. Нічого тобі робити серед циган!» Розсудок уже вимовляє різке «іди», а серце чомусь мовчить, і воно, мабуть, дужче за розум.

Чистотою й простодушністю віє від юнацького обличчя. З блакитних очей хлопця проміниться щира відданість і таке виразисте почуття, що у Янки паленіє обличчя. Пересилюючи себе, вона глузливо посміхнулася:

— То ти йдеш геть?

— Проганяєш?

— Як бачиш!

— Я ще хвилину побуду.

— Перед смертю не надишешся. Не треба нам видітись. Я не хочу! Не хочу, розумієш! — зметнулися чайними крильми її брови, стислися уста. Довгими тонкими пальцями обох рук вона стиснула свої передпліччя.

— Зараз же йди звідси! — її губи затремтіли, голос задзвенів.

Од цих слів Микола якось зів'яв, бо зрозумів, що Янка не жартує. З руками, складеними навхрест на грудях, вона наступала на нього.

— Іди, іди геть! Геть! — і нервово сіпалася горішня губа, оголяючи білі гострі зуби, а очі дивилися не кліпаючи. Дитячий галас надворі враз як ножем відкраяло. Запала лунка тиша. Поривчасто дихала Янка та, наближаючись до хати, хупали чийсь важкі кроки. Дівчина зблідла й відступила назад. Микола було взявся за клямку, та відчинити дверей не встиг. Хтось із сіней різко натиснув на них. Серце

полетіло в холодне провалля. Через поріг переступив, відсапуючись і витираючи мокрою хустиною піт з чола, горбатий циган. Він був у чорному до колін піджаці з білою широкою манишкою. Під шиєю, мов кажан, хижо розкрилилась руда краватка-метелик. Руки в горбаня сягали нижче колін, і весь він був важкий і незграбний, як недбало зметана копиця сіна. Слідом за ним до кімнати зайшов ще один циган, також у літах, з сірою від свини головою, носатий, навіть висякався в куток, прищемивши пористого носа товстими пальцями з плоскими чорними нігтями. Проходячи до столу, горбань навмисне зачепив Миколу плечем. Обидва робили вигляд, що не помічають його.

— Не чекала, Янко, гостей? — запитав горбань. — А ма-ти де?

— Та я ж її зустрів, — сказав сіроголовий. — До міста вона пішла.

— Сідайте, дядьку Сильвестре, ви, дядьку Мироне, — раптом заметушилася все ще бліда Янка. Присунула стілець до ребристого дивана, здмухнула пил.

— Ноги в нас не чужі, сядемо, — сказав горбань і важко гепнувся на диван, пружини зарипіли під ним. Горб задерся сторчма, а довгі руки торкнулися підлоги.

— А вам, дядьку Мироне, ось стілець.

Носатий циган, мов вершник, осідлав стільця, стис його товстими колінами, вхопився пальцями за край дошки. Озираючись до горбаня і повів ліктем, даючи якийсь знак.

— І кажу я, — як видно, продовжував перервану розмову горбатий Сильвестр, — кажу йому: «Зробиш, Ферку, або ні?!» А він, мов заклятий, мовчить. Погойкав я тоді Симканича і Йордана, утрюх взялися вчить. Тут він уже заблагав — зроблю, мовляв, усе, що накажете. А Йордан як усмажить його, як усмажить паском, ще й пряжкою з протягом. Сіпається, сердега, гейби риба на піску, і ногами подригує.

Сильвестр розказував голосно, наче розмовляв з глухим. Цим він, певне, хотів залякати Миколу. Очевидно, і розповідь була приготовлена заздалегідь. Янка стояла, спершись стегном об ліжко, дивилася собі під ноги. Від дихання високо здіймалися її груди.

— Ги-ги-ги! — пустив смішок із носа дядько Мирон. — Буде йому знаття.

— Довіку пам'ятатиме науку, — вколів поглядом Миколу горбатий Сильвестр. А той стояв біля порогу і мовчки слухав це хизування. Якось моторошно було й огидно, але

страху не відчував. Вирішив не йти з хати,— дуже вже зловісними й похмурими видавалися Сильвестр і Мирон. У кімнаті після їх приходу наче потемнішало і стало тісніше. Нудотно запахло старим одягом і солоним потом.

Янка крадькома позирала на Миколу, і на її губах, мов тінь, перебігала легка посмішка.

— Так-так,— плямкав губами Сильвестр,— то, кажеш, матері немає?.. А він же до кого прийшов? — чорний горб цілився на Миколу.

Запала гнітюча мовчанка. Стало чути, як надворі перемовляються люди, багато людей.

— Його ніхто сюди не кликав,— відповіла Янка, подивившись спершу на горбаня, а потім перевівши погляд на Миколу. Силувано осміхнулася кутиками рота.

— Невгадка, чого він тут, у вашій хаті? — присікувався Сильвестр.

— Не погладить Пішта тебе по голові, коли дізнається про це,— нахилився з стільцем дядько Мирон.

— Що ж я зроблю? Виганяти не буду...— в її очах скакують бісики.— Гість є гість!

Микола стояв ні в сих ні в тих. Спокою він знебувся ще біля багаття, а зараз думав тільки про те, щоб не оганьбитися перед Янкою. Напружено розмірковував, ким же доводяться ці цигани їй. Називає дядьками. Боронь боже від таких родичів, мало не клацають зубами. А вона знічена і, як видно, боїться їх. Так нащо ж над ним сміятись, добре б разом стати проти них. Дядько Мирон повернувся разом з стільцем до вікна. Микола для них не існував. Носатий дивився на нього, мов крізь скло.

Мовчанка несподівано запала в кімнаті, хоч кожен з чотирьох і не хотів її. Сильвестр хрипко дихав, протираючи посоловілі очі, Мирон час од часу поскрипував стільцем, голосно плямкав губами. Янки не було чути. Струнка постать ніби закам'яніла біля вікна. Микола й не відчував її присутності. Та ось Сильвестр повернув голову до нього і наче крізь туман почав роздивлятися Миколу.

— Хе,— добув із глибини грудей коротке слівце горбань.— Ну то й чого ти прителіпався сюди?

Микола не відповів.

— Тебе ще тут не вистачало,— упав Сильвестр головою на зігнуту в лікті руку й затрясся в хрипкому реготі: — Хе-хе-хе... Х-а-ах... Ха-ха-ха!

Важко підвів голову, впився поглядом в Миколу.

— Нікому ти тут не потрібний... Ну що ти можеш дати Янці?

— Я...— сказав Микола. Янчина постать біля вікна й не поворухнулася.— Не думав я, що давати...

— Ади, який,— сіпнув підборіддям угору дядько Мирон.— Прийшов тільки брати!..

Микола гарячково роздумував, що таке сказати цим похмурим людям, щоб і до них дійшло, і Янку схвилювало, переконало її в його щирості.

— Мені двадцять,— оговтавшись, повів далі Микола.— Все попереду: і робота, і життя... Все попереду!

— Робота! Чого доброго, а це ти можеш дати Янці,— відкопирив нижню губу Горбань.— Та цигани й без твоєї роботи переб'ються... Робота боркає крила... А ми, цигани, зрідні птицям...

— Неправда, що робота боркає крила. Праця звільняє людину... Слухайте чи не слухайте, а скажу, що людина без роботи ніщо... І дивно чути таке від поважних людей...

— Хи-хи-хи,— задріботів смішком дядько Мирон.— Він задумав нас соромити...

— Не бійтеся,— похитав головою Микола.— Для мене робота необхідна, як чисте повітря, як кринична вода спраглому, як сонце змерзлому... А ви кажете: робота боркає крила... Та чи ти, Янко, віриш їм?

Дівоча постать біля вікна хитнулася, але не прозвучало ніяке слово.

— А що в тебе є? — дядько Мирон видивився на хлопця.— Оцей сіренький костюм?..

— Я працюю, значить буде все...

— То й працюй,— сказав Сильвестр.— А до Янки тобі діла немає... Вона сама по собі... І не думай, що зав'яжеш їй світ роботою.

— Робота в нього є,— перекривив Миколу дядько Мирон.— А хвороби в тебе немає?..— Повернувся зі стільцем до Янки: — Подь, Янко, до мене домів і скажи Магді, хай дасть пляшку вина... Пляшка під подушкою схована... Та швидко: одна нога там, друга тут...

— Я не піду до вас,— спокійно промовила Янка.

— Не підеш? — хрипко видихнув Мирон.

— Не піду!

— Янко! — вишкірився горбань.— Неси сюди вино.

— Ви ж чули: не піду до Магди!

— Чого б це? — скрипнув пружинами дивана Сильвестр.

— То моя справа...

— А от підеш! — дядько Мирон устав і з гуркотом відштовхнув ногою стілець, він полетів до порога, ледь не зачепивши Миколу. — Я ще з тобою як слід не бесідував. Підеш? — він наблизився впритул до дівчини.

— Ні! — заперечливо похитала вона головою і випрямилась, якимось враз стала вищою.

— А я тебе сам одведу, — вхопив він дівчину за руку і, мабуть, боляче стиснув, бо губи її скривилися.

Микола кинувся до них. У цю мить підвівся і горбань.

— Облиш її, Мироне... Вони з твоєю Магдою тее, як його, глек розбили... Гукни Магду або сам принеси...

— Ні, Сильвестре, я цього так не залишу... Племінниця вона мені чи ні? — він не відпускав Янчиної руки.

— Облиште її! — крикнув Микола.

Носатий Мирон, як бик, повернув важку сіру голову, глянув червоними баньками.

— Ач, заступник вискіпався... Киш звідси...

— Пустіть її, — підступив ближче Микола.

— Справ його звідси, Мироне, — сказав горбань. — Ади на нього, прийшов до циган фраїрку собі шукати.

— Ось я його зараз, — дядько Мирон нахилив голову і посунув уперед. — Вилітай геть.

Микола ширше розставив ноги, готуючись зустріти напад. Посунувся на нього і Сильвестр. Та тут розітнувся крик Янки:

— Не треба! Іди собі, Миколо, нічого тобі мішатись між нас, циган.

Микола зустрівся поглядом з потемнілими, чужими очима Янки...

— Вже й Микола в тебе є? — почув він уже в сінях голос носатого Мирона.

Рвучко відчинив навстіж двері і зупинився остовпілий: двір і вулицю тісно заповнили цигани — і старі, і молоді, і діти. Десятки чорних очей впилися в Миколу. Виходив на вулицю, оточений неприязними поглядами, ніби багнетами. Біля хвіртки зло посміхалася молода циганка з рувливими, як п'явки, бровами.

Йшов поміж циган, відчуваючи гаряче дихання людей. Поверталися за ним голови, аж поки його постать не зникла у видолинку. Тоді всі враз повернулися до хати Євки Гасич. Ніхто не наважувався підступити до вікон, але ніхто і не йшов звідси. Мовчки очікували чогось.

Дні минають швидко. Тільки вигулькне після теплої ночі ранок — рум'яний, веселий, наче хлопчак, якому купили нові штани й червону сорочку, і він, радий до безтями, поспішає всім показати їх, похвалитися ними: засміється, зарежечеться, й закортить йому покотитися з високої гори, — і вже немає дня, — вечір, ніч...

Миколі здається, що той хлопчак у червоній сорочці він сам, і зелена гора, з якої треба котитися, та, що пнеться у небо коло їхнього села; з-за неї щодня сходить сонце...

Ранки ясні, дні веселі, а в кутиках очей чомусь смагне зажура й сушить повіки. Нікуди од неї дітися. Добре, що Ілько щовечора вдома. Обклався книжками, гортає сторінки, шарудить папером, наче чогось шукає між аркушами, наче поклав він щось туди, а тепер ніяк його не знайде. Перед Миколою теж лежить книжка, нова повість письменника, який після двадцяти років складання віршів взявся писати прозу. Читати повість важко й нудно, бо автор пише не про те, що знає, чим живе, а вимучує всяку нудоту, зображуючи життя робітників. Кожний рядок, кожна сторінка дихають втомулю письменника, вони пройняті невірою у слово й почуття.

— Ти читав цю книжку?

Ілько не чує запитання. Його рука ще прудкіше гортає сторінки, і вони лопотять, як осінні листя, гнане вітром. Він сидить за столом спиною до Миколи, поспішає, наче за ним хтось женеться. Микола встає з ліжка, підходить і кладе йому руку на плече.

— Питаю тебе, читав ти цю книжку? — поклав він на стіл повість у зеленій обкладинці.

— Я її вчора приніс. Ще не дивився. А що таке?

— Знаєш, Ілько, ну не віряться в жодне слово. Де треба сміятись, герої зітхають, і навпаки. І думають таке...

Ілько простяг руку над столом, відкинувся на спинку стільця й, потягнувшись, сказав:

— Не читав, та й читати тепер не буду. Завтра віднесу до бібліотеки. Та ти подивись, — Ілько засміявся, — в неї й обкладинка зелена. Зелена нудьга! Я оце до екзаменів готуюсь. Вечори чудові, а мені треба сидіти. А чого ти нудьгуєш у чотирьох стінах?

— Так... Чогось нікуди не хочеться йти.

— Даремно. Я б на твоєму місці пішов з Паньком на танці. Познайомився б з гарною дівчиною. Так-так. Ось

хай-но складу екзамену, тільки ти мене й бачив. Кинь зелену книгу, зостав, якщо можеш, зелену нудьгу в кімнати зі мною. Та йди собі.

У двері постукали.

— Заходьте! — відповів на стук Ілько.

В кімнату зайшли Катя Газій і Анничка Березнай.

— Я так і знала, що ви вдома, — заторохтіла з порога Катя. — Ілько, як завсіди, втомив у книжках, а Микола сумує... Не скажеш, за ким зітхаєш? Ех ви, хлопці-легені! Вечір — такого не пам'ятаю, а ви сидите... Ану, доста читати!

Вона підскочила до столу. Анничка залишилася стояти біля порога й дивилася на Миколу. На її щоках розплескався жаркий рум'янець, крізь напіврозтулені пошерхлі вуста блищали зуби. Дівчина поривалася щось сказати, але мовчала, розгладжуючи широкою міцною долонею складки на новому зеленому платті. Ілько скочив на ноги й розпростертими руками затулив книжку, мов квочка крилами курчат.

— Не дам, Катю. Не пушу!

— А я от розкидаю все, розметаю, щоб ви не сиділи тут. Ти, Ільку, гарний, сам сидиш та ще й Миколу тримаєш коло себе...

— Не займай, Катю, книжки, бо розсерджусь, а тоді знаєш, що буде!

Вони стояли одне проти одного наїжачені і аж наче сердиті, але загалом настроєні приязно й весело. Ілько був нижчий од Каті на півголови, зате він широкоплечий і міцно стоїть на підлозі. Каті його годі було зрушити з місця. Та вона, зловчившись, пірнула хлопцеві під руку і схопила кілька книжок, махнула ними, наче заміряючись викинути їх через вікно. Ілько піймав на льоту її руку, міцно стис біля ліктя.

— Ну ж бо, Катю... А ще секретар комсомольської організації. І проти науки... Не думав, — він не відпускав її руки, Микола підійшов до Аннички.

— Ти чого така набурмосена?

Анничка ще густіше зашарілась.

— Я нічого... От прийшла до вас з Катею... Вона каже: пішли та й пішли, витягнемо хлопців у парк... Я й погодилася. Може, сходимо?

Ілько нарешті таки відняв у Каті книжки і поклав їх на стіл. Обое задихались, і очі радісно горіли.

— До екзаменів, Катю, лічені дні... Ще багато вчити,

а я відпустки, знаєш сама, не беру... От і доводиться сидіти вечорами...

Обсмикнувши рукав плаття, який сповз аж за повний лікоть, Катя сказала:

— І я була зайнята, треба повторити дещо... Та прийшла Анничка і як причепилася: ходімо та ходімо до хлопців, подивимося, що вони роблять...

— Це ти мені казала,— перебила Анничка подругу.— Ти ж мене кликала.

— Ні, не я. Ти сюди рвалася, а тепер мовчиш? Ти? Признавайся, Анничко?

— Я,— прошепотіли спалені вуста.

— Є ділова пропозиція,— підняла Катя вгору праву руку.— Наука наукою, а відпочинок відпочинком. Зараз у чотирьох ходімо до парку дихати озоном і слухати музику. Подивимося, як там Панько викомарює. Хто за цю пропозицію? Хто проти? Егей, хлопці, та ви не піднімаєте рук ні «за», ні «проти». Так не годиться. Ти, Миколо, хіба не йдеш? Анничко, та не вмовляй його. Бери за руку і веди.

— Ви, дівчата, йдіть,— сказав Ілько.— Забирайте з собою Миколу, а я лишаюсь. Хочу, але не можу. Не можу, та й усє! Ти, Катю, повинна зрозуміти мене. Адже й ти вчишся.

— Розумію. А Миколу ми забираємо.

— І я б посидів удома. Ось книжку не дочитав ще,— сказав той, аби щось сказати.— Про нас, про робітників пише письменник. І досить цікаво.

Ілько посміхнувся.

— Виходить, книжка,— підступила Катя до Миколи,— тобі дорожча за нас, за твоїх подруг по роботі? Так? Бери, Анничко, його за руку. Взяла? Та міцніше. Ходімо. А ти, Ільку, вчись. Вчись...

13

— А до нас горбань іде.

Мати, сидячи на підлозі біля порога, чистила картоплю... Почувши ці слова, вона прожогом підхопилася з місця, відгорнула ногою лушпиння в куток, а миску з водою поставила під ліжку. Витерла руки об спідницю, аж тоді буркнула чи то з серцем, чи то з гордістю:

— Пожди. Ти його ще няньком зватимеш!

Янка неначе й не чула цих слів, знову стала проти вікна, спиною до дверей, притулилася плечем до рами, її волосся,

підсвічене знизу яскравим світлом, тепло курілося сонячним пилом. Раніше б і вона заметушилася, почала б прибиратися, але після розмови з Піштою її брала злість на горбаня... Іде, то хай іде. Одним своїм стоянням біля вікна хотіла виказати повну зневагу до нього. Гарячими пальцями розсунула комір старенького халата. Волосся не поправляла, нависало воно над чолом жужмом. Анжела, яка сиділа на дивані, з цікавістю повернулася до дверей. Важко зачовгали кроки двох людей.

— А я не встигла прибратись, тільки...— зашамотіла мати.

— А-а-а-а! — це голос дядька Мирона. Своїм вигуком він ніби затулив матері рота, і вона захлинулася на півслові. На хвильку в кімнаті запала мовчанка, чулося тільки людське дихання.

— Янко,— мовила мати,— привітайся і не застуй гостям світло! А ти, Чопіко, вийди на двір,— повернулася мати до Анжели. Так ніжно вона називала її.

— Вийди, вийди... Що я, маленька,— пхикнула дівчинка.

— Бігом надвір.

— Ну й піду...— грюкнули за нею двері.

Янка обернулася і спідлоба глянула на всіх строгими очима. Крізь розсунутий комір просторого в плечах халата беззахисно тепліла смаглява шия. Через це Янка здавалася вищою, ніж була насправді. Її очі дивилися по-дорослому — крізь трохи примружені вії, а вузькі й високі брови хмурилися, як у дитини. І вся її струнко-ламка постать, яка легко і разом з тим твердо стояла на долівці, несла на собі відбиток уже розквітлої жіночності і водночас зберігала недоторканість чистої, як осніжена зелень, юності. Дядько Мирон бликнув злим поглядом. Було таке враження, що він от-от стрімголов ринеться на Янку і почне шмагувати її. Засовав ногами, виставляючи наперед прямокутну голову. Дівчина сховала руки в широкі рукави, і від того плечі її піднялися.

Дядько Мирон не жалував ні Янки, ні її матері. Коли б його воля, вони б обидві ходили в нього по струнці... Дівчисько сопливе, а, бач, плечі піднімає і дивиться прямо в вічі, не змигне. Закортіло Сильвестрові мати невісточку! Наче з тієї краси вони хліб їстимуть... А може? Хе-хе! Магда їм не до вподоби... Допече Янка і Пішти, і Сильвестрові, буде їм. Таку, як вона, треба або бити до нестями, тоді, може, зломиться й присмирніє, або ж всіляко їй догоджати... На біса вона здалася! Злостився на Сильвестра,

який привів його на ганьбу перед сестрою і дочкою. А торік усе в них було домовлено, що Пішта бере Магду, і вони родичаються. А тут на тобі, де не взялася Янка, засліпила горбаня своєю красою, а що вже той Пішта, то ходить, як туман.

Дядько Мирон підозріло глянув на Сильвестра. Не вперше розм'явав той, щоб потім стати ще жорстокішим. Останнім часом слухає ночами Корчі-бачі, не спить, аж поки той не закінчить грати. І важко зітхає, поскрипуючи зубами. Мабуть, в такі хвилини він бачить себе повелителем долі всіх циган, які живуть на землі, і, напевне, дає собі слово бути ще крутішим у стосунках із ними, ще завзятішим захисником віджилої циганії. А дядькові Миронові ні до чого дурне комизування, він звик рубати з плеча, і ніяка циганія його не хвилює.

— Тьху,— плюнув спересердя дядько Мирон.

— Що таке? — повернув до нього голову Сильвестр.

— Щось попало в рот,— і Мирон товстим чорним пальцем витер губи, оголяючи широкі жовтуваті зуби.

— Тут я рибу приніс,— почав розгортати сіру плахтину Сильвестр,— підсмаж нам, Євко.

— І горілка є,— витяг дядько Мирон пляшку з кишені. У матері, як у голодного на хліб, блиснули очі.

— Сам ловив, Сильвестре? — запитала вона.

— А то хто ж! — горбань схилив голову набік і якось знизу гордовито оглянув всіх.

— Я швиденько. Я зараз,— метнулася циганка до грубки, оглядаючись на пляшку, що стояла на столі.

Дядько Мирон сів біля самісінького порога, перекрив ногами вихід, наче боявся, що Янка проскочить повз нього. Дівчина догадувалася, про що йтиме мова.

Колись у дитинстві мати ненароком зачинила її у скрині. Глухо клацнуло над головою важке віко, і навколо загусла чорнота. Здавалося, що враз не стало повітря. Закричала щосили, але мати вийшла десь. У розпачі горнула на себе одяг, кулаками стукала об дошки. Серце, здавалося, от-от вискочить з грудей. Напружившись з усієї сили, худенькими плечиками підняла віко. У кімнаті світило сонце і було тихо, а вона ще довго не могла заспокоїтися,— руки тремтіли і здригалися плечі... І от зараз Янці привиділося, що Сильвестр і дядько Мирон хочуть знову замкнути її у темній скрині, ще й надавлять віко чимось важким, щоб вона не підважила.

На столі вже шкварчала прямо на сковороді риба. Силь-

вестр з усієї сили вдарив долонею по денцю пляшки. Першій налили матері. Вона притулила тремтячою рукою склянку до зморщених губ і довго-довго не відривала її, наче смоктала горілку по крапельничці, ще й прицмокувала. Очі її заплющилися, а пожмаканий ніс начебто вирівнявся й собі зазирає у чарку. Мирон сховав склянку у долоню і одразу, одним махом, хлюпнув усю рідину в горлянку,— мовляв, чи варто заводитися з такою мізерією. Горбань після чарки хукнув широко розтуленим проваллям рота в долоню. Вони про щось стиха гомоніли, не звертаючи уваги на Янку. Обсмоктуючи кістку, Сильвестр голосно сказав:

— Після балу все й окрутимо... А бал цього року буде пишний... Циганський бал!

— Твоя правда, твоя правда,— белькотала сп'яніла мати. Дядько Мирон мовчав. Мовчала і Янка, бо її ні про що не питали. Після смерті батька вона жила в замкнутому світі, як пташеня у своїй шкаралущі. Росла, і їй ставало тісно, а з усіх боків обступали стіни. Дівчині хотілося глянути на сонце, а її штовхали в темінь, їй кортіло розправити руки-крила, та не було простору. І все робилося не через турботу про неї, ні, ті, хто обмежував їй світ, боялися, щоб пташка не відчула своїх сил і не покинула темного гнізда й інших не повела за собою. Вони їй і пару підшукали, щоб навіки важкими ланцюгами прикувати до тієї шкаралущі, яка вже вся тріщала, наколюючись...

Янка наблизилася до столу.

— А мене ви запитали?

З тих трьох, що пили горілку, ніхто не почув її слів. Вона повторила їх голосніше.

— А звідки ти знаєш, над чим ми бідкаємося? — запитав Сильвестр.

— Не хочу й знати!

— Заткай писок! — гримнув дядько Мирон.

— Не забувай, що ти циганка,— насварився пальцем Сильвестр.— Дякуй богу, що ми не згадуємо, хто до тебе приходив. А слід було. Та вже...

Зміна закінчилася, але Микола не поспішав залишати приміщення цеху. Стояв, задумавшись, біля свого верстата і невидюче дивився, як крізь заповорожені високі вікна цідиться сонячне проміння. В ушах ще дзвеніло гудіння

моторів, дзижчання пил, і перед очима мигтіли трансмісії та шестерні. Гул поступово і непомітно вщухав, наче віддалявся, перед очима зупиняли свій нестримний біг механізми. Нарешті в цеху затремтіла зрима тиша, понована над підлогою сонячними променями. Стало так тихо, що чути було несміливе поскрипування затиснутих у залізі лещата буквих заготовок.

Перебирав у пам'яті події останніх днів, думав про справи на комбінаті, проте не спадало на думку нічого такого, що б могло занепокоїти. Про свої відвідини циганського табору намагався не згадувати, бо пік сором і гірчила досада. Минув тиждень, а зустріч і далі ятрила серце, позбавляла спокою. Хоч би куди Микола пішов, хоч би що робив, скрізь за ним невідступно стежили чорні, розгаслі очі і, здається, кликали до себе, німо вимолювали прощення за ту провину...

— Ти на вечірню зостаєшся? — запитав його Панько, причісуючи мокре пряме волосся.— Ми ж домовилися на стадіон іти!

— Мало не забув.— Микола метнувся до тумбочки, вхопив рушник та одяг. За кілька хвилин вийшов з душової розчервонілий, уже без комбінезона, в білій сорочці й тонких смугастих штанях.

— Пішли,— сказав, думаючи про футбольне змагання, свідками якого вони зараз стануть. Завмирало серце, коли уявляв швидкі проходи нападаючих по зеленому полю і невідпорні удари по воротах. Панько мовчав, теж, мабуть, заповнений думками про матч. Погода стояла наче на замовлення, це радувало й веселило хлопців, які чесно відпрацювали день і мали повне право відпочити. Вартовий на прохідній будці посміхнувся їм і мовив:

— До завтра!

— До завтра! — радісно забриніли молоді голоси.

За ворітьми Панько боляче штовхнув товариша під бік.

— Диви! — сказав.— Знову та сама.

Микола глянув і зупинився, наче перед стіною. Під акацією на узбіччі вулиці стояла Янка.

— Можна тебе? — сказала вона.

Він ще не знав, як поведеться з нею: чи й далі сердитись, чи витримувати спокійний незалежний тон, та серце саме поспішило знайти найліпший вихід.

— Як добре, Янко, що ти прийшла,— сказав, простягаючи руку. Вона гарячою долонею міцно стисла його пальці. Панько зупинився оддалік, кривив у посмішці губи.

— Ти йдеш, Миколо, чи ні? — запитав голосно, на всю вулицю.

— Не йду, іди сам, — похапцем відповів той.

— Знаєш ти, який сьогодні матч?!

— Знаю, але не піду. Не піду, кажу тобі.

— Даремне, — все ще осміхаючись, сказав Семен і пішов до стадіону. Озирнувся кілька разів.

— Це товариш твій? — запитала Янка.

— Товариш.

— Мабуть, хитрий?

— Та ні, нічого.

— Ти кудись збирався іти з ним?

— Пусте. Іншим разом піду.

З прохідної викотився опецькуватий Степан Орос. Побачивши Миколу з дівчиною, підняв на знак вітання капелюх.

— А на футбол?

— Ми не йдемо.

— Отакої! — зробив здивоване обличчя Орос і побіг вулицею, наче хлопчак.

— Я давно чекаю... Вже всі перейшли, а тебе нема та й нема, — сказала Янка. Посмішка торкнула їй губи і щоки, лише не зачепила очей.

— Трохи затримався. Аби я знав, що ти тут! (

— Чого ж ми стоїмо, ходімо, — відвела вона руку вбік.

— Куди?

— Отак, горі річкою...

І вони закрокували пліч-о-пліч, високі й стрункі, і дві голови, одна — чорна, смоляна, друга — кольору сухих стебел вівса, ясніли поруч, мов дві чарівних квітки. Сонце світило у спину, і вітерець повівав од річки. Їм не треба було приноровлювати ходу одне до одного — обое мали широкий і легкий крок, наче віддавна звикли ходити разом.

Микола не питався, чого вона прийшла, у нього й думок про це не виникало. Раз Янка поруч, то так і повинно бути. Її несподіваний прихід він сприйняв як щось належне, звичайне, бо, лиш побачив її, забув про все, що трапилося в таборі.

Так би вони йшли і йшли, не мовлячи й слова, але думаючи і відчуваючи те саме. Ніжність і довіра пломеніли в Миколинім серці, і він готувався розповісти дівчині про свої почуття й думки, про все, що перемерівав за три тижні їхнього знайомства. І про те, що буде їй хорошим і вірним другом, хотів повідати.

Вона несподівано зупинила його ніжним доторком плеча. Він повернувся і побачив усміхнене, по-дитячому радісне обличчя, але чорні очі дивилися не на нього. Простежив за їх поглядом: Янка милувалася з білогрудої оляпки, яка завзято пірнала в потоці. Вода прозора, й добре видно, як маленька пташка, швидко-швидко перебираючи ногами, бігає по синюватуму дну, вищукує там якусь поживу. І, певне, не було в цю хвилину нічого цікавішого, ніж чорнокрила оляпка в білій жилетці. Погляди обох зосередилися на ній, і пташка ніби ловила їх і пересилала за адресою: Миколині Янці, а Янчині Миколі, мов дзеркало.

— Яка гарненька,— мовила Янка.

— Пірнає, й суха,— додав Микола.

Їх погляди зустрілися. Густі вії Янки здригнулися. Дивлячись на повні, червоні уста дівчини, запитав:

— За що ти мене прогнала тоді?

— Не будемо згадувати,— попросила вона.

— Ким вони тобі доводяться?

— Хто?

— Та горбань і той, сіроголовий?

— Мирон — рідний материн брат, а Сильвестр — вайда, тобто старший у таборі.— Слова Янка вимовляла повільно, наче їй важко було говорити.

— А ти їх боїшся? — не заспокоювався Микола.

— Не боюсь. Та з ними ліпше не заводитись.

— Дивна ж ти людина... Живеш, наче в середньовіччі. Ніколи б і не повірив, що зараз буває таке... Приходять у хату чужі люди і розпоряджаються, наче у себе вдома.

— Ти не розумієш усього.

— Добре розумію. На твоєму місці я б прогнав їх, аж закуріло б за ними.

— Але ж я циганка! Гнати своїх?!

— То що! Свої! — в останньому слові продзвеніла зневага. Дівчина зітхнула, нічого не сказавши.

— Не працюєш теж того, що циганка?

Микола хотів бути уважним і лагідним до неї, але запинання самі так і лізли на язик, немов заповзався неодмінно розсердити її. Вона ж покійно відповідала:

— Я працювала, але мені не пощастило.

— Поступай до нас на комбінат.

— Зараз ні.

— А коли?

— Не знаю...

— У нас гарно... Ніхто тебе не скривдить, не образить...

Микола дивився в далечінь, понад гори. В очах відбивалося блакитне небо й зелені схили, щоки й губи його пашили свіжістю й буянням молодощів. Від нього наче промінилися щирість і безпосередність — ці дари юності. І бачив він те, що Янці не дано було видіти, так думала вона і мовчки зорила на нього, ждала якихось незвичайних і значущих слів, де б ішлося про її долю. Дівчина чомусь гадала, що він знає такі слова і неодмінно скаже їх.

— Якщо ти не робиш, — мовив Микола, — то у тебе немає майбутнього. Ти чого добиваєшся в житті?

— Не знаю, — на губах запікалася смага.

— Знову не знаєш?

Поступово він усе-таки розворушив Янку. Чи жде вона чогось від прийдешнього? Не загадувалося нічого, мов попередю була ніч. Одне знала: незабаром стане дружиною Пішти, а заміжня жінка про майбутнє не роздумує, мовчки жде старості. Вечорами чоловік гратиме в ресторані, а вона доглядатиме дітей, Сильвестрових онуків. Пішта приходитиме опівночі, добре напідпитку, і без краплі жалю будитиме її і домагатиметься пестошів, не питаючи, чи приємно їй це, чи ні. Вона не має права суперечити. Згодом стане такою ж зобидженою, як і мати, і буде так само пиячити. А далі що? Далі нічого, бо вже минеться життя...

Не могла відповісти на Миколине запитання, — не було з чим розкриватися перед ним. Після вечора танців її охопила туга й безнадія. Сильвестр сказав, що цієї осені вона стане дружиною Пішти. А чи запитали вони про це Янку, чи довідалися про її бажання? Крутять нею, мов річку, виставленою на продаж, а мати слова не мовить на захист. Сама собі здалася маленькою й самотньою, наче зосталася одна у цілیم світі. Куди піти, з ким розраяти серце? З матір'ю не побалакаєш, сестра мала, а подруги циганки й гадки не мають про її тугу і задрять її «щастю». Розкрити перед ними душу, а вони знизуватимуть плечима: і чого вона, дурна, хоче, що їй треба!

Вже кілька днів хотілося побачитись із Миколою, почути дружне слово, і не згадувала, що негарно повелася з ним, образила його. Вирішила дождатися після зміни біля воріт комбінату. Так і зробила. Відчувала себе спокійно, стоячи під акацією, наче вони зустрічалися тут щодня. Та коли майже всі робітники перейшли, а його не було, дівчина почала нервувати: а що скаже йому, як пояснить свій прихід...

— Я з Верховини, з Голубиноного...

— З Голубиноного?— кинулася Янка. Це слово розбудило давні жалі, і тому затремтів її голоє.

— А ти там бувала?

— Ні. Батько колись бував.

— Де ж він зараз?

— Немає, загинув давно,— її обличчя затьмарилося.— Ми втрох живемо, мати, сестра менша і я...

— А в мене мати недавно померла, а батько — коли я ще був малим,— задумливо розповідав Микола.— Після десятирічки я прийшов на комбінат, здобув спеціальність...

— Ти щасливий,— каже вона, наче ворожачи йому,— щасливий, бо знаєш, що тебе жде попереду. А мені цього не дано...

— Сама винна.

— Може й сама,— похнюпила дівчина голову.

Він, щоб заспокоїти її, сказав:

— Ти циганка, але така ж, як і наші верховинські дівчата,— щира й добра.

— Така? — усміхнулася вона.— Я не знаю ані ворожити, ані замовляти, ані просити... Душа в мене до цього не лежить... Мати й хотіла навчити, однак не навчила... Нянько мій циган був, але не любив мандрів і неробства. Мав у руках золоте ремесло... Так, так, ти не посміхайся! Ковалював він змалечку... Перед приходом радянських солдатів, мені тоді чотири роки було, надумав батько піти з табору й зажити по-людськи... Вирішив оселитись у Голубиному, вже й домовився з тамтешніми людьми. В селі якраз не було коваля... Ось чому мені знайоме Голубине... Та загинув батько, розбився...

— Знаєш що, Янко,— взяв Микола дівчину за руку,— давай зустрічатись, дружити...

— Ми не можемо дружити.

— Аби ти тільки захотіла.

— Не можемо, бо я циганка.

— Хіба це перешкода?

— Кажеш... Табір, пересуди. Лишім це. Скажи, Миколо, тобі подобається працювати на заводі? Не набридає щодня робити те саме?

— Тут одним словом не скажеш. Я дуже люблю свою роботу. Буває, вранці встанеш чимось засмучений, хмурий, а прийдеш на комбінат, побачиш веселі обличчя товаришів, почувеш привітання, й одразу відляже од серця. Після зміни у мене завжди піднесений настрій... І сам точно не

скажу, чого він поліпшується, чи то радує, що зробив більше, ніж треба, чи самий, як кажуть, виробничий процес зміцнює нерви... Існує ще таке поняття, як ритм: ритм праці, ритм життя робітничого колективу, який завжди в боротьбі — то за якість продукції, то за виконання плану, то за гідну зустріч свята,— ось цей ритм заповнює. Найдовший день для мене неділя, хоч я ніколи не сиджу вдома: ходжу за місто, у гори, на стадіон, у бібліотеку, в басейн, у кіно. Розваг багато, а з нетерпінням ждеш понеділка. Вранці почуєш гудок, і в серці тенькне: знову за роботу, знову зустрінешся з усіма.

— Ти гарно розказуєш,— її обличчя проясніло.

Різко зметнулися круті брови, і у виразі очей з'явилося щось дикувате.

— Хочеш зустрінутися? Приходь у п'ятницю після роботи на міст, я тебе чекатиму.

І, не сказавши на прощання ні слова, Янка рвучко повернулася і швидкою ходою пішла берегом до міста. Аж тепер він помітив, що на ній те саме біле плаття, що й першого разу. Внизу воно акуратно зашите. І в тих босоніжках вона, що й тоді. Від цього Янка зробилась якоюсь особливо близькою і рідною. Дивлячись їй услід, думав: «На правому березі завжди людно. Що це: перевіряє мене, мовляв, посоромиться хлопець зустрітись з циганкою в центрі міста, чи, може, їй зручніше туди прийти? Янко, ти ще не знаєш Миколи!.. Йому байдужісінько, де зустрічатись, аби з тобою!»

Але два дні чекати. Цілих два дні! Подумати тільки, а якщо їх, ці два дні, пережити зранку до вечора, кожну годину й кожну хвилину. Та це майже вічність.

15

— Та всі червоні! Мої найлюбиміші. І пахнуть чомусь зелом,— вона рвійно нахилилася й схвала вишнево-смагле лице у вологих квітах, які дихали прохолодою і промінили червоне світло. Очі позирали насторожено, наче чула на серці якусь терпку гіркоту. Він одвернувся, щоб Янка не сказала чогось прикрого, бо замірялася, бачив, на це. Стояли посередині моста, спершись на поручні, й дивилися за течією річки. Повз них проходило багато людей, майже всі з цікавістю поглядали на білявого юнака й чорну, як галка, дівчину, яка притискала до грудей долонями обох рук пишній букет квітів. У синіх, широко розставлених

очах юнака перехожі легко могли запримітити радощі. Дівочий погляд не можна було розгадати.

Нарешті Янка відірвалася од букета. Очі її, здається, побільшали і стали глибшими, брови заломилися. На щоці блищала тремтлива краплина води. «Спив би її»,— подував Микола, і губи його зашерхли від цього бажання.

— Чому квіти? — запитала уривчасто Янка.

— Ти ж любиш, бачу.

— Люблю: Але ж яка причина?

Микола, схиливши голову, пояснив:

— Ми з товаришем робимо в цеху ескалатор... Пропозицію нашу затвердили. От і квіти. Гарні?

— Гарні,— вона протяжно вимовила букву «а».

Не міг Микола і не хотів розповідати, яких трудів коштував йому цей букет. Довго не наслідкувався зайти на базар, ходив вулицею, поглядаючи крізь паркан на замощену площу, де продавали овочі, ягоди й квіти. Йому здавалося, що всі там звернуть на нього увагу. «Ага,— промовлятимуть погляди,— це той легінь, якому потрібні квіти для дівчини! Як він понесе їх звідси: чи загорне в газету, чи сховає під полою піджака?»

Все виявилось простішим і буденнішим. Ніхто на нього не дивився, ніхто нічого не казав, а руда торговка продала букет, мов наділила в'язанкою дров. І, не глянувши на Миколу, лиш збризнула квіти водою з відра.

— Щоб свіжі були! — буркнула, беручи гроші.

Із зашарілим лицем ішов він до місця побачення, в опущеній руці тримав букет, недбало помахував ним, неначе в своєму житті тільки те й робив, що дарував дівчатам квіти. А це ж були перші, куплені ним за гроші, квіти! В цьому подарункові крилася маленька хитрість Миколи. Здається, Янка, призначаючи побачення на мосту, випробувала його сміливість, щирість, зацікавлення нею: а чи не посоромиться він зустрітись з циганкою в найлюднішому місці? Так ось, хай вона знає, що йому байдужісінько, де зустрічатися з нею, і квіти він узяв, щоб усі бачили, що це в нього не випадкова зустріч, а любовне побачення.

А Янці про це не треба й розказувати. Вона, тільки-но побачила Миколу, здогадалася про все. Яскраво уявила, як він топтався біля базару, як шмигнув туди, неначе злодій, і як виходив уже з квітами, похнюпившись.

Це викликало легку неприязнь до Миколи, Янка воліла б, щоб він був рішучішим, сміливішим, таким, щоб можна у скруті спертися на його руку.

Микола не зауважував, що Янка зайнята чимось своїм, слухає його з байдужим виглядом і ніби не чує, що він каже. Тонкими пальцями правої руки вона перебирала квіти, відхиляла зелені з червоним верхом пуп'янки, гладила пелюстки і геть зросила долоню. Повіки були напівопущені, і він не бачив очей і не знав, які думки володіють нею. Мовчала, хмурніючи, і тому не йшли Миколі на язик слова. Опустила букет, торкнулася ним коліна і труснула квітами так, що навколо розлетілися бризки води. Ще раз зробила те ж саме, цього разу полетіли й пелюстки.

— Прийшов... Не побоявся?— запитала, дивлячись униз. Він не відповів.

— Поглянь,— продовжувала Янка, якимось криво осміхаючись,— скільки тут людей, і всі дивляться на нас!

— То що, хай дивляться. Мені байдуже.

— А мені й поготів,— вона опустила голову на груди, поглядала спідлоба.— Скажи, що тобі треба від мене?

— З тобою, Янко, щось негаразд.

— Ні, ти скажи, чого хочеш від циганки?

Він мовчав, а Янка, наче її під'юджував якийсь біс, не відступала від нього.

— Чи знаєш ти, що я вино п'ю і курю?

— Неправда,— мовив розгублено.

— Правда. От ти працюєш, а я не люблю робити. І не буду!

— Намовляєш на себе.

— Я гірша, ніж ти думаєш.

— Ні, ти найкраща!

— Ой, помиляєшся!

В її очах застоялися сльози, і він це помітив. Не розумів, нащо Янка терзає себе. Було шкода її, але не знав, як підступитися, щоб вона стала лагідною і приступною, як минулого разу. Тоді з нею і розмовляти було легко.

— У мене є наречений, циган, і я виходжу за нього заміж,— продовжувала гороїжитися Янка.— Подумаєш, квіти приніс. Захотів підлеститися.

Вона змахнула рукою і кинула букет у річку. А йому потемніло в очах і привиділося, що то полетіло через поручні його серце, так його хтось рвонув у грудях. Це вже було жорстоко. Квіти, напівзатонувши, попливли за течією. Обое бачили, як букет зник у круговерті, вир потяг його на дно. Виплив він уже далеко і поволі зник з очей. Янка не насмілювалася глянути на Миколу. Йй здавалось, що він зараз або закричить так, що його почують на обох

берегах, або ж жбурне її саму у воду... Смагляві пальці з усієї сили стисли голубі поручні моста, тіло напружилось. А Микола стояв непорушно: він не виказував своїх почуттів, хоч шкіра на щоках побілела, зблідли губи.

«Ну, закричи, ну, образься»,— мислено наказувала йому Янка.

Вони зустрілися десь близько шостої години, а зараз уже минула сьома. Людей на мосту побільшало, і Янка з Миколою загубилися серед юрби. Її очі когось помітили в густому натовпі. Вона рішуче випросталась.

— Ти не віриш, що в мене є наречений? Он він пішов. Дивись.

Миколу це повернуло до тями. Він подивився у напрямі її погляду і побачив того самого високого вродливого цигана, який супроводив Янку в неділю. Він ще тоді так турботливо підтримував її під лікоть і озирався по боках: чи всі бачать, яку красуню веде!

— Ото мій Пішта!— промовила Янка.— Він іде в ресторан грати. Хочеш, піди і побачиш там його в оркестрі.

— Нічого мені робити, буду ходити по ресторанах,— видобув слова Микола.

— Я йду.

Янка відштовхнулася рукою від поручнів моста і за мить замішалася серед людей. Микола побачив, як вона наздогнала цигана, як він одразу нахилився до дівчини і в пошмішці заблищали його зуби.

Микола зостався сам. У роті зробилося сухо й гірко. Наче чорна пелена огорнула навколишні предмети. Вода в річці потемніла, збрижилася. Проз Миколу йшли, розмовляючи й сміючись, люди, а йому здавалося, що він сам залишився над річкою. Невимовна туга стисла серце, затумила очі. Сподівався, мріяв, плекав надії, і все це крутилося довкола неї.

Добре, що його чекає улюблена робота, товариші, а то хоч плач.

Багато віддав би, аби зараз засяяв ранок, щоб уже можна було йти на комбінат, думаючи тільки про роботу. Серед товаришів, у цеху, де, як живі, дихають і гримкочать машини, де так терпко пахне розпареним буком, там відразу б полегшало. Серед друзів власна печаль не така пекуча. Але зараз вечір... Ні, він так не може, він повинен побачитися з Ільком або Семеном і про все розповісти їм, тільки тоді відляже од серця...

Саме закінчувалася зміна. Гудок пролунав тривожно й заклично, розчахнув повітря, аж воно затремтіло. Янка зупинилася перед ворітьми — й годі тобі рушити. На вулицю почали виходити робітники. Попереду молодь — галаслива, збуджена: дівчата підспівують, а хлопці бадьоро крокують, та так близько один біля одного, ніби й після зміни не хочеться їм розлучатися. Літні робітники — йдуть трохи ззаду, статечно, стиха перемовляються. Серед них немає жодного, схожого на Сильвестра, який так і глипає лютим оком на кожного, хто засміється чи не схилить слухняно голови.

Шаснула очима — Миколи не бачила: значить, не в цю зміну робить. Невловима сила штовхнула її в тісне коло робітників. І вона, щоб не побігти, відхилилася станом назад, з місця не рушала. Стояла, аж поки всі перейшли. Ловила на собі цікаві погляди, проте очей не опускала, дивилася прямо. Вдихала запахи соснових дощок, розпареного дерева. Нарешті ворота, порипуючи, зачинилися і відокремили Янку від зовсім іншого, не знаного нею світу.

І враз дівчині стало незатишно й нецікаво стояти на вулиці. Крізь віконечко прохідної визирнув сторож. (Янка поволі пішла від воріт, засмучена, що не побачила Миколу. Вона й сама не знала, чому так повелася з ним на мосту.

Настрій у Миколи препоганий, не побажає він такого і найлютішому ворогові. Янка вчора знову не прийшла на побачення. Тільки став забувати про квіти, а тут смакуй нову гіркоту. Після випадку на мосту вони бачилися двічі, і обидва рази Янка була навдивовижу тихою й лагідною, з усім, що він казав, враз погоджувалася й невідривно дивилася на нього журними очима.

— Мати каже, — тихо мовила останнього разу, — хіба серед циган немає гарних хлопців?

На прощання дівчина черкнула його гарячою рукою по щоці. Ця несподівана ласка перевернула всю душу. Незрушно стояв він, аж поки Янка не зникла за деревами. Радість пройняла груди. Стало легко, хотілося сміятися, кудись бігти, стрибати через кущі... Заспівав би на весь

парк, та, на жаль, мати не обдарувала гарним голосом. Кров жарко струмувала по жилах, гнало її зраділе серце, і тільки в зап'ястях крові було тісно, і руки чомусь обважніли, затерпли. Він тоді підняв їх угору, тріпнув ними, ніби струшуючи вологу...

Не прийшла Янка. Може, він їй зовсім не потрібний. Може ж таке бути? А коли з нею щось трапилось, коли вона захворіла і пашиць зараз жаром на ліжку, а він заміряється забути її. Нічого сказати, добрий товариш. З таким друзякою не пропадеш! Микола голосно розсміявся. Сміх його був пройнятий гіркотою.

Відчув, що хтось дивиться на нього ззаду. Підняв од верстата голову і розгубився. Йосип Йосипович стояв біля вікна і пильно стежив за ним. Брови в нього задумливо нахмурені, і в очах чи то осуд, чи то занепокоєння.

Майстер повільно повернувся і пішов до дверей. На виході ще раз глянув через плече на Миколу. Хлопець опустив голову: що потрібно майстрові од нього? Може, він щось не так зробив, чимось ненароком образив його? Але ж нічого не було.

Тривога, яку посіяв майстер, не залишала Миколу протягом усієї зміни. Працював як завжди: вміло і легко, майже без напруження, проте занепокоєння давалося взнаки. Кожен зосереджено працював за своїм верстатом, а йому здавалося, що всі знають щось негарне про нього і тому не дивляться в його бік. Таким уже вразливим був Микола, кожне неприязне слово, звернене до нього, чи неприхильний погляд, кинутий в його бік, він сприймає аж надто близько до серця і переживає від того, мучиться. Дарма що, може, в тієї людини, яка звернулася до нього, поганий настрій чи щось не ладиться в житті, Микола все й приймає на себе. У всьому, що стосується взаємин з товаришами, він більше покладається на чуття, ніж на розсудок. Тому зобидити його, вивести з рівноваги легко.

Йосип Йосипович ще кілька разів проходив повз нього. По всьому видно, намірявся про щось запитати, та чи не осмілювався, чи просто чекав слушної нагоди. Перед закінченням зміни він все-таки підійшов. Поглянув на купу заготовок біля верстата, взяв одну з них у руки, примружив око, роздивляючись, навіть витер її рукавом і обережно поклав на місце. Блиснувши синіми очима з-під сивих брів, сказав ніби між іншим:

— Ти той, Миколо, після зміни зачекай мене біля воріт... Разом підемо...

— Добре,— спохопився відповісти Микола, а в самого тпнулося серце. Замірявся на нього майстер, мабуть, не з приємною розмовою.

По закінченні зміни швиденько вимкнув верстат. Обтрусив з комбінезона тирсу, розчесав волосся і за хвилину же був на подвір'ї комбінату, замішався в гамірливій юрбі. Поринувши у думки, не помічав, що робиться навколо.

— Аж ось і наш Микола,— гукнула якась дівчина поруч з ним.

Підвів голову і впізнав Анничку Березнай. Цілий гурт дівчат оточив його. Катя Газій торсала за плече, сміялася. Всі красиві до біса, але Анничка серед них найгарніша. Може, тому, що чимось невловимо схожа на Янку. Темно-карі очі у неї так і горять, як кипляча смола, вуста червоніють палкіше за півонію, і на щоках розлився густий рум'янець.

— Це мій легінік,— каже голосно Анничка і міцно бере Миколу під руку. Рішучість проступає в її зіницях.— Дівчата,— мовить вона,— ну чим, скажіть, ми не пара... Він білий, як овес, я чорна, як вугілля... От візьму та й спалю його...

Нахилилася, зазираючи в вічі, і вже тихше запитала:

— Чого ж ти мовчиш? Загордився?

Її очі не всміхаються. В них бує гаряче чуття. В голосі чуються стримані сльози, вони можуть от-от бризнути. Гамір вшухає, зникають посмішки з дівочих облич. На очах Аннички іскриться волога.

— Ех ти, камінний... Крижаний,— вона з силою відтрутила Миколу.— Іди, іди собі...

Катя Газій вхопилася за його руку. Брови у неї суворо зведені, очі позирають гостро.

— Сказала б я тобі, Миколо, та, мабуть, не дійде до тебе...

Він і їй не відповів ні слова. Зупинився, ждав Йосипа Йосиповича. Коли б майстер сам не зачепив його, то, напевне, довго б простояв біля воріт.

На вулиці Йосип Йосипович сказав:

— Легше сприймай усе... Легше... А то опустил голову, наче його на страту ведуть... Що там у тебе трапилось?

— Нічого,— Микола знизав плечима.

— Хочу з тобою перемовитися... Як із сином. Коли що скажу не так, не сердься... Знай, що старий тобі бажає добра.

— Я ніколи на вас не сердився.

— Отож-бо...

Кроків двадцять вони пройшли мовчки. Майстер кашляв, тер пальцями сиві вуса, а Микола слухняно ждав, що він скаже, якими словами вдарить. Коли б це була звичайна розмова, Йосип Йосипович не зволікав би. Він про все б сказав ще в цеху, і не було б у нього потреби усамітнюватися з Миколою. А тут, напевне, щось дуже муляє старому майстрові, якщо він ніяк не наважиться викласти його. Це видно по скutih рухах Йосипа Йосиповича, по виразу його обличчя.

— І чув я,— захриплим голосом почав майстер,— і бачив якось, що ти з циганкою ходиш... Може, вона й не погана, але я не радив би з нею зустрічатися. До добра це не приведе. Ти поки що мовчи, слухай. Матимеш халепу. Палитиме вона цигарки, буде пити вино, коли ще не п'є. А ти ж, я знаю, вчитися збираєшся. До інституту готуєшся. Готуєшся?

— Так. Але ж ви не знаєте Янку, Йосипе Йосиповичу. Це така дівчина... Така дівчина!

— Її я не знаю, але циганський табір у мене перед очима уже п'ятдесят літ. Надивився на них.

— Але ж Янка не така.

— Не така? — Йосип Йосипович помітно, на очах, по-смутив. Скорботні складки по боках рота поглибшали, брови сповзли нижче, очей з-під них не було видно. Миколі хотілося знайти слово, яке б одразу поліпшило настрої старого, розгладило б зморшки на його обличчі, звеселило очі. Відчував щось більше, ніж звичайну повагу до Йосипа Йосиповича, любив старого. Той до хлопця завжди був уважний і турботливий, як рідний.

— Янка дуже гарна,— оце все, що спромігся сказати.

Майстер зітхнув:

— Та бачив. Вродлива. І в цьому біда. Якщо вона гарна, то давно вже має нареченого. Комусь там у таборі вона призначена...

— Це ви правду кажете. Янка призначена Пішті, синові горбаня. Пішта в ресторані в оркестрі грає. Та вона його не любить.

— А хто цей горбань? — зацікавився Йосип Йосипович.— Здається, я його знаю.

— Вайда... Старший у таборі,— це було вимовлено аж занадто похмуро.

Йосип Йосипович прикусив губу, примружив очі, неначе згадував щось, викликав в уяві колись бачені картини.

— Горбань,— промовив він.— Знаю його... Напроти школи завжди рибу ловить. Рибалка він вправний. Ліпшого у нас у місті немає. Ловить і тут же продає на набережній. П'яни-

ця. Хе-хе! Вони, ці вайди, знають, яких наречених своїм синам вибирати. Ти гадаєш, вони так і відступляться? Аякже! Буде тобі з нею клопоту. Поки не вросла в серце, зваж усе...

— Ні, Йосипе Йосиповичу, я вже, хоч би хотів, не забуду її. Не можу!

— Так причарувала? — на обличчі майстра з'явилася посмішка.

— Янка проста дівчина. І навіть усієї отієї циганської науки — ворожити, просити і замовляти — не знає. І батько в неї ковалем був.

Вони дійшли до будинку Йосипа Йосиповича. Поклавши суху, обпечену політурою руку на хвіртку, майстер сказав:

— Може, й справді, все є так, як ти кажеш.

— Йй у таборі, — квапився розповісти Микола, — гірко доводиться. Нікуди не пускають, на роботу не дозволяють іти, бо бояться, що втратять над нею владу... Я собі поставив за мету: любитиме вона мене чи ні, а вирву її звідти!

Микола замовк, тільки часто дихав. Мовчав і сивоголовий майстер. Кожен заглибився у свої думки. Перед хлопцем постала Янка — приваблива і непокірна. Він радів, що зворушив і схвилював своїми словами Йосипа Йосиповича.

— Коли вже так усе повертається, — промовив той, — то борись за своє щастя. А чи стане в тобі сил боротись за неї і за себе?

— Я ліпше умру, ніж не доб'юсь свого, — палко вигукнув Микола.

— Вмирати не варто, жити треба! Але не борись сам, хай і вона стане з тобою поруч пліч-о-пліч, удвох вона вірніше... Отак-то. Ну йди, — поплескав він долонею Миколу по плечу.

Янка ждала під гіллястою липою, що росла на високому насипу; на блідому тлі неба бурхливо, грозовою хмарою клубочилася темна крона дерева і, як гнучка лозина, тонко біліла під нею дівоча постать. Не рушаючи з місця, дівчина подалася навстріч Миколі, міцно, по-хлоп'ячому потисла йому руку. Долоня її була гарячою і сухою. Стали поруч обличчями до заходу, напружені й заглиблені в себе і якісь наче чужі одне одному. Вузька смуга неба на обрії жевріла вогнем, мінилася барвами: з білої ставала рожевою, багрянита, ніби за виднокраєм земля розхлюпувала із глибоких надр розпечену магму. Червоні відблиски тріпотіли в роз-

ширених очах обох, черкали іскристо під бровами й осідали світною смугою на щоках.

— На вітер!— хрипко мовила Янка і, закусивши горішню губу, високо задерла підборіддя, груди її піднялися, наче вона вже приготувалася до зустрічі з бирсою.

— Так,— луною відповів Микола і навпомацки знайшов її руку. В нього було таке відчуття, що не втримай він Янку цієї миті — вона зникне, розтане в темряві, полетить, як метелик, на ту пожежу, що палає, не гаснучи, на обрії і манить, зве нестримно до себе. І, як метелик, обпалить вона собі крила. Цей його рух, пройнятий підсвідомою турботою, і її миттєва відповідь на нього — рука в неї здригнулася,— посіяли між ними зерна близькості, хоч од цього й не стала Янка приступнішою.

Крає вона Миколине серце вдачею. Призначає побачення, палко просить неодмінно прийти, бо, мовляв, має сказати щось особливо значливе. Він поспішає після роботи, ніг під собою не чуючи, а вона візьме та й не прийде. Ще подобається їй раптово розставатися з ним. Посміхається, балакає і враз спохмурніє, закусить губу, зронить холодне «бувай», і тільки барвиста сукня майне. А він усе їй пробацає, перекладаючи свої розпачі не на Янку, а на гіркоту її життя. І невдогад йому, що Янка й сама мучиться, отак випробовуючи його: і хочеться їй усією душею безроздільно повірити, і відчуває якийсь страх. На вулиці зустріне як чужа, здалеку кивне головою, а щоб підійти, то ні-ні. Навкруги мов ніч западе,— гірко і тоскно стане, хоч плач. І коли вже допече хлопцеві так, що він, здається, от-от зненавидить її, то приходять на побачення загода і чекає, лагідна і аж ніби винна в чомусь, хоч ніяких слів вони одне одному ще не давали. Спробуй розберися, чи потрібний він їй, а чи шукає вона зустрічей для забави, щоб дужче Пішта любив. І цього разу здивувала його. Призначила побачення за містом, та ще й такої пізньої години. Про що тут балакати, коли страх холодить спину. Він і лякає, і водночас додає мужності: можна все зробити заради Янки. Ввижається, що от-от з-під лип вийдуть горбатий Сильвестр, дядько Мирон, а за ними Пішта і підступлять до Миколи. Янка ж оддалік дивитиметься. В темряві будуть чисто біліти її зуби і чутиметься клетотливий смішок.

І сьогодні, як завжди, Микола не міг не прийти. Якби вона призначила побачення опівночі та ще й на цвинтарі, він би й тоді прибіг, не гаючись ані хвилини. Ще ніхто ніколи не мав над ним такої влади.

Хлюпоче по камінню тепла вода, стиха пошумлюють розквітлі липи, через міст час од часу проїжджають автомашини.

— Я сьогодні удень тут ходила,— зблиснула Янка в темряві очима.— Сонце, річка, липи і я... Мені було так легко, наче не мала за плечима жодного прожитого дня і не зринула ще жодної сльозинки.

— А я тут уперше,— півголосом відповів Микола.

Янка стиха засміялася, нахилиючи голову, і раптово урвала сміх.

— У тебе голос, як у покійника,— сказала різко, червоне світло вже не відбивалося в її очах.

— Чого б це? — здивувався він.

— Хіба ж я знаю.

— Неправда...

— Гм,— чмихнула вона.

— Голос,— Микола прокашлявся,— голос звичайний...

— Якщо звичайний, то гайда вперед... Піднімай вище ноги і не відставай.

— Янко, пожди... Куди ми біжимо?

— Хто питає, той ніде не буває.

— Не так швидко...

Вона була вже далеченько і не звертала уваги на його слова. В темряві маяло біле плаття, з шурхотом вишкакували з-під черевиків камінці. Нарешті наздогнав її.

— Далі тільки ліс і гори,— сказав, переводячи подих.

— І річка,— продзвенів її голос.

— І річка,— повторив він.

— Ти коли-небудь купався вночі?

— Ні!

Який глибокий у неї голос, він торкає струни в його душі, і вони дзвенять неземною музикою: щоб її спокійно слухати, треба мати камінне серце. «Говори ще, говори»,— повторював Микола сам собі.

— То будемо купатися. Вода тепла й надворі тихо... Хай річка поглине все, що тяжіє над нами. Серед ночі й життя ми будемо тільки вдвох, ти і я, Янка й Микола, Микола й Янка. І більше нікого в цілому світі. Тільки ми... Ми самі... Розумієш?

Він мовчав, захоплений її швидкою й пристрасною мовою.

— Хай закружляє нас вода, хай потягне вир, а ми будемо веселими. Ну ж бо, Миколо, не стій так незрушно. Запам'ятаєм, кажу тобі, цю ніч. Кам'янистий берег,—

Янка тупнула ногою,— бліде світло місяця. Це вірний товариш, який стерегтиме нас. Циганське сонце.

У Миколи пересохло в роті. Він побачить її роздягнутою. Ні! А чому ні? Адже в селі завжди купався в одному курбалі з дівчатами і не соромився. Але ж це Янка! Заблаглося їй купатися вночі... А коли тут дійсно крутіж? По правді кажучи, він не страшний йому, бо дівчина закрютила його, як вода суху тріску. Що вже там той вир?

— Ти, Миколо, що, води в рот набрав?

— Дивна ти, Янко,— відповів він не відразу.— Рішуча, поривна, аж інколи мені страшно тебе, а розрубати той вузол, яким прив'язана до табору, не можеш. Чому б то?

— Ат, Миколо, нічого ти не розумієш. Ні-чо-го!

Примарне світло місяця відбивалося від збриженої води. Микола ясно побачив обличчя Янки. Брови в неї були насумрені, губи міцно стиснені.

Вона не хотіла думати ні про Пішту, ні про горбаня, взагалі хотіла викинути геть із пам'яті весь табір, щоб бути безжурно щасливою, а Микола своїми словами знову повертає до всього осоружного. Який він! Важкими брилами різьбляться перед очима похмурі постаті Сильвестра і дядька Мирона і заступають їй шлях. Вона навіть рукою повела вбік, наче відсуваючи їх з-перед себе. І вони зникли, відсунулися, здається, на той берег річки, і враз перетворилися в дві копиці сіна, верхів'я яких холодно зблискують проти місяця, наче посновані тонким білим дротом. Янка стелула плечима. Губи її яріли, як пізня вишня, ненароком знайдена серед по-осінньому цупкого листя.

— Завтра ти прийдеш? — запитала вона.

— Завтра?!

— Ой ні, це вже буде, мабуть, сьогодні.

— Прийду. Можу просто в табір.

— Тобі не шкода його,— і її рука простяглася в бік місяця, що вже закочувався за обрій.— Товариша нашого. Він відходить не попрощавшись...

— Дуже шкода. Та як зупинити його...

— Хай іде. Зустрінемося завтра з ним. Тільки щоб ясніше світив, аби я бачила кожную цяточку в твоїх очах, Миколо. Чуєш, світи ясніше завтра!!! Дивися, підморгує. Чує нас. Мі-і-ся-цю!

Микола розумів: Янка хоче, щоб він знову не заговорив про неї, про її долю. Чи не мала ніякого рішення, чи не на-

смілювалася навіть думати про якийсь вихід із становища, а тому, приплющивши очі, лепетала милі нісенітниці.

— Колись ми, цигани, були птицями. І замість рук мали крила,— вона протяжно вимовляла слова, буцімто прислухалася сама до себе. Очі її були заплющені.— І ми літали по всіх усюдах. Бачили землю згори. А знаєш, яка вона красива звідти! О-йо-йой. Ти не чув цієї циганської казки? Не чув він, не знає. І, літаючи, полюбили ми мандри, та біда, що вже ніколи не бачили потім землю згори. І тому в нас щось погасло в душах, тому цигани такі сварливі. Ти ж бачив горбатого Сильвестра.. Як би я хотіла полетіти звідси далеко-далеко, аж до місяця. І підборами тільки цок-цок по його кованому сріблі. Мій батько все життя кував, звичайно, не срібло, а залізо. І я буду з тобою, Миколо. В одному цеху. Правда! Удвох! Ти мене навчиш!

І бачачи, що вона заговорила Миколу, що він не думає вже тривожити її, Янка повернулася до нього і сказала просто й коротко:

— Ти роздягайся тут, а я відійду.

Микола роззвусь, поторкав ногою воду: тепла. Не наважувався подивитися в бік Янки, казав сам собі, що гляне тільки тоді, коли вона вже буде в воді. Та не витримав, обернувся. Високо піднявши вгору руки, Янка збирала над потилицею волосся, скручувала його тугим вузлом. Плечі, закинута назад голівка, підняті груди наче світились.

Дівчина ступила в річку. Вода сягнула Янці по кісточки, потім по коліна, далі закрила стрункі стегна й рівний живіт, настобурчені груди. Нарешті над плесом зосталася лише її голова з важкою кучмою волосся. Микола стояв занімілий і незрушний. У цю мить не довіряв воді, йому здавалося, що от-от здійсметься висока хвиля, плесне й навзавжди забере з собою Янку, і кричи тоді, волай — нічого не допоможе...

— Янко... Я-а-ано...— шепотів, маючи намір зупинити її. Жмакав у руках сорочку, яку вже скинув, але не поклав на траву.

— Миколо,— покликала Янка неголосно,— йди сюди.

Він мовчав, не наважуючись ступити до річки. Не міг розклепити вуста, щоб сказати, ну як же він піде до неї, коли вона... Коли вона... Та він згорить від сорому...

— Микольцю, та виплюнь воду з рота,— засміялася Янка.— І скажи хоч слово.

Сміх її голосно і різко залунав над водою. А Микола мовчав. Тоді вона повернулася обличчям до нього. У темряві, таємничо розбавленій місячним світлом, холодним і тьмяним, як старе срібло, її оголені плечі бронзовіли.

Срібне світло місяця й жагуча золотавість тіла — в цьому було щось хвилююче і безмежно радісне для Миколи.

І він теж ступив у воду, і наче тисяча шалених криженок вкололи його тіло. Не міг зробити більше ні кроку. Тоді до нього наблизилась Янка. З її очей прозирала безкрая глибінь, — жаска й потаємна.

— Ти ж любиш мене, Микольцю, — простяглися вперед руки, з ліктів капала вода, мовби падали вниз скляні світляки, — чого ж не скажеш про це? Мовчиш? Ну й мовчи. Я й сама все знаю...

Її руки лягли йому на плечі, очі і губи наблизилися впритул.

— Поцілуй мене так, Микольцю, щоб я забула все на світі. Зараз не хочу думати ні про що, — гаряче дихала йому в обличчя.

Голову він уже втратив і не годен був думати. Щось говорив нерозбірливе, самі слова і навіть уривки слів, і вона так само відповідала йому і все гладила долонею обличчя: від чола униз, наче хотіла, щоб він не бачив її розпашілого лиця. Місяць зазирає через його плече їй під брови. Губи Янчині були вологі й жаркі, обпікали. А пахла вона вся річковою свіжістю, пахла так, що він не міг перевести подих.

19

Плаття проти сонця світиться — чисте-чистісіньке і пахне нагрітим камінням і водяною травою. Випрала його Янка на річці і там же, сидючи на камені, ждала, поки воно сохло на терновому кущі. Сиділа, обхопивши голі коліна руками, й похитуючись дивилася, як вітер бавився благоденною тканиною, лопотів нею, наче був радий, що дали йому хоч якусь роботу.

Вчора вдень перестрів її на вулиці Пішта і нахвалявся переламати руки й ноги і їй, і Миколі, хай тільки зустрітеться з ним. Був добре напідпитку. А ввечері, прочумавшись, прийшов до хати і сидів допізна, випрошуючи пробачення. Говорила з ним мати, а Янка, як затята, мовчки сиділа біля вікна.

За думами незчулася, як плаття висохло. Згорнула його і поспішила додому. Не питаючись матері, сама знай-

шла в сінях вугілля і розпалила праску. Мати позирала на неї мовчки, чи їй ліньки було запитувати, чи не думала вона, що дочка кудись збирається. Далі зовсім заплющила очі і хитала головою, чорна і страшна, як трухлявий пеньок.

Янка думала: вони з Миколою підуть у кіно. Вже й не пам'ятає, коли була там останнього разу. Як це гарно сидіти у темному залі пліч-о-пліч і дивитися на білий прямокутник, на якому живуть, працюють, люблять і ненавидять люди. І мимоволі забуваєш, що ти тільки глядач, у якусь невловиму мить раптом відчуваєш себе серед тих людей. І коли спалахує світло в залі, заплющуєш очі і ще живеш побаченим, ще воно в тобі дзвенить музикою, людськими голосами, спалахує яскравими картинами. А Пішта лютуватиме. Ну й хай! Не буде так, як вони з своїм батьком хочуть, не буде, та й усе. Хай злостяться, а вона по-своєму робитиме!

Водила праскою й посміхалася, але потаємно, тільки кутиками вуст, мати й не бачила доччиної посмішки і, мабуть, не догадувалася про неї.

Вечірнє сонце стало над вікном і ні тобі з місця, натягнуло через кімнату золоту основу, і та аж бринить, хоч бери голубе поткання і тчи полотно. Мабуть, гарнішого не знайшлося б у світі! От з нього пошити б плаття! Тремтить, міниться барвами золота основа. Янка торкнула її рукою, розсікла долонею навскіс. Посміхнулася веселіше.

— Ти куди це? — нарешті насмілилася мати. І її освітило сонце, і стало видно, що очі в матері запухли, щоки посиніли, ніби від холоду.

Янка нічого не сказала. Розводила в бляшанці зубний порошок, готуючись білити парусинові босоніжки. Лице її нахмурилося, губи стислися.

— Ти ж знаєш, що тобі нікуди не можна йти? Чуєш? — стара циганка почала підводитись з ліжка. — Чи Пішта за тобою зайде?

— Ніхто за мною не заходитиме! — видобула слова з уст Янка, нахилилася і почала ретельно водити зубною щіточкою.

— Не зайде? То й ти нікуди не підеш!

— Чи ви не пустите? — повернула голову Янка.

— Не пуцу!

— Ой-я!

— Не йди, Янко, — підступила мати впритул до дочки. — Не йди, Янусю.

— Що я, ув'язнена чи пташка якась, щоб мене у клітці тримати? — вона так рвучко тернула щіточкою по босоніжку, що білі бризки розлетілися по підлозі. І волосся її вийнулося навколо голови. Мати відступила.

— І нащо тобі отой гаджо, — намагалася говорити якомога спокійно. — Адже насміється. Ще й з дитиною зостанешся. Тоді на колінах будеш повзати перед Піштою. Не допоможе. Хіба тільки за Вайнагія...

Лівий босоніжок, уже побілений, Янка з серцем поставила на долівку і взула. Випроставшись і відкинувши з обличчя волосся, сказала:

— Не заміжжя мені в голові, мамо. Не хочу я чужою волею жити. Не хочу бути чиеюсь річчю. Зрозумійте ви мене! Моя б воля, то й на поріг не пустила б ні Сильвестра, ні Пішти.

— Арпаде, Арпаде, — застогнала циганка і аж зубами скреготнула. — Тобі там добре. А мені...

— Мамо! — підвищила голос Янка. — Ти на нянька не намовляй.

— Та я нічого, але не легко ж. Сама бачиш!

— То чого ж ви мені не дозволяєте йти робити?

— Хіба то я, Янко? Сильвестр сказав, щоб не пускала. Уже ж недовго тобі з нами бути. Пішта...

— Знову Пішта. Доста про нього, — Янка взула другий босоніжок, стала перед дзеркалом, закинула голову назад і струснула волоссям. Воно розсипалося, розтеклося по плечах. — Я ще й сама не знаю, чи потрібний мені той білявець. Не знаю. Щось нерішучий він і мовчазний. Чи такого мені треба?

— Та він тебе й не візьме, — замахала руками мати. — Багато їх на циганках поженилося! Любко, любко, а там шукай вітра в полі...

Чорні очі Янки заблищали.

— Ні, мамо, він не такий, це я знаю. А що нерішучий, то вже я його вчитиму. Мамо, мамо, це тобі не Пішта і не Сильвестр, немає в ньому тої жорстокості, що в них. І він мені сам каже, що все будемо робити разом: і працювати, і вчитись, і в кіно ходити. Ну все, все.

— І в кого ти така вдалася? Ти ж моя кров, Янко!

— В нянька! — взялася в боки дочка. — Я ж і схожа на нього!

Стара циганка притисла жилаві руки до висохлих грудей і підступила ближче.

— Оцими грудьми я вигодувала тебе, а ти не слухаєш матері. Не слухаєш.

— Нащо ж ви хочете світ мені запнути чорним!

— Іч, які слова знала. Чи не від цього? Однаково нікуди не підеш.

— Хе! — посміхнулася Янка.

— Не підеш,— мати стала на порозі, розставила руки,— не пушу.

— Мамо, відступіться.

— Нікуди не підеш.

— А от піду,— Янка нахилилася і під рукою у матері пірнула у сіни.

Стара циганка зарепетувала:

— Стій, тобі кажу, стій!

Вибігла надвір і, побачивши, що Янка віддаляється, здерла з голови платок і закричала так, наче її різали. Куйовдила руками сиві коси, рвала їх, тупала ногами з усієї сили і хрипло лементувала. З хат вискакували цигани. Назустріч Янці звідкілясь узявся, мов виринув з-під землі, горбань. Заступив їй дорогу, вискаливши зуби, цвікнув:

— Зараз же вернись додому.

Янка завела руки за спину, виставила наперед груди і, дивлячись на горбаня примруженими очима, сказала:

— А ти мені не укажчик. Хто ти такий, щоб завертати мене додому?

Сильвестр захлинувся повітрям. Розкрив широко рота, хлипав і не міг видавити слова. Нарешті знайшовся:

— Не слухаєш рідної матері, то добрі люди допоможуть їй справитись із тобою!

— Чи не ти добра людина? — напружила Янка шию.

— Хоч би і я,— глипнув червоними баньками горбань.

— Відступись з дороги,— блиснула й собі очима Янка.

Мати несамовито кричала біля хати. Всі, хто був у таборі, висипали на вулицю. Від своєї хати чвалав дядько Мирон.

— Не слухає? — буркнув він, підійшовши.— А ти з нею поменше говори. Ідеш додому? — підступив до дівчини впритул.

— Ні.

— Ну то берімо її, Сильвестре,— дядько Мирон обхопив Янку за плечі і, мов обценьками, зчавив їй руки. Блаженке, пране-перепране плаття затріщало і поповзло шматками, оголюючи засмагли плечі, випнулася дугою ніжна

ключиця. Горбань боляче наступив дівчині на ногу, беручи її за коліна. Удвох вони підняли Янку й понесли до хати. Вона пручалася з усіх сил, билася, як пташка в тенетах, та вирватись не могла. Плаття розлізлося, і всі побачили зелені трусики, які щільно облягали пругкі Янчині стегна. Вишнево-смагли груди були виставлені на огляд юрбі.

Стара Євка замовкла, притулившись спиною до стіни, дивилася, як несуть дочку до хати. Зненацька кинулася вперед, почала зводити порвані клапті на грудях Янки, щоб затулити оголене тіло від цікавих поглядів. Вона перешкоджала горбаню пройти у двері. Він грубо відтрусив її набік плечем, жінка заточилася і ледь не впала. Біля халуп стояли цигани: чоловіки й жінки, дівчата й парубки. Стиха перемовлялися. Троє молодих циган, які стояли на вулиці проти оселі старої Гасички, раптово на щось зважилися. Очі їх блискали з-під нахмурених брів, губи були суворо стиснуті. Не перемовлялися ані словом, але діяли, як одна людина: одним кроком перейшли вулицю, разом ступили на подвір'я Гасички. Хтозна, що б трапилось, коли б Сильвестр з дядьком Мироном затрималися, та вони, ніби відчувши небезпеку, миттю сховалися за дверима. Троє мовчазних молодиків зупинилися і далі не пішли.

В кімнаті Сильвестр з дядьком Мироном кинули Янку на ліжко. Вона впала боком, але відразу повернулася спиною догори. Обличчя сховала глибоко в подушці. Оголені плечі її здригалися, лопатки розійшлися далеко одна від одної,— руки Янка завела під подушку. Ноги випросталися, як струни,— такі вони були прямі й напружені.

Сильвестр з Мироном, сівши на диван, відсапувались. Обидва спітніли й розчервонілися. В хаті смерділо їхнім потом. Мати стояла біля порога, на дочку не дивилася. Сильвестр бликнув на неї одним оком з-під збриженого лоба:

— Не вправляєшся, Євко, з дочкою. Несила тобі звлати з нею. Треба, Мироне, забирати Янку.

— Давно час. А то коли б не пустилася берега,— підтакнув Мирон.— Дримбою може стати.

Мати й собі втрутилася в розмову:

— Як час, то й час. Беріть її, бо, справді, несила мені з нею справитись.

Янка лежала мовчки, не чути було і її дихання.

Сильвестр підвівся з дивана, пружини гнівно зарокотали. Проїшовшись по кімнаті, зупинився над Янкою. При-

цмокнув язиком, похитав головою. Навіть у порваному платті, з розпатланим волоссям дівчина була напрочуд красивою. Тіло мала довге, ніби виточене з рожевого мармуру, ноги стрункі, спину дужу й гнучку, стегна розгорнені. На передпліччі з подряпини височилась і тремтіла черво́на крапля крові. Краса дівчини тільки на мить збентежила горбаня. «І треба такому чудові,— подумав він,— уродитися в нашому таборі... Бог нагородив рідкісною красою, от тільки ду́шу їй вклали в груди чорти... Треба ламати!»

Але гіркота чомусь заповнила його груди і обпекла рот. Давно не знає почуття ніяковості стиснуло серце. Він відступив од дивана, заплющив очі, і губи його скривилися, наче від болю. З усієї сили тернув долонею по щоці, аж голова хитнулася, сплів пальці рук, затис їх між коліньми і на мить завмер так, нахиливши голову. Дядько Мирон чмихнув носом. Сильвестр враз аж кинувся і обвів чужим поглядом кімнату. Поволі його обличчю повертався звичний вираз.

— Жінці горда душа ні до чого,— промовив він.— Правда ж, Мироне, навіщо вона їй?

— Твоя правда, Сильвестре! Ліпше дужі руки замість душі, щоб за дітьми сокотіла...

— І куди вона рветься... Я б тому гаджо ноги переламав,— скреготав зубами Сильвестр,— бач, не приходять сюди.

— Та тут не так він, як вона сама. Прямо-таки горить. Циганські звичаї надумалась рушити. А ні, не буде по її!

Янка й не ворухнулася, тільки плечі ледь-ледь здіймалися.

Горбань підійшов до столу, взяв тоненький пасок, яким підперезувалася Анжела, стиснув його в руці, махнув ним, наче пробував, чи замашний.

— Провчить трохи? — запитав у Мирона.

— Та треба.

Важкими кроками прочовгав до ліжка. З усієї сили два рази оперіщив Янку по сідницях. У неї тільки плечі сіпнулися, не зронила жодного слова.

— Гаджо треба пужнути,— сказав Сильвестр,— щоб раки його кістки об'їли. Тут ми щось придумавемо.

Вони посиділи в кімнаті дотемна, дочекалися, коли прийшла з вулиці Анжела, і аж тоді вже пішли геть. У хаті було темно, і дівчина не побачила, що трапилося із сестрою.

Розгорнувши свою постіль, вона вклалася на дивані. Примостилася біля неї і мати...

Почувши, що вони заснули, Янка лягла горілиць. Матове світло осявало зблідле обличчя й сухі, без сліз очі. Посміхнулася покусаними губами. Обережно сіла на ліжку, подивилася на плаття: хоч воно й давне, та личило їй, і вона любила його одягати. Схрестила руки на грудях, втупила погляд у вікно. Сиділа так довго, німа й незрушна, здавалося, сама-самісінька в цілім світі. Потім, зважившись, встала, знайшла навпомацки спідницю й кофту, одяглася. Мати з Анжелою не чули її шамотіння.

Надворі зоряно й тихо. Янка подивилася на заросле кущами узгір'я, де їй чулися іволжині дзвони, зітхнула й пішла до річки. Стоячи тут і дивлячись на вогні міста, вволю виплакалася. Солоні краплі зросили синій камінець-плакунець біля води. Він аж заблищав од них.

Горіло веселими вогнями місто. З парку долинала музика, Янці ввижалося, що той синій камінець-плакунець лежить у неї на грудях і не дає дихати. Куди підеш, кому скажеш?

В уяві постав Микола: в синьому комбінезоні, з непокірним волоссям, на скроні заплуталася рожева букова стружка. Засяяли перед дівчиною лагідні блакитні очі. І навіть голос його залунав: «Ну нащо, Янко...»

І вона зважилася. Перебрела по камінню річку, вийшла на ту вулицю, де містився його гуртожиток. У великому триповерховому будинку вікна вже не світилися, тьмяно блимало лише одне, біля вхідних дверей. Поникала Янка навколо будинку, постояла біля хвіртки, а хоч би тобі жива душа пройшла. Осмілівши, підступила до дверей, поторгала клямку. Незамкнені. Потягла двері до себе. У коридорі за столом сиділа, дрімаючи, стара жінка.

— Тітко, тітонько,— покликала її Янка.

Жінка злякано кинулася і замахала руками.

— Свят-свят... Тю-тю, що тобі тут треба?

— Тітонько, покличте Миколу.

— Миколу? Якого Миколу? У нас їх тут, може, й двадцять. Прізвище як? Та й сплять усі.

— Прізвища не знаю. Білявий такий. Покличте, дуже треба.

— Ой же й безсоромна ти, дівко. Сказано, циганка. Притьопала вночі. Иди звідси. Миколу їй подавай.

— Ех ви, людина! — похитала головою Янка і більше нічого не сказала.

Зітхнула вже надворі. Стояла, при звичаювалася до темряви. «Спить,— думала про Миколу,— спить і нічого не знає, нічого йому не треба. Що йому мої сльози, мій біль».

— Ну спи, спи,— з притиском сказала вголос.

20

Сліпого Тібора завжди приводила до ресторану дружина,— тоненька, з наляканим обличчям і гострими зубенятами, які відстовбурчували верхню губу, зовсім дівчинка. Ступала через зал не сміливо й повільно, начебто не вона вела сліпого, а він її підштовхував простягнутою рукою. Здавалося, коли б дружина відпустила чоловікову руку, то відразу б і зупинилася між столиками, не знаючи, куди йти далі.

На блідому обличчі сліпого зловісно поблискували чорні окуляри, обік округлих скелець стирчали великі вуха. Був Тібор схожий на велетенського хижого птаха, який згорнув крила, заховав їх під чорним люстриновим піджаком.

Сліпий чіпко тримав дружину під руку, а та, дрібочучи маленькими ногами і часом спотикаючись, наближалася до помосту. Пішта, який натирав живицею смичок, міг би, як завжди, допомогти Тіборові зійти по сходах, та не зробив цього, навіть не поворухнувся. Сліпий, не згинаючи ніг у колінах, сам подолав східці. Маленька Жужа зосталася біля помосту. Дмухала на замлілі після Тіборового потиску пальці. Пішта міг би битися об заклад, що сліпий навмисне робить дружині боляче. Чи то він заздрить її здоров'ю і молодощам, чи то думає, що, як тільки випустить руку, дружина загубиться і йому тоді нізащо її не знайти.

Хоч Пішта і стояв мовчки, а в залі було повно людей, які гомоніли всі враз, пересовували стільці, дзенькали виделками, келихами, сліпий одразу почув його.

— Ти вже тут, Пішто?

— Як бачиш,— буркнув Пішта, аби позлити Тібора, бо бачити той, звичайно, нічого не міг.

Чужа й загублена серед людського гамору, стояла Жужа біля помосту і не знала, куди дітися. З своїми випнутими наперед горішніми зубами була вона схожа на молоду кролицю, яку набачив серед чистого поля хижий яструб, і вона присіла, віддаючись йому на поталу. А Тібор сидів за піаніно і довгими, блідими пальцями торкав-

ся клавiш. Тонко вискнула Піштина скрипка. Сліпий поморщився.

— Слухай, Тiборе,— опустил Пішта скрипку,— нащо тримаєш Жужу?

— А вона ще тут? — наставив зовсім у протилежний бiк чорні окуляри сліпий.

— Наче не знаєш, що без твого слова Жужа не піде.

— Хм... Жужа, марш додому і щоб нікуди й ногою.

— Гаразд,— нахилила голову маленька циганка. Йi би з ляльками гратися, а вона, бач, заміжня. Пішта добре пам'ятає, як видавали Жужу за Тiбора. Вчора вона ще бавилася з дiвчатками на вулиці, пересипалася пiском, збирала кольорові уламки скла, шила одяг для ляльки. Мати лякала її, коли Жужа не слухалася, сліпим Тiбором, а назавтра чотирнадцятилітня, дрібна на зрiст дiвчинка стала його дружиною. Було багато галасу і дитячого вереску. Здавалося, вікна Тiборової калупи розлетяться на друзки. Тепер Жужа щодня приводить сліпого до ресторану. Чомусь уже не росте і не жiночніє.

Поспiшаючи, Жужа з розгону налетіла на офіціанта з підносом, ледь не збила його з нiг. З переляку присіла, і піднос проплив у неї над головою. Жужа миттю зникла за дверима.

У залі наче хтось пускав димову завісу, майже над кожним столиком підіймалася вгору хмарка диму. Відвідувачі з нетерпінням очікували, коли ж нарешті заграє оркестр.

Прийшли й інші музиканти. Товстий, вайлуватий саксофоніст Гейза, верткий, непосидючий барабанщик Ласло і цимбаліст Іштван готували свої інструменти. Можна було й починати. Оркестром керував Гейза. Він повів збоку убік саксофоном, мовляв, починаємо. Зазвучав веселий чардаш, і у відвідувачів звесіли очі. Перед помостом було вільне місце для танців, і перша пара вийшла десь з дальнього кутка залу. Пішта дивився на біляву, худу дiвчину, яка, обхопивши свого кавалера за шию, завзято витанцьовувала, і відчував, як гiркота здавлює йому горло. Хотілося випростати з-під підборіддя скрипку, і тоді, здавалося, можна буде легше дихати.

Янка, Янка... Чи любив він її, чи прагнув тільки тому, що вона найгарніша у таборі? Хтозна. Може, це й любов, а може, тільки бажання не випустити з рук гарну річ?! У цьому він собі звіту не давав. Раніше Пішта й думати не міг, що хтось йому стане на перешкоді. Хто може супер-

ничати з ним, ресторанним музикантом і сином вайди, дужим і вродливим. Магда, Гобіко ладні вмерти по першому-ліпшому його слову, але ж Янка...

Він не поспішав її брати до себе, бо йому здавалося, що на волі, не в заміжжі, вона пишніше розквітне, стане ще гарнішою. А тепер маєш собі! Знайшовся чужий, який може звести від циган Янку. І що собі батько думає? Він же вайда!

Пішта водив смичком по струнах, не думаючи, що грає, не дуже й стараючись, але руки самі виводили мелодію, хоч вуха її й не чули. До чорта все, коли Янка не буде належати йому!

Коливався цигарковий дим, з кухні тягнуло запахом пригорілого м'яса. Зараз почнеться перерва. Музиканти підуть до кухні, і там їх нагодують. Дадуть і того підгорілого м'яса, наллють і по чарці. Звичайно, не за гроші. Підпилі відвідувачі завжди охоче пригощають музикантів. Комусь захотілося послухати улюблену пісню, і він замовляє оркестрантам «по деці». І так за вечір інколи набирається й по літрові на кожного. Вони трохи вип'ють, а за решту візьмуть грошми. Це теж приробіток.

Музика увалася, а Пішта продовжував притискати підборіддям скрипку, дивився обважнілим поглядом у зал. Товстий Гейза допомагав Тіборові пройти на кухню. Сліпий їсть неохайно й жадібно. М'ясо бере руками. Сидіти з ним поруч справжня мука. Пішта поклав у футляр скрипку і, поминувши двері до кухні, вийшов на вулицю.

На площі перед театром юрмилися люди. Тут людський потік, який плив із вулиці Суворова, робив поворот. Пробравшись між перехожими, Пішта підійшов до річки. Глянув у бік табору — там панувала темрява. Глибоко вниз пошумлювала річка, дихала в обличчя прохолодою. Пішта розстібнув краватку-метелик і підставив прохолоді шию і груди. Стояв, спершись обома руками об парапет, і голосно спльовував у воду. Ні, він так легко Янкою не поступить-ся. Досить їй випробувати його терпіння.

Крізь скляні стіни ресторану видно, що музиканти вже знову зібралися на помості. Гейза оглядав зал, певне, шукав його, Пішту, бо без скрипки оркестру немає. І він почав зав'язувати краватку-метелик.

— Ти де ходив? — незлобливо запитав Гейза. — Вже й так затягнули перерву... Адміністратор підходив.

— Голова щось заболіла, — скривився Пішта.

— Бо не випив... Ану, швидше скоч до Марго, вона тобі налле. Там ще зосталося.

— Справді,— погодився Пішта і поспішив до буфету.

Товста, з цегляним рум'янцем на щоках Марго подала йому графин горілки.

— То вся ваша.

— Добре,— і Пішта одну за одною вихилив аж чотири чарки. У грудях погарячіло, і з-перед очей начебто розвіявся туман. Звеселілий Пішта легко, одним скоком, вискочив на поміст, узяв скрипку.

— От бачиш, і полегшало,— посміхнувся йому Гейза. Посміхнувся й Пішта, бо таки справді полегшало. Все, здавалося, можна легко полагодити, нікуди Янка не дінеться. То її дівочі витребеньки, і оте знайомство з гаджо, і її опір Піштиним домаганням, і щоденні втечі з табору.

Пішта дужче налягав на смичок і зі злою радістю думав, що сьогодні неодмінно нап'ється, так нап'ється, що хай його на руках несуть у табір...

Гейза подивився на нього, і Пішта зрозумів, що треба співати. Підійшов до мікрофона, тримаючи скрипку в опущеній руці, викашлявся...

21

Такі збори відбувалися на комбінаті щоразу по закінченні кварталу. До клубу сходилися робітники з усіх цехів, працівники бухгалтерії, технічного відділу. Дехто приводив з собою дружин. Директор комбінату з трибуни доповідав про те, як упорався колектив з виробничими завданнями, яка якість продукції, називав імена передовиків. Не забував він сказати і про недоліки. Після нього виступали головний інженер, секретар парторганізації і дехто з робітників. Але скільки хвилювань буває завжди! Одних збори радують, окриляють, іншим хлюпають у груди зажурую. І не один, траплялося, виходив із клубу з похнюпленою головою, але не з охололим серцем.

І цього разу серед кращих було названо прізвище Миколи. Головний інженер нагадав усім про ескалатор в гнотомеблевому цеху і сказав, що таким допитливим робітникам обов'язково треба вчитися в інституті, бо з них можуть вийти хороші інженери.

Микола сидів у задньому ряду, дивився на сцену, і все йому виділося в якомусь тумані. Бачив знайоме обличчя головного інженера і чомусь не пізнавав його, і голос то-

го. лунав здалеку. Поглядав на товаришів, які сиділи поруч,— Ілько з Семеном уважно слухали,— і вони неначе були відділені скляною стіною. Тривожне передчуття відволікало Миколу від того, що діялося в клубі. Щось трапилось з Янкою, бо не прийшла вона, як умовлялися. Даремно він чекав до пізньої години. Йому так хотілося відчутти Янку біля себе, послухати її голос, зазирнути в глибіню очей — рішучих і неспокоїних. Вирішив, тільки-но почнеться концерт, сходити у табір.

Незабаром Микола уже здирався на узгір'я. Біля тополі, як завжди, готіло багаття і галасували дїтлахи. Кремезний хлопчик, голий до пояса, стояв на дорозі. Розставив широко ноги, долоні засунув за пасок штанців і вовкуватим поглядом вперся в Миколу. «Сильний чоловігя»,— подумалося. Ця думка начебто трохи розвеселила.

— Я Симко Йордан!— сказав похмурий циганчук.

— Ну то що?— зупинився перед ним Микола.

— Хїба ти мене не знаєш?

— Ні,— здвигнув той плечима.

— Ти до Янки йдеш? До Янки. Я тамтого разу проводив тебе до неї.

— А-а-а,— Микола зрадів старому знайомству,— Симко Йордан. Аякже. Пам'ятаю добре. Картоплю вї тоді пекли на вогні. І тривухий пес украв одну в тебе.

Симко засміявся, і погляд його вже не був вовкуватим. Очі промінили дитячу цікавість.

— Було таке,— розтяг у посмішці широкі губи.— До Янки ти ліпше не ходи. Не ходи, кажу тобі...

— Чому?

Симко Йордан озирнувся по боках і, задерши вгору обличчя, повторив:

— Не ходи!

— Ти, Симку, скажи, що трапилось?

— Учора тут таке було, що весь табір збігся,— опустив очі циганчук.— Янка надвечір хотїла до міста, а мати її не пускала. Та не слухала. А Сильвестр з Мирном Бако геть-чисто плаття порвали на нїй і голу на руках понесли в хату. Кажуть, що прив'язали до лїжка.

Микола спалахнув. Так ось чому вона не прийшла вчора. Он до чого вже вони дійшли. І яке право мають знущатися з дівчини! Широким кроком він попрямував до Янчиної хати. Симко Йордан ішов за ним оддалік. На дверях стояла стара циганка, чорна, як земля, з пожма-

каним носом і опухлими повіками. Вона голосно чхнула, побачивши Миколу. В Янки нічого, виявляється, не було материного.

— Добрий день!— привітався він.

— Добрий, та, мабуть, не для тебе. Ти куди?

— До вас.

— Щось я тебе не знаю.

— То познайомимось. Однак доведеться...

— Овва! Нема тут тобі чого робити.

— Я до Янки. Що з нею?— він навмисне розмовляв голосно, щоб дівчина почула його, якщо вона в хаті.

— А тобі що до того? Хто вона тобі?

— Покличте Янку. Прошу вас!

— Немає Янки. І не буде. Йди геть звідси.

— Чого ви, тітонько, такі сердиті. Я тільки побачу її і відразу піду.

Стара циганка розмовляла якось знехотя, видавалася вкрай стомленою і байдужою до всього, а слова її звучали як завчений урок. Чорні руки з розчепіреними пальцями безсило звисали вздовж тіла. Микола й не думав, що вона спроможеться на якийсь відчайдушний вчинок.

Він ступив у сні, але циганка не зрушила з місця, не даючи йому проходу далі. Враз вона хрипко засміялась, аж мороз по спині й плечах війнувся:

— Ха-ха-ха... Ха-ха-ха...

Раптово урвала сміх і сказала:

— Ступи ще крок, закричу на весь табір.

— А от не закричите,— наступав Микола.

— Ну йди, йди,— зморщила губи циганка і зненацька загорлала:— А-а-а-а-а!!!

Миколі аж у вухах залящало. Він поточився назад, прожогом вискочив на вулицю. Позаду чулося безтямне і аж наче нелюдське «а-а-а-а-а!!!» З хат вискакували цигани, дорогою здіймаючи клуби пилу, бігла дівчора. Янчина мати стояла на дверях і репетувала на весь табір. Певно, її було чути й на тому боці річки.

Вдруге приходить до табору Микола, і вдруге так нещасливо закінчуються його відвідини. Вже будучи біля річки, озирнувся назад. Зліва, з городів, йшла напереріз йому дівчинка. Тоненька, боса, чорнява. Вона махала рукою. Наблизилася. Задихана, розчервоніла, спершу не могла видобути з вуст ні слова. Нарешті перевела подих.

— Ви Микола? Так? А я Анжела, сестра Янки. Її мати нікуди не пускає. А вона сказала, що однак утече. Ви її

чекайте в парку. Вона прийде. Коли? Не знаю. Може, зараз, а може, пізно ввечері. І не кажіть нікому, що я з вами говорила... Не скажете?— схилила вона голівку набік.

— Не скажу!

Дивлячись услід Анжелі, він думав: «І це діється в наш час. Знушаються з дівчини, як хочуть. А де ж закони, міліція? Може, скажуть, звичай такі циганські. До чорта звичай, якщо вони боркають людину, затуляють їй очі па світ, калічать життя».

Передумав і пережив за цей день Микола багато. Нарешті прийшла Янка.

— Лице в тебе, Миколо, наче не своє,— взяла руками за плечі, силувалася повернути його до ліхтаря, він не дався.— Чи ти злий на кого, що так насупився?

Янка була така ж, як і завжди. Поривна в рухах, гарячі очі то туманились задумою, то блискали завзяттям. І ані словечка про те, що її хтось образив, зробив боляче, що вона наперекір усім попросту втекла оце до нього. Микола побачив у неї на шиї, за вухом, свіжу подряпину і зітхнув.

— Наче сто років тебе не бачив,— промовив, дивлячись у вічі. Десь в їх глибині мигнув чорний вогник печалі, мигнув і згас.

— Вище голову, Миколо,— вона вже здатна була жартувати,— мені тут не хочеться бути. Ходімо кудись далеко-далеко...

Микола якусь мить роздумував, а потім запропонував:

— Ходімо, Янко, до нас на комбінат. У клубі зараз концерт. Весело там, музика...

— А можна мені?— подалася вона до нього.

— Звичайно!— зрадів він.— Ну швидше, швидше...

— Ой не знаю. І боязко, і ніяково. Там же всі на мене тільки й будуть дивитися. За твою спину, Микольцю, ховатимусь.

Клуб саяв вогнями, з розчинених вікон лилася весела, загониста музика. Перед входом Янка на мить завагалася. Вхопила Миколу за рукав. Кусала губи й не наважувалася йти вперед.

— Янко!— Микола підбадьорливо посміхнувся до неї.

— А! Йдемо!— махнула дівчина рукою.

В клубі вже танцювали. На Миколу з Янкою спершу ніхто не звернув уваги, але трохи згодом дівчина почала ловити на собі цікаві погляди. Запримітила дівчину— таку ж чорнооку, як і вона, з густим рум'янцем на щоках.

Та дивилася на Янку насторожено, і чи то сум, чи невдоволення видно було в її видовжених очах.

Микола намагався розвеселити, зайняти розмовою, та дівчина дедалі дужче смутніла. Що тут поробиш? Не вилізеш на лавку і не закричиш на весь зал: «Не дивіться так на неї! Янка така ж дівчина, як і ви. Ну то що, що циганка! Не бентежте її. Прошу вас, як друзів!»

В цих напружених пошуках він, здається, знайшов найліпший вихід.

— Ти, Яночко, хвилинку посидь тут. Я зараз...

Крізь юрбу пробрався в другий кінець залу, де помітив Катю Газій.

— Катериночко, золотко. Що було, то було. Забудь. Це найдорожча мені людина... Всього не можу зараз розказати. Одне прошу, виручай. Я тебе з нею познайомлю, а ти з дівчатами розваж її, зацікав нашим життям, бо я не вмю. Ну, будь другом, Катю... Катюшо?!

Дивився на неї благально, пориваючись бігти до Янки, яка самотньо стояла під стіною.

— Хоч тебе й бити треба, та що вже поробиш. Ходімо до твоєї чорнявенької...

22

Магда поверталася з міста берегом річки. Повагом брела по траві, прислухаючись до шуму води, яка сердилася, що не вдається їй розштовхати каміння зі свого путі. Доводиться обминати його, рвучи об гострі шпичаки ніжне тіло.

Починало темніти. На стежці, яка вела з табору, замаячила жіноча постать. «Хто це може бути?»— подумала Магда. Коли постать наблизилася, впізнала Янку. Задихана й рвучка, майже бігла та до річки. Магду помітила тільки тоді, коли спіткалася віч-на-віч. Блиснула очима й обминула її.

— Ш-ш-ш!— не втерпіла і шикнула навздогін Магда.

Янка, мов не чуючи, збігла до води якраз у тому місці, де по камінню можна було перебрести річку.

Магда, пристоявши мить, раптом теж заспішила. Короткий смішок забулькотів у її горлі. Вагалася тільки, кому першому сказати: батькові чи горбаневі. Мабуть-таки горбаневі, той лютіший, а він уже покличе батька, а може, покличе ще когось і гуртом подадуться на влови. Вони

всиплять Янці, попечуть її тіло ременем. Магда роздумувала над тим, чи йти їй назирці за ними, щоб стати свідком Янчиної ганьби, чи не йти.

Раділа від передчуттів помсти. Ладна була спалити Янку, зітерти її на порошок. Та хотіла це зробити чужими руками. Перед табором зупинилася і озирнулася. Десь там, серед ясних вогнів міста, певне, уже замішалася Янка. І, мабуть, вона не сама. Від внутрішнього сміху затрусилася Магдині плечі. Нагло урвала сміх, міцно затулила долонею рота і огледілася довкола. Прислухалася, чи ніхто її не чув. Байдуже блимало вікно у горбаневій хаті, десь чулася скрипка.

Чи вона дурна? Нащо їй видавати Янку? Ну поб'ють її, покарають, а яка з цього вигода Магді? Ні, ні, хай бігає до свого білявця, хай упадає за ним, отоді Пішта знову повернеться до Магди. Більше йому нікуди йти. Вона повинна ще й помагати Янці...

Згадала, як ще недавно любилася-кохалася з Піштою. Голосно застогнала від розпуки. Бувало, він тільки вийде з хати, ледь оклигавши після ночі, як Магда вже тут як тут. Пружком кидається через вулицю у горбанів двір. Хапається за кухоль, зливає Пішті на руки, на шию, подає йому рушник і дивиться-милується легенем, їй любі його смаглява шия, і буйне, лискуче волосся, і навіть припухлі після ночі повіки над втомленими очима. Іноді він давав їй гроші, і дівчина чимдуж летіла до крамниці і приносила звідти вино чи горілку — те, що наказував їй купити.

Вони часто ходили гуляти на гору, що височить над табором і де дзвонить-захлинається співом іволга. Не слухала птаху, навіть кишкала, щоб та не перешкоджала чути Пішту, ловити його срібні й золоті для неї слова. Збувала між куців стільки часу, скільки бажалося Пішті, і йшли потім додому через увесь табір — він стомлений і байдужий, вона — з солодкою знемогою у в'юнкому тілі, радісна і горда.

А як сміялися удвох над Янкою. Худе, маслакувате дівчисько цілі дні ганяло по вулицях, гралося з хлоп'ятами в квача і цурки, їло печену картоплю, вихоплюючи її прямо з вогню і розмазуючи по худому обличчю сажу. Бігала вона здорово. Смішними були її тонкі, довгі ноги і круті дуги ключиць, що випиналися обік шиї. Лопочучи босими ногами по пилюці, пробігала повз Пішту й Магду і не помічала їх. Коли хтось із хлоп'яків доганяв Янку — ха-

пав її за одержу чи волосся, вона так голосно верещала, що Магда затуляла долонями вуха.

— Яке грудкувате і смішне дівчисько,— сказав якось Пішта.

Янка дійсно здавалась якоюсь грудкуватою. Магда задержала голову, виставила наперед шию і зареготала.

— Грудкувата моя сестричка...

Вони і потім зустрічали дівчину, але Пішта вже не звертав на неї уваги. А Янка тихцем, зате швидко росла, набиралася сили і вроди. Непомітно з маслакуватого дівчиська перетворилася у високу, вродливу дівчину, яка вже більше не бігала по пилюці, проходила вулицею сквапливо, якось м'яко і плавно ставлячи стрункі ноги. І Пішта, неждано для Магди, втратив голову і забув до неї дорогу. Вона і сердилася, і репетувала, і кидалася битися, та нічого не допомагало. Пішта бачити і слухати міг тільки Янку...

Магда поминула Піштиную хату. В неї визріло нове рішення. Горбаневі й батькові вона нічого не скаже про Янку, а то Пішта дізнається про все. Вона дошкулить йому і виклаче в нього ненависть до Янки. Хай знає, що та зустрічається з гаджо, бігає до нього щовечора.

Наступного дня, переконавшись, що Пішта вже встав, Магда прибралася і пішла в горбанів двір.

— Пішто, нянько твій вдома?— запитала, втупивши погляд у парубка.

— Немає.

— Він не мені, а моему нянькові потрібний.

— Кажу тобі, немає його!

— Немає, то й не треба.— Магда червоніла, не наважуючись викласти те, з чим прийшла.— Пішто, ти вчора грав у ресторані?

— А де ж я був?

— Я бачила Янку ввечері.

— То й що?

— Вона до міста бігла, як стемніло. Через річку перебродила...

— Сама бачила?— боляче вхопив Пішта Магду за руку. А їй був солодкий той біль.

— Бачила. Пу-у-сти!

Пішта відштовхнув її руку.

— Куди ж вона ходила?— запитав.

— Хіба не знаєш? До свого білявця. Ти б її...

— Дякую, що сказала. А що робити, то я й сам знаю. Іди!

І вона пішла, а що їй більше було робити. Хоч би глянув на неї прихильно, хоч би слово ласкаве сказав. Ні, наче вони споконвіку чужі.

23

Янка прокинулася рано, але матері вдома вже не було. На ліжку солодко посміхалася вві сні Анжела, її не обходили ніякі сестрині жалі й турботи.

Опустила босі ноги на холодну долівку. Обвела повільним поглядом кімнату. Білого плаття, що вона його ввечері повісила на стілець, чомусь не побачила. Глянула на стіну, до дверей, де була прибита вішалка, і там нічого. Навшпиньках побігла до ліжка, висунула з-під нього валізу—порожньо. Постояла хвилину, замислившись, і здогадалася. Мати, йдучи на роботу, забрала все з собою. Це було легко зробити, бо що в Янки є, яке там у неї вбрання! Прихопила й те плаття, що шилося для балу. Воно лежало ще не кінчене, бо Янка добре не вміла вставляти рукава, а їй же хотілося вбратися найгарніше: мала про той бал свої думки.

Роздосадувана, повернулася від ліжка до столу. Там лежало плаття, яке порвали горбатий Сильвестр з дядьком Мироном. Глянула на нього, і зімкнулися гіркою складкою губи. Сяк-так, нашвидку, зметала найбільші дірки. До дзеркала, вмазаного в стіну, не підійшла. Сиділа на дивані голодна, не наслідуючись вийти у двір, де стояла цегляна плита і де можна щось зварити собі й Анжелі.

Гарячі думки черкали їй у голові. Сильвестр вдарив два рази, та коли б він і місця живого не залишив на її тілові, то й тоді б Янка однаково не відступилася од свого.

В снігах хтось зашамотів, клацнув клямкою. Хто це може бути такої ранньої години? Матері ще рано вертатись. Янка підвелась, стала коліньми на дивані. Несміливо прочинилися двері, і показалося кругле обличчя Гобіко, дочки Фері Йордана.

— Можна до тебе, Янко? — запитала пошепки вона.— Ми вдвох з Ілонкою.

Янка згідно кивнула головою. В кімнату зайшла невисока повнотіла Гобіко, за нею переступила поріг журав-

листа худа Ілона, пасербиця кривої Юльки. Вони озирнулися по хаті.

— Ти сама?— підступила Ілона до столу, її вузьке в темних плямах обличчя мало зляканий вираз.— Більше нікого?

— Он же, бачите, Анжела спить.— Янка встала.— Та не дивіться так на мене. Мати десь сховала одяг. Боїться, що втечу.

— А ти справді будеш тікати?— округлила очі миловида Гобіко й подалася наперед

— Добре, що ви прийшли,— не відповіла їй Янка.— А то я тут як цуценя, що впало в криницю. Скавчи не скавчи — ніхто не почує.

— Ох і закрутила ти веремію, Янко.— Гобіко сіла на диван.— Табір так і вирує, так і кипить. Хлопці готові стати за тебе. Сильвестр, батько мій і Мирон Бако сидять у кривої Юльки і п'ють паленку. Щось лихе задумують, Янко. Зірочко ти наша смаглява! Сідай біля мене. Дай я тебе обніму. І ти мене. Міцніше, міцніше,— в кімнаті голосно пролунав поцілунок.

— Невже тобі не подобається Пішта?— строго запитала Ілона.

Янка мовчки знизала плечима.

— А я як побачу його, то й сама не своя,— зітхнула Гобіко.— Аби він хоч глянув на мене... Хоч однісінький раз!

— Дуже ти йому потрібна,— звела брови Ілона, від чого очі її стали пукатими.— Він за Янкою вмирає...

— Доста про Пішту. Не треба, чуєте,— попросила Янка.— Не він причина.

— А той, білявець твій, гарніший?— зазірала в очі Гобіко.

— Побачите його і самі скажете.

— Побачимо? А коли?— в один голос запитали дівчата.

— Скоро... Може, й на балу...

— Ти приведеш його на бал? — брови Гобіко зійшлися на перенісці, наче вона намірилася лякати малу дитину.

— Прийдеш з ним на бал?— вкрай здивувалася Ілона, ніби Янка задумала зробити щось дуже страшне й небезпечне.

— Хтозна, може, й приведу. Може, й прийде він... Вовків боятися — в ліс не ходити. Доки нам овечками бути.

Гобіко довірливо притулилася до плеча Янки. Ілона стояла посеред кімнати й дивилася у вікно.

— А нас із Гобіко і кури в таборі загребуть,— зітхнувши, мовила вона.— І не страшно тобі?

Янка не відповіла.

— Ти не піддавайся,— Ілона наставила вухо, до чогось прислухаючись.— Ми з Гобіко не ти, нас відшмагають ні за пухлого душу. Та й тобі ще хтозна-що буде!

— Яночко, Янусю,— Гобіко ще міцніше обійняла подругу.— Яка ж ти хороша, яка ж ти гарна. Красунечко наша!

— Я тобі своє плаття принесу,— напружено дослухалась до чогось Ілона.— Воно якраз на тебе. Тільки щоб ніхто ні-ні!

— Спасибі вам. Ви добрі! А то я вже думала, що всі проти мене в таборі.

— Ну що ти, всі! Ми ж з Гобіко за тебе,— обійняла Янку за плече Ілона.

Облизуючи гостреньким язичком рожеві губи, Гобіко сказала:

— Щось Магда крутилася коло вашого двору. Побачила нас і чкурнула до себе. Що їй треба? Ти не знаєш, Янко?

— Ми з нею й не говорили після того вечора. По правді сказати, я серця не тримаю на неї. Не тримаю.

— То ти, а то Магда. Ой, хтось іде,— заметалась Ілона.— Куди нам сховатися?

— А нікуди. Чого вам боятися? Ви ж нічого поганого не зробили,— спокійно мовила Янка, але й сама насторожилась.

Гобіко встала з дивана, обсмикнула плаття. Всі трое повернулися до дверей і застигли з напруженими обличчями. Двері різко розчинилися, і в хату прожогом вскочила, наче за нею хтось гнався, Магда. Угледівши, що Янка не сама, вона на мить змішалася, обпалила поглядом усіх присутніх. Нетерпляче тупнула ногою. В кімнаті було тісно, дівчата стояли так близько, що відчували дихання одна одної. Магда щільно притулилася до стіни, вивільняючи двері, й одвернулася.

— Ходімо, Гобіко,— потягла Ілона подругу за рукав.

— Ми пішли, Янко,— заспішила й собі Гобіко.

Зачинилися за ними двері. Магда мовчки спідлоба зорила меткими очима на Янку. Та дивилася на неї так само неприязно. Кілька хвилин тривало німе змагання.

Та ось Магда опустила голову, пальцями лівої руки сіпнула себе за комір жовтого плаття.

— Я до тебе,— скривилися її губи, наче через силу далися ці слова.

— Слухаю.

— Мати занесла до нас твоє шмаття. Хочеш, то бери, що треба. Я винесу.

— Чого це ти, Магдо, такою доброю стала?

— То виносьть, чи ні?— повторила Магда, мов не чула слів Янки.— Ти ж у цьому рванні нікуди не підеш? Не підеш! А тебе ж, мабуть, чекають.

24

Микола не вмикав світла, бо воно йому й не потрібне було. Навпомацки взяв приготовлені звечора речі, узув старі, просторі черевики, одягнув під плаща теплого светра. Був готовий іти. Шибки над завіскою почали ледь-ледь синіти.

Порожні вулиці лунко відбивали кроки, наче хтось лякав праником по воді. Намагався ступати тихше, але це не вдавалося, бо послішав. Вузька, синьо-рожева смуга неба на сході віщувала погідний день. «А Янка зараз,— думав хлопець,— міцно спить у своїй халупі. Сплять і горбатий Сильвестр, і Пішта, і Янчина мати...» Глянув на протилежний берег річки. Табір дійсно-таки спав, ніде не проглядалося жодного вогника. Миколі захотілося, щоб день, який тільки думав народжуватися, був щасливим для Янки...

На подвір'ї Йосипа Йосиповича уже хтось ходив. Микола відчинив хвіртку і побачив у смузі світла, яке падало з кухонного вікна, за столом, під шовковицею, Михайла Івановича Вереша, секретаря партійного бюро комбінату, у плащі з піднятим коміром, у гумових чоботях.

— Гаджега! Прийшов,— напівголосно сказав він.— Знай, що справжня рибалка буває тільки на сході сонця. От побачиш сьогодні. Я-то знаю, що ви з Йосипом Йосиповичем виїжджаєте за місто, коли сонце уже упівнеба. Я вам покажу такі місця, де рибу будете руками брати! — Михайло Іванович тихцем засміявся.

Вийшов із хати Йосип Йосипович, теж уже вдягнений. Погасло світло у кухні. Терезія Іванівна лягла додивлятися сні.

— Зараз підійде машина,— промовив Йосип Йосипович.

Сонні й неповороткі вийшли вони за хвіртку. В кінці вулиці, від шосе, справді загула автомашинна. Незабаром вона підїхала до двору. В кузові вже сиділи люди. Троє наших рибалок долучилося до них. Сіли на мокрі від роси лави, підняли коміри плащів, щоб захиститись од вітру.

Сорок кілометрів порожніми, лункими дорогами подолали менше ніж за годину. Машина підїхала до самої води, і рибалки відразу розійшлися хто куди. Кожен шукав собі місце до вподоби.

— Я вам зараз покажу, де ловити.— Вереш розмовляв тихо, щоб не лякати рибу.— А сам піду вгору. Годин через дві повернуся.

— Я тут вперше,— промовив Йосип Йосипович, розташовуючись біля куща.— Може, справді ловитиметься.

— Ні, Йосипе, ти тут не вперше. Хіба не пам'ятаєш, як ми їздили за чехів он тією дорогою на велосипедах,— показав Вереш рукою в напрямі гір.— Бачиш, там Дубриничі, де нас чекали жандарми.

— А справді,— чогось зрадив Йосип Йосипович.— Але ж тоді до річки я не ходив.

Вереш, більше нічого не сказавши, пішов од них горі річкою і незабаром його кремезна, коротконога постать зникла за кущами.

Виразно і швидко світало. Вершини гір забіліли, закурилися світним димом, мов діючі вулкани, і, здається, пониждали. Вода, як живе срібло, зблискувала між зелених берегів. Часом по плесу розходилися великі кола — риба починала грати. Густа роса вкрила траву, помережила тремтливими краплями кущі верболозу.

Микола не вперше на рибалці з Йосипом Йосиповичем. Побували вони майже на всіх річках області. Часом до них приєднується і Михайло Іванович, теж завзятий рибалка.

Бляшанка з черв'яками у них одна на двох, тож Йосип Йосипович і Микола розташувалися поруч. Мовчки розібрали снасті, наживили їх і закинули у воду. Часом то той, то той поглядав на чужий поплавець, але робив це мигцем, щоб не прогавити клювання на своїй вудочці. Першому пощастило Йосипу Йосиповичу. Він підсік, вивів з глибини і поклав на траву сріблястого, з сіро-зеленою спиною харіуса грамів на триста-чотириста. Микола скося поглядав, як напружувалося вудлище в руках у майстра, як він плавно виводив рибу з води. Та тут і Миколин поплавець сторчма поринув на глибину. За мить на траві бився,

роззявляючи рота, такий само красень харіус, як і в Йосипа Йосиповича.

За рибалкою не помітили, як зійшло над горами сонце і ясно освітило все навкруги. Сохла роса на травах, річка дихала сивою парою. Не випускаючи з рук вудлице, Йосип Йосипович скинув плаща, а потім і піджака. Роздягнувся й Микола. Він вирішив загоряти, тож зняв і сорочку.

Риба клювала часто, проте не кожного разу вдавалося виволікати її на берег. Та в рибалці, кожен знає, головне — клювання. Аби тільки сіпала риба поплавець, не давала спокою, а чи вчепиться вона міцно на гачок, чи зірветься, то вже від тебе залежить, від твоєї рибальської кмітливості. Клади собі на карб, якщо поплавець раз за разом поринає, а твій кошик, який ти завбачливо притопив у воді, порожній.

Микола впіймав чотири харіуси, стільки ж, мабуть, і зірвалося з гачка. Сонце добряче припікало. Хотілося вже й скупатися. Прийшов згори Вереш. Він тримав, погойдуючи на лозині, невеличку щучку.

— Еге, то нам більше пощастило, — сказав Микола. — Гляньте, Михайле Івановичу, у кошик.

— Так я ж не ловив, — усміхнувся Вереш. — Я шукав гарніші місця, а ця щучка сама стрибнула до моїх рук. Дійшов я до села. Там у струмку форель водиться. Давайте перекусимо та й підемо туди. Я ж вам казав, що тут рибу руками можна брати. Зате форель обережна. Не дай бог, щоб ваша тільць упала на воду, чи тупнули ви ногою, заб'ється десь під камінь чи корч — і годі її чекати. Тихенько ставай за кушем і з-за нього закидай вудочку. І щоб ніде й не шелеснуло. Отоді, може, й пощастить...

Микола вже поглядав на сонце. Йому кортіло запитати, коли машина піде назад до міста. Хотів потрапити туди ще завидна.

Йосип Йосипович тим часом розклав на білій плахтині снідання. Терезія Іванівна приготувала на двох: була там шинка, варені яйця, огірки і пироги. Поклав свого вузлика на плахтину й Вереш.

— Мийте руки, будемо полуднувати, — сказав Йосип Йосипович.

Михайло Іванович наливав із корчаги вино.

— Сам робив, — підняв кухоль угору. — Років через три цей квасок може стати справжнім вином, а поки що пийте й таке...

— Коли додому? — запитав Микола.

— Набридло? — здивовано поглянув на нього Вереш.— Подивися, яка краса навколо. Деревя, річка, гори... Мені навіть дивно чути, що тебе тягне до міста.

— Чого ти на нього напосівся,— став на захист Миколи Йосип Йосипович,— а може, в нього побачення. Нас, старих шкарбунів, уже ніхто не чекає, а його дівчина, мабуть, жде, а він тут нидітиме до ночі. Десь після шостої години, Миколо, поїдемо...

— Та ні,— зачервонівся хлопець,— я нічого. Буду тут, поки й ви...

— Добре, добре,— усміхнувся Йосип Йосипович і пильно подивився на Миколу. Чомусь старому здалося, що поруч Вереша сидить не Микола Гаджега, а Юрко Боднар, його, Йосипа Йосиповича, старший син. Але цього ніколи не буде, бо Юрко та Іван Боднари загинули у сорок четвертому році на Дукельському перевалі. Терезія Іванівна і Йосип Йосипович їздили на могилу синів. Поховані вони разом на верхів'ї зеленого пагорба, який огинає битий шлях, що по ньому безконечним потоком плинуть машини. На конічній лабрадорівій брилі висічено три довгих стовпчика прізвищ тих, хто вже ніколи не повернеться додому...

І Микола, либонь, відчув настрій Йосипа Йосиповича, бо принишк, опустив голову. Мовчав і Вереш.

25

— Ти думаєш, Миколо, файно ото зробив, що привів циганку до клубу? — Панько по-старечому зібрав в оборочку губи і зверхньо поглянув на товариша. До речі, це не важко було зробити, бо Микола сидів на ліжку, а Семен, заклавши руки в кишені, стояв перед ним, похитуючись тулубом. Останніми днями вони рідко розмовляли. Миколу завихрило кохання, а Панько жив, як і раніше: ділив свій час між роботою, танцями і, звичайно, сном.

— Отож я й кажу тобі, що негарно виходить. Тепер уже всі про це знають... І нашо вона тобі здалася?

— А ти? — підвів голову Микола.

— Що я? — стенив плечима Панько.

— Ти теж приводив дівчину до клубу!

— Тс-с-с-і-і-і! — свиснув той.— То ж наша дівчина, з електростанції. Не циганка!

— Ну, циганка,— поривно скочив на ноги Микола.— Ну, то й що!

— Ти про себе думай. Про себе,— підняв угору палець Панько.— Раджу як товариш... Закрутила вона тебе, бо чари знає. Така гляне, очиськами наскрізь пропече. А ти не піддавайся, бо жалкуватимеш. З нею не матимеш спокійного життя.

— Кому твій спокій потрібний.

— Кожному. Кинь циганку. З неї людей не буде. Плюнь і розітри.

— Замовчи! — Микола підвів голову і додав: — А може, в нас любов.

— Не сміши. З циганкою треба рішучіше діяти. Раз, і в дамках...— і він зареготав.

— Досить. Не хочу більше з тобою балакати. Не думав, що ти такий... такий, ну, підлий.

— Як хочеш. Я на тебе не ображаюсь, бо бачу, в якому ти стані. Але мушу тобі сказати, що до директора приходили скаржитись двоє циган. Один з них горбатий...

— Горбань! Сильвестр? — кинувся Микола.

— О-о-о! Так ти його знаєш?

— Це ж вайда, тобто старший у таборі. Страшний чоловік.

— Ти боїшся? — повів головою Панько, наче кінь, що відмахується від гедзів.

— Не в тому справа. Але ж Янка... А-а-а, що тобі розказувати.

Та не так просто було відчепитися од Семена. Торочив він те ж саме і по дорозі на комбінат. Був твердо переконаний, що робить добру справу, рятує товариша. А по правді сказати, вся ця історія його не дуже й хвилювала, бо сам він звук легко дивитися на подібні речі. Ну, зустрілися, ну розійшлися! Що ж тут такого!

Микола слухав його мовчки, не сперечався і не виправдовувався. Панько думав, що той піддається на вмовляння, і сипав словами, прямо-таки впивався ними, безмірно задоволений собою. А Микола думав своє. З одного боку, він був задоволений, що Янка прийшла до клубу, познайомилася з дівчатами,— тепер їй буде легше, з другого,— його тривожив прихід Сильвестра на комбінат. Що він там наговорив директорів, чого добивався? Тому слова Панька його майже не зачіпали, він і не все чув до ладу...

Стояв за верстатом, думав про те саме. Чи викличе його до себе директор, чи ні? І мотори в цеху тривожно співали, вторили його думкам. Не помітив, як настала обідня перерва. Обтрушував з комбінезона тирсу, коли підійшла

Катя Газій. Вона не відразу заговорила. Долонею зсунула з верстата купу опилок, поторгала пальцем готові деталі.

— Багато зробив,— посміхнулася і відразу стерла посмішку з лица.— Ти нічого не думай поганого, але так треба...

— Про що ти? — стурбувався Микола.

— Та про дівчину. Про циганку твою.— Очі у Каті ясні.

— І ти тиєї ж співаєш, що Панько.

— Не знаю, Миколо, якої співає Панько, а в моїй щирості ти можеш не сумніватися. Та й з Янкою я познайомилася.

— То чого ж ти хочеш?

— Заходь у кімнату майстра. Зараз буде засідання комсомольського комітету. Справа стосується тебе. Панько з Йосипом саме прийшли від директора. Там на тебе скарга надійшла. І нам доручено розібратися. Миколо! — Катя взяла хлопця за руку, струснула її.— Я тобі друг. Ти знаєш!

— Пішли, Катю, пішли,— сказав, либонь, з легким серцем, а в самого камінь лежав на ньому.

В кімнаті майстра сиділо чоловік з вісім. Були там і Йосип Йосипович з Паньком, і Анничка.

— Всі зібралися,— Катя Газій обвела поглядом присутніх.— Так от, товариші, значить, нам зараз... Ну, нам треба побалакати. Доповідатиме Панько. Від партійного бюро тут присутній Йосип Йосипович. Слухаємо тебе, Семене,— оговталася нарешті Катя.

Панько встав, пригладив волосся.

— До директора комбінату прийшли із скаргою громадяни,— він глянув у папірець, який тримав у руках,— громадяни Сильвестр Боршош і Мирон Бако. Громадяни ці циганської національності.

Анничка, яка сиділа біля дверей, не встаючи з місця, несподівано сказала:

— Ти, Семене, наче прокурор виступаєш.

Катя Газій постукала олівцем по столу і строго подивилася на подругу.

Панько, й не глянувши в бік Аннички, вів далі:

— Цигани скаржаться на нашого Миколу Гаджегу. Буцімто він розбиває в таборі сім'ю, у живого чоловіка хоче забрати дружину. А оце днями прийшов до неї додому, мати не пускала до хати, так він штовхнув стару жінку так, що вона впала... Товариші,— Семен примружив очі.— Микола мій друг, але я мовчати не можу. Дійшло до ганебного

вчинку. Ходить у табір, у це злодійське кубло, штовхається! Та ще й до клубу її привів. Правильно я кажу?

Панько зупинив свій погляд на Йосипові Йосиповичі. Той приплющив повіки, наче погоджуючись.

— Правильно,— рвучко нахилив голову Семен.— Пропоную: засудити поведінку Гаджеги, поставити перед ним вимогу, щоб він більше не ходив до табору. В мене все.

— Запитання є? — підвелася з свого місця Катя.

— У мене є запитання,— промовив Йосип Йосипович.— Ти, Семене, говорив з Миколою?

— Чи говорив? — здивовано поглянув Панько.— Та я з ним про це щодня говорю. Скільки вже разів казав, що викинь геть циганку з голови.

— А він не слухається? — хитрувато примружив око майстер.

— Ні в яку. Каже: любов.

— Неслухняний Гаджега,— постукав долонею по столу Йосип Йосипович,— неслухняний.

Злинялі очі майстра дивилися крізь звужені повіки чи то осудливо, чи то співчутливо, щіточка сивих вусів наїжачилася. Анничка крадькома, спідлоба метала гарячі погляди на Миколу, який сидів мов у забутті. Панько, задоволений своїм виступом, розвалився на стільці, недбало закинувши ногу за ногу. Ілько Стегура опустил голову, щось думав, роздивляючись підлогу. Катя Газій глянула на всіх ясними очима і сказала:

— Може, послухаємо, товариші, Гаджегу? Згодні? Тобі слово, Миколо.

Микола встав, подивився на товаришів, для чогось розстебнув верхній гудзик сорочки.

— Я скажу,— зітхнув він.— Семен все наголошує на тому, що вона циганка. Хіба в цьому біда? Хоч би марсіанка, аби щира людина. А вона хороша дівчина, а от нещасна, світу білого не бачить. І ніякого чоловіка в неї немає. То горбатий Сильвестр хоче її видати за свого сина, за Пішту, а вона не згодна. І матір її я не штовхав. А що був у таборі, то правда, цього не приховую. Я люблю Янку... Люблю, кажу це всім,— він звів до купи брови.— І коли б навіть не любив, то й тоді б не залишив її в таборі. Там людина гине, а Семен пропонує забути про неї. Це не по-комсомольськи і взагалі не по-радянськи і не по-людськи...

Кілька хвилин усі мовчали. Микола витер долонею лоба. Панько перемінів ногу: ту, що була внизу, поклав зверху.

— Я так думаю,— підвівся Ілько Стегура,— що тут тре-

ба розібратися. Миколу ми добре знаємо. Хлопець той, що треба, як кажуть. А от дівчина? Як її звати?

— Янка,— разом відповіли Катя з Миколою.

— Янку ми не знаємо. Коли все так, як розповів Гаджега, то треба за неї боротися. Боротися треба всім гуртом. І не слухати Панька.

— Я теж такої думки. І з Янкою вже познайомилася,— підтримала Ілька Катя Газій.— На мене вона справила гарне враження. Вовкувата трохи, але відчувається, що запальна, чесна...

— Дозвольте,— підвелася розчервоніла Анничка.— Панько виступав тут, як у суді. А ми ж не судимо товариша. Ми хочемо йому допомогти. За Янку треба боротися. Всім разом.

Анничка махнула рукою і поривно опустила на своє місце. Знайшла поглядом Миколині очі і сумно так осмінулася йому, відразу ж одвернулася.

— Може, ви щось скажете,— звернулася Катя до Йосипа Йосиповича.

Майстер потер вказівним пальцем сиву щіточку вусів.

— Дуже легко тут чужими долями розпоряджався Панько. Забути, покинути, засудити... А він же ваш товариш, ви з ним завжди разом. Ні, так не можна. І я розмовляв з Гаджегою, і бачу, не все так просто. Гадаю, що мають правду Ілько з Катею, коли кажуть, що треба боротися. Якщо дівчину занапащать у таборі, то це буде на нашій совісті. Робота, плани — все це потрібне, важливе, але врятувати людину, то це, мабуть, буде найблагородніше! І в мене є пропозиція. Хай Панько з Анничкою сходять у табір та й поцікавляться, як живе Янка, узнають, чи хоче, щоб їй допомогли. Тільки матір,— Йосип Йосипович засміявся,— матір не штовхайте...

— А чого до неї йти? — запитав з місця Панько.— Коли їй тяжко, то хай тікає звідти!

— Якщо Семен не хоче, то я піду з Анничкою,— сказав Ілько.

— То йдїть ви удвох,— згодився майстер.— Тільки щоб там ввічливо, сердечно поводитися. Ти, Миколо, не проти, щоб вони сходили до неї?

— Ні. Хай ідуть!

Все лихе відлягло від серця. Виявляється, крім Семена, всі за нього, навіть Анничка.

Катя Газій, притримуючи рукою волосся, яке сповзало на чоло, нахилилася до майстра:

— Йосипе Йосиповичу, протокол, мабуть, не треба писати, бо я нічого не записувала?

— Як не треба,— здивувався той.— Коли виконання місячного плану обговорюється, то протокол пишемо, а тут долю людську вирішуємо! Обов'язково пишіть!

26

Пішта прокинувся серед білого дня. Голова гула, як дзвін, очі боліли, судом зводила горло. Скільки вже разів давав собі слово не напиватись і знову не витримав, перебрав через край. Та ще як перебрав! Випив горілку за весь оркестр: і Гейзину, і Міклошеву, і Тіборову. Пам'ятає тільки, як наливав собі чарку за чаркою. Горілка була тепла і наче солонувата, розтікалася по підборіддю. Ширше розтуляв рота, щоб не розливати її.

Допомагаючи собі руками, сів на ліжкові. Перед очима попливли райдужні кола. За столом, біля вікна, сидів батько. Пішта зарипів ліжком, і той обернувся.

— Прокинувся! — ехидна посмішка розсунула розплескані губи.— Ну і ну... Похмелитися хочеш?

Пішта нічого не відповів, бо в роті було повно слини. Горбань підвівся, підійшов до шафи і дістав пляшку вина, налиту до половини. Подав її Пішті. Той, сплюнувши під ліжко, прямо з шийки почав пити гіркуватий, нудний вермут. Зупинився, коли на денці не залишилося ані краплини. Напружував мозок, щоб згадати, чого він учора так напився,— і ніяк не міг згадати. Причин не було. Але щось учора муляло, щось йому пекло в грудях, і він гадав, що горілка вгамує той біль, залле його, як вода заливає вогонь. Та чим більше пив, тим дужче щемило в грудях. І чого б то? Нарешті дав собі звіт. У всьому винна Янка. Якби не вона, то він більше трьох-чотирьох чарок за вечір, як завжди, і не пив би. Янка мучила його, це через неї таке важке похмілля.

Заточуючись, він пішов умиватись. Холодна вода і вино зробили своє діло. В голові трохи прояснішало, хоч дзвін продовжував густити. Пішта глянув у дзеркало, побачив опухле лице з червоними очима, і йому зробилося шкода самого себе. Він заскрипів зубами. Горбань сидів до сина спиною і спокійно, вправно прив'язував до нейлонових жилок жовті куті гачки. Пішті подумалося, що батько аж надто байдужий до того, що виробляє Янка, знає тільки свою рибу, а в таборі кожен робить, що йому заманеться.

Щоб вивести його з рівноваги, Пішта навмисне голосно тупав ногами, міряючи кімнату, раз зачепився за ріжок столу, та батька цим не розворушив.

— Будемо щось робити з Янкою чи ні? — запитав Пішта.

— А що робити? — горбань глянув через плече.— Ми з Мироном добряче їй всипали. Пам'ятатиме до нового снігу.

— Удень ви їй всипали, а вночі вона бігала до міста.

— Ти бачив? — стривожився Сильвестр.

— Магда бачила. Коли б я був не в ресторані, то б...

— Магда! — звужив горбань очі.— Не могла мене покликати?!

— Тебе не було.

— Що з Янкою далі робити? Замкнути, чи що? — люто почухав потилицю Сильвестр.— Ти б пішов до неї, побалакав. Вона за тобою ще недавно бігала. Обійми її, притисни... Не мені тебе вчити.

— Голова тріщить, мовби не своя. Ось трохи полегшає, то піду. Ще б трохи випити...

— Нема нічого.

— Шкода.

— Йди на вулицю, полеж у холодку і відійдеш.

— А й правда.

Пішта поплентався надвір. І треба ж такому трапитися, що у цю якраз мить, коли Пішта, похитуючись, роздивлявся, де зеленіша трава і прохолодніший затінок, вулицею проходила Янка. Боса, у порваному на плечах платті, але однаково красива і горда. Йшла вона серединою вулиці і так рівно, наче по струні, не наближаючись ні до того, ні до того боку. Поминула горбанів двір, наче й не було його з лівої руки. І Пішти не бачила, бо не хотіла й чути про нього після того, як Сильвестр з дядьком Мироном побачили її.

— Я-а-нко! — пробелькотав Пішта, забачивши дівчину.— Зачекай-но, щось маю сказати. Зачекай.

Він хотів поспішити до неї і ледь не впав, зашпортнувшись. Янка зупинилася і запитала:

— Чого тобі?

— Іди сюди.

— А ти не можеш?

— Щось маю тобі сказати.

Дівчина бачила розпухле обличчя, почервонілі очі і знала, від чого це.

— Та ти хворий, Пішто,— відверто кепкувала з нього.— Ти зовсім хворий.

— Хворий... Отут у мене пече.— Пішта приклав доло-
ню до грудей.— Мов вогонь там.

— А ти воду пий, а не горілку, і перестане пекти.

— Не жартуй, Янко. Я ось виплюсь і прийду до тебе.
Ти будеш вдома?

— Ні.

— А де ж ти будеш?

— Хіба це тебе обходить?

— Янко! Не будеш вдома, скажу батькові. Вони з
дядьком Мироном....

— Це все, що ти хотів мені сказати? Ти...

І Янка пішла далі, така ж рівна й напружена, як і
досі. Крізь порване плаття смагло худеньке й пряме пле-
че. Широкі очі дивилися не кліпаючи.

27

— Так, так,— казала молода циганка, дивлячись на них
чорними, з синявою, очима. Вона сиділа на ліжку у зли-
нялому і порваному на плечах платті з короткими рукава-
ми і здавалася дівчинкою-підлітком. Гострі лікті випина-
лися зовсім по-дитячому. Дорослими були лише бездонні
очі. «Скільки ж літ цій чорній галці,— подумала Анничка,
мимоволі ставлячи, щоб порівняти, себе поруч з нею.— Ех,
Миколо, Миколо!»

І, щоб не так було боляче серцю, переплела пальці рук,
стисла їх до хрускоту і уважно слухала. Нелегко давався
спокій. Добре, хоч Янка нічого не знає. Виразно чула кож-
не слово, а думки снували про інше. І нашо вона ждала
свого часу, очікувала, що Микола врешті помітить її про-
мовисті погляди, відчує жар її серця і прийде до неї, бо не
зможе він залишитись байдужим до широкі любові. І вона
ждала, ждала, хоч ждати не треба й не можна було,— ко-
жен сам коваль свого щастя! Треба було раніше сказати
йому свої слова, а тепер... Пересилила себе і якимось ку-
точком душі порадила за Янку, за їхню любов.

— Спасибі, що прийшли,— Янка прикусила губу, нама-
гаючись вгамувати свої почуття. Голос її тремтів. Вона пі-
знала Анничку, яка пропікала її очима на вечорі в клубі.—
Я й сама хочу видобутись звідси. До вас хочу. Вони га-
дають, що скорили мене, забравши одержу. Звісно, без плат-
тя в місто не побіжиш! Та не в цьому біда. Все не так прост-
то,— вона відхилилася назад, торкнулася плечима стіни

й повторила: — Не так просто... Сестра, мати. І я ж циганка...

Вона провела Ілька і Анничку лише до порога, стала, схрестивши руки, затуляючи голі плечі.

— Миколу побачите, скажіть, що все буде гаразд,— попросила на прощання. Повернулася до Аннички, блиснула очима.— Ти скажи...

— Добре,— пошепки відповіла та, неначе не хотіла, щоб Ілько, який ішов попереду, чув це.

В обох зосталось якесь двоїсте враження про Янку. Ількові вона видалася вовкуватим дівчиськом, яке само не знає, чого хоче. Водночас його вразила її чутливість і те, що в голосі дівчини раптом не з доброго дива забриніли сльози. Їх не помітно було на очах, але він уже не міг дивитись їй в обличчя, наче в чомусь завинив перед нею.

«Зовсім дівчинка,— думала Анничка,— але рішуча, поривна, так і палахкотить, як вогник на вітру».

Хотіла й не могла уявити її поруч з Миколою, і від цього якось легше зробилося на серці, ніби все, що вона почула зараз і побачила, діялося давно, і не з нею, а з кимось іншим, ледь знайомим Анничці.

Надворі яскраво світило сонце, заливало тремтливим золотом розморені спекою дерева, прижухлу траву. Місто за річкою наче було відділене від табору стіною з розтопленого кришталю,— то потоки гірського холоду зустрічалися над водою з нагрітим повітрям долини. Добре було видно, як вони клубочилися й, переміщуючись, поривалися, струміли вгору, на якусь мить незрушно завмираючи.

28

Вереш був у себе. Сидів за столом, нагнувши засмаглу, лису, без єдиної волосини голову, і щось писав, ворущачи губами. Він кинув погляд з-за столу на Йосипа Йосиповича і знову заглибився в папери. Письмо, як видно, не легко давалося Верешеві, коштувало йому мук і трудів, та він не здавався, натужно скрипів пером і голосно дихав, пережбляючи голову.

Йосип Йосипович сів на вільний стілець і, не забалакуючи, чекав, щоб секретар партбюро звільнився. З Верешем вони друзі ще з тих часів, коли за буржуазної Чехословаччини займалися в ріднім краї революційною діяльністю.

Щороку, Першого травня, побравши велосипеди, виїжджали вони удосвіта за місто і чіпляли собі на груди гасла,

які закликали бідний люд гуртуватися, боротися проти експлуататорів. Рушали долиною на північ, у верховинські села.

Інколи вдавалося проїхати два, інколи три села, а то й менше. Десь на кам'янистій сільській вулиці чи біля в'їзду в село їх перестрівали жандарми. Валили з велосипедів на землю, топтали чобітьми, били палицями і дерли на шматки червону китайку, на якій були випсані революційні гасла. Побитих, скривавлених замикали у бугегарню.

Десь через тиждень поверталися Йосип Йосипович з Верешем додому. Йшли пішки, несучи на плечах уламки велосипедів. Побачивши чоловіків у рясах синцях, у порваному одязі, дружини бідкалися, і кожна думала, що більше ті вже не поїдуть у гори. Та надходили нові свята, і чоловіки малювали нові гасла, брали полагоджені велосипеди (а лагодити вони вміли) та й їхали назустріч небезпеці.

Коли прийшли на Закарпаття хортисти, більше їм не довелося їздити. Обох відразу забрали в концтабір, і визволила комуністів звідти тільки Радянська Армія.

Дивлячись тепер на схилену, якусь наче обважнілу голову Вереша, Йосип Йосипович навіть не вірив, що то вони удвох колись їздили, обвішані гаслами, у гори. Ні, то були інші люди — молоді, здорові, відчайдушні. А вони з Верешем уже й на велосипеда не сядуть. Не ті роки. От Микола Гаджега, Ілько Стегура, Степан Вавра — ці б поїхали. Може б, вони були спритніші й відважніші, їх би не впи́мали жандарми...

Йосип Йосипович осміхнувся, гмикнув стиха у вуса. Вереш почув це і підвів голову. Кілька хвилин дивився на товариша змутнілими від напруження очима.

— Ти чого гмикаєш? — запитав нарешті.

— Хіба не можна? Ти собі знай писарюй...

— Гмикай собі на здоров'я, але на все має бути причина.

— Причина є. Оце дивився на тебе й згадав, Михайле, нашу з тобою молодість. Пам'ятаєш тридцять четвертий, тридцять п'ятий, тридцять шостий роки? Велосипеди, червоні гасла, люті жандарми... Наче то були й не ми. Куди там!

— То була наша молодість, Йосипе. Молодість... А що тепер? Чи знають хлопці, що таке голод, небезпека?

— А нащо це їм знати? Радіти треба, що все те пережили ми, а не вони зараз переживають. Хоча й тепер молодість не така вже й безхмарна. Бувають випадки,— сказав і замовк.

— Ти про що? — запитав, складаючи папери до папки, Вереш, писарювання він уже закінчив. Перо тоненької учнівської ручки обережно обгорнув шматком паперу, закрутив кінчик. Папку і ручку поклав у шухляду столу.— Ти про що це, Йосипе?

— Про Миколу Гаджегу. Ти чув, що в нього трапилось?

— Краєм вуха. Щось там у циганському таборі накоїв.

— Не тим краєм вуха чув.

— Та ти, Йосипе, хіба забув, що всі ці дні я був на семінарі. Оце тільки другий день на комбінаті.

— Міг би уже й поцікавитись.

— От ти зараз мені й розкажеш про все.

— Розкажу.— Йосип Йосипович присунувся з стільцем поближче до столу.— Вподобав Гаджега циганку, а проти їхньої любові повстав табір, ну не весь, звичайно, а там верхівка. І зчинилася колотнеча. Отаман циганський ще з якимось вурдулакою приходили до директора і скаржилися на Гаджегу. Бачив я ту дівчину. Треба б якось вицофнути дівчину з табору. Отут заковика. Одному Миколі з цілим табором воювати, можна і в'язи скрутити.

— Що ж пропонуєш? Іти нам сватами до циган?

— Не кошунствуй, Михайле. Я прийшов, щоб порадитись, удвох подумати. Ми люди старі, дещо бачили, то, може, й знайдемо вихід. А то в Гаджеги і серце, і голова гарячі...

— Гаджега — гарний хлопець,— хитнув головою Вереш,— працюватий, доладний і метикуватий. Тільки чого це він з циганкою?

— Чого та чого! І ти, як дехто. Кажу тобі, що та циганка Миколі до пари. Мусимо допомогти їм, на те ж ми й комуністи!

Вереш нічого на це не сказав, роздумував, потираючи долонею голого черепа.

— А ти, ти, Йосипе, що пропонуєш? — нарешті запитав він.

— У тому-то й справа, що я ще нічого не придумав. Підожди. Мати дівчини працює прибиральницею в промкомбінаті, то, може, побалакати з директором, щоб він на неї вплинув. Я Половку добре знаю.

— І це можна зробити. Та, гадаю, тут потрібне щось рішучіше. Хай дівчина йде з табору. Найкращий вихід!

— Це не так просто — кинути табір, матір, сестру і все, чим жила досі. Не просто.

— То який же вихід? Хай би комсомольці цим зайнялися — Стегура, Катя Газій, Панько.

— Вони займаються. Були і в таборі, у Янки...
— Що значить, Йосипе, доля людська... Та вихід ми знайдемо. Неодмінно. Можна і з комсомолятами порадитись.

29

Надворі ще й не сіріло, як Євка Гасич почала збиратися на роботу. Обережно, щоб не заgrimіти і не побудити дівчат, які зараз поринули у найсолодший сон, поставила біля порога відро, вкинула туди ганчір'я. Знайшла на підвіконні ключі. Поралася, насторожено прислухаючись до подиху дітей. Менша дочка спить спокійно, її майже не чути, а Янка кидається вві сні, щось бурмоче й зітхає. Блідо світиться перед ліжком стіна, ледь помітні відблиски сяють на юних обличчях. Янка, розкрившись, розметалася на ліжкові, а Анжела згорнулася клубочком, підклала обидві руки під шок. Поволі розгорається вікно, ясніше проступають у темряві, яка починає танути, обличчя дівчаток.

Євка Гасич бажає дочці щастя! І, може, то материна біда, що вона хоче бачити Янку тільки поруч із Піштою. Чого дівці ще треба? І вродливий Пішта, і постійний заробіток має, а що часом п'є, то всі п'ють. Йому інакше й не можна, в ресторані без горілки не ступиш ані кроку. Матері подобалося, що Пішта аж занадто упадає за Янкою, а та, здається, сміється з нього. Тож як поберуться, дружина буде старшою в родині. А цього Євці хотілося найдужче. Десь в глибині душі сподівалася хоч чимось дошкулити Сильвестрові. За що? Йї сама собі не казала, хоч добре знала за що. Не було в її житті хвилини, щоб вона забула про смерть Арпада. О, добре пам'ятає, як принесли його у дощ Сильвестр з Мироном. «Переходив кладку, впав та й розбився. Така смерть»,— сказав горбань. А Мирон, її рідний брат, ховав од неї очі і теж бубонів: «Темно, дощ, а кладка слизька!» Вона закричала тоді нестямно і від жалю, і від страху перед убивцями. І той страх холодний назавжди оселився в її грудях. Щоразу, як зустрічає Сильвестра чи Мирона, у неї терпне серце. Хочеться тікати світ за очі, та не тікає, і теж од страху.

— Арпаде, Арпаде... Не вберігся ти, zostавив мене саму з дівчатьми. Що робити, як жити? — ледь чутно застогнала жінка.

— Я йду, йду,— голосно прошепотіла Янка. Мати схилилася до неї, але дочка не розплющувала очей і більше нічого не казала.

— Донечко, мій ти горошок. Де тебе посадити, щоб ти пишніше розцвіла?..— шепотіли матеріні губи. Слова слухали тільки стіни.

Причинила за собою двері так уже обережно, що вони не те що не рипнули, а навіть повітрям не війнули у бік ліжка. Ще ніде не світилося. Тільки за річкою, над електростанцією, хиталися ясні вогні. Чути було, як шуміла перепинена греблею вода. Йшла Євка порожньою вулицею, помахувала відром і думала про те, як вона піде післязавтра з дітьми на бал. У що їй вдягнутися? Обшарпаною не підеш. Хоч плач, нема нічого. Може, вдягнути старе Янчине плаття? Воно темне й ціле. Мабуть, то буде найкраще. Треба забрати все в Мирона. Вона й однесла Янчині лахи туди, бо брат наполягав,— це щоб дівчина не ступила з табору ані ногою. Гола не піде до міста. А на ноги що? У жінки заболіла голова, бо те, про що думала, багато важило для неї.

Контора промкомбінату знаходилася аж за переїздом, на протилежній від табору околиці міста. На високих кам'яних східцях сидів, дримаючи, сторож. Жінка дзвенькнула біля нього відром, і він одразу прокинувся, затрусив головою, проганяючи сон.

— Вже прийшла, Євко? Рано... Ну то прибирай, а я піду. Щось так дуже налягає сон, що голова мов чавунна, ніяк не тримається на в'язах.

— Йди,— байдуже відповіла жінка.

Одімкнула контору, засвітила світло, повідчиняла навстіж вікна. Мила сьогодні всі підлоги, тож почала відсовувати столи під один бік. Повзала по мокрих дошках коліньми, витирала піт з чола і думала про Янку. Чи мати їй зла хоче, що та сердиться, ходить удома з похнюпленою головою. Як тільки той гаджо поткнеться у табір, вона йому очі повидирає.

Терла з усієї сили ганчір'ям підлогу, аж та рипіла під руками. Згодом до контори почали сходитися люди. Кожен вітався з Євкою і, ступаючи навшпильках, пробирався до свого столу. Прийшов директор промкомбінату Степан Степанович Половка, високий, худий чоловік, з маленькою, наче чужою, головою.

— Зайдіть до мене,— сказав він, на мить зупинившись біля прибиральниці.

Жінка пішла до директора, коли вже закінчила роботу. Зупинилася на порозі, знічено дивлячись у землю.

— Проходьте ближче,— підвів маленьку голову від па-

перів Половка. Показав рукою на стілець і запросив: — Сідайте.

Жінка обережно примостилася скраечку. Не підводила очей, гублячись у догадках, чого це її покликав Степан Степанович. А той теж, либонь, почував себе ніяково. Встав із-за столу, пройшовся по кабінету раз, другий, зупинився біля прибиральниці.

— Слушайте, Гасичко, що ж ви тоді відмовились од кімнати, як ми вам давали навесні? У вас же немає квартири.

Жінка підвела на чоловіка тьмяні очі.

— Ми з чоловіком там життя прожили, тож і не хочеться нікуди йти звідти. Звикли.

— Даремне, даремне... Треба було подумати про своїх дівчаток. У них інше життя, ніж у нас змолоду було. Правда ж? Вони будуть щасливішими.

— Хтозна,— похнюпилася Євка.

— От що я вам хотів сказати,— Половка сів на сусідній стілець, переплів пальці рук.— Я вашу Янку добре знаю. Ще вчора дитиною була, а сьогодні дівчина...

— Та правда, дівчина,— згодилася мати.

— Вона ніде не працює?

— Зараз ні.

— Гм... Це погано. Роботи не знаходить?

— Буде заміж виходити.

— І за кого?

— Та є в неї хлопець.

— Хто ж він? — намагався зазирнути жінці в очі Половка.

— Циган. За кого ж їй ще виходити.

По якійсь хвилині мовчання Половка запитав:

— А я чув, що вона іншого любить. Миколу Гаджегу, робітника з деревообробного комбінату. Файний хлопець. Мені про все відомо. І про Пішту, і про Сильвестра, і про Миколу. А що, коли б ми, Гасичко, не стояли на дорозі молодим, допомогли їм.

Жінка мовчала, намотуючи на долоню ганчірку, якою перед тим витирала руки.

— Що ж будемо робити, Гасичко? Мовчати?

І знову Половка не почув відповіді.

— Я знаю вас, Євко, давно. Не перший рік ви у нас працюєте. І ми задоволені вами. Але тут,— Степан Степанович поклав руку на серце,— тут, ох, яким уважним треба бути. Я б все-таки на вашому місці зробив так, як їй краще. Ми своє життя вже забули, а їхнє тільки починається.

— Ой, Степане Степановичу,— підвелася з стільця Євка Гасич.— Молоде, як кажуть, зелене. Без нас діти й голову можуть втратити.

І замовкла, озирнулась чомусь на вікна, наче злякалася.

— Я піду, Степане Степановичу...

— А ви все-таки подумайте над тим, що я казав. Добре подумайте.— Половка, смішно похитуючи своєю маленькою головою, провів прибиральницю через усю контору аж до виходу.

30

Будинок Йосипа Йосиповича ховається за зеленим плетивом винограду на одній з тих коротких широких вулиць, які, беручи початок від магістрального шосе, впираються глухим кутом у паркан деревообробного комбінату. Дві шерехи білостовбурних платанів тісно переплелися гіллям над вулицею, мов подали одні одним руки, і на тротуарах, незважаючи на спеку, стигне прохолодна тінь. Там і там крізь зелені зрідка зблискують білі стіни будинків, червоніють череп'яні дахи. А в кінці вулиці за високим дощаним парканом гудуть машини, дзижчать циркулярні пили, наче захилинаються від радощів, і важко гупають колоди,— на комбінаті працює друга зміна.

За кілька кроків перед хвірткою Янка запрачалася. Микола потягнув її за руку, а вона, опираючись, не рушала з місця і мовчки, спідлоба зиркала на нього. Щоки рожевіли, в очах мінилися тіні чи то страху, чи зниклої віри. Микола не міг розібратися, що непокоїло Янку.

— Ну ж бо, Янко... Чого ти?

Вона мовчала. Він дужче потягнув за руку, перехилив її до себе, проте з місця не зрушив.

— Так не можна. Не можна, розумієш?

Янка ще нижче нахилила голову, волосся впало їй на чоло, і вона прикусила нижню губу.

— Нас чекають,— не випускаючи її руки, Микола ступив крок назад. Обійняв дружньо за плече.

— Мабуть, що я не піду,— пошепки сказала вона і глибоко зітхнула.

— Янко-о-о!

— Дивитимуться на мене, наче я завинила.

— Та Йосип Йосипович для мене як батько. От познайомишся і сама переконаєшся, який він добрий і уважний.

— Ні, ні...

Хлопець дивився на неї з щирим співчуттям. Йому було жаль Янку за її недовірливість і несміливість. Шукав слів, щоб переконати дівчину в протилежному.

— Хіба нам ніколи не ходити разом у гості? — запитав, зазираючи в обличчя.

— Хтозна, — відповіла Янка.

— Ми образимо старого. Він же нас запросив.

— Може, тебе й запрошував, — підвела дівчина голову, — а мені він нічого не казав. Я його й не бачила, який він є.

— Ти мені не віриш? — його голос затремтів.

— Вірю, — Янка посміхнулася, бачачи, що Микола засмутився. І він од її посмішки ураз розпогодився на обличчі.

— Я вірю тобі, Микольцю, та, мабуть, краще не йти.

— А я думав, ти підеш. Ходімо.

— Ех... Миколо.

— То йдеш чи ні?

— Та йду, йду... А ти чого стоїш? Іди попереду.

На подвір'ї шелестіла лапатим листям крислата шовковиця, тінь од якої залягала по всьому двору. На скрип хвіртки розчинилися двері будинку. На порозі стали Йосип Йосипович з дружиною. Привітно усміхнулися, рушили назустріч. Йосип Йосипович був у білій сорочці з розстебнутим коміром, з помочами на плечах і в хатніх капцях на босу ногу. Дружина його — повна, сивоволоса жінка, мабуть, щойно відхилилась од плити, бо на ній сліпив очі білосніжний мереживний фартух і щоки горіли жарким рум'янцем. Старий майстер з дружиною зустрічав гостей по-домашньому, просто, і вони це відразу відчули. У Янки відлягло од серця, і вона прямо й сміливо зустріла погляд Йосипа Йосиповича, та той, як видно, відчуваючи душевний стан дівчини, вже дивився на Миколу.

— Добридень, — прохопився словом Микола й озирнувся назад.

— Добрий день, — підтримала його Янка.

— Проходьте, проходьте, — Йосип Йосипович поступився набік, даючи дорогу.

— Зачекай-но, Йосипе, — виступила наперед його рум'янощока дружина. — Дай же я познайомлюся з Янкою. Микола нам так багато розповідав. Мене звать Терезією Іванівною, а ти можеш називати тіткою Терезою! Мабуть, ми з Янкою підемо собі в хату, бо в мене там плита горить, а ти, Йосипе, посидь з Миколою під шовковицею.

— Можемо й тут посидіти, — попрямував до дерева старий.

Жінки пішли, а Йосип Йосипович і Микола всілися за столиком під шовковицею один проти одного. Микола подивився вдаль, а майстер, час од часу зиркаючи на хлопцеве обличчя, нічого не казав, і лиш тіні задуми перебігали чолом, мружили очі. Жовтим, наче зроговілим пальцем тернув по вусах, відкашлявся.

Йосипу Йосиповичу не забути своїх синів. Коли жандарми забирали його до табору, Юркові минуло чотирнадцять років, а Іванкові дванадцять. Діти zostалися з матір'ю, і вона їм, як трохи підросли, розказала, де подівся батько, чому його кинули за колючий дріт.

Батько не забував про них ані хвилини. Били його хортисти жорстоко, голодував він, працював з-понад сили, невідомо нащо длубаючи камінь, а пам'ять про дітей і дружину непогасно горіла в його серці. Хотілося вачити їх, бо, здавалося, коли б уздрів, то не так важко давалися б і неволя, і знущання. Та від них до нього не доходило жодної звістки. І Терезія Іванівна не знала, де чоловік, живий він, чи хоч здоровий, бо ніхто їй про це не казав. З жандармського відділення, де вона посміла запитати про Йосипа Йосиповича, її виштовхали силоміць і розмовляти не схотіли.

Виростали хлопці — працюваті, допитливі і запальні. Терезія Іванівна вчила їх любові і ненависті. В 1944 році, коли Радянська Армія перейшла гори, Іван і Юрко першого ж дня зголосилися йти добровольцями. Недовго довелося їм воювати. Йосип Йосипович, повернувшись з концтабору, застав вдома тільки сиву й змарнілу дружину. Він пригорнув її до серця, а з стіни на них дивилися з портретів двоє молодих хлопців. Терезія Іванівна розповіла чоловікові, як росила синів, виховувала їх, як проводжала в солдати...

— То що там нового у тебе? — запитав у Миколи Йосип Йосипович.

Той аж наче скинувся.

— Та все так, як було.

— Більше не ходиш у табір?

— Був... Хіба мені боятися? Пішов оце вчора після роботи. Янчина мати мовчить, не розмовляє зі мною. Ох і зобиджена вона. Чорна, як земля. Хотів Янку з собою взяти, та мати не пустила. Каже, буду кричати. А від того крику аж моторошно стає.

— Невже з нею не можна порозумітися?

— Ми з Янкою намагалися з нею говорити, та ні, нічого

не виходить. Не слухає вона нас. Чийсь дужчий голос чує. Мабуть, того горбаня.

Шелеснув вітер у верховітті шовковиці, звідкілясь струсив на стіл сухий покоцюблений листок. Йосип Йосипович збив його пальцем зі столу й надовго поринув у задуму.

— А далі як? — запитав згодом.

— Я й не знаю. Янка все «підожди та підожди». Я їй вже не раз казав, щоб вона залишила табір.

— Якщо вона піде з дому, то де подінеться. Ти думав над цим?

— Ліпше серед неба, ніж у таборі. Та Янка чомусь вагається чи жде чогось. Я добре й не знаю, що вона собі думає.

— Це погано, що Янка не відверта.

— Ні, ні, Йосипе Йосиповичу, вона і щира, і відверта. Вона найкраща.

— Та знаю, що найкраща, — посміхнувся майстер. — Сам бачу.

В цей час розчинилися двері, і на порозі з'явилася Терезія Іванівна з обрусом в руках.

— Бери, Йосипе, застилай стіл, а ми з Янкою винесемо щось перекусити.

Янка теж густо розчервонілася біля вогню. Коли вона зайшла у двір, то була наче скута, шулила плечі, стискала долоці одну в одній, а тепер створювалося враження, що дівчина розігрілася, опанувала собою. Вона вже не опускала голови і переводила великі вологі очі з Йосипа Йосиповича на Терезію Іванівну і навпаки, звичайно, не поминаючи поглядом і Миколу.

Всілися за стіл. Терезія Іванівна частувала Янку, наче догоджала їй, а та у відповідь на увагу спалахувала ще яснішим рум'янцем. І Йосип Йосипович тепло, по-батьківськи поглядав на Янку. Умудрені життям, вони жодним необережним словом чи занадто прискіпливим поглядом не стривожили дівчину.

А після вечері була довга розмова, і серце Янки розкривалося перед людьми, як квітка перед сонцем.

31

— Прийдеш? — запитала вона, нахилиючись до нього.

Пустун вітерець бавився її смолисто-чорним волоссям, тулив до стрункого сильного тіла квітчасте плаття, виразно окреслюючи невеликі перса, які стовбурчились, мов пуп'янки півонії.

— Так,— ствердно хитнув він головою, хоча хвилину тому ще вагався.

Вдалині мріли Карпати, і річка в узгір'ї розстеляла біле прядиво. Лопотіла по камінню вода, радісно гули-видзвонювали тисячі бджіл, які, упившись вологими солодощами, не могли злетіти з білуватих квіток. Запаморочливо і сухо пахло липовим цвітом. Від річки линув гіркуватий дух застоюного мулу.

— А як ваші подивляться на це?

— Сердитимуться. О-йой,— вона струснула хвилястим волоссям, і ніби чорні стріли метнулися навкруг чола.— Та мені тепер байдуже. Аби нам добре було. Правда, Микольцю?

Милою посмішкою сяє вродливе обличчя, зуби блищать, мов перлисті дощові краплини. Невтолені вуста червоно квітнуть поруч. Не втримався, поцілував.

Вона м'яко, ніби нехотя, відповіла на поцілунок. Губи її ледь-ледь здригнулися, на мить ставши пружкими. Либонь, вибачаючись за свою холодність, вона погладила гарячою, як вогонь, долонею його щоку. Агатові очі дівчини відвологли, стали глибшими, в зіницях майнув гарячий поклик, на смаглявих щоках розплескався жаркий рум'янець.

— Коли б оце був живий нянько, то ніхто б і слова не сказав, не посміли б. А так і мати, і всі інші проти. Хіба, кажуть, серед циган уже немає гарних хлопців! А Сильвестр з дядьком Мироном ладні втопити мене в ложці води. А що я вдію з собою, якщо ти для мене найкращий. За тобою мені і небо яснішим здається. Най-кращий, розумієш! — міцно обійняла його за шию і сховала почервоніле обличчя у нього на грудях. Крізь сорочку палить жар її щоки. Голова чомусь пахне сіном, і так різко, що Микола мимоволі озирається навкруги.

Так і є. Он на ближнім лузі лягли зелені покоси, найжилася рівна стерня. Голубе повітря драгліє над лугом. Але сіном все-таки пахне її голова. Лагідне тепло випромінюють плечі.

Вона підводить голову. Очі в неї не чорні, а темно-горіхового кольору. В них палає відблиск довгих століть, проведених її пращурами в мандрах під палючим сонцем і колючими вітрами,— вічно насторожені, завжди в напрузі.

Він гладить чорні непокірні кучері і дивується раптовим змінам дівочого настрою. На побачення прийшла сувора недоторка, здавалася чимось ображеною, а зараз, бач, якою медунокю стала...

Йому ніяково від її уважного погляду. Він одвертається, потім приплющує очі, а вона, далєбі, крізь повіки вдивляється в їх синю глибінь, ніби шукає там відповіді на лише їй зрозуміле питання. Правду кажуть: дівоча душа, як глибока вода, не знаєш, що там на дні.

— Я й сама думаю, чи йти? — блискає вона глибокими очима, на дні яких причаївся не те що острах, а якесь занепокоєння.

— То не підемо?

— Гм,— поривно відсторонилася, сплела пальці своїх рук і немов відштовхнула ними хлопця.— Не піти? Подувають — злякалась.

— Може, мені не йти?

— Як хочеш,— глянула спідлоба, відступила крок назад. Настрій у неї почав псуватися. Он і губу невдоволено закусила, нахмурила чоло, і здригаються вигини ніздрів.

Тоді він сказав:

— Прийду подивлюся, що воно за бал!

«Хіба сказати,— думає вона,— що не заради самої любові хочеться вирватися із табору й сестру забрати з собою... І матір?.. Ні, та не піде. Може, тільки згодом, як усе добре складеться».

Скніє її серце від туги за radoщами, за веселістю. Ой, як хочеться їй уранці пов'язувати волосся барвистою хустиною і поспішати на завод разом з Миколою. Зустрічатися щоранку з подругами, весело перегукуватись, вірити в свої сили, знаючи, що поруч друзі, товариші.

— Ти мені найближчий, Микольцю,— каже вона,— отак іти б нам разом, як зараз, завжди.

Дівчина стає пліч-о-пліч із ним, мрійно примружує веселілі очі. І така вона гарна в цю мить, така близька з наскрізною душею! Страшно подумати, що їх можуть розлучити. Йому цього не знести, бо буде порожньо, буде темно у світі без неї.

Микола обнімає дівчину за плечі, пригортає до себе. Очі в неї глибокі й прозорі, як вранішнє повітря. І невимовно, моторошно хвилює дотик теплого плеча. Призахідне сонце вдаряє в дівочу щоку. Краплиною роси червоніє просвічена мочка маленького вуха, трохи відтягнута вниз холодним сріблом сережки.

Микола чує, як б'ється її серце. І тут, начебто з-за глухої стіни, просочилися згуки теплого дня — жеботіння річки, рясне листя і безугавний бджолиний шепіт-розмова. Досі вони їх не чули. Дівчина навпомацки знаходить Миколину

руку і тулить її до гарячої щоки. Ворушить головою, при-
мощуючись підборіддям до нерівностей його мозолистої до-
лоні. І від цього по-дитячому милого руху вона йому стає
ще дорожчою.

— Спираючись на таку руку, не страшно йти,— каже
вона, цмокаючи губами.— Коли батька вбили, я була ма-
ленькою. І мені чомусь здається, що він не загинув, а поїхав
кудиись. От візьме та й приїде. Отак уночі постукає в двері:
«Відчиніть!» Всієї отієї циганської штуки я й не знаю — ані
ворожити, ані замовляти, ані просити... Заздрю вам. Ой, як
заздрю! Катя Газій мені подобається, і Анничка, всі, всі.
Веселі ви, рішучі, нікого не боїтесь. Хоча ти,— дівчина роз-
глядає Миколине обличчя,— ти не дуже рішучий. Проте
люблю тебе й такого. Колись мати ворожила, що я вийду
заміж за пана. Гм, циганська мрія! А ти простий робітник.
Де вже ті пани зараз. Тільки закуріло за ними. Я теж буду
робітницею.

— Чого ж вагаєшся досі?

— Радянська влада, а в нашому таборі цигани як жили,
так і живуть. Горбатий Сильвестр і судить, і милує, і милує,
як йому на душу спаде. А душа в Сильвестра чорна, як кобіт,
як ніч. Боюсь я його. Ти кажеш — піти. Я й сама хочу з тої
ночі на світло видобутись. Але ж я — циганка. Ци-ган-ка!

— Ну то й що?

— Ет,— махнула вона рукою.— Нічого ти не розумієш.

— Але ж я хочу розуміти!

— Як хочеш, то будеш, і скоро,— вона підняла вгору
руки, пригладила волосся, якому не давав спокою вітер, і
вигукнула високим, як крик пораненого птаха, голосом:—
Де воно, щастя? Побачити б... І побачу, хай вони собі що
хочуть роблять!

Несподівано крутнулася на місці, аж камінчики скакнули
з-під каблуків, і побігла берегом річки до міста. Раз у раз
нахиляла голову перед розквітлими вітами лип, ніби кла-
нялася їх чистій красі. Не озирнулася, не зупинилась...

32

Анничка зустрілася з ним біля віконця каси в кінці довго-
го й вузького коридора. Микола вже повернувся, щоб йти
геть, як вона зайшла сюди. Побачивши його, уповільнила
крок.

— Здрастуй, Анничко,— привітався хлопець і хотів роз-
минутися з нею.

Дівчина стала йому на дорозі. Він, щоб не зустрічатися з нею поглядом, подивився у вікно, до якого впритул підступав дерев'яний паркан. Нічого цікавого там не було, тож довелося знову зустрітися очима з Анничкою, яка невідривно дивилася на нього. Глянув їй у вічі прямо й відверто, і дівчина не витримала погляду. Пухнасті вії тріпотливо торкнулися смаглявої шкіри і знову зметнулися догори. В темній глибині очей блищала волога. Їй здалося, що він схуд і очі в нього, либонь, побільшали. Перед нею, здається, був не той Микола, якого вона знала ще місяць тому. Він помітно змужнів, і обличчя в нього якось дивно просвітліло. Може, зараз, у цю хвилину, і помітна була якась розгубленість у його поведінці, але походила вона виключно від зустрічі з Анничкою. Чомусь йому було ніяково перед нею.

— Тебе Катя Газій шукала,— сказала задумливо Анничка.— Неодмінно хотіла бачити.

— А-а-а,— зволожив він губи язиком.— Де ж вона?

— Здається, до Вереша пішла. Він її кликав.

— Мабуть, доведеться почекати на прохідній,— він ще раз глянув дівчині у вічі.

— Чекай,— рішуче зустріла вона його погляд, вії цього разу не здригнулися. Поступилася з дороги. «Іди. Іди, куди хочеш. Це вже востаннє підходжу першою. Катя Газій справді шукала тебе. Я знаю, що вона хоче сказати. Хай сама скаже, бо ж вона усе й придумала і зробила. Йосип Йосипович з Верешем помагали, але ініціатива Катина!» — Іди, а то прогавиш Катю.

Микола, забувши попрощатись, поволі пішов до виходу. Крізь відчинені двері дівчина бачила, як він переходив подвір'я, прямуючи до прохідної. Ось Микола зупинився, наче щось згадав, і аж тепер тільки заховав до кишені гроші, які досі тримав у руках. Анничка повернулася до віконця і назвала касирці своє прізвище.

Вона виразно пам'ятає першу зустріч з Миколою. Було це три роки тому, пізньої весни, коли вже все навкруги вбралося в зелень. Анничка, яка працювала в другу зміну, прийшла, вже й не пам'ятає чого, на комбінат зранку. Ще здалеку помітила біля прохідної високого білявого юнака в коротеньких, вузьких штанах і в старому, полатаному на ліктях піджаці. Обличчя хлопця було гарне, але дуже худе.

Анничка зупинилася оддалік і кілька хвилин спостерігала за юнаком. Він не помічав її і поведився якось дивно, то підступав до прохідної і вже брався за двері, то знову

відходив од них. В який уже раз перечитував оголошення про набір робітників. Нервовою рукою пригладжував пишного білявого чуба. Перечитавши ще раз оголошення від першого до останнього рядка, знову повернувся до прохідної, та й цього разу не відважився відчинити двері. Анничка підійшла до нього.

— Ти кого чекаєш? — дружньо запитала вона.

— А ти хто така? — Очі в юнака сині-сині.

— Я тут працюю.

— Працюєш? — обвів недовірливим поглядом струнку постать дівчини. — Ким ти працюєш?

— У цеху. Полірувальницею.

— Справді?!

— От, буду я тебе обманювати.

— Тебе як звати? — юнак вже пройнявся довірою до неї.

— Анничка.

— А я Микола. Скажи мені, Анничко, приймуть мене сюди на роботу чи ні?

— А чого ж не приймуть. Ти скільки класів кінчив?

— Десять.

— Десять?! — звела брови Анничка. — То добре. Ким же ти хочеш працювати?

— Ну щоб у цеху. Біля верстата...

— Гаразд. Ходімо зі мною. Я тебе проведу куди треба.

Того ж дня Микола був прийнятий учнем у цех, де майстром працював Йосип Йосипович. Він і взявся навчати синьоокого білявого верховинця, який виявив таке гаряче бажання стати робітником. Анничка відчувала певну відповідальність за долю Миколи. Це ж вона його привела на комбінат і порадила, в який цех проситися.

А Микола тим часом, як Анничка одержувала гроші і згадувала їхню першу зустріч, ждав Катю Газій, яка барилася. Тож Анничка не пішла до прохідної, хоч і треба було додому. Попрямувала в цех, зачинені вікна якого здригалися від роботи верстатів.

Микола не помічав перебігу часу. Поспішати не було куди, і він міряв неспішними кроками кам'яні стерті плити, якими давно колись виклали подвір'я комбінату, і думав про циганський бал. Не міг навіть уявити, яким він буде і що їм з Янкою принесе. Вона якись надії покладає на бал, але Миколі нічого не каже. «Але ж я — циганка. Ци-ган-ка!» — чує він і досі її слова. Що вона цим хотіла сказати, на що натякала?!

Підійшла Катя Газій.

— Заждався? — весело гукнула вона йому здаля. — Я думала, ти вже пішов. Зайшла б до гуртожитку.

— Ти сказала, щоб я почекав, от я й чекаю.

— Пішли, Миколо, дорогою побалакаємо.

— Ходімо, — згодився він, стаючи так, щоб Катя була у нього з правої руки.

Під розложистими кронами платанів на тихій, безлюдній вулиці дівчина взяла хлопця за лікоть.

— Як твої справи, Миколо? — запитала вона.

— Так, як і були.

Він не сказав Каті про те, що завтра іде на циганський бал. Можливо, вона б почала умовляти його, щоб він не йшов, бо там хтось-що може трапитись. Але Микола знав, що однаково піде, і тут не допоможуть ніякі вмовляння і застереження. Там буде Янка, і він повинен бути поруч із нею.

— Щось вирішили ви з Янкою? — запитала Катя.

— Нічого ще не вирішили.

— Не візнаю я щось тебе, Миколо. Ти знаєш, де я зараз була?

— У Вереша.

— Правильно. У нього. Вереш з Йосипом Йосиповичем ходили до директора, і він дозволив... поселитися Янці в гуртожитку. Хай вона кидає до біса табір і йде працювати на комбінат. Ти їй допоможеш здобути спеціальність. До речі, Янка може жити у нашій кімнаті. Поставимо четверте ліжко.

— Ти хороша, Катю. Я про все скажу Янці.

— Хіба це я? Всі думали, як допомогти вам із Янкою. І хай хто спробує її скривдити, матиме справу з нами всіма. Але не зволікай...

33

Панько не відчував ніякої провини перед Миколою, весело реготався, лякав Стегуру і Гаджегу по плечах. В кімнаті лунав тільки його голос, чулися тільки Панькові тверді кроки. Не давав нікому слова мовити. Однак якийсь черв'як, певне, точив його, бо балакучість і веселість Семенові були надмірними, не такими як звичайно.

— Гайда, хлопці, на танці, — кричав Панько, наче Микола з Ільком були не в кімнаті, а по той бік річки. — Сьгодні танці на приз.

— Ти б, Семене, того, тихше не міг би? — поморщився, немовби від зубного болю, Стегура. Микола, здавалося, не

чув, що Панько каже. І раніше знав Семена, тож не дуже дивувався з вчорашнього. Був вдячний Йосипу Йосиповичу за підтримку, і Каті Газій, і Анничці. А Панько? Що Панько? З своїми швидкими, текучими очима і чорним масним волоссям, завжди рівно прилизаним, він був зараз уособленням якогось чужого світу.

Семен нарешті відчув настрій Ілька і Миколи чи зрозумів, що зайшов далеко. Далі прикидатись нерозумійком не можна було. Вирішив якось виправити становище.

— Миколо, не тримай на мене серця. Ти ж розумієш, я не міг інакше виступити. І мій виступ був правильним. Думав я тільки про те, щоб тебе порятувати. Руку тобі простягав...

— А не розпечений прут? — посміхнувся Стегура.

— Залиш,— махнув на нього рукою Панько.— Я й зараз тієї ж думки. Не потрібна Миколі циганка. Такий хлопець — і циганка. Це по-дурному...

Тут не витерпів уже Микола, який досі байдуже слухав Панькові теревені.

— Дуже вже ти розумний, Семене, такий розумний, що аж крутишся.

— А що,— недбало стенив плечима Панько.— Не дурний. Знаю, що, до чого і як...

— Отож-бо і є, що знаєш,— Микола одвернувся від Панька.

Стегура сидів на ліжку, втупивши погляд у двері. А довготелеса Панькова постать метлялася по кімнаті. Семен сипав словами, як горохом, проте його ніхто не слухав, і він, чи то втомившись, чи зрозумівши недоцільність балачок, замовк. Покрутився перед дзеркалом, причесався, пригладив обома долонями блискуче масне волосся, аж воно рипнуло.

— Я пішов, хлопці!— сказав від порога так, наче нічого й не сталося.

Ніхто не відповів на його слова. За хвилину тверді, бадьорі кроки Панька прогупали повз вікно. Стегура підвівся з ліжка, підійшов до Миколи, який стояв обличчям до вікна.

— Чому ти нічого не питаєш? — м'яко поклав товаришеві руку на плече.— Ми ж були вчора там з Анничкою. Матері не застали. Саму Янку бачили. Гарна дівчина. В очах видна вся її душа. І я б таку полюбив.

— Гарна, кажеш,— стрепенувся Микола.— У Янки чуле серце. За мене вона питала?

— Аякже. Питала,— посміхнувся Стегура.
— А Панько лізе з своїми порадами.
— Панько Паньком і залишиться.
— Все ж таки ми товариші, живемо в одній кімнаті і повинні б розуміти один одного.

— Це правда. Повинні б розуміти, та, бач, не розуміємо.
В бібліотеку Микола ходить інколи і два, і три рази на тиждень. Звичайно, він не такий завзятий читач, як Ілько Стегура, що просто потонув серед книг, читає й читає, наче боїться, що щось пропустить, чогось не встигне прочитати до якогось визначеного і тільки йому відомого дня. Микола теж любить книги, і вільний час віддає їм, але він стриманіший і, мабуть, трохи розбірливіший, ніж Ілько, якому однаково, що перед очима: вірші, повість, журнал, чи газета, або ж і вирваний із якогось підручника листок.

Може б, сьогодні Микола й не пішов до бібліотеки, не до того йому, та треба. Книжку взяв тільки до середини. За нею там черга, і він мусить нести її. Вже було й забув про це, та нагадав Ілько.

— Людмила Василівна кланялася тобі, Миколо,— сказав Стегура, складаючи на тумбочці стовпчиком книги і зв'язуючи їх шпагатом.— Питала, коли прийдеш.

— Ху! Зовсім забув.

— Та ти, Миколо, скоро все забудеш,— незлобливо пожартував товариш.

— Трохи закрутився,— і м'яко посміхнувся.— Дещо забуваю, щоб інше дужче пам'ятати...

— І то добре. Слухай, Миколо, ходімо завтра в кіно.

— Який фільм іде?

— «На дні» Горького. Фільм-спектакль.

— Цікаво б подивитися. Наш театр цієї п'єси чомусь не ставить. Я її читав, а от кортить побачити. Та завтра не могу. Завтра мені випадає такий день, що...

Хотів розповісти і зупинився на півслові. Знав, що Стегура не Панько, чіплятись не буде. «Якщо не хочеш, то й не розкажуй, ніхто тебе, Миколо, за язик не тягне. Але краще було б, коли б ти і не затаївся про це. Якщо маєш таємницю, то ховай її так, щоб вона дійсно була таємницею. А я не буду лізти в душу»,— так, либонь, промовляв Ільків погляд.

Дорогу до бібліотеки вони подолали мовчки. Стегура раз було забалакав, та не дочекався відповіді. Глянувши на задумливе обличчя товариша, махнув рукою. Що з нього візьмеш? Любов, брат, це тобі не хихоньки та хаханьки, бач,

як перевівся хлопець, не так від гулянок, як від неспокою. Тільки очі блищать гарячіше, ніж будь-коли.

Стегура залишився в бібліотеці, його вивели з рівноваги полиці з книгами і він одразу забув про Миколу. А той, здавши книжку і не взявши нічого, вирішив іти додому. Навмисне пішов через парк, щоб побути на самоті. У парку було вітряно, верховіття осокорів і яворів про щось таємниче перешіптувались. По небу мчали на захід білясті хмари. Часом блискало між хмаровинням яскраво-блакитне високе небо. Десь зовсім поруч зачмихав, загуркотів поїзд. За деревами його не було видно, але Миколі здавалося, що величезний локомотив, огорнений хмарами диму і пари, мчить прямо на нього. І нікуди відступитися з-перед його шаленого бігу.

Мати казала, що головне в житті — чесність. Якщо ти перед людьми чистий серцем, то можна й жити спокійно, йти життям з гордо піднесеною головою, і ніхто про тебе погано не зарікнеться. А коли й заманеться комусь це зробити, то докори відскочать від тебе, як градини відскакують від черп'яного даху. Чесність і працьовитість насамперед. Без цього не жити, не мати радощів.

«Так воно, мамо, то так, але самої чесності замало. Треба бути і мужнім, і рішучим, щоб відстояти найдорожче для тебе. Правду, долю іншої людини, справедливість!» І Миколі зараз потрібна рішучість. Не те що він не наслідкується йти на той бал. Серед людей нічого з ним не трапиться. Але ж поруч з Янкою він має бути впевненим у собі, зібраним, щоб його певність передалася й дівчині. Доведеться сидіти за одним столом з Янчиною матір'ю. А що, коли вона знову почне кричати, загаласує на весь зал. Куди йому тоді дітися?!

Микола непомітно для себе повернув біля пивного ларка не в бік гуртожитку, а до річки. Отямився, коли вже перейшов кущі і став на березі. Біля ніг скакала по камінню вода, сіяла прохолоду. Ні, він не буде перебродити на той берег, подивиться звідси на табір і піде собі геть. Чи то йому здалося, чи справді якісь тіні майнули в кущах.

Табір припишк, мов перед грозою. Не видно й циганчат біля хиткої тополі. Розлючено пирскає вода, налітає з розгону на шпичасте каміння і враз біліє, піниться. Микола стояв би ще довго проти табору, коли б позаду не почувилися кроки. До річки тією ж самою стежкою ішли люди. Тріснула гілляка, зашурхотіли камінці. Хлопець повернув голову. До нього наближались двоє циган. Микола упізнав

Пішту, високого, вродливого, але якогось наче невпевненого в собі. Він, здається, осміхався, блискаючи зубами. Поруч з ним вихитувався довготелесий, підсліпуватий парубійко, який пхикав, складаючи губи так, наче випускав з рота дим і намагався, щоб той подалі відлітав од обличчя.

Позаду шуміла вода, а попереду стали мовчазні, похмурі молодики. Микола подумав, що так, по-доброму вони його не випустять звідси. З Янчиною матір'ю, горбанем і дядьком Мироном вже зустрічався, а от з Піштою вперше віч-на-віч. Страху не зазнав, але й приємності не відчув.

Трое стояли біля річки мовчки. У Миколи біля ока затіпався живчик. Зусиллям волі стримав його биття. Пішта посміхався самими тільки зубами.

— Відійди, Золтане, та не далеко, а я з ним перемовлюся,— сказав Пішта. І довготелесий слухняно відступився. Похитуючи головою, став оддалік.

Тепер Микола був сам на сам з Піштою. В душі навіть сміявся з свого становища. Виходить щось на зразок водевілю. Двоє хочуть порозумітися на ґрунті кохання. Але чи обмежиться все веселим перебігом подій, чи, може, доведеться, як кажуть, схрестити шпаги. Микола такого наміру не мав, проте й відступати не збирався.

— Слухай, ти,— цідив Пішта слова,— чи довго ще будеш швендяти у табір?

— Та ні,— відповів якомога спокійніше Микола,— вже скоро перестану ходити.

— Ото й добре,— сіпнув підборіддям угору Пішта. Йому здалося, що Микола злякався.

— А хіба мені не можна ходити туди?

Запитання було несподіваним, і циган не знав, що відповісти.

— Ну, ти, знаєш...

— Аби ти знав!

Пішта примружив праве око:

— Добром тобі кажу, відступись.

Яксь весела злість опанувала Миколою.

— Якщо мені Янка скаже відступитись, то тоді, може, й відступлюсь. А ти про себе краще дбай! Янка не річ, щоб комусь належати. Вона сама все вирішить.

— У нас, у циган, своє життя. Табір — це велика сім'я.

— Ох, і сім'я.

— Та ти що!

— А нічого.

Вони стояли найжені один проти одного і не знали, що далі казати. Не могли порозумітися.

— Та чи ти знаєш, що ми з Янкою сміємося над тобою. Розказувала вона мені, як квіти твої кинула у річку. Було таке, правда? — підступив ближче Пішта і зверхньо поглянув на Миколу. А той дивився йому прямо у вічі і мовчав, не виказуючи своїх почуттів. І циган не знав, чи повірив йому хлопець, чи ні. А тому таки кольнуло в серце, бо квіти тоді Янка дійсно викинула. — Тепер розумієш, що Янка сміється з тебе, — додав по хвилині мовчання Пішта.

— Так я тобі й повірив, — склав руки на грудях Микола.

— Золтане, йди сюди! — гукнув Пішта, якому урвався терпець.

У Миколи відлягло од серця. Якщо циган іритується, то ніякого посміху не було. Ну сказала Янка, що викинула квіти.

Довгошій посунув до них, за кожним кроком зачіпаючи плечима гілля. Микола увесь зібрався, мов перед стрибком. Що вони тепер заміряються робити?! Та в цей час позаду циган, на паркових алеях, забалакали люди. Пішта нахилив по-бичачому голову, наче намірявся буцнути Миколу в груди, і прошипів кризь зціплені зуби:

— Більше говорити з тобою не буду. Дякуй богові, що я зараз добрий, а то б перелічив ребра. І Янки тобі не бачити, як власних ушей. Зрозумів?

Вони обминули Миколу. Пішта штовхнув його плечем, але хлопець стояв міцно, і циган не зрушив його з місця. Вже біля самої річки обернувся і щось крикнув, та за шумом води до Миколи долетіли уривки слів:

«...ти...ал».

Микола помахав Пішті рукою, а той у відповідь насварився кулаком. «Не здумай прийти на бал!» — ось що крикнув йому циган. Ох і становище!

34

— Магдо!

Вона мовчала, стоячи спиною до нього, й дивилася у вікно.

— Магдо! Ма-а-агдушко, — аж застогнав Золтан Вайнагій і нарешті побачив сердите обличчя дівчини. Губи її сіпалися. Дивлячись на нього невидючим поглядом, вона сказала:

— Ну чого тобі? Чого прийшов?

У хлопця сховалися десь під переніссям рухливі оченята, лоб спітнів і почервонів ніс. Затинаючись, Вайнагій почав пояснювати:

— Та я... Я прийшов... Я йшов і, думаю, зайду...

— Міг би й не приходити,— повела вона очима.

— Магдушко, ти така жорстока! — у нього було жалібно обличчя.

— Іншою ніколи не була.

Золтан обмикав поли чорного піджака, випростав з коміра й так довгу шию, наче його давило, й мовив:

— Я прийшов, щоб домовитись, коли за тобою завтра заходити!

— За мною?! — У неї на вузькому обличчі вималювався непідробний подив.

— Ну, щоб іти на бал...

Магда зміряла Золтана поглядом з голови до ніг і нічого не сказала.

Невелику кімнату ділила надвое синя полотняна ширма. За нею хтось був, бо тканина хиталася і вгадувалось якийсь шамотіння. Вайнагій ні в сих ні в тих тупцяв коло дверей.

— Хіба я з тобою йду? — глузливо запитала Магда.

— А що, вже передумала? — зробив він великі очі.

— І не думала.

— Отакої,— Вайнагій ще далі випростував шию з тісного коміра, і обличчя його страдницьки кривилося.

— Слухай, Золтане,— похитала вона головою,— йшов би ти звідси. Скоро нянько прийде. Та й Пішта обіцяв зайти.

— Знову Пішта!

— А куди йому тепер од мене дітись,— Магда засміялася.

— Значить, наша любов кінчилася? Як у тій пісні співається: а ще тота команиця не зійшла, вже вся наша вірна любов розійшла...

— Ха-ха-ха! — зареготала вона, піднімаючи плечі.— Ха-ха-ха! Вірна любов! Ні, ти скажи! Іди, Золтане, поки я не розсердилася.

Вайнагій повернувся, щоб вийти, та в цей час одчинилися двері, і в кімнату зайшов Мирон Бако, похмурий, як чорна хмара.

— Здоров будь! — кинув він Золтанові.— Бал завтра, а ти вже вирядився, як нова копійка?

— До побачення,— вклонився Вайнагій, перед тим як вийти.

Ніхто йому не відповів.

Мирон Бако глянув на дочку настороженим поглядом. Пройшов до столу і важко сів на лаву, наче після тяжкої роботи. Несподівано з усієї сили ляснув товстою долонею по столу. Десь незримо забряжчав посуд.

— Ну! — ще раз ударив по столу, на цей раз дужче.

Нечутно відсунулася ширма: з-за неї, мов тінь, з'явилася зігнута в попереку жінка. Мовчки зупинилася перед чоловіком, ждала з покійно нахиленою головою, що він скаже.

— Сильвестр прийде. Приготуй там, що треба. Ну, швидше, — заніс долоню над столом, але цього разу не вдарив. Проте жінка зіщулилася й миттю сховалася за ширмою. Забряжчала там посудом.

Магда стояла, ніяк не виказуючи своїх почуттів, материні стосунки з батьком її не зачіпали. Вона думала щось своє, хмураючи брови й покусуючи губи. Підступила до батька.

— Слухай, няньку, що я тобі хочу сказати. Хай та Янка йде до біса. Нам же ліпше буде. Хай іде.

Батько скоса подивився на дочку, прицмокнув язиком.

— Хай іде, кажеш? — прискалив око.

— А чого? Пішта тоді...

— Хай іде. Правда твоя. Та думаю, що перед цим треба зганьбити її на цілий табір.

Магда задоволено засміялася:

— Оце добре. Так. Але щось вона не дуже поспішає.

— Е-е-е, ти не знаєш Янки. Не знаєш... Вона в батька вдалася. Янка не така, щоб утекти тихо, як миша. Вона хоче ще й дверима хряпнути. Я вже говорив з Сильвестром: цього разу Янці не бути королевою балу. Нею будеш ти, Магдо.

— Який ти хороший у мене, — рвучко притулилася Магда до батькової руки. — Буду королевою.

І вона щасливо засміялася, тручись щокою об батькове плече.

— А я Золтана вигнала.

— Вигнала, то й хай, — сказав Мирон, пестливо куйовдячи товстими чорними пальцями доччині волосся. — Ти зараз піди куди-небудь, а ми тут з Сильвестром поговоримо...

Під шовковицею вигрівалася проти сонця важка, незграбна лава, складена з сірого ніздрюватого каміння, вичовгана і перехняблена набік. Корчі, уже без рушникової чалми

довкруз голови, закінчував чистити костюм. Востаннє на- ставив його проти сонця, особливо додивляючись до переду, і з жалем мусив визнати, що ворса на сукні геть-чисто ви- терлася. На вилогах проступали масні плями. Корчі прики- дав у голові і так, і сяк і не бачив виходу. Нового костюма цього року не придбати. Треба берегти хоч цей, та не ви- ходить. Ще раз умочив у воду з оцтом щітку, тернув по вилогах.

Підійшла до шовковиці смутна Марьця, забрала в чоло- віка костюм і понесла його в хату. Сонце хилилося до обрію. Тінь од шовковиці настільки видовжилася, що сягнула че- рез вулицю аж у двір Єви Гасич. Там Янка натягнула між стіною і маслакуватим деревцем тонку, майже непомітну звідси мотузку і розвішувала на ній ганчір'я. Корчі з ла- гідною посмішкою спостерігав за дівчиною. Порається вона легко, немов танцює.

Корчі здається, що і він ще молодий, голова не сива, а руки дужі й гарячі до скрипки. Радісно піднімати йому над головою вишневого, з білою тугою тятивою смичка і кида- ти його на жовті струни, які вміють співати і гриміти, пла- кати й сміятися. Янка — мов ясний промінець з молодого й чарівного світу, де й Корчі колись жив...

Циган похилив білу голову, зітхнув. Позад нього стояла Марьця з скрипкою в руках. Він погладив кінчиками паль- ців рожеве деко, ввібрав у себе губи.

— Янка,— показав очима Марьці через вулицю.— Янка...

І Марьця відчула і зрозуміла чоловіків настроїв. Хоч сама ніколи й не була вродливою і такою легкою на рухи, як Янка, однак жінці привиділося, що то її власна молодість, молоде щастя шугає, наче ластівка, по двору.

— Така дівчина...

Обое мовчали, поєднані тими самими думками і тими ж почуттями. Янка вже розвішала своє різнокольорове ган- чір'я і тепер рівняла його, сіпаючи за мотузку. Нахилила голову, глянула якомсь збоку на барвистий ряд, наче милува- лася ним. Рвучко випросталася, війнула кучмою волосся і подивилася через вулицю. Усміхнулася. І вони відповіли їй усмішками. Тепер уже Марьця зітхнула.

Корчі узяв до рук скрипку, поклав собі на плече, здмух- нув неіснуючий порох із струн. Янка когось уздріла вдали- ні вулиці, бо спохмурніла, сердито сіпнула за мотузку і враз зникла за дверима. Корчі теж глянув у той бік, куди дивилася Янка, і побачив Пішту. Ішов той, уже одягнений до роботи, ступав по дорозі, стараючись не запоросити че-

ревики. Корчі схилився над скрипкою, гадаючи, що Пішта йде до Янки, але той, порівнявшись з хатою Євки Гасич, зупинився на мить і рішуче повернув до нього.

— Мое шанування,— сказав похмуро.

— Добрий вечір. Марьцю, подай якесь сідало.

Марьця винесла табуретку. Пішта відразу сів, наче був стомлений. Корчі настроював скрипку. Тонко озивалися струни. Пішта мовчав, роздивляючись свої черевики.

— То як завтра? Йти мені грати чи ні? — запитав Корчі і вивів того з задуми.

— Звичайно, йти,— заспішив Пішта відповісти.— Я сказав Гейзі. Він знає.

І знову запало мовчання. В присутності похмурого, набурмосеного Пішти Корчі не хотілося грати. Він поклав скрипку на коліна, притримував її обома руками. Пішта дивився у двір Гасички. Легенький вітерець ворухив розвішане ганчір'я, і кольори мінилися.

— Янка повішала,— сказав Корчі, аби не мовчати.

— Вона вдома?

— Не знаю...

Пішта, суплячи брови, замуликав якусь пісню без слів. Поглянув скоса на Корчі.

— Тільки ти, того, пий після балу. Щоб дограв до кінця.

— Заспокойся. Все буде гаразд.

Пом'явшись, Пішта сказав:

— Грай те, що скаже Гейза. А якщо хтось буде замовляти, просити, не слухай. Ну, якась дівчина захоче пісню свою заспівати, ти на це не зважай.

— Добре. Гратиму те, що скаже Гейза. Я тебе не підведу, Пішто!

— Оце і все, що я хотів сказати,— поглянув на годинник.

— О-о-о, та в мене ще півгодини часу набереться. Я пішов, Корчі. Бувай.

— Ходи здоровий.

Пішта рішуче перетнув вулицю. Перед розвішаним Янкою ганчір'ям мусив нахилитися.

— Чого він приходив? — запитала Марьця.

— Не знаю,— здвигнув плечем корчі.— Шкода Янки.

— Янка постоїть за себе. Вона не в матір, у батька вдалася. Арпад Гасич, ото була людина,— Марьця стала поруч з чоловіком.— І Янка така...

Циганський бал влаштовувався раз на рік у найбільшому ресторані міста. Організатори його — одчайдушні заводії — наймали зал і запрошували гостей, пильно стежачи за тим, щоб не потрапили небажані. Циганська біднота збирала гроші на той бал цілий рік, відмовляючи собі в найнеобхіднішому. Бучно грав оркестр. Після великого змагання, під час якого треба було співати, танцювати і просто мило посміхатися, обирали королеву балу і врочисто підносили їй кришталевий келих вина. Красуня циганка осушувала його. Келих залишався їй у нагороду. Потім починалися загальні веселощі. Кожний за найбільшу честь вважав пройти хоч одне коло в парі з королевою. Про все це Микола добре знав із Ячиних розповідей. Знав він також і те, як потрапити сьогодні до залу. Дівчина могла запросити на бал одного знайомого. Таке було правило, так повелося здавна, і тут уже влаштовувачі нічого не могли вдіяти.

Вона з сестрою чекала його біля входу в ресторан, одягнена в світло-голубе плаття із розкритими рукавами в зборках. Взута була в білі легкі черевики. Смолисто-чорне волосся перев'язала вище лоба рожевою стрічкою, яка дуже гармоніювала з смуглявим лицем і повними вустами. Микола першої миті і не впізнав її, в новому платті вона була ще гарнішою, ніж завжди. Стояла задумана, опустивши голову. Микола невідривно дивився на Янку. Ніби втомившись, очі приплющилися, і він виразно побачив високий кам'янистий стрімчак біля рідного села. Там, на вузькому прискалку, куди вітер наносив тонкий шар сипучої землі, щоліта розцвітали голубі альпійські айстри. Їх били вітри об кам'яне чоло скелі, сікли і вкладали навznak дощі (сині очі квіток тоді дивилися вгору), пропорошував пил, а айстри знову випрямлялися, яскріли, мов скупані, такі були чисті й урочі, і цвіли ще буйніше. І Янка здалася йому схожою на ніжну і стійку альпійську айстру.

Повз неї все йшли і йшли святково вдягнені, веселі цигани. Пішта у чорному костюмі і білій, як сніг, сорочці зупинився біля сестер, забалакав до них, нахилиючи голову і хижо вишкіряючи зуби. Дівчина строго глянула на нього. Та він не знітився, а все сипав словами і намагався вхопити її за руку.

— Іди, Пішто! — почув Микола.

— Ти ще пожалкуєш! — сказав зі злістю молодий циган і пішов до дверей, кілька разів озирнувшись назад.

Янка угледіла Миколу. Він таки прийшов. Радісно посміхнулася, подалася вперед. У нього відлягло од серця, коли він побачив спокійне і трохи смутне обличчя. Любив її саме такою — лагідною і тихою, коли не треба чекати від неї якихось несподіваних вчинків.

— Ходімо вже,— рука в неї гаряча й спітніла. Ледь вловимо тремтять пальці. І це насторожує і змушує думати, що не така вже вона й спокійна, як здається.— А це моя сестра Анжела,— каже вона,— знайомся...

— Ми вже знайомі!

Струнка, як очеретина, і така ж гнучка, смаглолиця дівчинка простягла Миколі маленьку й гарячу, як у сестри, руку. Привіталася спогорда, та не надовго вистачило в неї витримки. Раптом розсміялася і відступила за спину сестри, блискаючи звідти чорним веселим оченятком, показуючи в посмішці рівні, як разок намиста, зуби.

— Ходімо, Миколо.

Анжела попереду, а вони за нею зайшли у широко розчинені двері. В залі до них одразу підкотився дебелий, товстоший чоловік, одягнений у чорний до колін піджак,— дядько Мирон. Накрохмалена сорочка в нього посіріла від поту. Витираючи долонею краплі з гулястого лоба, він заступив Миколі дорогу.

— Це з нами, дядьку Мироне,— дзвінко й весело сказала Анжела, і циган одступився.

Столики були зайняті майже всі. Тільки біля оркестру залишалось кілька вільних місць, та вони не сіли там, а пішли далі, аж під самі вікна. Він зрадів, що не доведеться сидіти на видноті, бо он, біля оркестру, вештається горбатий Сильвестр, розмовляє з музикантами. Серед них виділяється сивоголовий, з чорними колами під очима, циган. Він ніжно тримає в руках скрипку вишневого кольору. Підійшов дядько Мирон, нахилився до вуха горбаня. Той хитав головою, дивлячись спідлоба. Зустрівся очима з Миколаю, блиснув кров'янистими баньками.

У кутку сиділа за столиком і кутуляла м'ясо літня жінка. Микола впізнав Янчину матір. Неприродно червоніли її густо нафарбовані губи. Чорне з блискітками плаття обвисало на худих плечах. «І нащо отак квацяти губи літній жінці»,— подумав. Але у виразі її обличчя, в нахилі голови було щось особливе — чи воля, чи велика зосередженість.

— Мамо, це ж Микола.

Циганка не поворухнулася, наче й не до неї мовилося. На допомогу прийшла Анжела. Поторсала матір за руку. швидко-швидко заговорила по-циганськи. Тоді мати на мить підвела голову і зронила слово. Він зрозумів його як запрошення сидати.

На їх стोलик звертали увагу. Микола паленів. Анжела весело посміхалася, киваючи на всі боки голівкою, мати продовжувала їсти, а Янка сиділа, відкинувшись на спинку стільця, пряма й сувора, сухо блищали її великі чорні очі. Носатий, худий, як вобла, офіціант приніс пляшку вина й тарілку з цукерками. Витер рушником тремтливі краплі вологи з зеленого скла, за яким іскрилася темна рідина. Проте чаркою ніхто й не дзенькнув. Тільки Анжела взяла із тарілки цукерку в барвистій обгортці й залопотіла цупким папером.

Під високою, прикрашеною ліпленням стелею висіла важка мідна люстра. Миколі здалося, що вона загрозливо повисла над столиками й може, того й дивись, гримнути вниз. Від цієї думки стало моторошно. Надворі вже стемніло, і в зал залітали метелики, билися, тріпотіли крилами навколо сліпучих лампочок і падали, обпечені, вниз. Лиш один — із строкатими оксамитовими крильцями — здолав притягальну силу і вилетів у вікно неушкоджений. Микола зрадів за нього.

В залі тим часом встоялася прозора й крихка, як скло, тиша. Погляди всіх звернулися до оркестру. На поміст вийшов Сильвестр, потер задоволено долоні і заговорив циганською мовою.

— Зараз королеву обиратимуть, — задзвенів Анжелин голосок. — Це ж найцікавіше. Будуть співати, танцювати, хто краще... У Янки вже є вдома келих блискучий.

Дівчина зазирала Миколі у вічі, і він, слухаючи її бадьорий голосок, трохи розвеселився і собі повернувся до оркестру. Хай співають, хай танцюють, а він подивиться, послухає. Тим більше, що кохана спокійно сидить поруч і не поривається на змагання, яке неодмінно мусить закінчитися її поразкою, бо більшість гостей, здається, настроєні неприхильно, а горбатий Сильвестр, дядько Мирон дивляться у їх бік одверто вороже. Та, певне, і мати не дозволить ганьбитися. Тож дочка сидить мовчазна, замислена, на щоках міниться рум'янець. Вона зараз як туго зібгана крицева пружина, готова щохвилини блискавично розпрямитись і чисто задзвеніти. Ще сухіше блищать її очі.

Першою на поміст виходить повнотіла невисока дівчи-

на в чорному платті. У неї гарненьке обличчя, маленький носик задержувано приткнувся між повних щік, у руках вона бгає білу хусточку.

— Гобіко,— пошепки каже Анжела, звертаючись до Миколи.— Симка Йордана сестра. Та...

Голос у Гобіко приємний, але тихий, і в дальніх кутках залу його ледве чути. Проспівала вона дві пісні і, густо почервонівши, зійшла з помосту. Не танцювала. На її місце вихором вилетіла висока смуглянка з рухливим привабливим лицем. Брови, мов живі, вигиналися над вогнистими очима. Микола не помітив, звідки вона взялася, начебто вродилася на тім помості. В залі заскрипіли стільці. Микола пізнав дівчину, що із злістю дивилася на Янку під час його перших відвідин табору. Була тоді у квітчастому сарафані. Певне, вона ото й прикликала горбаня з дядьком Мироном.

— Це Магда, дочка дядька Мирона,— зашепотіла над вухом Анжела.— Сестрина суперниця. Вона ще ні разу не була королевою, через те і зла. На кожному балу танцює і співає. Ось зараз побачите.

Магда ходила перед оркестром, взявшись у боки, і відверто роздивлялася людей. Кому посміхалася, кому кивала головою. Та ось вона презирливо накопилила губу, тупнула ногою, як вередлива дитина.

— Бачите, бачите,— стисла руку Миколі Анжела,— на нас дивиться.

Заграв оркестр, і Магда заспівала. Пісня була циганська. Високий дівочий голос хвилював і тривожив. Дівчина, співаючи, притискала до грудей руки, сплітала пальці. Чорні вузькі брови різко заломлювалися. Магда притупувала ногою все швидше і швидше, ніби, почавши, вже не могла зупинитися. Дрібно тремтіли гострі плечі. Неждано обірвала пісню на найвищій ноті, разом з нею раптово замовк і оркестр. У залі запала тиша. Порушила її Магда голосним зітханням. Цигани дружно заплескали в долоні. Дівчина тулила до грудей руки, кланялася низько-низько і зорила вогнистими очима, ніби хотіла пропекти ними серця всіх парубків. Та, мабуть, потрібний був їй тільки Пішта, бо в його бік кланялася найнижче.

Танець Магдин був схожий на ту ж жалібну, страдницьку пісню. Здавалося, дівчину щось тисне, і вона хоче визволитися від тягара, тож несамовито гасає під музику, майже переломлюючись тонким станом, закидає голову назад. Було жаль її.

Після Магди співали і танцювали ще дівчата, та хлопець був впевнений, що королевою балу бути неодмінно їй. Це було видно ще й по тому, як задоволено посміхався Сильвестр, як підштовхував він ліктем дядька Мирона. Пішта сидів біля них за столом похнюпившись, не підводив голови.

— Здається, зараз оголосять, хто королева,— мало не плачучи зашепотіла Анжела.

Низька і ніби придавлена постать горбаня котилася до оркестру. Сивоголовий музикант натирав живицею смичок. В руках Сильвестр тримав великий кришталевий келих, широко посміхався, задерши вгору обличчя.

В залі зробилося душно. Пахло випарами вина й людського тіла. Жінки посилено обмахувалися хусточками, а чоловіки раз у раз витирали спітнілі обличчя. Дехто навіть піджака скинув. Тютюновий дим сизою хмарою висів під стелею, і важка люстра ледь проступала крізь нього. По килиму чалапав дядько Мирон, тулив до грудей обома руками пляшку вина, перехнябивши чорного великого носа, ніби принохувався до чогось.

З-за колони виткнулася розчервоніла Магда, почала обмикувати плаття, поправляти зачіску. Микола зрадів, що нарешті все закінчилося. Глянув на притихлу Анжелу, а потім на Янку: сиділа бліда, міцно стиснувши губи, з широко розкритими невидючими очима. Зненацька в оркестрі сивоголовий Корчі-бачі необережно торкнув високо настроєну струну, і та тривожно й тонко задзвеніла на весь припишканий зал, ніби хтось кинув з усієї сили кований листок срібла на кам'яну підлогу...

37

Терезія Іванівна кілька разів виглядала на вулицю, а чоловік все не йшов і не йшов. Довелося зняти з вогню обід, щоб страви не втратили свого смаку. Вимкнула газ і взяла до рук в'язання, та відразу й одклала його набік. Знайомо стукнула хвіртка, так міг відчинити її тільки чоловік. На подвір'я зайшов Йосип Йосипович, усміхнений і веселий, аж наче порожевілий на лиці. Сиві вуса задерикувато стовбурчилися. Терезія Іванівна помітила чоловіків настрій.

— Ти чого сяєш, наче легінь? Може, якась тонконога побачення призначила?

Йосип Йосипович відповів усмішкою на жарт дружини:

— Призначила... А чого ж! Ми ще нічого,— розпрямив він плечі і задер голову.

— Дійсно, що нічого!

— А що? — продовжував козиритися Йосип Йосипович.

— А те, що вмивайся, та будемо їсти, а то охлянеш, і тоді не те що тонконога, а навіть я не призначу тобі побачення.

— І то правда. Ліпше я триматимуся коло тебе.

Сидячи за столом, розповів дружині про причини своїх радощів.

— Підраховували на комбінаті сьогодні квартальний план. Наш цех іде з перевиконанням по всіх показниках. Розумієш, що це значить?

— Розумію,— ясно усміхнулася Терезія Іванівна, підсипаючи ополоником в чоловікову тарілку супу.— Іж...

Йосип Йосипович жив комбінатом, роботою, і дружина все те тримала у своєму серці. Якось так вийшло, що після втрати синів, власного життя у жінки не було, тож чоловікові радощі, тривоги, турботи й думки ділилися навпіл. І зараз Терезія Іванівна намагалася не пропустити жодного його слова. Все їй було цікавим і значимим.

— Є ще, стара, у нас порох у порохівницях!

Терезія Іванівна, прибравши зі столу, пішла мити тарілки на кухню. Йосип Йосипович, походивши по двору і поправивши кілька грон винограду, що могли вломитися від власної ваги, приліг на ліжкові, яке стояло під деревом. Як тільки ліг і випростав ноги, зрозумів, що втомився. Терпко відчувалися м'язи на руках і ногах, подзвонювало у скронях. Заплющив очі, маючи намір задрімати під шелест листя і глухе бамкання дизельного мотора десь на комбінаті, але щось наче штовхнуло його під бік. Не засне, ні! Невдані радощі відступили, потьмяніли. Що ж його занепокоїло?

— Терезо! — погукав він.

Дружина визирнула у вікно. Чоловік сидів на ліжкові і розтирав собі груди.

— Що ти хочеш? — запитала вона.

— Йди-но сюди, Терезо.

Вона відразу ж і вийшла до нього, витираючи на ходу руки після миття посуду. Рушник розвісила на дротині, яка була натягнута між стовпами, що підпирали виноградні лози.

— Що трапилось? — сіла на ліжко поруч з чоловіком.

— Я про Миколу. Не виходить він у мене з голови.

— І я про нього цілий день думала.

— Непокойть хлопець мене. Щоб він з отим табором не вкочив в халепу. Ходить, як по лезу ножа. Янка нічого не робить, щоб розв'язати той вузол. Розв'язати його не можна, треба рішуче рубонуть навідліг...

— Може, якось по-мирному все зробити,— і погоджуючись, і заперечуючи, похитала головою Терезія Іванівна.— Заводиться з табором, тут треба неабияку силу мати. А Микола ж як та билина, напружена вітром...

— Так-таки й билина?! Микола — хлопець міцний, і дужий, і рішучий. Останнім часом тільки трохи перевівся. На роботі це поки що не відбивається, а так...

— Нашим би, Юркові та Іванкові, це вже перевалило б за тридцять років. І дружини, і діти були б у них,— Терезія Іванівна притулила край білого фартуха до очей.

— Перестань,— гримнув на неї Йосип Йосипович.— Сказано: у жінки очі на мокрому місці.

— Я не плачу.

Він теж насупив брови і одвернувся від дружини, щоб вона не побачила його очей.

— Щось мене сьогодні тривожить,— пошморгав Йосип Йосипович носом.— Ти таки правду кажеш, що Микола як та билина, напружена вітром. Хотів перемовитися з ним після зміни, але він одразу кудись зник. Я оце почав було дрімати, а мене під бік наче хтось штовх-штовх...

— І дорогу до нас майже забув,— промовила задумливо Терезія Іванівна.

— Немає коли йому. Знаєш що, Терезо? Я зараз, мабуть, сходжу у гуртожиток і приведу Миколу сюди.

— Слухай-но, Йосипе, а що якби він перейшов до нас жити. Кімната є, хай одружується...

— Це добре було б. Я піду...

— Иди. Тільки не барися довго, бо я ж сама вдома.

— Добре.

За чверть години Йосип Йосипович уже відчиняв двері гуртожитку. Привітався з тьотею Пашею, яка дрімала в коридорі, і підійшов до кімнати, в якій мешкав Микола. Відчинив двері. За столом, біля вікна, обклавшись книжками, сидів Ілько Стегура. Він навіть не почув, що хтось зайшов до кімнати. Йосип Йосипович озирнувся довкола. Три акуратно застелених ліжка, три тумбочки, шафа і стіл. Все, охайно прибране, лежить чи стоїть на своїх місцях. Рипнули під ногами майстра дошки підлоги.

— Панько? — запитав Стегура, не обертаючись.— Тебе шойно Бабідорич питає. Він чекає у себе в кімнаті.

— Це не Панько,— сказав майстер, підходячи до столу.— Це я...

— Йосипе Йосиповичу,— скочив на ноги Стегура.— Та сідайте... Ось стілець. А я думав, Панько, бо ж Микола прийде пізно.

— Де ж він?

Стегура змішався, відвів убік очі.

— Микола?!

— А то хто ж!

— Пішов,— Ілько почував за вухом.— Сказав, що прийде пізно...

— Та ти можеш мені сказати, де він?

— Можу. Пішов на циганський бал у ресторан. Там зберуться цигани з усього міста. Обиратимуть королеву балу. І Микола з Янкою пішов. Він, здається, і не хотів іти, та Янка дуже просила. Щось на тому балу має вирішитися. Микола там. Повернеться пізно. Може, піти його зустріти після балу? Як ви думаєте, Йосипе Йосиповичу?

Майстер важко сів на табуретку. Нічого не відповів Ількові, думав. Тим часом вечір підступив до вікон. У кімнаті гуснули похмурі тіні. Стегура підійшов до вимикача і натиснув на нього. Яскраве, сліпуче світло залляло кімнату. (

38

Не встиг Микола опам'ятатися, слова промовити, як Янка вже йшла поміж столиками до оркестру. В різних кінцях залу заплескали в долоні, хтось вигукнув її ім'я. Сильвестр і дядько Мирон, набичившись, дивилися з погрозою. Горбань заговорив.

— Каже, що пізно,— пояснила Анжела.

Але в залі зашуміли, затупотіли ногами, як видно, не погоджуючись із Сильвестром, виходить, були такі, що й не боялися вайди. Тоді він, щось сказавши Корчі-бачі, відступив од оркестру. Підпер плечем колону, двома пальцями лівої руки сердито здавив чорного носа, начебто намірився відщипнути його кінчик. Поточився назад і дядько Мирон.

Янка підійшла до Корчі-бачі. На вухо щось довго говорила йому. Той, погоджуючись, хитав білою, як сніг, головою. Витяг з кишені білу хустинку, підклав під підборіддя. Вишнева скрипка посилала в зал сліпучі зайчики.

Оркестр ледь чутно заграє, наче музиканти не насмілювались порушити тишу. Янка відкинулася назад станом, і тоді музика, наче прорвавши незриму перепону, загучала на весь зал.

Струснула смолисто-чорним волоссям, ніби чорні стріли метнулися навкруг голови, і заспівала. Як заспівала... У Миколи від її голосу похололо в грудях, а щоки розчервонілися, хоч затуляй їх.

Блискала примруженими очима і кидала в зал гарячі, певне, як вогонь, і дошкульні слова, бо дехто морщився, а горбатий Сильвестр повернувся спиною, виставив до залу горб, щільно обтягнений блискучим витертим сукном і такий гострий, що об нього можна було вколотися. Зніжковіла Магда заховалася за колону. Дядько Мирон із злістю дивився на Корчі-бачі. Пішта не відривав погляду від Янки і, здавалося, не слухав, а пив її пісню.

Микола так перекладав собі циганські слова: співає вона про чорний, як ніч, отаманський гніт, про лиху сваволю і сміливий опір чистого серця, яке посилає виклик на бій, нехтуючи власним спокоєм і безпекою. І ніжність у словах бриніла, як осінній лист на вітру,— може, то жаль за кимось загиблим чи роздуми про власну долю.

Дівчина замовкла. Стояла нерухомо, дивлячись поверх голів. Зал припишк, ніби враз спорожнів. Здавалося, пісня не доспівана, кінця не вистачає в ній, і його, як видно, чекають присутні. У всіх напружені, застигли лиця. Анжела напіврозтулила губи, втупилася поглядом в оркестр. Їй на обличчя наче хтось сипнув макових зерняток. Вони густо всіяли ніс, щоки. Микола здивувався, як він не помітив ластовиння раніше, наче це було потрібно і конче необхідною справою.

Та ось Корчі-бачі знову поклав смичок на струни. Ласкаво, як весняний потічок, залунав ніжний голос. Тиха пісня, немов літепло, зігріла серця, дихнула радістю. Розповідалося про те, що ж буде після бою, по звитязі чистого серця над похмурою ніччю.

Співала для всіх, хто залюбки слухав її і хто зовсім, напевне, не хотів чути. Та найдужче лунав дівочий голос для нього, Миколи, немов із золотих, навдивовижу звучних слів викладала дівчина високий і тремтливий дзвін, щоб потім заgrimів він з усієї сили. Здавалося, світилися вгорі гарячі, як сонце, зірки. Одна, найясніша, що пломеніла в чорних очах, вабила і кликала, немов примовляла: «Ходімо звідси!»

А потім був чардаш, як срібло, дзвінкий і завзятий, як вогонь. Танець, власне, не циганський, а угорський. Зате в ньо-

го можна вкласти який хочеш зміст. Гримить оркестр, голосно тужить скрипка. Вона, мов чарівна співуня, розхлюпує по залу зримі хвилі чардашу. Задзвеніла прозора веселість, і враз заявив про себе сум, почулося далеке ридання. Але недовго жалібніло воно, натомість знову зяснила вранішнім небом легка веселість. Голубе плаття, як полум'я, підхоплене вітром, замаяло над підлогою. Вузький поміст дівчина залишила, бо тісно. Кружляла вихором, розпласталася в повітрі. Для неї в цю мить, певне, не існував у світі ніхто. Тріпотіло голубе плаття, смаглили струнки ноги, і так личила, так пасувала до розчервонілого личка, до повних уст рожева оксамитова стрічка у волоссі. Мигтіли білі черевики, і захлиналися, поспішаючи, музика...

Не знати чому, мабуть, така вже химерна й вразлива людська душа, а Миколі згадалася мати, і рідна домівка в горах, і та, ой нелегка на його віку, весна. В очах защеміло, бо згадки, як жаль і як щастя коротке, у саме серце влучають...

Мати в ту весну захворіла. Нездужалось їй здавна, а як зійшли сніги, як поховалися вони від сонця кудись у підземні печери, то зовсім злягла. Тоді якраз у полях перший жайворонок задзвенів, не бачила мати, як почав він невтомно снувати із синього шовку і щирого золота своє шитво вгорі... Інші жінки — у поле, на роботу, а мати лежить і тихо стогне. Подасть Микола води холодної їй, покладе на лоба мокрий рушник і мовчки сидить біля неї, тільки очі його промовисто блищать.

Горід почав заростати — сусідки висапали. За хатою у них троянди росли. Щоліта так пишно цвіли. Вийшов Микола в садок, глянув за хату, і гірко зробилось — жалюча кропива забур'янила землю. Пагінці троянд скніли у вологому затінку — не мали сили пробитися крізь буйне листя.

Лише один прорвав жалючі тенета і хоч скупю, зате червоно розцвів. Пелюстки покручені, їх краї ніби завихрені, а в них блискітки чистої, як дитячі зітханья, роси.

І наяву, крізь музики тонкий дзвін, почувлися материні ласкаві, як грій сонця, слова: «І нащо ото, сину, той холод, ту кригу шукати. Людині тепло потрібне...»

І голови відчутно торкнулася материна рука — шорстка, як жорна, і ніжна, як повів леготу...

Відступили згадки, і знову Микола в залі, слухає музику, дивиться на танець. Скрипка заливається, барабан глухо зітхає, труба тужить. Чардаш ущерть заповнив зал і

розхлюпується через темні вікна в тиху ніч. Як шкода, що мати не побачить своєї невістки...

Дотанцює ось вона чардаш, а він устане з-за столу, візьме її за руку і скаже всім у вічі, не боячись анітрохи ні горбатого Сильвестра, ні дебелого Мирона, що забирає її з собою назавжди, хай вони що хочуть чинять! Вона працюватиме разом з ним на заводі... Разом жити, трудитись, удвох ходити в кіно, разом снідати, а увечері перед сном пити холодне молоко... А чому саме молоко?

Задивився на неї, і урвався плин думок. Вона підняла угору руки. Рукави у зборках — ніби крила. І ось уже в залі, окрім них двох, нікого немає. Чорна завіса враз затулила оркестр, поглинула звуки. А кохана все танцює.

От-от злетить вона як пташка, і годі її тоді впіймати. Ще ніколи не була такою далекою, недосяжною. Віддалялося, тьмяніло вимріяне щастя, того й дивися, перейде воно внівець. І буде йому жаль великий без неї, бо ніхто не заступить її у житті. Тяжко думати про це, та не збудеш думок, не відмахнешся від них, від смутку, який ураз неочікувано й владно заповнив серце, затуманив очі. Захотілося крикнути: «Годі! Не треба! Я ж люблю тебе й таку!»

Іх погляди зустрілися. Знову стало видно в залі, голосно загравав оркестр. Повільнішими стають рухи її, а очі не пригасають, кличуть до себе...

От і замовкла музика, от закінчився танець. Злегка похитуючись від втоми, вона наближалася до столика.

— Навіщо? — запитав пошепки Микола.

— Так треба,— зітхнула Янка, сідаючи на стілець. На верхній губі в неї тремтіли крапельки поту.— Щоб ніхто не сказав, що я погана циганка і тільки тому залишаю табір. Тепер не скажуть, хоч би я що вчинила. А раніше могли. Бач, мовляв, вона розучилась співати й танцювати і вогню душі позбулася з отим білявцем. Це про тебе, Миколо,— жалісно посміхнулася, а в просвітлілих очах стояли сльози, готові пролитись. Це вразило і зворушило його.

Анжела притулилася щоким до сестриної руки, навіть очі матері заблищали. Зал ніяк не міг заспокоїтися. Майже одноголосно лунало її ім'я. А Сильвестр, дядько Мирон і ще дехто називали Магду. І тут втрутився Пішта. Він рішуче відсторонив дядька Мирона, нахилився до батька. Той, ніби злякавшись сина, догідливо захитав головою. Микола хотів полегшено зітхнути, але чомусь не міг. Було таке дивне почуття, як під час грози,— блискавка сліпуче осяя-

ла непорушні, мов висічені з каменю, дерева, кущі й трави, і тепер чекаєш оглушливого грому, який поверне їх до життя.

Дядько Мирон стукнув пляшкою об стіл, сердито розкоркував її, налив кришталевий келих по вінця червоним, як кров, вином. Сильвестр, похитуючись тулубом, пішов через зал. Мабуть, дуже не хотілося йому нести вино. Чим ближче, тим повільнішими ставали його кроки. Коли б не очі присутніх, то, може, Сильвестр зупинився б. Але тут уже нічого не вдієш, треба йти, затамувавши злість і ненависть, а то, чого доброго, і без нього обійдуться.

Перед Миколою виразно постала закарбована давно у пам'яті плямиста саламандра, яку вони колись зустріли з Руснаковим Іванком у сирому зворі, де шукали крижані печери. По струхлому листі, через мертве паліччя повзла чорна, неповоротка ящірка, і вогнем горіли оранжеві плями на її тілі. Він зараз навіть здригнув плечима від згадки про давнє неприємне видовище.

Рипів паркет під важкими кроками, чалапав, повз, мов чорна саламандра, Сильвестр. Ось уже він перед столом, вклонившись, простягає келих. Микола бачить його товсті, з плоскими чорними нігтями пальці, а йому здається, що то хижі пазурі. На губах у горбаня улеслива посмішка, а очі злі, як у щура. Анжела злякано поглядає на фєстру. Та встає, але тримається так, мов не до неї прийшли, не їй вклоняються.

Перехилившись через стіл, Сильвестр обома руками суне келих перед собою, розхлюпоючи на білу скатертину червоне вино. І тоді Янка нарешті бере його, стискує різьблений кришталь смаглявими долонями. Сильвестр відступає назад, облизуючи язиком губи і кліпаючи очима. Дівчина якось болісно посміхається. Миколі збоку видно: рішучість темними вітрилами зметнулася в її очах і враз згасла. Опустила келих. Коли б то він знав, яка боротьба точиться в її серці, яким палючим вогнем спалахнули очі, прикриті на мить тремтливими повіками. Ворухнулися пошерхлі губи. Щось сказала? Ні, мовчить. Келих стиснула з усієї сили. Пальці немов вп'ялися в блискучий кришталь, аж під нігтями побіліло. Миколине серце тривожно вистукує. Душно стало. Сильвестр чомусь зіщулився, і зал мовчить. Зараз би йому, Миколі, стати поруч неї і рішуче сказати вже обмірковані слова. І він їх скаже. Скаже — і все.

— Дз-з-зінь!— зненацька брязнув кришталь об паркет і розлетівся на друзки. Блискучі уламки захитались на жовтій вичовганій підлозі, зачервоніло на паркеті вино, як пролита кров. Миколі здалося, що розбила Янка не келих, піднесений Сильвестром, а давній тягар, що гнітив їй душу, пожбурила геть на підлогу всі оті темнотою освячені табірні звичаї, які забрали в неї батька й калічили їй життя. І той брязкіт скла співчутливо відлунився в серцях циган.

Стояла — пряма, чиста, непокірна, руки були зігнуті в ліктях, а очі начебто побільшали, і велика воля пломеніла в зіницях. Микола враз став поруч, готовий на все заради Янки, заради їх спільного щастя.

1961—1962 рр.

У СЕРЦЯ
СВОЯ
ПАМ'ЯТЬ

Роман

Частина перша

1

В одному з портів похмурого Північного моря на порожньому рейді сніжно-білий лайнер «Україна» зустріли два присадкуваті курні буксири, які, присідаючи на корму, розганяли швидкість. Здавалося, хвиля от-от поглине їх. Вони приліпилися тросами до високих бортів теплохода й попхали його, потягли в бухту, сердито чмихаючи клубками пари, ніби коні на морозі. Туристи вже розпалювали в собі жадобу нових вражень, очікували цікавих зустрічей, до яких звикли в подорожі навколо Європи, що почалася в Ленінграді. Та чи то не було дозволу сходити на берег (може, «Україна» прийшла поза розкладом?), чи щось інше, непередбачене трапилось, але сходнів на пірс не перекидали; ніхто не зійшов з корабля, і з порту не навідала радянських туристів жодна людина. Не видно було вимучено-чемних, доскіпливих митників і галасливих, настирливих представників туристських компаній, до яких уже звикли в інших портах і які, по правді сказати, сприкрилися всім. По радіо оголосили, що місто прийме мандрівників лише завтра вранці, зараз же у голубому залі демонструватиметься художній кінофільм «Падіння Берліна», а в ресторані відбудеться великий бал, де розігруватимуться танцювальні призи.

Туристи, зібравшись на палубах, роздивлялись чужинське місто, яке так негостинно приймало їх. Воно видавалося непривітним, хмурим і, либонь, дихало холодом, хоча повітря мліло од серпневої спеки. Оддалік, за межами порту, тісно громадилися сіро-кам'яні будівлі, налізали одна на одну. Безрадісні якісь, вузькі й високі вікна підсліпувато блимали на білий корабель, наче сіре, облізле од старості вороння придивлялося заздрісно до білого красеня лебедя. Складалося враження, що вікна ті ніколи не відчинялися, що в будинках і у всьому місті давно вже ніхто не живе. На противагу цим думкам, з-за кам'яних будівель приглушено долинав невгавний шум величезного

скупчення людей і машин,— там вирувало в шаленому темпі мільйонне місто.

На бетонному пірсі чорніли калюжі чи то води, чи то розлитого мазуту, в яких відбивався корабель. Сонце ще не зайшло, але й не світило, бо його затуляла синьо-чорна важка хмара, рвані краї якої іскрилися, горіли, ніби за хмарою клекотіла пожежа. Це ще дужче підсилювало враження якоїсь похмурості й безнадії. Місто ніби навмисне затулилося од заходу непроникним щитом, щоб сонце не розвіювало мовчазну понурість і, боронь боже, не зблиснуло в якомусь із вікон веселим промінчиком. Коли б трапалося таке, батьки міста, очевидно, сприйняли б це як облудне святотатство, як наругу над усталеним порядком. Всесильному сонцю надавалася скромна можливість обрамляти хмару-щит світляною торочкою.

Осугувата вода в бухті розмірено й важко хиталася, вона була чорна й густа. Серед райдужних плям плавала, біліючи черевом догори, мертва риба. Повітря дрижало від різкого, ніби чергання металу об метал, чайного крику. Гострокрилі чайки падали, мов підстрелені, на воду й миттю злітали вгору, стріпуючи крильми і затискаючи в дзьобах рибу. Птахи одразу ж викидали здобич у море: риба наскрізь просочилася, просмерділа нафтою. Чайки жалібно кигикали, кружляючи над теплоходом, випроцуючи у людей смачнішу поживу. Задушно пахло нагрітим мазутом, звідкілясь хвилями котилися запахи ацетону, які паморочили голову й тьмянили зір.

«Чайки вмирають у гавані» — згадалася її назва колись баченого фільму. І враз щемко заболіло серце за Києвом, домівкою, друзями, голоси яких, либонь, було чути аж тут, у чужому порту...

Додому б, до-до-му!..

Зійшла оце б, здається, на берег, сіла на літак і полетіла до своїх. Саму себе запитувала: невже б відмовилася подорожувати далі, адже попереду ще й Франція, Італія, Греція, Дарданелли й Босфор?.. Тонко й далеко муляла якась думка чи спогад, вловлювалася ледь-ледь, як ото казкова принцеса відчувала через кільканадцять найм'якіших пуховиків маленьку тверду горошину. Про що ця думка, поки ще невдогад, але вона живе, тривожить... Треба дошукатись її. І вона дошукувалася, розглядаючи місто...

Біля залізної прозористої брами по вулиці поважно походжав товстий поліцай у чорній формі з білим дубцем у руці, яким він не перестаючи грався, певно, радий, що

видали гарну забавку, та ще й добрі гроші платять, щоб не випускав її з рук. Лакований козирок його кашкета, широкий пасок на мундирі, черевики часом зблискували, наче були теж змащені мазутом. Поліцай демонстрував цілковиту байдужість до теплохода, вдавав, що його не цікавлять пасажири, які юрмилися на палубах, і тому частіше, ніж потрібно, повертався спиною до пірса. Заклавши руки назад, він крутив дубцем і здавався хвостатим, як мавпа.

Туристи бачили, як до поліцая підійшло четверо людей,— десь вони зненацька виринули з кам'яної ущелини. Попереду виступав високий худий чоловік із рудою головою, за ним йшла середня на зріст міцна жінка, одягнена у зелене вбрання. Двоє рудоволосих дівчаток років семи-восьми у ясных блакитних платтячках тулилися до батька. Родина... Ія звернула увагу на високу корону чорних кіс на голові жінки. У Західній Європі, здається, таких зачісок не носять. Чоловік щось довго доводив поліцаєві, а той, як видно, не погоджувався,— все грався своїм дубцем. Жінка втупила невідривний погляд у теплохід, припала лицем до залізних штаб огорожі, вчепилася в них руками, наче їй мали одривати од них.

Чоловік у брунатному костюмі підійшов до дружини. Погладжуючи рукою її плече, щось пояснював і нахилив до неї червонясту голову. Знову вернувся до поліцає, цього разу залишивши дівчаток коло матері. Вона щось стала розповідати їм, показуючи рукою на теплохід. Рухи дубця ставали все млявішими і зменшувалися кола обертів, аж доки поліцай не затиснув гуманне знаряддя примусу під пахвою, вивільнивши обидві руки. Чоловік передав охоронцеві порядку якісь папірці, очевидно, гроші. Той одразу повернувся спиною до родини, втратив до неї будь-який інтерес. Жінка вибігла на пірс, чоловік із дівчатками поспішав за нею.

Четверо (з верхньої палуби постаті здавалися маленькими, несправжніми) пройшли понад бортом лайнера з кінця в кінець. Жінка задирала голову до палуб, намагаючись роздивитися людей, але де там,— висота теплохода сягала кількаповерхового будинку. Туристам обличчя жінки видавалося жовтою плямою, на якій розрізнялися лише очі й рот. Біля назви лайнера жінка надовго пристояла, назва була виписана українськими й латинськими літерами.

Місто й далі гнітила чорно-синя хмара, довкола стало ще безпросвітніше, сумніше, ніж було досі. Четверо малень-

ких людей походжало по пірсу. Чоловік нарешті зупинився, притримав коло себе дівчаток — біля корми схилилися одна до одної три червонястих голови, а жінка так само невтомно човникувала понад бортом.

Жалібно, різко кигикали чайки, лякаючись ночі, що неблаганно надходила, шугали до води й злітали вгору без здохичі. Будинки злилися в суцільне сіре місиво — то були вже не житла людей, а якісь звалища каміння, жахні руїни. Жінка звела догори бліду пляму обличчя, простягла руки...

Зненацька над містом вибухнула воднева бомба світлової реклами. Вогонь подерся по стінах, розлився по дахах, він стрибав, наче поранений звір, крутився, пирхав іскрами, розсипався, вмирав і знову засвічувався, в сто крат яскравіший. Сині, зелені, червоні, білі, жовті (не було тільки чорного світла!) лінії, стріли, кола, кулі, літери, колеса, пляшки, жіночі постаті, силуети машин і кораблів творили несамовитий відьомський шабаш. Товста чорна постать поліцая, оторочена світлом реклами, хижо різьбилася навпроти брами. Жінка на пірсі, либонь, злякалася світлового виверження, бо наблизилась до борту, шукала біля нього захистку. З надією поглядала на трап, плекала, вочевидь, мрію, що його от-от спустять для неї. Сумне то було видовище — чотири самотні постаті на вузькій смузі бетонного пірса, залитого чи то водою, чи мазутом, електрична пожежа у місті й чорна хмара над ним, яка могла щохвилини пролитися зливою.

Раптом до верхньої палуби забринів тужною струною глибокий жіночий голос.

— З Луганська є хто-о-о?! — крикнула жінка з надривом, майже з плачем.

Сквапно йшла понад бортом, вступаючи в чорні калюжі, далеко розбризкуючи лапаті краплі густої рідини. Не одвертаючи голови от теплохода, вона кричала:

— З Луганська є хтось? З Луганська є? З Луганська?..

Так могла кричати лише людина, серце якої геть зотліло від туги, суму й болю. Дівчатка підбігли до матері. Обійнявши за коліна, зупинили її, притулилися рудим волоссячком до маминого стану. Реклама обливала усіх трьох кольористим світлом. Мати поклала долоні на дитячі плечі, обійняла дівчаток. Чоловік стояв, понуривши голову.

— З Луганська! — жінка затулила долонями обличчя, а за плечима в неї сатаніло мордоване людське світло. — З Луганська я!.. Тетяна Короленкова!

Матрос із каштановою шкіперською борідкою вихилився крізь ілюмінатор, крикнув тремтливим баском:

— З Луганська немає нікого!

За це туристи були вдячні йому, бо важко було дивитися на людське терзання.

Ія, пойнята чужою тугою й чужим сумом, ніби вдарена ними, несподівано відчула-вловила ту горошину-думку, яка муляла їй і казковій принцесі. Ця думка була зараз зовсім недоречна, але чомусь опанувала жінку, відволікла увагу від того, що діялось на пірсі. У Мирівській книгозбірні десятки років незрушно лежать праці етнографа й поета Михайла Йосиповича Яцкулича, товариша й споборника Франка. Михайло Йосипович зібрав рідкісні зразки народної творчості, записав звичаї та обряди, склав власний словничок. Опис його праць збурило і схвилювало Ію. Ще тоді дала собі слово, що неодмінно долучиться до Яцкуличевого джерела, хай воно не копичить силу, а рине межі людей...

Зсутулені, наче стали менші, четверо людей поволеньки пішли пірсом, прямуючи до брами, за якою стояв поліцай. Понура, низько опустивши голову, йшов чоловік, підтримував під руку дружину, яка пленталася, ледь переставляючи ноги. Дівчатка, побравшись за руки, замикали процесію. Вони ще не розуміли матеріної туги, маленькі серця не квиліли болем за її рідним краєм.

Того вечора у голубому залі, де показували помпезний кінофільм «Падіння Берліна», зібралось зовсім мало людей. Бал у ресторані і танці на приз вийшли не дуже гучні. Стишені, задумливі туристи мовчки ходили по палубах, подовгу задивлялися на нескінченні танці реклами, прислухалися до невгавного шуму на вулицях міста. Довга розмова не зав'язувалася. Слова здавалися порожніми, в них важко було вкласти потрібний зміст, передати почуття, які воділи людьми. Кожен відчував себе скуто, ніяково, ніби дотикнувся чужої таємниці, підгледів ненароком те, чого не можна бачити сторонньому оку,— як зачаття чи народження людини. Ія намагалася заглибитися в історію тих зажурених людей. Туристи, розмову яких вона чула, сходилися на тому, що під час війни українку вивезли на німецьку каторгу і там вона зазізналася з рудим голландцем, вийшла за нього заміж, а тепер ніяк не може втолити пекучу тугу за батьківщиною, хоча в неї, як видно, люблячий чоловік і гарненькі діти. Те, що говорили туристи, знаходилося на поверхні, тут не вимагалось ніяких догадок. Ма-

буть, це було найближче до правди; всієї ж правди ніхто з туристів того дня не дізнався.

— Чи нормальна та жінка? — почувла Ія чийсь сухуватий голос.

Ніхто не відповів скептикові. Туристи стояли в тіні від шлюпки.

— Іхала б додому, — сказав згодом інший.

— А чоловік? — запитав жіночий голос.

— І його б узяла з собою...

— Чи кине він рідну землю?

— А чого ж, — просторікував скептик. — У них не так, як у слов'ян. Голландці менше прив'язані до рідного краю! На заході по-простому — жити там, де більше платять.

— Хто знає...

— Сама хай їде, коли терпець урвався, — це докинув якийсь молодик, голос його тонко задзвенів.

— Діти ж, — знову та сама жінка — Діти... Їх од серця не одірвеш! Не поділиш із чоловіком: оце твоє, а це моє!..

Ія, думаючи про своє життя, задивилася в минуле, уява створювала картини одну разючішу від іншої. Згадки були настоянні на гіркоті, проте не видавалися такими безнадійними й понурими, як у Тетяни Короленкової.

Туга за близькими й рідними, з якими давно не бачився, не чув їхнього голосу і не знати, чи зустрінешся колись, схожа і так само пекуча й невтолима, як і туга за батьківщиною, за рідним краєм, з яким на довгі роки, а може й на життя, опинився у гіркій розлуці. І хтозна, чи дужча вона за Іїну тугу за Павлом!..

Наступного дня гід пояснив цікавим, і їй в тому числі, що родина — високий рудий чоловік і чорнокоса міцна жінка, а з ними двоє дівчаток з червонястим палахким волоссям — живе за десятки кілометрів од моря, і в портове місто вони наїжджають, як приходять туди радянські кораблі. А це не так часто трапляється.

2

Минувши жовті високі скелі Босфору, «Україна» нарешті опинилася на просторах рідного Чорного моря. Ія відчувла себе так, ніби вже приїхала додому. Подорож втомила й приголомшила її. Мабуть, тільки згодом розбереться вона в тому, що бачила й почувла там, із чим зіткнулася в заморських краях. Поки що в пам'яті й душі закарбувалася якась безладна мішанина кольорів, звуків, форм, музики,

співу, виднокраїв, палаців, людей. Головною музичною темою супроводу цих видовищ проходив тужний, як земне зітхання, жіночий зойк: «З Луганська я... З Луганська!»

Замість того щоб іти точно на північ, до Одеси, лайнер несподівано повернув на північний схід. Виявилось, що у північно-західній частині Чорного моря вже кілька днів лютує шторм великої сили, й «Україна» взяла напрям на Сочі. Там туристи зійдуть на берег і далі добиратимуться додому залізницею чи повітрям, як кому заманеться.

Поїзд, в один із вагонів якого Ія сіла у Сочі, здавалось, дихав морем, розпромінював довкруги солоне, пахке повітря. Скло у вікнах мінилося зелено-синіми кольорами, наче втишена морська гладінь; пузирилися од вітру білі фіранки, ніби спіювалися сердито гребені хвиль; на дахах вагонів осідав, либонь, не тонкий порошок, зв'язаний зі степу, а підсихала на сонці морська сіль, заволочена летким мулом.

Зустріч із Тетяною Короленковою заронила в грудях жінки пекучу жарину горісті. Ія відчула чужий жаль, вловила чужу тугу, які обпекли серце, може, не згірш, ніж коли б то був свій біль, власне горе. А свій біль, своє горе теж не давали спокою.

Довгасті сіро-сині очі жінки дивилися спокійно, але навколо зіниць блищав смуток, як роса на листі. Збоку очі просвічували ясенцем прохолоди, а всупір, прямо в них глибіла блакитна течія задуми.

Повз вікна мигтіли телеграфні стовпи, посновані дротами, так само швидко минали години за годинами, пройняті згадками й думками. Важко було прочитати слова тривоги у книзі, яка горталася перед Ією, але вона їх, ті слова тривоги, знаходила... Тепер жалкувала, що не дала Андрієві Даниловичу телеграму. А можна було це зробити в одному з італійських портів. Захист докторської дисертації відбувається раз на віку, він стає ніби перевалом, здолавши який, людина стає причетною до касти безсмертних і має право глянути на себе мовби збоку, сторонніми очима. Академік Чирко, наприклад, висловлюється про себе тільки в третій особі: «Академік не бачить причин, щоб підтримати...», «Академік усе добре розуміє...», «Ви гадаєте, академік позбавлений почуття гумору?..»

Академік, академік, академік...

Ія схиляється перед знаннями Андрія Даниловича Людянського. Він пам'ятає силу-силенну фактів, слів, імен, дат, навіть дивно стає, як усе те втримує його мозок. Хоча...

Хоча (вона про це іноді думає) Андрій Данилович схожий на того професора-літератора, який, на зауваження про слабкість його методу аналізувати й узагальнювати, багатозначно підіймає вгору палець і каже: «А факти! Ні, ви мені скажіть: у кого з учених багатший фактаж?» Ія при цих словах уявляє стару повітку на подвір'ї Тодося Андрійовича, Павлового батька (по приїзді вона його неодмінно навідає), в яку споконвіку складали всілякий дріб'язок і непотріб. У темних кутках лежали старі поламані весла, розсохлі колеса без шин, якесь заліззяччя, полоззя від саней, хоча на подвір'ї уже понад тридцять років не чулося кінського іржання. Усе складено гамузом і щедро притрушено пилом. Для Тодося Андрійовича воно тільки пам'ять, а користі ніякої...

Станція Морська. О-о-о, виходить, знову море. На узгір'ї — хата під очеретом, дивиться, не кліпаючи, одним оком-вікном на поїзд. Примерхлі од спеки, наче втомлені, дерева поникли листям, а внизу, у виярку, біліє вода, стелиться за виднокрай, зливаючись з небом. Це — Азов. Азовське море. Курортники його зустрічають ніби знайомого, з яким бачишся по кілька разів на день, без тої терпкої радості, що її спричиняє розлука. Та це й зрозуміло, адже вчора вони не тільки бачилися, а й розмовляли за панібрата з його величністю Чорним морем, а хіба його зрівняєш з оцим мілким озерцем, де й вода не синя, а якась біла, від піску чи глини.

Простір крають човни, пахнуть сивим димом, залишаючи на воді кучеряві смушки. Тут і там стирчать, позабивані у дно, палі. На них під водою розіп'яті рибальські мережі.

Їїні думки далекі від того, що споглядають очі. Скучила за інститутом, скучила за всіма: за Оксаною, Аллою Гнатівною, Євгеном Петровичем і, звичайно, за Людяньським. Здається, коли подорожувала, їй не вистачало наполегливого, ненастирливого упадання Андрія Даниловича...

На станції Марцево всі кинулися купувати рибу. Про Марцево говорили ще від Ростова і з нетерпінням ждали його. Чоловічий низький голос захлинався від захоплення:

— Ідіть швидше... Тараня — як долоня... Не ваша, а моя долоня... Ось гляньте, світиться. І жирна. От тобі й біла вода, от тобі й Азов! І недорого просить тітка...

Очевидно, ті, до кого звертався любитель тарані, відразу побігли з вагона, а він замуликав вірша:

Тараня світиться навпроти сонця —
Чумацька, справжня! Хліб — як золотий,

Насичений вітрами степовими
І крайній смаглявою рукою
Мисливця, риболова, косаря!¹

Ія висунулась у вікно й побачила жінку, тісно отовплену чоловіками. Посеред смугастих піжам, синіх спортивних костюмів сніжно біліла її хустка. Направо й наліво роздавала вона суху, як тріски, тараню, брала гроші й похапцем, недбало ховала їх під фартух,— здавалося, що жінка хоче чимшвидше роздати рибу, наділити нею кожного, а гроші — то вже бере між іншим, бо незручно віддавати людям затак, ще образяться. Ія й собі швиденько вийшла і купила п'ятірку тараньок: сама поласує і Оксану та Євгена Петровича пригостить.

Поїзд рушив. Пасажири кинулися до вагонів. Хтось останнім чіплявся за поручні, йому допомагало багато рук. Кругловида жінка зосталася одна. Недбало кинувши під ноги мішок і втративши будь-який інтерес до поїзда, заходилася рахувати гроші. Слинючи пальці, священнодіяла, ворущачи губами.

По вагону поливли медовиті пахощі справжньої тарані.
— Пивка б тепера! — протяжно промовив хтось і го-
лосно чмокнув губами.

— У Ясинуватій нап'ємося! — заспокоїв його інший.

Дорога завжди навіває думки про минуле, ніби поїзд проїжджає не станції, а роки, які уже колись прожив. Ніде так багато не згадується, як під стукіт вагонних коліс. Але так само, як із вікна вагона видно лише перони й будинки вокзалів, так і спогадам не дано досягнути все те, що діялося колись, побачити його таким, яким воно було.

Почалася донецька земля. Заводи, надшахтні копри, терикони з димуючими вершинами. Туди, у дим, на гору, повзли по ливах вагонетки з породою і на гребені перекидалися. Якби Ія полетіла літаком, як намірялася перше, то не побачила б усіх принад Донецького краю. Хай Донбас і закурений, як ливар'ник, і притрушений вугільним пилом, як шахтар, але він чарівний своїм неспокоєм, рухом, палахкотінням вогнів, двигтінням машин.

Поїзд, вихитуючись на стрілках, мов бігун на поворотному колі стадіону, прогуркотів повз цехи величезного металургійного заводу. Порскали вогнем конічні печі, брязкотіли по рейках маленькі паровозики, крізь запітнілі вікна виднілися в цехах якісь машини з нестримними ма-

¹ Вірш М. Рильського.

ховиками. Біля паркана, поруч із залізницею, чорніли закурені стіни невисокої будівлі — чи то кузні, чи старого цеху. Вузькі шибки під дахом ще з днів війни були навхрест заклеєні паперовими стьожками.

Знову стелився степ, Ія дивилась у вікно, а з-перед очей не знакали перекреслені хрестами шибки війни...

Поїзд, притишуючи хід, загуркотів на стиках рейок. Зупинилися обіч високого перону, на якому стояло безліч різноколірних яток, і в кожній щось продавалося. Сонце відбивалося від блискучих рейок, від скляних стін.

— Брат-ці! Он у тій ятці пиво,— почувся голос любителя тарані.— За мною, вперед!

І гурт чоловіків затупотів пероном. Попереду біг, вимахуючи термосом, очевидно, любитель тарані, присадкуватий, уже в літах чолов'яга, з буйним русявим чубом. На бігу у нього злетів тапочок, він, пагнувшись, підхопив його і, вже не надіваючи, а затиснувши у руці, побіг босий надганяти гурт.

Ія полежено зітхнула, коли поїзд, нарешті, знову рушив. Щось їй стискало серце, не давало спокою, і все пливли перед очима заклеєні навхрест вікна. Мелькали ятки, людські обличчя, наче на уповільнених кадрах кіно. Ось і ятка із пивом. Крізь скляні стіни видно товсту продавщицю. Одинокий покупець сховав пів-обличчя у кұхлі з пивом.

Людина, яка стояла біля ятки, одягнена у сірий занешений костюм, піджак щільно облягає округлі плечі, ліве плече вище правого. Чоловік відхилив од обличчя кухля (тепер уже стояв боком до вагона). Її здалося, що пізнає його. Дуже вже знайомі були і нахил голови, і округлі жіночі плечі, і пухка вилиця. А він, відчувши, що на нього дивляться, раптом по-конячому сіпнув угору головою, але до вагона не обернувся. Поставив кухоль. На щоках білили вуса піни.

— Мазур! — скрикнула Ія.— Зупиніть! — сіпнула за вікно.— Зу-пи-ніть!!!

Біля ятки вже не було нікого. Продавщиця, висунувшись крізь вікно, забирала знадвору кухлі. Згорнула в один із них залишки тарані, опустила скло.

В коридор висипали пасажири. Та Ія довго не могла промовити ані слова. Люди низували плечима, презиралися, нічого не розуміючи. Дивна якась жінка. Цілу дорогу мовчала, стоячи біля вікна, і раптом крик! Хтось приніс води.

— Він! — Очі її були розгайновані жахом.
— Де? Хто такий? — питав любитель тарані.
— Я сяду,— сказала вона.

Ію завели в купе й посадовили. Ніхто нічого не розумів.
— У поїзді є міліцейська бригада,— сказав любитель тарані, коли Ія розповіла, кого вона побачила.— Треба покликати, раз таке діло... Я сходжу. Це в сусідньому вагоні...

— А хіба це справа міліції? — засумнівався хтось...

Поїзд нарощував швидкість.

Сон тієї ночі довго не приходив до Ії. Перед очима знову пропливали навхрест заклеєні вікна й паморочили голову. То вже були не стьожки паперу, а хрести на якомусь мовчазному, серед лісу, кладовищі в тіні високих дерев. Поміж свіжих могильних горбиків походжав одягнений у кучий німецький френч Роман Мазур і автоматними чергами прострочував хрести, не минаючи жодного. Наближався до того горбика, за яким, зіщулившись, ховалась Ія. Автомат торохнув сухо, на землю посипалися тріски, забіліли сніжно, ніби хрести були зроблені з паперу...

Ія прокинулась. Вікна ледь-ледь синіли далеким, як спогад, світанням. Пасажири в купе ще спали. Жінкою опанували згадки, не дозволили більше заплющити очей...

3

Дзвінок у коридорі озвався коротко й делікатно, немов перепрошуючи, три рази. В інституті Ія з Андрієм Даниловичем ще не бачилась, але хтось його вже повідомив про її приїзд.

Вручивши з поклоном квіти, загорнені в целофан, Людянський зупинився причепуритись перед дзеркалом і перевести подих після крутих сходів. Обсмикав поли гарно пошитого, як на його статуру, коричневого костюма, ретельно розчесав рідке волосся. Глянувши крізь розчинені двері, що робить Ія, швидким, завченим рухом пальців ніби пройшовся по клавішах друкарської машинки, промасирував шкіру під очима й набряклі повіки. Сухувате й темне, мов образ з старої ікони, лице його відтіняла білина сорочки й виказувала, що давно вже минулася і друга, й третя молодість. Жаль ковзнув по враз замлілому серцю сірою холодною хвилею, жаль, який здавався Людянському схожим на прозору нитку диму, що струменить у великій

морози з комина, прямовисно здіймаючись у небо й тану-чи. Звиклий до аналізу, він розклав свої почуття на складові частини. Синє пругке небо здавалося Людянському схожим на світ його юності, а дим, що зникав безслідно, мав щось спільне з роками, які мчали неспинно.

«Сорок п'ять колон із ліванських кедрів тримали колись склепіння залу зібрань і торжеств царя Соломона,— чомусь згадав Андрій Данилович.— Ага, ось чому. Сорок п'ять колон це — сорок п'ять років...»

Намагався уявити величезний зал, заставлений рожевими стовбурами дерев. Кедрі уявлялися нестругані, у шерехатих напливах кори. Склепіння малювалося скісне, похиле. Там, де уявою поставив себе, колони були низькі, окоренкуваті, а оддалік — високі й стрункі, як щогли вітрильного корабля,— то перед мисленим поглядом поставали роки дитинства і юності, які, либонь, колись тривали безконечно, неохоче поступаючись один одному. Теперішні роки зовсім інші, вони нічим не схожі на минулі — короткі, неспинні. Завжди давні роки здаються довшими, ніж ті, у які живеш зараз.

Ія, не поспішаючи, взяла із серванта вазу, нащось глянула крізь неї на вікно, за яким скипав бузковими тінями серпневий вечір, і вже потім налила води, вслухаючись у її дзюркіт. Розгорнула целофан. Жоржини пахли осіцню й холодом. На пружних, закучерявлених по краях пелюстках здригалися, ніби замерзаючи й меншаючи від того, сизі краплини води.

Наблизила одну із жоржин до себе. На краплині блищав і мінився трикутник-світлинка (за спиною вікно, об шибки якого б'ються вечірні проблиски світла). Немовби на екрані побачила себе, а за своїм плечем — піщану безлюдну дорогу, що вела у світ юності й молодості. І на шляху-дорозі ніби завихорила з-над землі кура, збита копитами ошалілих коней, які годні долати відстань і час. Може, це ті коні, що їх малював Янушевський, а може, ті, що побачила їх, вперше ступивши на заставу!.. Захитався зеленню, війнувся білим, червоним і жовтим кольорами материн палісад, де завсіди восени буйнувало жоржинове море і, коли розчинити вікно, вихлюпувало прибоем на підвіконня, червонячи білу фарбу луток, спливаючи смугами по підсинених стінах. Сама ж і погасила спалах пам'яті, дмухнула на нього, мов на благоденський вогник, бо не хотілося пов'язувати домівку, матір і «жоржини сумні» з зальотами Людянського.

І дивно, думки обох оберталися навколо однієї осі, немов Ія й Андрій Данилович кружляли на каруселі. Він хотів стримати її оберти, а Ія, навпаки, прагла руху нестримного й паморочного, як падіння в безодню. Чорним краєм на світлому крузі залягали думки про минуле.

— Ще раз од душі вітаю вас, Соломіє Іванівно,— схилив над її рукою голову Андрій Данилович. На потилиці в нього напружилися дві поздовжні жили з жолобком-западиною поміж ними. Вони брали початок десь під волоссям і ховалися за емалево-білим коміром нейлонової сорочки.— Ви чомусь сумна, наче Агар.

Людянський не вимовляв «р» і тому намагався вживати менше слів, в яких був цей звук, але коли хвилювався, то забував про це. Ія нетерпляче, але м'яко потягла руку до себе, визволяючи її з цупких пальців Андрія Даниловича. Схилене тім'я з поріділим волоссям було схоже на живіт квочки, яка обчухрала сама собі пір'я. Ія одвернула голову.

— Агар, яка похована під чорним каменем Кааба, святині віри? — осміхнулася Ія.— Допоможіть мені, Андрію Даниловичу, накрити стіл. Зараз гості придуть...

— Гості? — підвів на неї обважнілий погляд і випустив руку. Як кожна самолюбива людина, був украй уважний до себе й навколишнього оточення. Одразу спостеріг незвичайний настрій хазяйки. Хотів довідатися, що з нею трапилося, але натомість запитав: — Хто ж має бути?

— Обіцяли прийти Оксана Сокіл, а також Алла Гнатівна з чоловіком та Євген Петрович з дружиною. Усі наші, институтські...

— Я сподівався, Соломіє Іванівно, що цей вечір-р ми пр-р-роведемо р-разом,— не приховуючи розчарування, промовив Андрій Данилович. У реченні набралось стільки «р», що його язик заскакав по них, ніби по щаблях. І знову його шпигонула думка, що з нею негаразд.— І навіщо було запрошувати Сокіл?..

— Це мої друзі,— спокійно і ніби дуже стомлено промовила вона. Андрій Данилович, розширюючи очі, дивився на неї, ніби вперше бачив, а Ія не зважала на його погляди.

Рівний точений носик, укритий морською смагою, споклииво червоні й ніжні губи, укладене валиком волосся, яке додавало зросту, похилі, тонкого малюнка плечі, огорнені барвистим, зелене з жовтим, шовком сукні... І навіть рожевий шрам, що перекреслював скроню від брови до

волосся, личив їй. Людянський відчув такий дужий і нестримний потяг до цієї гарної якоюсь чистою і пломінкою вродою жінки, ніби йому було не сорок п'ять років, а наполовину менше.

— Ще жоден вечір не минув без Сокіл,— сказав крізь зуби і голосно зітхнув. Зрозумівши, що непристойно зітхати у присутності жінки, заговорив: — Колюча вона... І Євген Петрович ніколи ні з ким не погоджується...

— Я не люблю самотності,— вона припросила Людянського сідати й сама сіла напроти нього.— Розкажіть, будь ласка, як пройшов захист дисертації? Шкодує, що я не була присутня. Тепер ви, Андрію Даниловичу, доктор наук... Звучить і грізно, й солідно.

— Так, я доктор наук! — він міцно стулив губи, вирівнюючи їх у поперечну вузьку смужку, й на кінчику сухого носа забіліла западинка.— Серед нас докторів небагато. Це вам не література, де кандидати легко стають докторами. У нас усе складніше... Он Чирко колись захистив тільки з другого заходу, і то йому врахували те, що в час війни він був комендант Кенігсберга. Його тягнули майже за вуха. Та ви самі знаєте... А мій захист пройшов блискуче... Потім відбувся вечір у «Динамо». Вас, тільки вас, Соломіє Іванівно, не вистачало. Якби поруч сиділи ви, то мені нічого більше й не треба було б...

— У нас усе складніше,— розтягуючи слова, промовила Ія, здавалося, не вдумуючись у їх зміст. І невідомо було, чула вона розповідь Андрія Даниловича чи його слова проминули її вуха.— Дуже все складно...

— Соломіє Іванівно,— полагіднів обличчям Людянський.— Здається, ви чимось стурбовані. Скажіть, що вас непокоїть? Розкажіть, нарешті, як вам їздилося по Європі?

Вона на мить приплющила очі, ніби рятуючись од яскравого світла, хоча в кімнаті западав присмерк, хитнула головою.

— Минуле згадалося. Давне як світ. Про Європу я колись розповім, пізніше...

— Про нього думали,— повів очима на портрет лейтенанта-прикордонника Людянський.

— І про нього.

— Скільки років минуло, а ви ніяк не забудете. Хоча...— сіпнув плечем.— Це вже така людська звичка, поєднувати минуле з теперішнім і майбутнім, а потім і сам не знаєш, що було, а про що тільки думав.

— Хіба можна забути? І чи треба забувати?

— Треба! — наголосив на слові Андрій Данилович. — Для мене минуле є минуле, — як каже французький письменник дю Гар, — кожен прожитий день падає в чорну яму. Мої очі завжди були спрямовані в майбутнє... Розкажіть краще, як вам іздалося? Якби не захист дисертації, поїхали б разом.

Ія, поклавши руки долонями на стіл, роздивлялася пальці, кожен зокрема. Перевела погляд на вікно, і їй здалося, що рами раптом звузилися, а шибки стали маленькими й тьмяними, і кожна з них була, як у дні війни, навхрест заклеєна стьожками білого паперу. Чієсь одутлувате обличчя притулилося до скла. Метнулися, ніби стрибнули вбік, злякані очі.

«Він! Він! Мазур!»

— Соломіє Іванівно, — покликав її десь здалеку Людяньський. Та тут задзвонили біля вхідних дверей, і вона, ввімкнувши в кімнаті світло, пішла одчиняти. Андрій Данилович залишився сидіти за столом, прислухаючись до гамору у коридорі. Тонким високим голосом («Мов по склу скреготить»), — думав Людяньський) вигукувала вітання Сокіл, бубонів скоромовкою Євген Петрович, як завжди щедрий на слова і рівний у настрої. Чітко карбуючи звуки, щось казала Алла Гнатівна.

Друзі прийшли усі разом. Потеплілими очима дивилася Ія на милих їй серцю людей. Їм можна буде відкрити душу, поділитися тим, що гнітило. Гостроноса Оксана Сокіл принесла торт, Євген Петрович пляшку шампанського.

— Іечко, ти наче та головешечка, — сміявся Євген Петрович, показуючи великі рівні зуби. — От-от задимуєш. Зараз, мабуть, приголомшиш нас своїми враженнями від мандрів по Європі...

Євгенова дружина, пишнотіла, окуляриста Леся, потисла спітнілою долонею Іїну руку й відступила набік. На противагу чоловікові, вона була не з балакучих. Оксана й Алла Гнатівна цмокнули подругу у щоки, одна з одного боку, друга — з іншого, перша — дзвінко й радісно, м'яко торкнувшись вилиці холодним кінчиком носа, друга — діловито й серйозно, наче виконуючи чієсь доручення. Алла Гнатівна не випускала з рук блокнота, куди записувала рідкісні слова, яких, на її думку, ще не вкравив на сторінках жодний словник. Предметом її уваги був Євген Петрович, учений секретар інституту, який часом випалював таке слівце, що Алла Гнатівна тільки ойкала й заливалася

радісним рум'янцем, немов од комплімента чи від поцілунку. Поспіхом розгортала блокнота й черкала олівцем.

— Чого не прийшов Володимир Васильович? — запитала в неї Ія.

— А він у рейсі. Тільки завтра приїде, — пояснила Алла Гнатівна, чоловік якої був шофер і теж служив об'єктом мовознавчого дослідження своєї дружини, кандидата наук. — Ось послухай, Іє, що відчикрижив Михайло Васильович Клименко, коли тебе не було. Запросив він нас до ресторану з нагоди свого сорокаріччя. Сіли вони з дружиною на чолі стола та й не відводять погляду одне від одного. Випили за Клименкові літа, за вченість його, а потім бере слово і він. «Я п'ю, — каже, — за «други своя»! — тобто за дружину. Обвів присутніх радісним поглядом. — А от признайтеся, — лукаво приплющив радісні очі, — серед нас найталановитіша, найрозумніша моя мамуля. Правда ж, Лапочко?» Всі замовчали, а Клименко задоволено сів...

— У мене Андрій Данилович, — повідомила Ія і стенула плечима, ніби додаючи: «Я його не кликала».

— Гм, — шморгнув носом Євген Петрович і смішно скривив обличчя, імітуючи вираз Людянського. — Поперед Андрюші нікуди не встигнеш.

— Євгене! — підвищила голос Леся й сіпнула чоловіка за піджак.

— Чого це ти нас так нагально скликала? — запитала Оксана, поправляючи перед дзеркалом зачіску і часом поглядаючи через плече на Ію. — Знаєш? Ні, ти не знаєш, я вже одержала ордер...

— Та невже! — щиро зраділа Ія.

— Слово честі!

— Поздоровляю, дуже рада. Заходьте, прошу вас, до кімнати, — розчинила двері Ія, пропускаючи гостей наперед. Запитала Оксану: — Коли ж глянемо на твою квартиру?

— Та хоч і завтра, — весело відповіла Оксана.

— Андрію Даниловичу, — підняв на порозі руку Євген Петрович, — наш піонерський привіт!

На обличчі Людянського вималювалося одверте незадоволення. Він скривився, відповідаючи на привітання.

— Вам щось болить, Андрію Даниловичу? — іронічно запитала його Оксана Сокіл.

Людянський не відповів.

Сіли за стіл. Розмова якось не клеїлась. Ія не все чула, про що розмовляли, не на кожне запитання відповідала.

Андрій Данилович намагався скерувати розмову у потрібне йому русло, показуючи цим, що він тут має найбільше прав, що він центр цього маленького товариства, адже і Алла Гнатівна, і Ія працювали під його керівництвом.

— Іє, про тебе кілька разів запитувала Ольга Олександрівна,— сказав Євген Петрович.

— Не знаєш, чого вона хотіла? — якось неухважно запитала Ія...

— Не знаю. Може, хоче щось доручити тобі чи просто скучила...

— Не люблю я Гвоздьову,— сердито заговорив Андрій Данилович,— хоч вона й член-кореспондент, і праці її відомі на весь Союз, і принципова, а от не люблю, та й усе. Не жінка це, а... Громохка, як порожня діжка, настирлива, як муха-джигунка...

— Чи гарно отак про Ольгу Олександрівну?..— Євген Петрович насунив брови.— Од вашої, Андрію Даниловичу, нелюбові Ольга Олександрівна гіршою не стане.

— То вже як їй завгодно!

— А мені вона подобається...— сказала Ія.— Хотілося б хоч трохи бути схожою на неї. Такою ж наполегливою в пошуках і знахідках, непримиренною до фальші й неправди, енергійною.

— Іє, Іє,— усміхнувся Євген Петрович,— ти така ж непримиренна, як і Ольга Олександрівна, і наполегливості тобі не позичати... От тільки вродою ви не схожі!

У кімнаті гримнув сміх. Сміялися всі, окрім Ії.

— Що з тобою, Ійко? — обняла подругу за плечі Оксана. Притулившись щокою до її лица, підозріло глянула на Людянського. Її погляд немов говорив: «А чи не ви це, новоспечений докторе наук, скривдили нашу Ію? Чи не ваша це робота, що на її обличчі розкрилилася похмура тінь, а в очах німіє біль?!»

— Зі мною? — глянула на неї великими розгаслими очима Ія й стрепенулася.— Так... Зі мною... Ми про все зараз побалакаємо. Сідай, Оксано. Скажіть мені, чи повинна людина відповідати за злочини, вчинені п'ятнадцять чи більше років тому?

У кімнаті запанувала тиша. Дуже несподіваним було запитання. Всі здивовано дивилися на хазяйку квартири.

— Залежно від того, за які злочини,— промовила Алла Гнатівна, обертаючи між пальців олівець.

— От так запитання! — вигукнув Євген Петрович.— Але ти, Іє, наскільки мені відомо, ніяких злочинів не вчинила,

— П'ятнадцять років — це майже половина життя. А для жінки... — махнула рукою Леся й заходилася поправляти окуляри. Була вона наймолодша, але в її голосі одверто відчувався жаль.

— Колеги, — склепив замком пальці Андрій Данилович і підняв руки над столом, хитав ними в такт словам. — У Соломії Іванівни сьогодні просто поганій настрої. Злочин, кар-р-ра, відповідальність... На мою думку, все, що тр-р-рапалося так давно, слід рішуче забути, викинути геть із голови. Бувають же гріхи молодості, помилки, і нащо зрілій людині колоти ними очі.

— Іє, розкажи нарешті, що трапилося, — стукнула по столу блокнотом Алла Гнатівна, немов сиділа у класі перед учнями. У чорному строгому костюмі, з дещо сухуватим обличчям вона справді була схожа на вчительку. — Не забувай, що ми твої друзі...

Ія розповіла про зустріч на станції Ясинуватій. По-різному реагували на розповідь присутні. Євген Петрович, нахиливши голову, потирав великим пальцем лівої руки перенісся, Оксана Сокіл не відводила очей від подруги, ніс її, здавалося, ще більше загострився. Леся, знявши окуляри, протирала хустинкою скельця, хоч вони не затуманилися. Тільки Людянський слухав незворушно, і він заговорив перший.

— Хіба це мала кара, що людина стільки років ховається й тремтить? — запитав, обводячи поглядом присутніх, ніби шукав собі спільників. — Для Мазура, чи як він там називається, страшнішої кари й не придумаєш...

— То це від його кулі у тебе шрам на скроні? — запитала Алла Гнатівна. — Ти нам нічого не розповідаєш...

— Хіба легко згадувати?

— Я не згоден з Андрієм Даниловичем, — сказав Євген Петрович. — Накоїв гріха, виступав проти людей, проти народу, відповідай хоч і через сто років. Відповідай живий, відповідай і мертвий. Найстрашніше, коли зрадник, злочинець лишається непокараним!.. Відповідай сповна, як кажуть, на повну котушку. А що ж, його, Мазура, на пенсію виряджати, бо ж підійшов пенсійний вік? Хай стрнже троянди й вирощує полуниці на продаж, ходить на збори у будинкоуправління, перебуває членом товариського суду, бере участь у всяких комісіях?

— Ну, нащо так категорично! — Людянський махнув кистями рук, показуючи білі манжети з янтарними запонками. — Бувають же випадки... Якщо міркувати у масшта-

бах країни, то злочинців слід карати, а якщо мова йде про одну людину... Розумієте, про одну особу! Чи варто все во-рушити? Ну, я розумію, в Західній Німеччині, де піднімає голову фашизм, а в нас... І до того ж амністія була за це. Може, Соломії Іванівні, коли збурити минуле, стане тяжче, ніж Мазурові. Та він уже, мабуть, помер од страху...

— Мазур так просто не вмере,— якимось сухим, безбарвним голосом проказала Ія.— Я тільки не думала, що він вештається десь поблизу.

— Ми науковці,— хруснув пальцями Людянський.— Ми не судді, не юристи... Наша справа займатись чистою наукою, розкривати закони розвитку, будуючи струнку логічну систему.

— Дехто хоче бути добреньким і лагідненьким,— сказала Оксана.— А той Мазур, як я зрозуміла, по коліна в крові.

— Ви, Оксано Зосимівно, як завжди, безжалісні,— дєренчливо засміявся Андрій Данилович.

— Не безжалісна, а справедлива,— з притиском відповіла Сокіл.

— А може, то був не він? — запитала Лєся, дивлячись крізь товсті скельця окулярів. Через короткозорість вона нікого не впізнавала на вулиці й цю ваду приписувала всім знайомим.— Може, тобі, Іє, тільки здалося, що то Мазур? Ти сиділа у вагоні, поїзд ішов, а хтось стояв на пероні... Хто?

— Я його, Лєсю, з заплющеними очима пізнаю. Людина, яка розстрілювала тебе, на руках якої кров, може, сотень забитих, хіба її забудеш?! Пробачте, що назвала Мазура людиною... Хіба це людина? Він тільки ховається серед людей... Ні, Лєсю, то був він. Якби ні, то з якої біди відразу зникав би?

— Мені чомусь пам'ятаються лише слова,— потираючи лоба, промовила Алла Гнатівна.— Не обличчя, очі, волосся людей, а самі слова... Люди у словах, мов у одежі: та так воно і є: люди без слів — то не люди. Пам'ятаю з дитячих років нашу сусідку. Яке в неї обличчя, хода, не скажу, а от слова її і досі дзвенять у моїх вухах. Сусідка була ніби нашпигована ними. Як ото гуска, вилізни з води, стріпується і на всі боки летять бризки, так з неї сипалися слова. Перчені, солоні, гіркі, замашні, як лозина... Або ще з днів війни... Я ж проживала на окупованій території. Запам'ятався мені перекладач районного коменданта. Той ховався за словами, мов за щитом. І тхнули вони в нього злежачи

лим одягом і, здавалося, були начинені отрутою... А ще за-скочив у мою пам'ять такий Сокура, бригадир, він удосві-та будив людей на роботу. Слова його були важкі, похмурі, і він ними жбурляв у вікна, ніби камінням, аж шибки од них дзвеніли... А як тобі пам'ятається Мазур? Який його словесний портрет?

— Алло! — підвищив голос Євген Петрович. — Чи не від-ступилася б ти з своїми словесними портретами!

— Найчастіше він говорив «прошу... прошу вас». У мене отут, — Ія приклала долоню до серця, — все запеклося. Я й покликала вас, щоб порадитись. Євгене Петровичу, що тепер робити?

— Що робити? Я знаю, що робити, — перехилився через стіл до її Євген Петрович. — Завтра ж ми підемо до людей, які розшукають Мазура... Постарайся за вечір і ніч пригадати все, як було... Вогонь Клааса хай стукає в наші серця...

— Не про вогонь, а про попіл сказано в Шарля де Кос-тера, — поправив його Андрій Данилович.

— Однаково... І попіл спалених, і вогонь забитих, — не відступився від свого Євген Петрович.

— На тих людей, до яких ви збираєтесь іти, — не здавав-ся Андрій Данилович, — я завжди, коли зустрічаю їх десь, дивлюся як на електрозварку, од сліпучого полум'я якої треба захищатися синім склом.

— Тримаєте щось на сумлінні? — презирливо глянула на Людянського Сокіл.

— Ні, просто бережу очі. Навіть поза своєю волею. А чистий я, як немовля, — Андрій Данилович простягнув білі пещені долоні до Оксани, наче та була вчителькою, яка мала визначити, чисті чи забруднені руки в школяра.

Ія не слухала, про що вони сперечалися. Насвіж, з бодем і скрухою в серці, переживала вона минуле, йшла до нього, мов по розжарених, гострокраїх, як скло на зламі, сходах, залишаючи на них краплі крові і свою рішимість пригада-ти все до останку.

4

Восени іноді випадають дні, коли якомось особливо легко й упевнено ступаєш по землі і все, що тебе оточує, спогля-даєш ніби крізь прозорий серпанок, крізь якусь радісну млу. Будинки поспіль малюються, як казкові палаци, стіни рожево димують, нагріті променями сонця, дерева,

схожі на омахи зеленого полум'я, світно змигують, і вулиця стелеться під ноги ласкаво, втихомирено, ніби проситься, щоб по ній ступали твердо й дзвінко, карбуючи крок, будили її од сну.

Юрій Степанович Калниш вийшов із дому рано-вранці. Дружина з сином поїхала відпочивати, тож у нього тепер більше вільного часу. З раннього ранку, коли тиша у всіх кабінетах, хотів переглянути все, що робив протягом року. Чи не залишилося щось недовершене? Муляла справа валютника Голосовського, яку щойно закінчив. Здається, всі нитки розплетано й зведено до купи, не залишилося нічого неясного, а однаково щось тривожить. А що, коли не добачив якогось побічного ходу, не знайшов відгалуження у тій павутині, що її хитро поснував Ігор Михайлович. Чотири місяці день при дні йшов Юрій Степанович лабіринтом, мусив сам добре розглядатися, не було у нього доброї і уважної Аріадни, яка показувала б стежки, що їх топтав Ігор Михайлович. Звичайно, люди, які так чи так спілкувалися з Голосовським, ставали в пригоді, але того було мало. До мети вели Калниша відданість обов'язкові й ненависть до слизького, як в'юн, і підступного валютника. За чотири місяці гостро зненавидів його і при зустрічах не міг спокійно дивитися у руді, ніби позолочені, очі лихваря.

Знайдене золото — червінці, які брязнули зі схову, наче виповзла звідти гримуча змія, важкі персні з червоними каменями, мов скроплені кров'ю, широкі браслети, схожі на наручники для злочинців, — викликало у Юрія Степановича глибоку відразу. Розумів, що повертає державі великі цінності, але не міг відігнати почуття огиди до золота й до людини, що, хитруючи й крадучи, цілий вік його збирала. Що потрапляло до Ігоря Михайловича, того він уже не випускав із рук. Жодна золотинка не вислизала од нього! Скидався на клеptomана. Лікарі, однак, засвідчили, що Голосовський цілком здоровий. А він, йдучи у відпустку, щоразу подавав до місцевкому заяву, просив грошову допомогу для лікування. І йому видавали якісь карбованці, бо одержував невисоку платню бухгалтера промислової артілі.

Коли золото пороснуло зі схову, Голосовський затіпався, ніби в пропасниці, натужно захрипів, судомно вдихаючи повітря. Обхопив долонею заросле срібною щетиною підборіддя, щелепа ходила ходором разом з рукою, був жалюгідний і бридкий у своїх почуттях, у своєму горі. Цінності почали вкладати у куфри, щоб одвезти в банк і належно

оцінити, а валютник раптом заскиглив тонко й жалібно на одній тягучій ноті, ніби собака на зимовий місяць. Людям, які були при цьому, стало моторошно, бо нічого спільного з людським плачем те, що вони чули, не мало. Схлипував і в машині, шморгаючи носом, а очі, схожі на уламки стертого старого золота, залишалися сухі, не міг витиснути ані сльозинки. Того дня з ним неможливо було розмовляти, та це вже нікого не турбувало, бо слідство мало всі докази...

Об асфальт лунко вдарився каштан і вивів Юрія Степановича з задуми. Зелена колюча шкаралупа тріснула, й туга лакована кулька покотилася схилом. Волого полискувала, ніби змащена олією. Юрій Степанович нахилився і узяв її до рук. Йому сподобався візерунок на каштанові — темно-вишневі кола вписувалися одне в одне, створюючи враження чийогось смутного потаємного ока. Через якихось двадцять кроків мав уже повну жменю каштанів і ні з того ні з сього радів, наче хлопчик, який одержав давно омріяний подарунок.

Юрій Степанович сходив на гору однією з вузьких вулиць, котрі, мов ріки з озера, брали початок із Урядової площі й одразу круто спадали униз, до головної вулиці. Можливо, вони повторювали русла стародавніх річок, які мчали колись до яру, що став головною вулицею.

Вулиця була порожня, тільки десь спереду, невидимий за деревами, шаркав мітлою двірник. По бруку походжали голуби, заклопотано вишукуючи якийсь поживок. Знизу загула автомашина. Незабаром Юрія Степановича обігнав грузовик, у кузові якого височіла довгаста зелена скриня. На підніжжі автомашини стояв середнього зросту чоловік у сірому, з обвислими крисами капелюсі й у широкім піджаці з роздутими кишенями, наче він заклав у них по великому голишу. Чоловік тримав у руці довгу палицю, на кінці якої кріпився широкий металевий круг із сіткою, щось схоже на велетенську підсаку. Біля червоно-цегляного з прямокутними колонами будинку машина зупинилася. Чоловік неквапно зліз із підніжки. Потрусив підсакою, розправляючи сітку. Юрій Степанович, зацікавившись, що буде, зупинився оддалік.

— У-лю-лю-лю, у-лю-лю! — пороснув чоловік по брукові пшоном.

Голуби, радісно сплескуючи крильцями, зліталися до нього, одне з-перед одного скльовували жовті зернята. Чоловік, не шкодуючи, підсипав їм щедрою рукою пшоно. Тепер уже до його ніг злетілися птахи з усієї вулиці. Ворку-

вали, по-доброму штовхаючись, задирали хвости, дрібно стукотіли дзьобиками по каменю, задоволені, що з раннього ранку їм несподівано знайшлася розкішна пожива. Чоловік, якимось дивно підігнувши коліна, ніби підломившись, наставив над голубиною зграєю підсаку і з усієї сили вдарив нею по пташиному юрмиську. Завихрилося пір'я, полетіло на всі боки, наче водяні бризки. На щойно змитий брук пролилася голубина кров. У підсаці білися, конаючи, закривавлені голуби. Чоловік виліз драбиною у кузов і висипав криваве місиво у скриню, грюкнув лядою, зачинаючи. Знову став на підніжку й голосно, на всю вулицю, гукнув шоферові:

— Поїхали далі, Васю!

На бруці в'южилася пір'я, червоніли розсипаною журавлиною краплі крові. Підійшов двірник і, спершись обома руками на мітлу, похитав головою. Зустрівшись із затуманеним поглядом Юрія Степановича, який ніяк не міг зрушити з місця, глибоко вражений тим, що скоїлося, двірник сказав, наче ведучи далі давню розмову:

— Голуб для нас, двірників, птаха, звичайно, вредна. Смітити він мастак, але щоб отак нищити живі створіння... Та нічого не поробиш, такий наказ...

— Який наказ? — отямився Юрій Степанович.

— Хіба не знаєте? Лікарі віднайшли, що від голубиного посліду всі епідемії. В ньому ті, як його, сіріуси грипу живуть...

— Дурниці!

— Може, й дурниці, а може, й ні. Ученим краще знати. Я вам скажу: не дай бог, щоб побачили діти таке бузурвіство. Треба пройтися вулицею, щоб і сліду не зосталося...

Двірник потягнув від будинку гумовий шланг, вдарив струменем води в брук, змиваючи кров і пір'я. Незабаром вулиця знову приборала колишній вигляд. Десь на стінах будинку сумно стогнали вцілілі голуби.

Ранок спохмурнів. Стіни будинків уже не димували рожево, видно було, що вони давно не фарбовані, навколо ринв сіріли плями вогкості, цегла полушилася. І дерева не здавалися смолоскипами, вони враз ніби охляли, опустили гілля. І не так легко й упевнено ступалося по землі, як допіру. Відчувалася безглузда жорстокість у потрібній боротьбі з епідеміями. Сотні років хмари голубів літають над площами й вулицями міст. Птахи оселяються на карнизах будинків, під банями церков і соборів, під тріумфальними арками і нікому нічим не загрожують. Слід тільки

доглядати їх, чистити часом місця, де живуть голуби, і все буде гаразд. Юрій Степанович згадав, що один із його знайомих працює в комунгоспі. Треба неодмінно подзвонити йому. Нє можна ж так робити, це не гуманно, не по-людськи.

В управлінні походжали по коридорах самі тільки чергові — до початку робочого дня залишалось півтори години. Юрій Степанович швиденько пройшов у свою кімнату, розчинив вікно, випитул за яким буйнувало зелене гілля. Висипав на підвіконня каштани, які досі затискав у жмені. Потроху відлягло від серця. Однак про те, що треба подзвонити товаришеві у комунгосп, не забував. Чекав дев'ятої години, коли почнеться робочий день.

Та рівно о дев'ятій задзвонив телефон. Піднявши трубку, Юрій Степанович упізнав голос Кучерука. Полковник запрошував до себе.

У кабінеті Кучерука сиділа біля столу, боком до дверей, молода жінка з важким жмутом білявого волосся. Юрій Степанович побачив ніжну, зарошену пушком щоку, маленьке різьблене вухо і заломисту брову.

— Знайомтесь, Соломія Леглич, колишня партизанка, а тепер кандидат наук.

Жінка підвелася. Юрій Степанович глянув їй в обличчя, така вже в нього була звичка, знайомлячись із людиною, обмінятися з нею поглядом. Як на партизанку часів війни, то жінка, здається, замолода... Гарна тихою і в той же час племінкою вродою. Одягнена скромно, але з тонким смаком.

— А це Юрій Степанович Калниш, — вів далі Кучерук. — Ви все йому розкажете, і він буде розслідувати... Це добре, що ви прийшли до нас. Хоча треба було це зробити одразу як приїхали. Запрошуйте, Юрію Степановичу, Соломію Іванівну до себе. Зайдете потім до мене, порадимось...

— Мені залишилося розробити деякі деталі попередньої операції.

— Працюйте паралельно. Але, як мені відомо, там усе гаразд. А це першочергове, невідкладне. — Кучерук вийшов з-за столу, зупинився перед жінкою. Широкоплечий, міцно скроений, з сивими скронями, він виглядав старшим своїх сорока двох років. На грудях поблискувала Зірка Героя. — Спасибі вам, Соломіє Іванівно, і поки що до побачення...

— Ви тутешня? — запитав, йдучи коридором, Калниш.

— Я поселилася в місті по війні... Батьки мої живуть недалеко звідси, в Івангороді.

— Прошу, заходьте, — відчинив двері свого кабінету Юрій Степанович. — Сідайте і розповідайте докладно. Якщо

у мене виникнуть запитання, то я їх поставлю вам після розповіді. Не хвилюйтеся, почувайтеся спокійно...

Жінка зітхнула і, дивлячись Калнишеві у вічі, сказала:

— Спокійно про це не розкажеш... Те, що зараз почувете, запеклося у серці, кривавиться й болить...

...— Може, мені ще щось треба буде дізнатися, то де вас шукати, Соломіє Іванівно?

— Іду на неділю до батьків у Івангород, а потім уже буду в Києві. Дзвоніть в інститут...

5

Андрія Даниловича вивів із задуми жіночий голос. Літня кондукторка з чорними сатиновими нарукавниками, зупинившись біля нього, скручувала паперовий рулончик й запитувала, чи має він квиток. Однією рукою Людянський притиснув до грудей портфеля, другою поліз у кишеню по дрібні. Роздивлявся по напівпорожньому тролейбусі:

— Пробачте. Задумався,— сказав, даючи гроші.

— Ми того і їздимо, щоб нагадувати,— приязно відповіла жінка і пішла до свого місця.

Андрій Данилович скося глянув на паперову смужку, відбиваючи в пам'яті номер квитка. Гм!.. В останніх трьох цифрах, коли їх додати, набігала зайва одиниця. Це не годилося. Здається, йому стало рідше таланити.

Квиткове щастя Людянський визначав просто: складав перші три цифри, а потім окремо — три наступних (номери були шестизначні), і якщо виходили однакові числа, значить, квиток був щасливий. Це відчутно впливало на настрій, додавало впевненості у стосунках з людьми, од яких залежав.

Дурниці? І так і ні. Для Андрія Даниловича визначення квиткового щастя не було дурницею хоч би через те, що це якось впливало на його почуття, тонізуючи їх чи заспокоюючи. Нервово мнучи між пальцями клаптик паперу, Андрій Данилович зараз потерпав, що Ія не згодиться піти на концерт.

Вдома в ясеневій шкатулці Людянський тримав багато щасливих квитків — тролейбусних, трамвайних, автобусних. Ніколи не викидав їх, але нікому й не показував, щоб не опинитися в смішному становищі. Часом перебирав ті квитки, згадуючи, коли вони і де потрапили до нього і що гарне пов'язане з цим, з приємністю м'яв пучками легку й теп-

лу ласкавість паперових метеликів. Це було його хобі, його захоплення! Примітивне? Пусте? Як на кого. Принаймні Людянський погано про це не думав. Кожному вільно захоплюватися тим, що йому до вподоби, що ближче лягає до серця. Адже це нікому не стає на заваді. А хіба збирати етикетки з сірникових коробок чи морські камінці цікавіше заняття, ніж визначати квіткове щастя?! Володимир Карпович, відомий письменник, збирає, наприклад, синій голландський фарфор. Це, звичайно, солідніше, ніж квітки...

Людянський витягнув із бічної кишені блокнот, між сторінками якого лежало два зелені квітки на сьогоднішній концерт у Білому палаці. Придбати їх було нелегко, бо ансамбль майже повсякчас перебуває за кордоном і додому, у Київ, повертається зрідка, не то в гості, не то проїздом з одних гастролей на інші. На квітках теж є номери. Що ж вони пророкують? О-о-о! Дві дванадцятки... Неймовірно! Це — найщасливіше число Людянського.

12 серпня 1915 року він народився, 12 грудня 1941 року дружина-лікар пішла на фронт, а він залишився з дітьми й офіцерським грошовим атестатом у Кзил-Орді, 12 червня 1944 року повернувся до Києва. І, нарешті, 12 серпня 1960 року, в день свого сорокап'ятиріччя, захистив докторську дисертацію... Захист пройшов блискуче, вдавсь й вечір у ресторані, шкода тільки, що на банкеті не сиділа поруч з ним Ія. Відчував якусь гіркоту від цього, незадоволення. Могла ж послати хоч би телеграму, бо знала і про день народження, й про захист. Збирався сердитися на Ію, та, коли побачив її, засмаглу, трохи стомлену після подорожі, відчув тремтинку у серці і забув про свої наміри...

Андрій Данилович їхав в інститут, щоб запросити Ію на концерт. Треба за будь-яку ціну вирвати жінку з того стану, в якому вона зараз перебуває. Хіба це добре, що минуле тяжіє над людиною, змушує переживати те, що ніколи вже не повернеться? Минуле слід рішуче й назавжди забути, а жити сьогоднішнім, думаючи про будучину...

Людянський поклав квітки у блокнот і заховав у кишеню. Уявив, що цілий вечір буде поруч з Ією, і йому стало радісно. Глянув по салону, чи ніхто не звернув на нього уваги, чи не видався він смішним. Двоє дівчат стиха хихотіли, прихилившись головами одна до одної. Дідусь на передньому сидінні стомлено й байдуже, ніби сліпий, дивився у вікно. Чорночубий парубійко, який сидів біля нього, заглибився у книжку. Кондукторка бряжчала дрібними грішми. Андрій Данилович поволі підвівся й дуже солідно,

з піднесеною головою попрямував до виходу, ніби сходяв на кафедру і мав проголосити з неї істини світового значення. Так красиво він завжди ходив. Дівчата звернули увагу на його виструнчену, добре одягнену постать. Та тут тролейбус різко загальмував, й Людянський ледь не впав. По-смішному змахнув руками, зачепив портфелем по голові чорночубого парубійка. Чемно перепросив. Дівчата пирснули сміхом. А він, оговтавшись, сердито поглянув на них. На вулиці довго напускав на себе машкару розумної серйозності. Ніхто б не сказав, що доктор наук щойно забавлявся дитячою грою, додаючи цифри номерів на квитках.

«Концерт одверне Ію від спогадів,— думав Людянський, піднімаючись сходами.— Час їй подумати й про себе. І про нього, звичайно». Був радий, що зник кудись отой журналістик Вахненко, не простояє вже вечорами біля дверей інституту.

Останнім часом Ія якось віддаляється, чужіє. Дивиться ніби скрізь скляну стіну: бачить і не бачить, чує і не чує його, відповідає часто невлад. Безглузда зустріч з поліцаєм (чи хто він там), і все летить шкереберть. Чого б їй у ту хвилину не сидіти у купе, розмовляючи з кимось? Він, Людянський, повинен, мусить оточити її увагою, щоб вона чимскорше про все забула. Чи варто через якогось поліцає псувати собі життя? Є спеціальна установа, яка має взятися за пошуки злочинця, і хай вона це робить.

Сходами підіймався повільно. Хотів з'явитися перед Ією спокійним і врівноваженим, таким собі мужнім чоловіком, на якого жінка може надійно спертися. Ія розклала картки із сірого картону, іноді щось записуючи до великого зошита. Вона й не зауважила, як одчинилися двері. Алла Гнатівна враз підбігла до Людянського.

— Андрію Даниловичу, яке я слово спіткала! — вона поцокала язиком.— Аж серце заходиться... Слово таке, що кривдно за письменників, які не вживають його...

— Яке слово? — зморщив носа, ніби приношуючись, Андрій Данилович.— Алло Гнатівно! І ви працюєте в моєму відділі? — Він скрушно похитав головою.— Подивіться у словник Білецького-Носенка... Там ви знайдете це слово... Крім того, його вживав Коцюбинський у своїх листах до Аплаксіної, Франко в «Мойссі»...

— Ой,— Алла Гнатівна опустила на стілець.— А я зраділа. В «зеленому» словнику його немає... Така вже моя доля. Знаходити й розчаровуватися, шукати й не знаходити. А іншим так щастить! Як я заздрю вам, Андрію Дани-

ловичу! Ви стільки тримаєте в пам'яті. І нічого не забуваєте...

— Соломіє Іванівно,— став біля їїного столика Андрій Данилович. Дивлячись на освітлену вікном смагло-рожеву щоку жінки, сказав: — Хотів би перемовитися з вами...

— Я почекаю тебе, Іє, в коридорі,— відразу підвелася зі стільця Алла Гнатівна.

— Добре,— сказала, не піднімаючи голови, Ія.

Андрій Данилович заговорив, намагаючись надати своєму голосові інтимності, начебто у них усе було у злагоді.

— Я добув на сьогодні квитки на концерт у Білому палаці,— і він ледь не сказав їй, що один із квитків із щасливим номером.— Ви ж, Соломіє Іванівно, любите танці. Ансамбль щойно повернувся з гастролей. Нову програму ще ніхто, крім французів, не бачив. Підете?

— Я ж тільки з відпустки, хотілося б підігнати роботу,— Ія шукала причини, на яку можна було б послатися, щоб не йти з Людяньським. Справді, вона дуже любила танці, хоч сама танцювала рідко. Мабуть, вона таки піде на концерт. Може, на людях поліпшиться настрій.

— Не відмовляйтеся, Соломіє Іванівно,— Людяньський довгими нервовими пальцями підрівняв стосик карток, який щойно склала Ія.— Робота в ліс не втече. А на концерті розраїтесь. Ну, то як?

Він був дуже вигідний і гнучкий, цей Андрій Данилович. Несподівано помітивши між собою й Соломією тріщину, яка ширшала на очах, занепокоївся, що може втратити жінку, ще й не завоювавши її. Або самому треба було здолати ту тріщину, переступити, перейти її, або ж хай жінка зробить рішучий крок до нього. Нічого вдалішого, ніж квитки на концерт, Людяньський зараз не міг придумати.

— О котрій починається концерт? — здалася Ія.

— О восьмій. У вас ще є час. Я заїду по вас на таксі,— Андрій Данилович помітно звеселів.— Складіть до біса ці картки.

Ія любила танці, шукала в них передусім думку, почуття і пластичний малюнок, зображені, передані рухами тіла, посилені музикою. Йшлося ж бо не про демонстрацію сили й спритності, не про змагання, а про те, щоб яскравіше повідати людям свої думки, мрії, почуття. Але те, що побачила на сцені Ія, було далеко від її уподобань і сподівань. Танцюристи ніби поставили собі мету, хто кого перестрибає, хто ширше розведе у повітрі ноги. Якщо один перекидався (чого? — питала себе Ія) три рази по сцені,

то інший робив це неодмінно п'ять або шість разів. Один танцював на колінах, інший — рачкував, ще хтось перевертався через голову... На сцені здійнялася курява, глядачі в перших рядах кашляли. Танцюристи мов пошаленіли, наче їх хтось підганяв, стоячи за лаштунками. Її причулося, наче той підганяч ляскав батогом. Уже музика не встигала за танцюристами, по обличчях яких рясними струмками збігав піт.

У директорській ложі, в глибині її, сидів блідий, із сивими скронями чоловік, який тримав тулуб занадто прямо, ніби хребет у нього не згинався. Під очима видніли горбкуваті мішки, як це буває у хворих на нирки. Чоловік не відводив погляду зі сцени. А танцюристи, виконуючи карколомні, майже акробатичні па, косували на нього очима. Ія знала, що в директорській ложі сидить керівник ансамблю, колишній танцюрист, який рано, через хворобу серця, зійшов зі сцени, так і не ставши справжнім артистом. Тепер молоді актори, яких він добирав і вчив, виконували його задуми, показували те, що він малював своєю уявою, чого ніколи не вдалося створити самому.

Її стало сумно. Шкода було змарнований вечір. Заспокоювала думка, що завтра поїде до рідних, припаде до матиного плеча. Побачить Павлового батька, Тодося Андрійовича. Картала себе, що згодилася на вмовляння Андрія Даниловича. Сподівалася на якусь новину. «А може, а може,— казала сама собі,— може, керівник ансамблю, нарешті, усвідомив, що танці — то не змагання з стрибків і кружляння, а засіб для розкриття думки, вияву почуттів». Танці їй народилися в давнину для цього, запрограмовані в людині. У людей було замало слів, і вони розумілися одне з одним рухами тіла. Радість, гнів, любов, закоханість у прекрасне, мрії, вподобання — чого тільки не виразити танцем! А балетмейстер знехтував спадщину, відкинувши традиції мальовничого українського танцю.

«Може, я нічого не розумію,— думала Ія, неуважно дивлячись на сцену.— Може, в наш космічно-кібернетичний час потрібні саме отакі танці і ніякі інші не привернуть увагу глядачів? Але ж тепер, як ніколи, відчувається биття людської думки! Люди не розучилися пристрасно й глибоко почувати. То чого ж тоді дивитися їм оцю акробатично-атлетичну круговерть?..»

Трохи розважив, заспокоїв Ію малюнок жіночого танцю. Барви одягу, м'які півкола руху променили чарівність. Та в цьому відчувалася рука й серце художника, а не балет-

мейстера. Художник в даному разі, як кажуть, грав першу скрипку, вимальовував свій задум. А де ж він був тоді, коли на сцені кушпелили куряву стрибуні? Де ж був художник?

«Чекай-но,— прикусила Ія губу.— Чекай-но... У Миріві був ще й художник... Бронек Янушевський... Жінка, яка танцює в забутті, одне з див світу! Як же вона могла забути про художника?»

Дивилася на сцену, а бачила височенну, двометрову по-стать Бронєка, голову якого вінчала левина грива волосся. Всупір глянули на неї темні, дикуваті очі, що заплуталися між буйних брів і волохатих вій. Бронек Янушевський говорив про три дива світу. Перше диво — жінка, яка танцює в забутті. А друге? Друге?.. Не могла згадати. Третє пам'ятає: вільний кінь, який скаче степом, прищуливши вуха й витягши шию. А друге не згадується...

Оголосили антракт. Ія підвелася з крісла й сквапно пішла до виходу. Думала про Бронєка Янушевського. З-перед очей не зникав його образ. Він же обіцявся намалювати Мазура. Треба розповісти Юрію Степановичу. Може, це йому знадобиться, стане в пригоді? Як вона досі не згадала?

— Соломіє Іванівно, куди ви? — притримав її за лікоть Людянський біля гардероба.

— Що ви кажете? — глянула на нього відсутнім поглядом і, оговтавшись, запропонувала: — Андрію Даниловичу, може, підемо?

— Такий гарний концерт і йти з половини? Подивіться: ніхто ж не йде...

6

— До Тодося? — запитала мати, аби щось сказати, добре відаючи, куди збирається дочка. Ще не траплялося так, щоб, приїхавши додому, байдуже на скільки днів — один чи два, — зразу не навідалася до старого Тодося Леглича, не однесла йому якогось дарунка. Це було навіть не родичання, не данина порядності, а сердечна, глибока відданість родині загиблого. А зараз, по приїзді із подорожі навколо Європи, їй і поготів треба піти туди. Там, у хаті Легличів, живе частинка живого Павла.

— До нього. До Павлового батька, — з легким, ледь вловимим притиском підтвердила Ія. Сама не знала, звідкіля взявся цей тон. Вкрите рівною смагою лице променило смутком і задуму. Окуляри вона скинула. Сірі очі дужче,

ніж завсіди, глибочіли задавненим болем, схитувалися там одблиски далекого світла: пам'ять минулого скипада світловими лунами, полум'я розривало запону суму. Мати придулила фартух до обличчя і тихцем, щоб не помітила й не почувла дочка, зітхнула:

— Гаразд. Іди вже. І од нас з батьком кланяйся. Та вертайся швидше, я вивільнила тобі кімнату од вулиці. Там затишніше. І лампочка більша, зможеш читати й писати... А краще було б відпочити.

— Дякую, мамо! Я не стомилася.

Соломія якась ніби знервована, не схожа сама на себе. Мати тривожиться: чи не болить щось у дочки? Може, неприємності в роботі?

— Голова заболіла,— пояснила та, торкнувшись долоною лоба.— Сонце жарке було за кордоном. Перегрілася, мабуть.

— Треба берегтися. Не маленька ж.

— Нічого зі мною, мамочко, не станеться...

Ія неквапно йшла до хвіртки, обминаючи квіти, що поскихлялися на стежку. Мати із щемом у серці милувалася стрункою, майже дівочою постаттю дочки, яку м'яко, осяйно огортало сонячне проміння. Сказала вже навздогін, без всякого умислу:

— Наталка Горобець приїхала з чоловіком. Майор він, льотчик... Кажуть, усі груди в медалях. Наталка так розповніла, що у двері не влазить...

— Наталка?! — зупинилася Ія. Стояла якийсь час незрушно перед хвірткою, думала щось чи згадувала.

— Наталка...

Соломія рушила далі, легка й зграбна, в ясно-брунатному вбранні, яке робило її вищою, молодшою, з тонким пильником через руку, у сірих босоніжках на невисокому каблучці. Пшеничний жмут волосся важко нависав над тонкою засмаглою шиєю. Але той тягар не давсив взнаки, голову жінка тримала прямо. Дуже личило їй ясно-брунатне, гарно пошите вбрання. Воно гармоніювало з кольором волосся, з густо засмаглою, золотистою шкірою, яка аж ніби світилася, відбиваючи сонячні промені.

Інкили матері здається, що Соломія не їхня з Іваном дитина. Десь там, на війні, зосталася маленька, метка Соломійка, а повернулася звідти повсякчас заглиблена в себе, наче аж трохи чужа жінка. Часом мати не осмілюється турбувати дочку розмовами, коли сидить та задумана, схилившись над книжкою чи письмом. Ія відчуває свою не-

навмисну чужість до близьких і тому при зустрічах обнімає їх рідно, цілує, ніби просячи пробачення за холодність. Вона не винна в тому, що війна обпалила серце, а батька і матір любить ще міцніше, ніж колись.

І в кого вдалася, думає мати, щоб отак вірно, назавжди полюбити, не зрадити навіть пам'яті загиблого? У містечку Ію вважають дивачкою, і матері боляче, що дочка одинокка. Та, мабуть, більше, ніж жалів, у серці старої гордо щів за свою дитину...

Якось згадала при дочці й при Іванові про те, що колись вони (та й Легличі) не радили молодим так рано одружуватись, наполягали, щоб почекали, поки сповниться Соломії вісімнадцять. Не послухалися. Батько тоді моргнув на матір бровою: нащо, мовляв, згадувати старе, ятрити серце. Соломія ж сказала:

— Я не жалкую ні за чим. Щастя ми з Павлом зазнали. Шкода лишень, що воно було коротким, як змиг блискавки... Але то вже війна винна, фашисти.

...Отже, приїхала Натка-красуня, або ще як її називали у містечку — Наталка тринди-ринди. У першу мить її чомусь подумалося про неї без колишньої гострої зневаги, наче ніколи й не подругували вони, наче й не зрадила Наталка найкращих спільних мрій! Наталка Горобець.. / Цікаво, яке зараз у неї прізвище? Кому цікаво? Її абсолютно байдуже, хай живе, як їй живеться...

Невже і в ненависті буває втома? Тоді чому ж вона не може ненавидіти Наталку, як ненавиділа колись? Чому? Зразу по війні не могла глянути на неї, щоб не зсудомило в грудях, не стемніло в очах. Забачивши на вулиці чи коло пристані, обминала десятою дорогою, відганяючи од себе навіть думки про Натку.

У сорок другому, найтяжчому для радянських людей році, коли німці докотилися до Волги, коли Юрка Вахненко якраз вивозили до Німеччини, Наталка Горобець жаркими літніми днями ходила купатися на Дніпро у супроводі двох молодих довготелесих есесівців у чорному вбранні, з червоними шлейками на рукавах. Дві величезні чорно-сірі вівчарки бігли попереду, висолопивши червоні язики, поблискуючи іклами, ронили у м'який порох дороги білу, здавалося, скажену слину. Хто траплявся назустріч, той боязко тулився до паркана і не зрушував з місця, аж поки компанія не віддалялась. Потім перехожий люто спльовував услід Наталці, але так, щоб вона не бачила, і аж тоді йшов собі далі.

Купальники розташовувалися під горою, навпроти старої цегельні. Це місце називалося Тричелів острів. До них ніхто не насмілювався наблизитися, бо вівчарки обаранювали кожного, хто проходив навіть оддалік. Собаки поверталися до хазяїв лише тоді, коли ті відкликали їх. Натка спокійно спостерігала, як наскакували на людей вівчарки, як шматували вони одяг. Одного разу навіть порвали рідну Натчину тітку, а дівка хоч би пальцем ворухнула, хоч би слово сказала своїм залицяльникам. Брунькала, сміючись, пухкими губами.

З греблі рибалки бачили, як роздягалася Наталка, а за нею й гестапівці. Утрюх довго вистоювали над водою голі-голісінькі, ждали, поки прохолонуть розгарячені тіла.

Гестапівці заходили у воду перші. Склеплювали руки хрест-навхрест, переплітали пальці замком, на який Натка падала з розгону голими пружкими грудьми й верещала, високо збиваючи бризки, блискаючи проти сонця рожевими п'ятами. Так вони й пливли униз за течією: праворуч, од берега,— білявий, вродливий Генріх, зліва, від стрільводи,— рудий червоноокий Йоганнес, а посередині бовтала ногами щаслива Наталка — ніби білу прогулянкову яхту супроводжувало два хижі есмінці. Аж до греблі, де сиділи рибалки, долинав срібний загонистий сміх.

По літньому гаряче припікало сонце, неспинно котив сині води Дніпро, і пісок на тім березі сніжно білів, але Натчин сміх, либонь, тяжів над землею градовою хмарою, тьмарив ясний день. Рибалкам здавалося, що білий пісок мінився червоними смугами, ніби виступала на ньому кров. Сміх змушував тривожно стискатися серце.

Ія пам'ятає, що Натка сміялася якось по-чудному. Набравши повні легені повітря, голосно видихала його крізь напіврозтулений рот. Повітря булькало, брунькувалося в кутиках рожевих, знадливих уст. Це скидалося на форкання молодої лошиці, яка, натрапивши на смачну пашу, голосно брунькає губами, аби хтось не підійшов до неї.

Невже ото вони з Наталкою співали колись удвох сумну-пресумну пісню про айстри й про любов? Щока до щоки, сиділи замріяно на горі і під шелест сокориного листя виводили м'які, як легіт голубиних крил, слова:

В моєму саду айстри білі
Схилили голову в журбі,
В моєму серці гаснуть сила,—
Чужою стала я тобі...

Унизу нишкло, засвічуючи вогні, містечко, десь біля клубу торохтів движок,— показували фільм, а дівчата, зближені піснею й вечором, розповідали одна одній найдорожчі таємниці. Сил у серцях почувалося доволі, і не було причин схилитися в журбі.

За окупації, кажуть, Натка щодня наряджалася, мов у свята. Влітку часто ходила у синьому шовковому платті з величезним бантом на грудях, у білих туфлях, розпустивши пишне волосся по округлих плечах. Дивилася на людей з-під приплюснених повік. Раптом ні з того ні з сього вибухала сміхом, наче її хтось лоскотав. Видавалася лихо-вісним знаком нещастя, провісницею горя. А Натку ніщо не тривожило, не помічала вона зненависті, яка постійно оточувала її, як береги оточують болото.

Тихими вечорами, коли сонце зупинялося над Янчиною горою, либонь, надумуючись, чи заходить йому, чи світити ще, мовчазний Генріх катав Натку мотоциклом. Обхопивши гестапівця за стан, тулячись щокою до його плеча, вона підстрибувала на задньому сидінні і радісно повискувала, мов цуценя, нагодоване й облизане сучкою. Вітер високо задирав плаття, Натка не звертала на те уваги. Притискувалася грудьми до спини, а голими коліньми до Генріхових ніг і, запліснувши очі, просила:

— Швидше, швидше!

Щоночі за крутим узвозом, у Янчинім яру, біля єврейського кладовища, страчували людей. Постріли тріщали, мов сухі дрова у печі. У містечку не жеврів жодний вогник, та люди не спали, тривожно прислухаючись до стрілянини.

У Івангороді, незважаючи на те що поблизу вже віддавна не шумлять великі ліси, в час війни теж були партизани і дошкульно били ворога. Як героїчну легенду переповідають івангородці подвиг Андрія Горди і Марії Цілик. Це сталося влітку сорок другого року. Якось увечері притулилася до пристані, щоб перечекати ніч, біла німецька баржа з палиним, найжена кулеметами й автоматами вартових.

Серед ночі Андрій і Марія підпливли до баржі, не од берега, а з Дніпра, ховаючись у тіні високого борту,— місяць хилився над містечком низько-низько. Мали з собою пляшки з рідиною, яка спалахує сама. Як тільки Андрій кинув пляшку на палубу і вона, розбившись, огорнула текучим полум'ям якийсь люк, баржа, мовби була скляною, одразу вибухнула і розкололася на шматки. Униз за течією попливло по воді туготливе полум'я... І люди з наддніпрянських сіл раділи, що щось там горить в окупантів. «А згоріли б

ви всі у тому полум'ї!» — слали прокльони на чужаків. Марію і Андрія вибухова хвиля викинула на берег, і там вони непритомними лежали на піску до світанку, аж поки їх не знайшли гестапівці.

Довго придумували окупанти кару, щоб була лютіша, болючіша, щоб злякала всіх івангородців. Придумав білявий Генріх, Натчин залицяльник. Марію та Андрія прив'язали в печі, де випалюють цеглу. Заклали їх цеглою-сирцем, зачинили, засипали вугілля й пустили вогонь... Кажуть, що й кісточки їхні зотліли! А цегла випалилась червона-червона, наче була просякнута кров'ю.

Удень гестапівці приходили до Натки стомлені, мовчазні, з якимись ніби п'яними очима, проте завжди поголені, охайно одягнені, напахчені парфумами. Інколи вона пробувала обережно коверзувати. Генріх і Йоганнес слухняно виконували немудрі Натчині забаганки: перепливали на той берег, де до війни був пляж, купалися вночі, давали Натці стріляти з пістолета. На більше її не вистачало.

Натка-красуня... Гестапівська шльондра! Чим вона ліпша від Мазура? Хіба тільки тим, що власноручно не розстрілювала людей? А глибина її зради, падіння не менша, ніж у Мазура. І чомусь ніякої кари за це? «Молода, дурна була», — каже дехто. Чи так це? І чи може ця обставина бути виправданням? Вина Мазура й Натки як на долоні, вона наче чорна павутина у вікні, крізь яке до тебе має світити сонце...

А буває ж і так, що треба, сказати б, кинути і те, і те на холодні терези і глянути, в який бік вони переважать. Може, з людиною нещастя трапилося, може, то випадок, хоча, по правді сказати, від того, з чого починається зрада, не залежить глибина падіння. І в нещасті бувають наймерзенніші зрадники, люті кати і закляті посіпаки...

Згадалося, що поет Максим Рильський не захотів по війні жити у своєму ірпінському будиночку через те тільки, що в часи окупації його займав якийсь поліцай, німецький прислужник. Чутлива душа поета збунтувалася навіть проти того, щоб ходити тими ж стежками, які топтав зрадник, бачити ті стіни, дерева, вікна...

Ія повернулася з Равенсбрюка влітку сорок п'ятого року. Цілий місяць сиділа вдома, слабка й хвора після всього, що довелося зазнати. Мати з батьком упадали коло доньки, намагаючись швидше підняти її на ноги. Незабаром легкий рум'янець засвітився на щоках. Ія цілими днями просиджувала в садку. Навідували подруги й сусіди і роз-

повідали про життя під час окупації. І ніхто не минав Натчиної поведінки.

І треба ж трапитися: першого дня, як вийшла в містечко, зустрілася саме з нею! Наталка зраділа, побачивши Ію. Повітря забрунькувало в кутиках її рота, зуби сяйнули між рожевих уст. Була одягнена у плаття захисного кольору. Після війни чи то мода завелася, чи щось інше змушувало цивільних людей носити військове вбрання. Наталка пошила собі плаття з шерстяної діагоналі кольору хакі, яке вигідно окреслювало принади молодого, дужого тіла. Складалося враження, що ця вродлива, рум'янолиця жінка щойно повернулася з фронту і тому ще доношує армійське вбрання. Її здавалося це блюзнірством, наругою над пам'яттю загиблих.

Та як вона сміє? Невже ніхто не може наказати, щоб скинула те плаття?!

— Іє, подружко! — гукнула на всю вулицю Натка. Текуче волосся вінуло по плечах.— Коли приїхала? Чого не видно у містечку? Мені скучно, самотно без подруги. Тепер удвох будемо гуляти. Хлопців небагато повернулося, але є...

— Відійди од мене! — неголосно попросила Ія.

— Що? — вирячила спантеличені очі Натка.

— Не торкайся мене! — стемніла лицем Ія, відчуваючи, як мліють руки. Серце несамовито калатало в грудях.

— Ти хвора, Ійко, хвора,— белькотала Натка, відступаючи назад.— Он яке в тебе обличчя. Ти наче з хреста знята... Хвора ти! Бачу...

— А ти здорова? Вже одмила німецькі цілунки?!

Оддаєки прислухалися до їхньої розмови незнайомі дівчата.

— Он про що ти! Тсі-і-і-і,— по-хлоп'ячому свиснула Натка.— Я про те давно забула... А що мені було робити, коли вони за мною упали?! І ти б не встояла. Там такі хлопці... Просто тринди-ринди!

— Відступись із своїми триндами-риндами.— Ія важко дихала, була ще зовсім слабка. Відчувала, що от-от зомліє. Ще бракувало упасти на землю перед гестапівською маандрьохою. Зібравшись із силами, сказала рішуче:

— Ніколи, чуеш, ніколи не підходь до мене! Я тебе знати не хочу. Чуєш! Геть з-перед очей! Геть!!! — закричала, не володіючи собою.

Хитнулася й, мабуть, упала б, коли б не підтримали дівчата, які здалеку спостерігали суперечку.

— Подумаєш! Горда лейтенантша! — пхикнула Натка. — Дуже ти мені потрібна!

Дівчата одвели Ію додому. Це було у сорок п'ятому році, відразу по війні.

І от тепер, через п'ятнадцять років, їхні шляхи знову перетинаються. Натка приїхала у Івангород разом з чоловіком, майором-льотчиком. Ія відчула, що вже не спалахує колишня гостра зненависть до Натки. Почувала огиду, нехить бачити її, а на зненависть не вистачало сил. Чому? Не знала. Але так було.

І Ія, і Натка виїхали з Івангорода сорок шостого року. Ія поїхала вчитися, а Натка втекла з містечка, щоб позбутися минулого, опинитися серед людей, які не відають, що вона за одна — Наталка Горобець. Від людей можна сховатися, та й то ненадовго, а куди подінешся сама від себе? Та, мабуть, Натку не дуже обтяжували гіркі розмисли.

Ольга Шелевера розповідала, що Гончаренків Мишко, у якого не згинається поранена рука, якось у клубі присів на лаву поруч Натки.

— Пхі, кавалер розсівся, — бренькнула вона губами. — У кирзових чоботях і новій фуфайці...

— Ах ти ж німецька хвойда! — не витерпів Мишко, медалі задзвеніли під розстебнутою фуфайкою. — Ми, значить, у чоботях, у фуфайці. Шльондра ти гестапівська!

Там такий галас зчинився, на весь клуб.

На погані зустрічі Ії щастить. Недавно Мазур, а тепер Натка. Біля млина спіткала її з льотчиком. Тонкого стану Наталка позбулася, щоки обвисли, але волосся, як і колись, пишно гайнується по плечах. Побачивши Ію, припала до чоловіка, ніби шукала в нього захисту, щось зашепотіла, торкаючись губами вуха. Ія байдуже проминула їх. Вже коли одійшла далі, здається, вчулося брунькування Натчиних губів.

...Хата Тодося Леглича сніжно біліє над самим Дніпром, побіля кручі, де люди беруть червону глину, щоб мазати долівки й підводити призьби.

Виринув із пам'яті вірш улюбленого поета:

На рідну землю знов я повернувся,
Чомусь хода зробилася легкою,
Хоча на серці важко почувалось...¹

¹ Вірш японського поета І. Такубоку.

Тодось Андрійович стругав вербове весло, сидячи на розсохлій колоді під повіткою, з-під даху якої давно вивітрився кінський дух. На колінах, побіля ніг, мов пір'я, стовбурчилися білі остружки. Пахло вербою.

— Соломійко! — підвів карі вицвілі очі, сховані, як і в Павла, в глибоких орбітах.— Сідай, доню, коло мене... Коли приїхала? Як там батько й мати?.. Весло нове роблю. Гарне буде весло. Подивися. Легке, як скрипка, й дзвінке... Послухай, дзвенить на вітрі, як ото океанська мушля.

Вона поцілувала шорстку руку старого, що пахла смолою, тютюном і деревом. Він торкнувся губами її чола.

— Розкажуй, як живеш, де була,— погладжував долонею весло, цокав пальцем і слухав, як дзвенить дерево. Сказав, дивлячись на той берег:— Учора знову снівся Павло... Ніби стоїть на кручі і гукає до мене на Дніпро: «Тату, та-а-ату! А йдіть-но сюди!» І біле, чисте весло у нього на плечі, наче білий птах розкрилися...

Простокутне подвір'я затишне, ніби світлиця; од берега — дерева загусла, від шляху — буйний вишник затуляє. В'юнкий спорих розрісся зеленим килимом, жовтіє лиш стежка від порога й до хвіртки на Дніпро. Усе довкола здається, живе й дише пам'яттю про Павла. У повітці, видна знадвору, стоїть прихилена до плетеної стіни стара вербова довбанка з тріснутим дном. Павлова. Він зробив. На ній плавав не один рік. І зчорніле, потріскане весло у човні. Теж його.

Тодось Андрійович перестав стругати. Ворушить жовтими від тютюну пальцями, розминає їх і дивиться з-під брів на Ію, яка зайшла у повітку й торкнулася рукою довбанки.

— Хай стоїть,— каже він,— місця не перестоїть...

У хаті теж по-гарному панує культ Павла. Два великі його портрети над столом, один — у цивільному, другий — у військовому вбранні; гімнастерка з зеленими петлицями, огорнута марлею, висить на стіні. Розмова у старого тільки про Павла. А її більше нічого й не треба, слухала б не наслухалася. Голос у Тодося Андрійовича прокурений, хрипкий, але вчувається в ньому рідне, Павлове...

Тодось Андрійович човгає через кімнату скривленими од ревматизму ногами. Зупинився біля старої почорнілої скрині, окутої мідною бляхою. Підняв скрипуче віко, обклеєне зсередини малюнками, і в прискринку взяв згорток у білій полотніні. Ія вся внутрішньо напружилася, бо наперед знала про цю хвилину й нетерпляче очікувала її.

— Прочитай мені, Соломійко, вголос. Я послухаю.

Старий сів на ослона біля скрині, приготувався слухати. Тремтячою рукою розгорнула вона білу полотнину. Перед нею лежали Павлові листи, які він писав батькові й матері з прикордонного училища й з кордону. Звичайні листи, але й Тодось Андрійович, і вона щоразу сприймають їх як живу розмову з Павлом. Ія намагалася відновлювати в пам'яті й повторювати Павлову вимову. І цього разу прочитала їх усі до одного: від першого, писаного 1938 року, й до останнього, якого вони вже писали з Павлом удвох якраз перед війною...

— Спасибі тобі, люба невістко,— наче десь здалеку долинув голос Тодося Андрійовича...— Слухаю тебе й наче голос його чую... І очі Павлові бачу... Прочитай ще, Соломійко, оте місце, де він пише про тебе... Прочитай...

А потім вони довго мовчали. Ія чула, як хрипко, важко дихав Тодось Андрійович, порипуючи ліктями об віко скрині. Сонце схилилося до заходу, зачепившись краєм за Маковицьку гору. Воно зовсім затулило напільне вікно, наче велетенська пожежа розтоплювала шибки, заливала кімнату.

Ія розглянулася по хаті. У кутках — павутина, вікна за-порошені, стіна коло плити обита. Пожалкувала, що одягнена у святкове вбрання.

— Я вам, тату, привезла гачки італійські й капронові жилки.

— Оце добре... Половимо рибу на них. Та й міцнюща нитка. Човен можна буксирувати такою.

— Завтра ви, тату, вдома будете? — запитала вона, ловлячи його погляд.

— Ні... Збираюся із Задорожнім на старорічище. Скоро попливемо, щоб вечірню й вранішню зорю не прогавити. Риба зараз добре бере... Колись, бувало, ми з Павлом вибиралися, а мати нас удома ждала.

— Ключ від хати, тату, лежить там, де завжди? — згодом запитала Ія.

— Під порогом...

— Я прийду поприбираю у вас.

— Та воно й прибирати нічого, бо нікому ж смітити, але коли хочеш, то приходь.

Наступного дня Тодось Андрійович повернувся додому ген пообіді. Соломія якраз білила кімнату. Пов'язана материним платком по самі очі, боса, завзято вимахувала віхтем, кроплячи собі глиною ноги й лице.

Тодось Андрійович став на порозі з мокрим мішком під пахвою, вдихнув запах мокрої глини. У нього защеміло біля серця, на мить забило подих. Хату мазала невістка. Його невістка! І скупа сльоза залоскотала повіки.

— Капітальний ремонт, значиця? — сказав, кашлянувши й відводячи погляд убік, щоб вона не побачила його розчулення.

— Уже кінчаю.

— Не жени так... Може, води, дочко, принести?

— Я тільки що принесла.

— Чим же тобі пособити?

— А нічим, уже впоралася...

Коли Соломія повернулась од Дніпра, їй знову згадалася Натка. Був у тої вираз людини, у якої давно й завжди болять зуби. Зробилася якась пісна й брезкла. У майора коротко підстрижене волосся їжитья, ніби щетина на поросяті. І брови, і вії у нього білі...

Виразом обличчя Натка, либонь, чимось схожа на Мазура. Якась хвороблива затятість проступає, ніби жінку незаслужено скривдили, не оцінили як належить.

...У парку, біля педшколи, на узгір'ї, з якого видно і кручі, й Дніпро, і синю смугу далекого лісу, і білу хату Тодося Леглича, Павлового батька, і червоні крутосхили глинища, люди поставили пам'ятник Марії Цілик і Андрієві Горді. Дніпрова хвиля чи вибух полум'я знесли їх на крутий гребінь, і вони стоять, підтримуючи одне одного, — широкоплечий, з упертою головою юнак і висока худа дівчина з тонким, вродливим лицем, — горді, нескорені і, здається, живі.

Частина друга

1

...Мандрівки в минуле схожі на те, як люди переходять річку, стрибаючи з каменя на камінь, остереігаючись, щоб не потрапити у воду, бо примхлива течія, того й дивися, закрутить і понесе до небажаних берегів. Тільки старі люди, які вже не можуть стрибати, без страху заходять у воду минувшини й бредуть, не розбираючи, де глибинь, а де мілина, віддаються на поталу течії, сподіваючись, що вона

їх кудись таки винесе. Та уява в старих людей не така чіпка й осяжна, як у молоді.

Ія бачила Мазура в пам'яті, хоч ніколи навмисне й не оживляла картин минулого. Вони самі невідтратно поставали перед нею, мов гори на обрії, що їх за всяку ціну треба було здолати, перейти, щоб простелилася рівнинна дорога... Бачила зрадника так виразно, близько, наче він завжди був перед її зором, оточений світним повітрям і від того неприродно жаский і відворотний, як утопленик.

Часом бовванів перед нею, ніби камінь на шляху,— товстоплечий, з нахиленою набік головою і мертвими, як уламки пляшкового скла, очима. Чи сподівалася зустріти його, та ще й через довгі роки?

Мабуть, що ні.

2

Як починається любов?

Не варто морочити голову, шукаючи відповіді на це запитання, бо в кожному випадку вона буде неоднакова.

А як народжується квітневий ранок, як пробивається-ринне з-під кадуба джерело, як таке вийчаста сніжина на щодці коханого?

У Соломії, у Ії тобто, все трапилося так несподівано й радісно безмеж, що їй тепер і не пригадати, яким саме був початок... І чи був він? Може, знала Павла змалоліт, звіривши йому ще тоді і серце своє, і життя!

Серед інших уява малює й таку картину...

Йшла наче серед глибокої ночі, намацуючи ногою певний шлях під горою. Шарудів дощ, булькали краплі по калюжах, наче якийсь бешкетник розкидав камінці. По правді сказати, таких темних, глухих ночей було немало й раніше, але ця гнітила якось особливо. Зненацька пільму розкраяло сліпуче світло, ніби розметало її. На мить, рятуючись, Ія заплющила очі, повела перед себе руками, щоб не нашттовхнутися на якусь гілляку. А коли знову глянула довкруги, то вже стояла... серед білого дня в якомусь незнайомому чужому саду. І це не викликало страху, а пробудило саму тільки гостру цікавість: а чий це сад і що в ньому росте? Деревя, просвічені сонцем, спалахували зеленим і білим полум'ям і скидалися на трепетні смолоскипи, що горять, не згораючи, холодним вогнем. Павло був поруч. Міцно тримав за руку, наче боявся, що вона втече від нього. Рука його часом здригалася, дужче й дужче склеплю-

ючись на її пальцях. Дурненький, чого їй утікати й куди! Хіба є такі люди, що тікають од свого щастя?

Усміхнений і водночас задумливий, з темним засівом над верхньою губою, Павло здавався вищим і стрункішим, ніж був насправді, у своїй захисного кольору військовій формі, перетягнутий у стані широким командирським паском. Очі в нього тепліли, глибокі-преглибокі, вдивляйся у них і не запримітиш навіть натиюку на дно, наче нагірні темноводі криниці у вранішній час.

Ішли удвох через незнайомий сад, ішли довго, часом нахилиючи голови перед низьким гіллям. Ія відчула втому в ногах, але втома була солодка й приємна. Коли б хтось глянув на Павла і Ію здалеку, то подумав би, що то йде одна людина, так вони близько були одне біля одного: щока до щоки, плече до плеча...

Все це уява малює з пізніших днів, а були ж і раніші зустрічі. Були!

...Червневого дня на оболоні змагалася молодь з усього району. Бігали, стрибали, метали диск, грали у м'яча. Галас здійнявся на все містечко, наче у найбільший ярмарок. Понад дорогою і від гори юрмилися святково одягнені люди, стежили за змаганням, під'юджували криком і оплесками тих, кого знали, хто був дужчий і спритніший,

Соломія вихором помчала із старту, відчуваючи на плечах подих худой й довгої, як щогла, робітниці із цукроварні. Якби бігти ще метрів п'ятдесят, то, мабуть, та обігнала б Ію. На фініш робітниця прийшла другою, відстала на якихось півкроку. Довгасте вродливе обличчя її кривилося від незадоволення. Поглядала на Ію зверхньо, та на лиці малювалося непідробне здивування: як могло її обігнати оце дитинча з великими, ніби налятими щасливими слізьми очима? Як? Її ж хотілося сказати, що вона вже не дитина, що їй минуло п'ятнадцять років і нічого поглядати звисока, а що на очах сльози — то від радощів. Подивилася б я на тебе, коли б ти перемогла!... Пізніше Ія дізналася, що її суперницею на змаганнях була Марія Цілик.

Серед суддів, які сиділи за довгим, укритим червоною китайкою столом, помітно вирізнявся молодий командир з двома кубиками в зелених петлицях. Дівчата з педучилища вже кілька днів торочили про нього. Лейтенант приїхав до свого батька, бакенщика Тодося, у відпустку з далекої прикордонної застави. Вечорами виходив він у містечко і якимось легко, гордо сприймав гарячі погляди дівчат. Всі сходилися на тому, що йому личить прикордонницька

форма — темно-синє галіфе, захисного кольору гімнастерка й зелений, мов дубове листя, кашкет з червоною зіркою. Оксана Могила говорила всім про його очі, ніби вони карі, лагідні й водночас так і пропікають, так і пропікають...

За суддівський стіл Павло Леглич попав випадково. Районне фізкультурне начальство, помітивши серед глядачів командира, у якого сяяв на грудях значок ГПО другого ступеня, не гаючись запросило його судити змагання.

...Перед лейтенантом стояла худенька ясноволоса дівчина у синіх сатинових трусиках, білій майці-безрукавці і гумових балетках. Коли б не гостренькі шпичаки грудей, які мало не проколювали майку, то її можна було б прийняти за хлопчика. Задихана, з рум'янцем на щоках, вона ніяк не могла спромогтися на слово, дихала швидко-швидко кризь розхилені уста.

— Поздоровляю, товаришко Зорян,— лейтенант простягав грамоту й скляний келишок-приз.— Бігли ви здорово!

Осміхнувся краечками губ, а їй наче хтось жаром обсипав усе тіло, мурашки поповзли по руках, а очі переповнилися слізьми. І сама не знала від чого. Видихнула повітря із грудей, а вдихнути не могла.

— Ви вперше на змаганнях? — запитав лейтенант, бачачи її благальний погляд. Йому здавалося, що вона от-от розплачеться. Пташеня із пташенят, на долоню її садови, піднімай угору, і вона стріпне крильми й полетить...

— Еге ж,— хитнула Ія головою, радісінька, що нарешті може говорити.

— З педучилища?

— Еге ж.

— Поїдете й на обласні змагання? — він дивився приязно, в його очах змигнули іскорки цікавості.

— Так!

Більше нічого не сказала. Але в оте коротке й, здавалося б, незначне «так» вклала стільки змісту, що й сама знітилася. Поволі оговталась і глянула на лейтенанта з верховини, недоступної йому, наче хлопчак, за яким стоїть старший брат, і тому він сміливо поводить на вулиці, не боїться ні дужчих, ні собі рівних, знаючи, що ніхто його не скривдить. Або як учениця, що твердо, може, навіть краще за вчительку знає урок. І він не знав, яких то сил треба було, щоб отак сміливо глянути на нього.

Обабіч носа у дівчини теплилися під шкірою веснянки. Щоб їх розгледіти, треба було добре придивитися.

«На що вони схожі? — подумав лейтенант і сам собі відповів: — На краплинки повітря, які зависли у золотистому меду!»

Позад її стояла, переступаючи з ноги на ногу, недавня суперниця. Коли б це був не чужий лейтенант, вона б його зневажила за схилання перед звичайнісіньким дівчиськом. Вступили погляди одне в одного і людей не бачать. Дівчина кашлянула...

Ія прожогом майнула до річки переодягатися. Під пахвою тримала плаття. В густих верболозах, жалячи литки кропивою й не відчуваючи болю, стягла через голову вузьку майку. Глянула на свої груди і зніяковіла. Білі, з коричне-ними сосками перса безсоромно стовбурчилися і були округлі й тверді, як осінні яблука, і такі ж холодні. Притисла їх з усієї сили долонями, відчуваючи мульткість колючих бруньок. Посунула долоні вниз по засмаглому животу до стегон і, ніби упіймавши себе на чомусь негарному, присіла. Глянула у водяне дзеркало, але воно було розбите і тому нічого не вгледіла. Швиденько скинула трусики і ступила у холодну як крига воду. Холод відчувала чомусь тільки коліннями, а тілу було жарко...

Того ж дня надвечір, випадком, вони зустрілися ще раз. Лейтенант ішов не сам, а з двома хлопцями, своїми однолітками. Вона й не помітила, хто з ним іде, бо бачила тільки його. І він глянув на неї, подався вперед, ніби хотів уклонитися чи забалакати. Ія крутнулася на одній нозі і чимдуж побігла через парк додому. Хлопці засміялися, але його сміху вона не чула...

Зачинивши хвіртку, прихилилася до штахетів спиною, ніби боялася, що хтось буде дертися у двір. На порозі стояла мати і, мабуть, дивувалася: пішла дочка на гулі і раптом прибігла додому, ще й хвіртку тримає. Чи хтось гнався за нею, чи злякалася когось? Мати глянула через паркан на вулицю — там нікого.

Ія спроквола йшла стежкою до хати, обличчя її зблідло, а очі сяяли. І мати нічого в неї не спитала, тільки тихцем зітхнула...

Знову зустрілися вони аж через рік, коли Павло знову приїхав у відпустку. Він, вочевидь, і не здогадувався, що той скляний приз-келишок, якого він вручив на змагання, Ія поставила на найвиднішому місці — на вікні перед столом, за яким готувалася до занять. Щодня брала його до рук. Повертаючись з педшколи, кидала погляд на підвіконня і, хитро примруживши око, запитувала:

— Стоїш?

І сама відповідала, грайливо повівши плечем:

— Стою.

— А я сьогодні дві п'ятірки заробила.

— Та не́вже?

— Чесне комсомольське, — відповіла серйозно.

Розповіла якось про лейтенанта Наталці Горобець (її називали у педшколі Натка-красу́ня), з якою сиділа за однією партою. Наталка, пишнотіла, лінива дівчина, найстарша на курсі, вислухавши Іїну розповідь, приплющила блакитні з туманцем очі і недбало сказала:

— Вірші...

— Що? — не зрозуміла Ія.

— Кажу, вірші читаєш. Все це несправжнє, видумане. Між вами щось було?

Наталка ніколи не дружила з хлопцями зі свого курсу, вважаючи таку дружбу приниженням власної гідності. Дивилася на них як на нерозумних хлоп'яків, яким ще грається у війну, а не проводити вечорами дівчат.

— А що могло бути? — закліпала очима Ія.

— Дурненька, наче не розумієш. Тринді-ринди... Отожто й воно. Цілувалися? Ні? Все забувається, сіється, як дим, — повчальним тоном вела Наталка. — А тринді-ринди пам'ятаються назавше...

Ія зніяковіла, не знаючи, що й казати. Натка, дивлячись їй прямо в обличчя й осмикуючи плаття на повних грудях, промовила:

— Хочеш, твій лейтенант за мною буде бігати?

— За тобою? — сплеснула Ія руками і аж нахилилася до неї.

— А то ж за ким? За мною! Заб'ємося? — простягла рожеву долоню. Очі її промінили густу блакить, зуби чисто сяяли, а Ія злякалася. Не могла дивитися у спокійні, з поволокою очі подруги. Більше ніколи не забалакувала з Наткою про лейтенанта. Не заводила розмови про нього і Наталка, вочевидь, байдужа до нього.

Незабаром із застави приїхав він, здається, ще вищий, ще гарніший, ніж торік. І коли вони спіткалися біля пошти, Ія вже не втікала. Стояла з опущеною головою, розглядала носачи черевиків. Ввесь її вигляд ніби промовляв: «Нікуди я од тебе не дінуся, ти моя доля, ти мое щастя!»

— Мене звуть Ія.

— Ія?!

— Так. Соломія. Ія — це скорочено, пестливо, — сказала й зашарілася.

— А я Павло. Павло Леглич, син бакенщика Тодося...

— Хіба я не знаю!

Відтоді вони вже не розлучалися цілий місяць. Щодня були разом. Павло чекав у парку, поки кінчатся заняття. Вона заходила додому, поспіхом щось кидала у рот і бігла до нього. Ходили на Дніпро, годинами просиджували на Іван-горі, біля підніжжя якої шуміли могутні осоки. Дерева пахли пташиними гніздами й баговиною. Тут уперше й поцілувалися, сидячи на гарячій од сонця траві. У неї запаморочилася голова. Не бачила вже ні Дніпра, ні осокорів, ні неба, тільки Павлові очі зоріли над нею.

Очі в нього трохи незвичайні — глибокі, затінені надбрів'ями, з палахким вогнем у зіницях. Аж страшно поринати поглядом у їх глибіню, хоч і читаються там ласка й приязнь до неї.

Руки у Павла худі, довгі, але дужі й ніжні. Якби він захотів, то підняв би її, мов стеблину, і колисав би, зазираючи у вічі, тулячись до її лица щокою...

У травні Соломії минуло сімнадцять років. Йй здавалося, вона думала, що це вже дуже багато. Так і матері сказала. Одразу після Травневих свят приїхав із кордону Павло, а через три дні вони пливли пароплавом до Києва, а там сіли у поїзд, який повіз їх на захід.

Ія почувалася щасливою до нестями. Часом щипала себе, аби пересвідчитися, що це — не сон, не мана, що все відбувається насправді. Як кров сягає кожної клітини, щоб людина жила, так любов ходила тремтливими хвилями по всьому тілу, щоб Ія була щасливою.

— Павло... Павлусь... Життя моє... — Дивилася на нього, мов на вогонь, ясно була осяяна ним. В очах мінився відсвіт, на щоках спалахував і гас, гас і спалахував рум'янець, мов припливні хвилі на морі.

У будучині йй малювалося саме тільки щастя. Там, де вони житимуть, завжди світитиме сонце. Дощі ітимуть теплі, співучі, дзвенітимуть по траві й листю, як дзвенить об дійницю молоко. Грім гримкотітиме, наче рубель у материних руках, коли вона качає дітям сорочки, лагідно й приязно.

Ія вчителюватиме, а Павло буде охороняти кордон, щоб ніхто не перейшов його ні вдень ні вночі. Вони любитимуться і ніколи жодним словом не скривдять одне одного...

Так наївно, по-дитячому мріяла Соломія Зорян, тепер уже Леглич, погойдуючись на полиці вагона, який віз її на прикордонну заставу Сухий Яр.

А тим часом уже наближався червень тисяча дев'ятсот сорок першого року.

3

— Оце й кордон? — запитала здивовано Ія, визволяючись із Павлових обіймів.

Він зсаджував молоду дружину з високої приступки вагона, бо про перон, як і про станцію, там, де зупинився поїзд, не було й помину. Оддалік виднів брусований із темних, червонуватих колод будинок із гостроверхим гонтовим дахом. Дві пари рейок пролягали повз нього. Коли хвіст поїзда мелькнув удалині, залізничник біля будинку заклацав стрілкою, переводячи її. Їїну увагу привернули його чудернацький чотирикутний кашкет і вельми просторий френч з величезними накладними кишенями. Поруч із ним стояла довгонога білява дівчина. Ще здалеку залізничник скинув кашкета, відкривши сонцю зовсім лису, шпичакува-ту голову, яка похитувалася на довгій зморшкуватій шиї, наче він завжди щось стверджував.

— День добрий, товаришу офіцер, і ви, молода пані!

— Здрастуйте, — відповів Павло. Ія ледь стрималася, щоб не пирснути сміхом на оте «пані», таке воно було незвичайне і чуже. Вперше його почула. Може, ота білява дівчина пані чи панійка? Не вона ж, Ія, пані!

Сонячний настрій, однак, не притьмаривсь од того. Все, що було перед очима, видавалося їй чарівним, ваблячим і трохи таємничим. І ліс, темний угорі й рожевий внизу, мов частокіл гігантських свічок, що, притулившись одна до одної, незгасно пахкали зеленим полум'ям; і гостроверхий будинок, ніби з казки; і оцей по-смішному ввічливий залізничник, який і досі не одягає кашкета, ніби гріє на сонці змерзлу голову; і білява дівчина з радісним лицем, з круглими, пташиними очима, які щасливо сяяли, зустрічаючись з Їїним поглядом...

Коли б не так допитливо, приязно дивився на неї залізничник (хай би він уже надягав кашкета!) і не дівчина, вона, розкинувши руки, побігла б чимдуж до сосон-свічок, щоб послухати пісню зеленого полум'я, що його все ворухить і ворухить угорі вітер. Рожеві стовбури дерев, певне, теплі й м'які, як віск пломеніючих свіч, і пальці легко загрузнуть у них...

— З прибуттям вас,— уклонився залізничник.

Павло потис йому руку.

— Це, Станіславе Августовичу, моя дружина...

— Файна пані, слічна пані,— у вічі похвалив той Ію, в його маленьких очах справді блиснуло захоплення.— А це моя донька Гонората... Другий рік студіює на університеті.

Дівчина нахилила голову, з цікавістю поглянула на подружжя.

Милуючись тоненькою ясноокою жінкою у смугастому — біле з коричневим — платті, Станіслав Августович не кривиз душею. Дружина прикордонника була вродлива і дуже юна. Ну, не більше тобі, красуне, вісімнадцяти! В блакитних очах змигують маленькі вітрильця, ніби вітер жене пір'їсті хмарини, ніби плесо озера порушується джерелом, що рветься з глибини.

Офіцер теж не дуже обігнав літами свою дружину. Трохи незграбний од того, що високий, з гарячими очима у глибоких орбітах,— він поводився як набагато старший од неї, як її захисник. Здіймав дружину з приступки, наче та нічого й не важила. І залізничник не здивувався б, коли б він так і поніс її, не спускаючи з рук, аж на заставу. Такого б чоловіка Гонораті!

Ія розглядалася довкола. Ніде не помічала чогось (схожого на кордон, який їй, як і багатьом, хто там не бував, уявлявся міцною стіною чи хоч би парканом. Від будинку входила в ліс, мов у тунель, біла піщана дорога. Її закортіло роззутися й босою ступити на сипкий пісок, занурюючи по кісточки ноги.

Власне, кордон для її почався ще в поїзді. На одній із недавніх зупинок, де паровоз тільки стишив хід, у вагон зайшло двоє червоноармійців у зелених кашкетах, з карабінами через плече. Вони зажадали від пасажирів документи, один з одного боку — другий з іншого, почали сходитися до середини вагона, продивляючись паспорти. Один із них — білявий синьоокий хлопчина — зупинився навпроти того купе, в якому їхали Павло з Ією.

— Здрастуйте, товаришу лейтенант,— привітав Павла прикордонник. Клацнув каблуками, виструнчившись. Глянув на Ію веселими, блакитними очима і додав: — З приїздом вас!

— Дякую! Що там, товаришу Жуков, нового?

— Все гаразд, товаришу лейтенант. Кордон на замку... Артисти з концертом приїжджали,— прикордонник уважно

перечитав Іїн пропуск і запитав: — Дозвольте перевірити далі, товаришу лейтенант?

Це було годину тому, а тепер перед Ією і Павлом мовчазніла чорна стіна лісу, де миготливим оком світилася лише дорога й манила до себе, наче глибокий колодязь.

— Ходімо пішки,— запропонував Павло, прилаштовуючи на плечі валізку.— Дев'ять кілометрів. Дорога чудова... Ліс, річка, трава до пояса...

Таких грубесних дерев із шерехатою, наче у шрамах, корою Ія зроду не бачила. Хіба в Янчиному лісі дерева? Ні, то звичайнісінькі куші, такий собі верболіз.

Високо над головою, у верхів'ях сосон, тривожно свистів вітер. Внизу, на дорозі, було тихо, але темнувато. Вони йшли, весело перемовляючись, обганяючи одне одного, звертаючи увагу то на особливо старе, якесь покручене дерево, то на шматочки неба поміж верхів'їв. Павло забачив попереду широкого, почорнілого від дощів пенька. Поставив на нього валізку і чекав, поки підійде Ія.

— Слухай,— обійняв дружину за плечі.

Десь далеко стрекотіла сорока. Раптом у глибині лісу щось сухо рипнуло, мов незмащене колесо. Раз, другий. Від цього скрипу зробилося моторошно. Коли б не Павло поруч, Ія злякалася б.

— То сухе дерево,— пояснив Павло.

— Дерево,— Ія зітхнула,— а я думала хтозна й що... Може, сиворакша?

— Сиворакша?

— Така пташка... А ця дорога куди веде? — Ія зупинилася на роздоріжжі.

— До лісництва. Лісник там живе із сином. Любомир Костьович. Дуже мальовниче місце. Величезна галявина, хата, складена з столітніх колод, стодола, повна пахучого м'якого сіна. Там недалеко озеро, річка Жолонь. Зараз ми її будемо переходити.

Незабаром між дерев забіліла вода. Зарослі мохом береги прямовисно спадали вниз. Течія майже не помічалася.

В чорноті і якійсь незворушності вирів проглядало щось загадкове, глибинне. Перейшли новенький, з білими, очищеними від кори поручнями міст. За річкою ліс порідшав, додалося сонця й повітря.

— Я б уже й відпочила,— сказала Ія, перекидаючи з плеча на плече зв'язані шнурками туфлі.

— Зараз звернемо на стежку й відпочинемо...

Перед ними відкрилася чимала галявина, заросла високою травою, а подекуди кущами. Ія розігналася по траві, яка стьобала по ногах, перепиняючи біг. Довкруг рясно цвіли квіти, весело гули бджоли й джмелі. Джмелів волохатих, барвистих, було більше ніж бджіл. Вони поводитися тут як господарі: літали неспішно, ретельно оглядали кожну квітку, перевіряли доскіпливо, чи не залишилося на дещі хоч трохи нектару. А бджоли, ті чомусь поспішали, перелітаючи з квітки на квітку, ніде довго не затримуючись...

Ія лягла на траву, розметала знеможено руки. Зрошена нічною рососою трава холодно й бентежно торкалася оголених ніг. На небі не було жодної хмаринки.

— Гарно... Як гарно тут,— казала Ія й дивилася на Павла.— Мені навіть не віриться, що це край нашої землі, що за лісом уже німці, фашисти... Мабуть, там ніч... Отак здається: у нас ясний, сонячний день, квіти пахнуть, а у них — темрява, сонця немає, самий тільки мох росте...

— Справді, це край нашої землі.— Павло зняв кашкета, скуповдив пальцями коротке русяве волосся. В карих очах відбилися зелена галявина, ліс і небо. І себе побачила Ія в його зіницях...

— Бачиш, сліди,— сказав Павло, коли дружина прихилилася гарячим плечем до його плеча.

Примітила на землі вузеньку, як загублена стьожка, мурашину стежку поміж стеблин, паличка й торішнього листя. По стежині (будівельникам вона, мабуть, видавалася найширшою дорогою) взад і вперед снували великі руді мурашки, поглинуті своїми справами. За нікольством вони не звертали уваги на двох людей, які накрили тінями їх головну магістраль. Три крутощелепі високоногі комахи тягнули зелений листок, часом зачіпаючись ним за траву і знову повертаючи його так, щоб можна було пронести далі. А пазустріч їм рудий богатир волочив жукове крило з рожевим підкрилком, наставляючи його перед собою, немов щит.

— Бачу мурашок,— призналася Ія.

— А потолочена трава?.. Ось паличка, зрушена з місця...

— Паличку бачу... Справді, вона, здається, лежала не там, де зараз... Порушник кордону? — Ія злякано обняла Павла за плечі.

— Порушник,— спокійно ствердив припущення дружини Павло.

— Так треба ж його ловити!

— Боюся, що це не вдасться зробити,— у карих очах Павла війнувся осміх.

— Як же,— розгубилася Ія.

— Заспокойся, люба. Тут побував не шпигун... Треба вміти читати сліди... Вепр пройшов лісом, дика свиня. Ще вночі, до роси, спокійно пробирався, ніщо його не сполохало.

— Дикий вепр! — зробила великі очі Ія.— Хіба вони тут водяться? Ніколи не бачила вепра. Це у них поросята смугасті.

— Смугасті,— Павло радів дружининому захопленню.

— А ще які звірі водяться в цьому лісі?

— Вовки-сіроманці, лисички-сестрички,— жартівливо почав перераховувати,— зайці, білки, куниці, дикі кози... А якось із Пущі зайшов сюди зубр. Часом і двоногий звір шастає лісом...

— Павлик... Павлусь,— притулилася вона до чоловіка, розгладила пальцем його брови. Не було у світі щасливішої жінки за Ію.

— Восени я піду вчителювати... Попрошу, щоб дали мені перший клас, і буду вести малюків аж до четвертого. Ти не смійся, не смійся... Як вчителька я суворо... І дружиню буду суворою.

— До осені далеко... Ще тільки травень...

Незабаром вийшли на найжджений шлях. Назустріч їм промчали, сипнувши піском, білі коні, запряжені в легку бричку. Між дерев замаячили будинки, обгороджені парканом. Біля воріт, під дощатим грибом, який захищав од спеки, стояв червоноармієць. Сонце часом зблискувало на багнеті його гвинтівки. Та Павло, не доходячи до вартового, звернув праворуч. За кілька хвилин між дерев завидніли ще будинки.

На стежці зустрівся високий, огрядний прикордонник. Зростом він не обігнав Павла, але був ширший у плечах, поважний і неспішний. Ія подумала, що це, мабуть, і є начальник застави капітан Титов. Але прикордонник перший підніс руку до кашкета:

— Здрастуйте, товаришу лейтенант,— чорні, як сливи з сивим туманцем, очі його засвітилися приязно.— А Люба мені ще вранці казала, що ви сьогодні неодмінно приїдете...

— Ія, моя дружина. А це — старшина Однороманенко, Павло Оверкович...

— Я рада,— привіталася Ія й відчула, що рука її потонула в шорсткій долоні прикордонника. Вона знала, хто перед нею. Це був знаменитий старшина Однороманенко, який затримав вісімнадцять порушників кордону, орденоносець.

Ія дивувалася, чому він не носить ордена. Коли б на неї, то вона б його і не знімала. Захопленими очима вдвлялася в обличчя старшини, шукала якихось особливих ознак мужності й сміливості. Лице у Однороманенка звичайне, навіть по-жіночому м'яке. Повні, чіткого малюнка губи порушила усмішка. Чорні лапаті брови лагідно відтіняли пукаті очі.

4

Той день почався як усі. Зранку, коли дружини ще спали, додивляючись сні, Павло з політруком Марчуком пішли на заставу, а трохи пізніше, як підбилося над лісом сонце, зібралася на роботу Люда. Ія лишилася вдома сама. Жили з Павлом у Марчуків: не скажеш, що гості, не назвеш і пожильцями. Вечорами у кімнаті допізна лунають голосні розмови, вибухає сміх, але Ія розуміє, що господарям клопітно з ними: ані перемовитись словом, ані обнятися наодинці молодим. Шукати кімнату в селі не випадало, бо до села шість кілометрів, а служба на кордоні неспокійна, щохвилини треба бути, як кажуть, напихваті. Особливо зараз, коли німець по той бік річки заворушився, не дає спокою ні вдень ні вночі. Тривоги довші, ніж затишшя між ними.

Ія прибрала в кімнаті, зачинила вікно, збираючись іти з дому. В цей час Павло поривно розчинив двері. Став на порозі — розчервонілий і радісний.

— Соломіє, хутчій збирай речі. Маємо вже свою кімнату... Роман Сильвестрович несе ключі... Швидше ж бо!

— У нас, Павлику, й збирати нічого, — сказала Ія. — Ні ліжка немає, ні стола, ні стільців...

— Ліжка старшина дасть. А без стільців і без стола обійдемося. Купимо згодом.

— Я готова, — стала за хвилину перед чоловіком Ія з чемоданом у руках. — Незручно без Марчуків іти з дому, але вони повернуться аж увечері. А я доти не втерплю. Ні, ні!

— Кімната та була для приїжджих, — розповідав Павло на сходах. — Капітан Титов наказав віддати її нам.

Вони вийшли на подвір'я. Їм здалося, що всі, кого зараз зустрінуть, знають про їхню радість і поділяють її. Назустріч йшла Наталія Максимівна Титова, дружина начальника застави, — висока огрядна жінка років сорока, з важким кружалом темно-русої коси на голові.

— Рада за вас,— сказала Наталія Максимівна, привітно всміхаючись.— Кличте на новосілля.

— Неодмінно,— разом відповіли Павло і Ія. Перезирнувшись між собою, голосно засміялися. Наталія Максимівна подумала про те, як мало потрібно молодим для щастя.

— Роман Сильвестрович вже несе ключі,— сказала Наталія Максимівна.— Якийсь посуд, Іє, я вам дам, на перших порах обійдетесь, а там купите.

Керуючий будинками, де жили родини командирів, Роман Сильвестрович Мазур ніс у простягнутій руці ключа, ніби напоказ. Був Мазур вільнонайманий, але носив військового вбрання: широке темно-синє галіфе, наблищені чоботи, гімнастерку, перетягнуту в стані товстим командирським паском. Однак плечі в нього були якісь не військові, по-жіночому круглі, та ще голову він по-чудному хилив до лівого плеча.

— Наталіє Максимівно, знаєте про їхню радість? — запитав Мазур.

— Знаю, уже знаю... Давайте їм ключ, хай поселяються.

— Беріть,— сказав Мазур.— Відчиняйте кімнату, там прибрано. За п'ять хвилин я до вас завітаю.

Подружжя миттю збігло на ганок. Наталія Максимівна дивилася їм услід. А Ія й Павло, перешкоджаючи одне одному, ніяк не могли вставити ключ у замкову шпарку. Та врешті відімкнули двері. Розчинили їх навстіж. Через поріг Ія переступила, заплющивши очі.

— Раз, два, три,— рахувала кроки.

Кімната видалася величезною: прямокутна, з широким, у три шибки вікном, під стелею висіла електролампочка, затінена присмаленою газетою. Підлога аж жовтіла, так її чисто вимили. Ія розчинила вікно. Темною, таємничою стіною стояв поблизу ліс. З-поміж рожевих стовбурів віяло прохолодою. Над деревами напинався білими хмаринами синій шовк неба і, здавалося, лопотів, як вітрило.

— Які ми з тобою щасливі,— глянула чоловікові у вічі. Обійняла Павла й поцілувала.

Хтось загуркотів у коридорі. Ія визирнула туди. Мазур, почервонівши од натуги, ніс перед собою ніжками вперед круглого стола. Поставив його посеред кімнати під лампочкою, відхекався.

— Ще принесу два стільці. У мене є в запасі. А ліжко Однороманенко дасть.

Мазур пішов, а Ія сказала:

— Стіл, ліжко, стільці... Ми й не просили, а він приніс.

Незабаром знову прийшов Мазур, несучи стільця й табуретку.

— Згодяться? — запитав, прискалюючи око. І така на його обличчі доброта засвітилася, що Ія й собі осміхнулася.

— Ще б пак! — сказав Павло, поплескуючи долонею по табуретці.— Я б оце, Іечко, й випити міг би.

— Ти? Випити? — легенько вдарила вона пальцем по чоловікових губах.— А от Романа Сильвестровича ми зараз пригостимо...

— Що ви?! — наставив перед собою руки керуючий будинками, ніби захищався.— Я зовсім не вживаю пекельного зілля. Ви влаштовуйтеся, а в мене справи... Да-а-а,— зунинився він у дверях, глянув з-під лівого плеча.— Днями у заосинську крамницю мають шафи привезти. Недорогі. Я міг би вам дістати. Продавець мені знайомий...

— Ой, як добре,— сплеснула руками Ія.— Ми вам, Романе Сильвестровичу, завдаємо стільки клопоту!

— Пусте. Для гарних людей... Я вам ще нагадаю про шафу. Готуйте тільки гроші. А тепер зоставайтесь щасливі. Хай буде мир у цій хаті, дороженькі мої! Завжди мир і щастя!

Мазур пішов, обережно причинивши за собою двері, й подружжя нарешті опинилося само.

— І що ми йому, а, бач, клопочеться, мов за рідних,— просторікувала Ія, сидючи.— Заживемо ми з тобою, Павлуню! Новосілля справимо гучне, накличемо повну хату гостей. Наталію Максимівну з чоловіком, Романа Сильвестровича неодмінно, Марчуків, Любу Однороманенко з чоловіком...

5

Залягла темна, сліпа ніч, небо щільно облягали хмари, от-от мав початися дощ. І це ще дужче посилювало тривогу, роз'ятрювало почуття неспокою, здавалося, темрява тільки й чигала, аби випустити на волю різні чудерства й страхів'я.

Звечора на кордоні оголосили бойову готовність. У всіх напрямках розійшлися посилені наряди. На особливо небезпечних ділянках повинні були чергувати командири.

— Не чекай мене до ранку,— сказав Павло, вдягаючи плащ-намет і перевіряючи зброю. На мить він здався їй далеким і навіть чужим.

— Завтра у нас новосілля,— наче новину повідомила чоловікові.

— Мабуть, доведеться перенести,— зав'язуючи під бородою шнурок, сказав Павло.

— Ти кажеш, перенести?! — злякано сказала Ія.— Я ж печу пиріг...

— З'їмо самі,— осміхнувся Павло.— А ти спечеш ще. Я йду. Спи спокійно, кохана!

— Спати? Ні! — В голос срібною ниткою вплився сум і виразно забринів.— У чоловіка тривога, а дружині спати? Таке скажеш!

Зачинилися за Павлом двері, і вона зосталася сама. Хотіла щось робити, тоді б швидше збував час, але руки ні до чого не наворачалися. Кімната, либонь, по вінця наповнилася тривогою, ніби драглила нею. Ія навстіж розчинила вікно, пустила в хату лісовий холод. Надворі панувала ніч. Наслухалася до кордону, але нічого не чула. Од Павла думки перекинулися до батьків; із глухих лісових нетрів, де перебував у засідці чоловік, думки блискавкою перелетіли аж на дніпровий берег. «А що зараз роблять мати й батько? — вголос запитала сама себе.— Чи й у них так низько захмарилося небо? Мабуть, уже полягали спати, бо ж червнева ніч коротка як зітхання, а встають вони вдосвіта...»

У думках минав час. Ія почувала себе причетною до охорони кордону, наче зараз не вдома була, а підстерігала на одній із потаємних лісових стежин шпигуна-диверсанта. Серед ночі пороснув дощ, теплий, гомінкий. Із ринви біля вікна потоком ринула вода. Де ж зараз Павло? Мабуть, нитки сухої нема на ньому. За лісом,— хтозна й де, мабуть, аж за кордоном,— вчувався приглушений гуркіт моторів, наче там орали в нічному трактори. Несподівано тишу розірвали постріли. Стріляли біля Кривого яру. Стрілянина густішала, і враз усе стихло.

Дощ перестав. А з дерев ще довго сонно скапувала вода, булькала в калюжах, шелестіла в мокрій траві. Очистилося від хмар небо, заблищали зеленкуваті зорі. І дивно: що лункіша робилася тиша, то тривожніше ставало на серці. Струмочки тривоги зливалися в озеро, а те перетворювалося на розбурхане море з височезними, мов стіна лісу, хвилями, які ладні були затопити будинок і понести його світ за очі.

Уже перед світом на хвилюк задрімала, поклавши голову на схрещені на підвіконні руки. Приснилася їй домівка,

мати й батько, які збиралися кудись йти і наказували берегти хату. «Нікого ж не пускай, дочко,— казала мати.— А то берегом ходять усякі люди!» Батько підійшов, щоб поцілувати Ію, і вона прокинулася...

Між дерев стиг холодний світанок. Ія глянула в глибоку лісу. Між стовбурів, понад землею ще нікала ніч. Одне дерево раптом почало рухатися, наближаючись до узлісся. То було, либонь, не дерево, а людина. Ія схопилася на ноги, протерла очі. Дерево зупинилося, і годі було розрізнити його серед інших.

«Мабуть, далася взнаки безсонна ніч»,— подумала Ія.

Німо, причаєно мовчав ліс. День одсував сосну од сосни, збільшуючи проміжки світла між ними, і ніщо вже не рухалося, жодне дерево не було схоже на людину.

Вигулькнуло з-за лісу сонце й прудко, немов по крутих щаблях, почало підніматися вгору — рожеве, круглошоке, насвіж умите дощем. Закушпелився над землею прозорий туманець. У мокрому плащ-наметі, що стовбурчився, ніби бляшаний, у забрѳоханих чоботях повернувся з застави Павло. Був стомлений, проте щокі пашіли рум'янцем.

— Не спала? — показав головою на нерозстелене ліжко.

— Ні,— кволо всміхнулася Ія, допомагаючи чоловікові розв'язати намоклий шнурок. Стисла долонями холодне підборіддя Павла. Дивилася в очі знизу вгору. Шелеснув, падаючи на підлогу, важкий плащ-намет.— Тебе чекала і тривожилася. Тебе виглядала... Як на кордоні, Павлику?

— Все гаразд, — спокійно відповів він, тулячись холодною щокі до її чола.

— А мені здалося...

— Що тобі здалося?

— Я чула постріли, — її голос задрижав.

— Стріляли, — сказав Павло, відхиляючи дружину од себе і зазираючи їй в очі.— Але не там, де я був... Як твій піріг, Іе?

— У мене все готове. Клич гостей. Шкода лишень, що після важкої ночі.

— Нічого. Ти готуйся, а я сходжу на заставу, а потім усі разом прийдемо до тебе.

— Треба запросити Романа Сильвестровича. Любі я сказала. І Марчукам. Чи ж прийде Наталія Максимівна з чоловіком?

Незважаючи на нічну тривогу, у Легличів зібралася повна хата гостей. Стільці позичили в старшини Однороманенка і в Марчуків, посуд принесла Наталія Максимівна.

Останнім прийшов просто з застави капітан Титов — худий, кістлявий, вищий од усіх на голову, задумливий чоловік. Він ніяк не міг прогнати з обличчя виразу похмурої заклопотаності. Коли до нього зверталися, капітан привітно відповідав і навіть усміхався, але відразу потому темна тінь задуми тьмарила лице. Ія примітила, що крила тіні торкаються облич Марчука, старшини Однороманенка і Павлового.

— Дозвольте, товаришу капітан, — підвівся за столом старшина Однороманенко. Він сидів спиною до вікна і коли встав, то затулив огрядною постаттю світло. Кімната видалася маленькою і тісною. — Усі мовчать, а воно, мабуть, годилося б і випити...

— Ви, Павле Оверковичу, звертайтеся до хазяйки, — блиснув короткою усмішкою капітан Титов.

— Дозвольте, Соломіє Іванівно, слово сказати? — у великій руці старшини тонує келих.

— Дозволю! — щасливо усміхнулася Ія.

Однороманенко голосно відкашлявся. Був він більше схожий на генерала, ніж на старшину. Великий, огрядний і водночас стрункий і легкий у рухах, одягнений у добре пригнану сукняну форму. На грудях старшини пломеніє орден Червоної Зірки — єдиний на всю заставу. Дружину Однороманенка Любу жартуючи називають на заставі «генеральшею». Поруч із чоловіком видається вона тоненькою дівчинкою, та всі знали, що в родині її слово, а не старшини, вирішальне.

У новенькій гімнастерці з накладними кишенями, з мокрим, гладенько зачесаним волоссям, Роман Сильвестрович нічим не виділявся серед прикордонників. Мазур не пив, а лише пригублював. І в розмови не втручався. Сидів собі скромно край столу, навпроти старшини Однороманенка, і слухав, що казали інші. Капітан Титов щось запитає його, Роман Сильвестрович, шанобливо схиливши голову, похапцем відповів і, здавалося, ждав, що капітан запитає ще щось, тож готував задалегідь відповідь. Незабаром капітана Титова викликали до телефону. Вибачившись, він пішов і більше не повернувся.

Осмілівши, підвівся за столом Роман Сильвестрович.

— Дозволю собі, прошу вас, підняти келих за Соломію Іванівну і Павла Тодосьовича. Серце радіє, коли дивлюся на них. Живіть же щасно, у мирі і згоді! Прошу вас, вип'ємо за це! — Довго штрикав виделкою слизького гриба, а той не давався, випорскував з-під гостряків.

— Ми з Миколою Пилиповичем, — почувся глибокий, грудний голос Наталії Максимівни, — ось уже п'ятнадцятий рік живемо на кордоні. На самому краєчку рідної землі, як каже Ія. Позаду наші міста, ріки, озера й лани, люди, а спереду — ніч... А з тої ночі лізе до нас різна погань. Гітлерові я не вірю ні на копійку!

— У нас же договір? — нагадала чи запитала Ія.

— Договір? — усміхнулася Наталія Максимівна.

— Німці нам машини шлють, — втрутилася в розмову Люба Однороманенко. — Я сама бачила ешелон на станції.

— І я бачила, — згодилася з нею Наталія Максимівна. — Вони нам машини, а ми їм худобу й пшеницю, нафту. І невідомо, чие переважає. Коли б не наше! А щоночі стрілянина на кордоні.

Ія намірялася розказати про те, що їй привиділося на узліссі, та подумала: чи не візьмуть на глузи? Глянула понад плечем старшини за вікно: дерева як стояли, так і стоять, незрушні, гіллясті, з рожевими, ніби світними стовбурами.

Старшина Однороманенко встрияв у розмову з Мазуром.

— Як же так вийшло, що ви, Романе Сильвестровичу, не служили в армії? Скільки вам років?

— Тридцять один.

— Мені на рік менше, а я вже шостий рік надстроково.

— Служив і я, Павле Оверковичу, служив, дорогенький. У польській армії служив, у танкових військах. Танкіст я, — засміявся керуючий будинками. — Чого сміються? У нашому полку не було жодного танка. Командував полком молодий князь Любомирський. Він мав такі вуса, що лягали аж на вуха. Гадав, що німці злякаються його вусів. Як тільки побачать, то кинуться навтіки. Хи-хи-хи... Біля штабу полка стояв англійський чи французький танк, ще з тої війни. Гармата не стріляла, мотор не працював. Броню обкалювали голуби. Це було, дорогенький, у тридцять шостому, а в тридцять дев'ятому, як ударив герман, я не встиг призиватися. Знаєте дорогу на Мирів?

— Через Заосиння?

— Отією дорогою утікало панство в Румунію...

— Дивися... Хе-хе-хе... — сміявся старшина. — Я ще не бачив живого пана. Ох ви ж, скрекотні!

— Я сам був за Польщі паном, — сіпнув головою Мазур.

— Паном? Не смішіть людей!

— А чого ж. За Польщі кожен називався паном. І сажотрус, прошу вас, і двірник, і урядовець. Пан, пані, паненка, панійка...

— Який з двірника пан?
— Який не є, а пан. Прошу пана, слухаю пана, зичу панові здоров'я, чекаю пана... Е-е-е, та що там казати!
— Жалкуєте за тим? — спохмурнів старшина.
— Жалкую? — прицілився на Однороманенка тверезим оком Мазур.— Аніскільки, дороженький. Ні крапельночки! Поляки любили українців, як бик червоне, як корова полин. Тож чи нам жалкувати за панською Польщею, чи нам було обороняти її од германа? Хай усе западеться! Єще Польська не згінела... Чи може зрозуміти нас, Павле Оверковичу, перечути наші болі, думки людина, яка по-нашому розмовляти не вміє? Ми з вами, Павле Оверковичу, завжди зрозуміємо один одного.

Першим підвівся, щоб іти з гостей, Роман Сильвестрович.

— Ні, ні, сидіть,— спробувала затримати його Ія, але Мазур одмовився невідкладними справами. Сказав, що не забув про шафу. Ще, може, й сьогодні надійде у Заосиння до свого знайомця і про все домовиться. Вважайте, що шафа стоїть уже в хаті.

— Заснути б тепер хвилини триста,— сказав Павло, коли гості розійшлися.

— То лягай спи, а я все приберу,— Ія підійшла до вікна, глянула на ліс...— Ой,— раптом вхопилася вона обіруч за лутку.

— Що трапилось?— прикипів поглядом до її напруженої спини Павло.— Заболіло щось?

— Дерева немає,— озирнувшись до чоловіка, сказала Ія.

— Якого дерева? — підійшов Павло до вікна.

— Отам уночі стояло дерево. Мені здалося, що воно рухається... А тепер його зовсім немає...

— Де точно, покажи,— вихилився Павло крізь вікно.

— Он коло сосни з двома стовбурами. Де тїнь шпичаста... Лівіше. Он там, де мурашина купа.

— Чого ж ти відразу не сказала про це? Живемо ж на кордоні!

— Думала, привиділося од безсоння...

— Я на заставу,— рішуче сказав Павло.

6

17 червня, у вівторок, коли вже сухо догорів день і сутінки оповили ліс, на березі Жолоні, неподалік од моста, прикордонники затримали двох порушників, які щойно переправилися через річку. Старшина Однороманенко і чер-

воноармієць Жуков спрацювали так, що шпигуни і не тіпнулися. Це були молоді злякані хлопці. У першу мить їм геть одібрало мову. Але зброя, рація, вибухівка, радянські гроші, чомусь усі тридцятками, свідчили самі за себе. Порушники нічого не знали про того чи тих, які перейшли кордон 14 червня, та й про своє завдання розповіли так-сяк. Їм було наказано добратися до шосе Львів — Мирів і причаїтися біля мосту через Буг. Ждати сигналу по рації, а тоді вже діяти згідно наказу, який одержать.

...Після важкої ночі Павло одсипався. Ія сиділа біля ліжка на стільці й закохано дивилася, як стріпуються вії у сонного, як він щось шепоче, ворущаючи пересохлими губами. Нахилилася близько до Павлового обличчя, наставляла вухо, аби почути, що каже чоловік, та нічого не могла розібрати. Поправляла пасмо волосся на лобі й зітхала.

Почула в коридорі чийсь кроки й хутенько, навшпиньках, метнулася до дверей, щоб не потривожили Павлів сон.

У коридорі стояв Роман Сильвестрович Мазур, усмішка кривила його лице. Ія, наставивши долоню, щоб мовчав, причинила за собою двері.

— Спить? — пошепки запитав Роман Сильвестрович.

Вона тільки ствердно хитнула головою.

— Втомився, сердега,— нарозтяг сказав Мазур.— Нічого не вдієш: служба! А я до вас, Соломіє Іванівно, ось із чим. У суботу, двадцять першого, в крамницю привезуть шафи. Я вже домовився з крамарем... Все буде в гаразді. Треба тільки піти в Заосиння чи вам, чи товаришеві лейтенантові.

— Ой спасибі! Ми вдвох підемо,— зраділа Ія і спохопилася, чи не голосно крикнула. Послухала, за дверима було тихо.

— От і гаразд, от і гаразд, дорогенька. Мені приємно бачити вашу радість. Наче й мого це щастя клопоть.

— Романе Сильвестровичу, а чого ви самотній?

— Багато казати, та мало слухати. Так склалося...

— Та ви ще молодий!

— Нестарий, це правда,— махнув байдуже рукою Мазур. Хотів уже йти, а потім знову повернувся до Ії.— Мало не забув. Там, на ганку у Наталії Максимівни, Любомир Костьович. Лісник, мій добрий знайомець. Він дзбан свіжого меду приніс. Радив би вам узяти. Кращого меду по всій окрузі не знайдете. Цього року, каже Любомир Костьович, скрізь цвіту — море, і мед дуже смачний і пахучий. Та зараз ви самі побачите. Візьміть тільки якусь склянку банку!

На ганку будинку, в якому жив начальник застави, за столом сиділи й розмовляли високий русявий чоловік із блідим, задумливим лицем і Наталія Максимівна, як завжди, спокійна, врівноважена. На столі стояв жовтий дерев'яний дзбан з плетеними із лози обручами. Над ним кружляли оси і бджоли.

Ія привіталася.

Лісник скинув на неї чисті, наче лісові озерецька, очі. Були вони пройняті смутком і якимось задавленим болем.

— Це, Любомире, Соломія Іванівна — дружина лейтенанта Леглича. Їй теж закортіло покуштувати твого меду,— сказав Мазур.

— Беріть, Соломіє Іванівно,— промовила Наталія Максимівна.— Мед у Любомира Костьовича — чистий нектар.

— Мед як мед,— заговорив глухуватим голосом лісник.— Хоча цього року він пахучий як ніколи. Не пам'ятаю ще жодного такого багатого літа. Скрізь квіти, квіти, квіти... І хліба ростуть як із води, і сади вродять, а сіно... Там, де колись віз укошував, цього літа — чотири можна взяти. Дивись на це буйнування, і якась аж тривога залягає на серці.

— Яка там тривога, Любку,— деренчливо засміявся Мазур.— Будемо цього року з хлібом, з медом. А ти — тривога, тривога!..

Любомир Костьович якомсь кволо всміхнувся. Підвівшись, підняв віко на дзбані. Навкруги заструменіли духмяні, різкі запахи свіжого меду.

— Сьогодні вранці мед у щільниках був,— сказав Любомир Костьович.— Куди наливати? Давайте посуд. Це червневий. А ось пождіть, я вам принесу ще й липневого. Той уже не тільки солодкий і пахучий, а й в голову вдає, як вино.

— Як мається ваш Михась? — запитала Наталія Максимівна.

— Що йому теперечки,— ворухнув бровами Любомир Костьович.— У школу не треба йти, то гасає лісом. Пташині гнізда розшукує, борсукові лігвища. А оце, кілька днів тому, привів додому молоденьку сарну. Там таке гарнiоне! Тонконоге, тонкошиє, з карими очима. Уже випусти її в ліс. Хай гуляє.

— Я вам зараз винесу кілька книжок для Михася,— сказала, прямуючи до дверей, Наталія Максимівна.

— Михайлик буде радий,— приємною усмішкою осяяло обличчя Любомира Костьовича.

Ія йшла через двір, радісно дивлячись довкруг. В лице їй били пахощі золотистого, прозорого меду. Тихо розчинила двері, глянула на ліжко. Павло відповів їй просвітленим після сну поглядом.

— Що то? — запитав він.

— Мед!

7

Ія отямилась од того, що забракло повітря. Хотіла розстебнути комір, та не могла поворухнути рукою, яка, здавалося, була налита розтопленим оловом.

Ідкий дим стелився при самій землі, витискав із очей сльози, не давав дихати. Не розуміла, де вона, що скоїлося.

Високо вгорі метляли крони сосон, то збільшуючи проміжок неба між верхів'їв, то майже сплітаючись хвоею, і тоді темнішало навкруг.

Біля самого вуха вицокував годинник, либонь, швидше й й швидше, нестримніше, ніби набирав розгін. Тонко, наче павутина бриніла, дзвенів маятник. Уявилось ні з того ні з сього вертке коліщатко з виступами, наче стернове колесо пароплава. Затерпле тіло відходило. Вже спромоглася повернути голову, та зненацька гострий біль роздер спину і знову знетямив її. Коли розплющила очі, то побачила вприпул коло вій трав'янистий ліс — хиталися зелені тонкі стебла з білими, немов кістяними, колінцями. По нахиленій травині неквапно повзло вгору червоне сонечко, наближаючись до пухнастої волоті.

Чиясь рука запуталася в траві. На її зап'ясті вицокував великий круглий годинник. Побачила обличчя Степана Марчука. На скроні у нього чорніла запечена ранка, ніби запався малесенький кратер, виштовхнувши з надр струминку крові, яка вже застигла. Очі політрука були широко розплющені, нерухомі. В них не відбивалося ані хитке небо, ані крони дерев.

Червоне сонечко з травини переповзло на Марчукову руку і незабаром опинилося на циферблаті, завмерло, либонь, прислухаючись до дзвону маятника.

Марчук уже не жив, це було видно по всьому, а годинник, заведений його рукою, і далі відмірював час. Була двадцята година і п'ятнадцять хвилин... Якого дня?

Першого дня війни!

«Тік-так, тік-так!» — болісно гупало в скронях.

— Що зі мною? — застогнала Ія, однак не підвелася, а тільки відсунулася від загиблого. Наштовхнулася ще на когось незрушного.

І як з ночі поступово зринають освітлювані ранком обриси предметів, так у пам'яті її помалу відновлювалися картина за картиною...

«Тік-так, тік-так!» — вицокує біля вуха годинник забитого, а їй ввижається, що то падають бомби на землю. Вона тільки чомусь не чує вибухів. На заході горить небо, креслять його ракети. Вибухи злилися в суцільний рев. Ще тільки досвіток, і на травах синіє роса.

— Нічого страшного, — сказав Павло, цілуючи Ію в очі. — Ні, ні, тобі зі мною не можна. Залишайся вдома. Це коло яру. Там завжди неспокійно... Я скоро вернуся. І ми помандруємо на озеро.

Павло чомусь не обернувся од хвіртки, не помахав, як завжди, привітно рукою, а чимдуж побіг вулицею. Натягнув під бороду ремінець картуза, розстебнув кобуру револьвера. Так і відбився у пам'яті: у бігу, в пориві, нахилений до того вогню й гуркотіння, які дужчали з кожною хвилиною.

Жінки і діти з'юрмилися у дворі. Клекотіло на заході небо, земля хиталася під ногами, пахло згаром і вогнем. На обличчях залягали суворість, а в декого й розпач. Серед дня прибіг од застави політрук Марчук у порваній гімнастерці, з чорними патьоками поту на обличчі. Жінки, тримаючи більших дітей за руки, а малих пригортаючи до грудей, тісно оточили політрука. Кожна ловила його погляд, намагаючись привернути увагу до себе.

— Що з моїм? Щербатенка не бачив?

— Води! — насилу передихнув Марчук.

Йому мерщій принесли від криниці повнісіньке відро. Він нахиліці, тримаючись за дужку обома руками і хлюпаючи собі на груди, голосно пив, здавалося, з кожним ковтком давися і не міг продихнути. Всі мовчки чекали, поки політрук нап'ється. Нарешті той поставив відро біля ніг, витер рукавом чорний піт із чола. Людмила Марчук трималася за чоловікову гімнастерку, зводила до купи порвані краї рукава.

— Усі там, — сказав він, важко дихаючи. — Одбиваємося... Це вже війна.

— Що нам робити? — запитала Наталія Максимівна.

— Капітан Титов наказав рушати в тил. Негайно! Де Мазур?

— Мазур? Де Мазур? Хто його бачив? — старшування взяла на себе Наталія Максимівна.— Соломіє, скотче до Романа Сильвестровича, хай іде сюди...

Ія побігла на квартиру керуючого будинками. Не постукала, а з розгону штовхнула двері, влетіла в кімнату. Мазур сидів біля приймача, тулив до нього вухо. Чи то вже слухав якусь передачу, чи тільки настроювався на неї. Він так рвучко обернувся до дверей, що мало не звалив з тумбочки приймача. Ія побачила в його погляді якийсь миттєвий спалах. Очі звузилися й осміхнулись: усмішка була недоречна, бо хто ж осміхається в такий час.

— За вами хтось женеться? — запитав.

— Наталія Максимівна і політрук кличуть вас.

— Гм... Кличуть,— Мазур вимкнув приймача, тугіше перетягнув паском гімнастерку.— Зараз іду...

Він крокував попереду, Ія трохи позаду. Йй знову впало у вічі, що плечі у Мазура товсті, жіночі, а рудувату голову він хилить набік до лівого плеча.

— Слухаю вас,— став керуючий будинками перед Наталією Максимівною і Марчуком.

— Машина на ходу? — запитав політрук.

— Та вчора їздили. Он лейтенантові Легличу шафу привезли з Заосиння. Мотор чхає, але ще тягне...

— Виводьте, повезете жінок і дітей у тил.

— Е-е-е! На ній далеко не заїдеш. Може, почекаємо, поки трохи втихне... Чуєте, як по мосту стріляють? Ще шубовснено у воду.

— Швидко не втихне.

— Невже? — звузив очі Мазур.— А хто певеде машину? Шофера немає. Він на заставі.

— Ви поведете, товаришу Мазур. Мені треба повернутися назад.

— Ну, гаразд. Піду виводити наш драндулет.

— Через десять хвилин рушаємо,— сказав Марчук, накручуючи великий, ширший за руку, «кіровський» годинник.— Ти б, Людо, одягнулася,— звернувся він до дружини. Застебнув на ній гудзики плаща.

Людмила прихилилася до чоловікового плаща.

Ія взяла лише сумку, в якій звечора приготувала собі й Павлові недільне лісове снідання. Збиралися ж помандрувати до Холодного озера і там провести день. Павло й рибальське знаряддя налаштував. А бач, що вийшло.

— Я, Степане Миколайовичу, не поїду,— сказала Ната-

ля Максимівна.— Піду на заставу разом з вами. Може, треба буде чимось підсобити...

— І я з вами,— стала поруч із Титовою Ія.— Павла самого не залишу. Я й перев'язувати умію, й стріляти.

— Всі, хто з дітьми, хай негайно ідуть. А ми...— Наталія Максимівна глянула на тих, хто zostався.— А ми, четверо, в цю ж мить ідемо на заставу!

Діти принишкли всередині кузова. Мовчазні й зажурені матері, сівши понад бортами, оточили їх живим колом. Одягнуті були хто в що. Вагітна Людмила Марчук на нічню сорочку наділа тільки чорного плаща, а дружина старшини Однороманенка Люба не випускала з рук ковдри й подушки.

Загарчавши мотором, старенька полуторка, мов у тунель, пірнула під зелене склепіння, втрапивши на лісову дорогу. Десь із лісового боку й трохи спереду чулися постріли, ніби хтось брязкав камінцями по лункій блясі. На кордоні клетотіло, мов у казані.

Полуторка підскакувала на вибоях, деренчала по корінню дерев, що стелилося через дорогу, гримкотіла розхитаними бортами, здавалося, от-от розсиплеться.

...На заставі було порожньо. Безсило звисали зі стовпів порвані дроти. Казарми горіли. Часом у полум'ї вибухали снаряди, і тоді високо вгору злітали палаючі головешки. Осколки хурчали з якоюсь несамоовитістю. Танки гуркотіли зовсім поруч. Політрук біг попереду, жінки, намагаючись не відставати, поспішали за ним. Раптом стіна вогню здійнялася перед ними. Земля задвигтіла. Ія пам'ятає тільки, як летіла вона вгору, огорнена полум'ям і димом, а потім падала вниз. Важко вдарилася тілом об землю. Довго тривало забуття.

...Годинник на руці Марчука все вицокував, а політрук уже не жив. Годинник показував двадцять годину і двадцять хвилин першого дня війни...

Ія голосно застогнала. Аж тепер її охопив жах, немов линулася на голе тіло крижана вода. Злякала тиша, яка стояла навкруг. У роті пересохло так, що не могла поворухнути язиком. Десь недалеко грайливо булькала вода, долаючи якусь перешкоду. Перекотившись із спини на живіт, зціпивши від болю зуби, Ія поповзла у напрямку булькотіння. Обдерла щоку об колючий корінь. Піт заливав очі. «Чому так тихо?» — дивувалася вона.

Вгрузнувши ліктями в мокру мохову подушку, занурила лице в рудувату воду. Покрутивши головою, змила з чола

пії, який щипав очі, не давав дивитися на світ. Незрушно лежала крижнем, неспроможна встати. Побачила неподалік од річки молоду синьохвою ялинку. Довго повзла до неї, підводячи голову, стежила, щоб не збочити з путі. Зупинилася, вколовшись лобом об хвою. Простягла руки і між колючого гілля намацала липкий від живиці стовбур. Спираючись на нього, налягаючи всім тілом на хитке деревце, почала зводитися на ноги. Ялина напружувалася, готова от-от вломитися. Нарешті Ія зіп'ялася на ноги, озирнулася. На дерева, траву, на воду й пісок ліг чорвонястий відблиск, тремтлива суга оповила все. За вигином річки виднілися дерев'яні поручні моста. Йї здавалося, що поручні зроблені з розжареного заліза і що вони світяться. Якщо вона піде через міст, то як же триматиметься за поручні? Пооблікає руки!

— Павле! Де ти? — вигукнула.

Раптом чиїсь грубі кроки почувлися позаду, хрупнула суха гілляка під важкою ногою. Людина йшла не криючись. Ія з усієї сили стисла пальцями колючий стовбур ялинки, звела плечі.

— Соломіє Іванівно! Це ви, дороженька?

Вона зааніміла. Поруч стояв Мазур. Звідки він тут узявся? А де ж машина з жінками й дітьми?

— Романе Сильвестровичу, — заглитнулася словом Ія й подалася до Мазура. — Романе Сильвестровичу що ж це таке? Ви Павла не бачили, Романе Сильвестровичу?

Керуючий будинками, нахиливши голову до лівого плеча, раптом криво осміхнувся:

— Вони далеко... На тому світі...

— Що? Що ви кажете?

— Те, що чуєте, те й кажу. Ви завсіди вважали, що Мазур служба вам? Так? Думали ж? Служка вам і отій товстій дурепі Наталії Максимівні... Ні, пані товаришко, кінчився ваш час і тепер починається наш. І новенька шафа ваша вже, того, згоріла, і дим од неї розвіявся.

— Що? Що таке? — застогнала Ія й пустилася дерева. — Ідіть геть звідси!

Стояла, хитаючись, у порваному навпіл платті, з подряпанним лицем і широко розплющеними очима. Одна її нога була взута, друга боса. Дивилася на Мазура, як на якусь прояву.

Мазур одступився назад.

— Ви, чужинка, женете мене з своєї землі?! Хто вам дав право? — Витягнув з кишені револьвер. — Зараз, Соломіє

Іванівно, шубовснете на той світ... Гаразд! Прошу дуже, дорогенька... І та машина, яку я вів, далеко не поїхала... На березі всі лежать рядком...

Ія глянула на верхів'я дерев по той бік річки, ноги не тримали. Подумала про Павла. Чи дізнається він, хто замордував її? Аби Павло узнав! І що йому треба, цьому Мазурові? Що він за один, щоб важити її життям?! І вмить згадалося, як він давав ключа од кімнати, як приніс круглого стола й табуретку.

— Павле... Па-а-авле! — крикнула.

Перед очима двічі беззвучно зметнулася пухнастим вогненним хвостом руда лисиця, штовхнула в груди, обпекла їх, заслонила завісою зір...

Пострілів Ія не чула. Падаючи, налягла на хитку ялинку. Деревце нагнулося до землі, а потім пружно випрямилося, осипаючи на непорушне тіло глицю.

8

Хтось несміливо брязнув клямкою раз, удруге, але дверей не відчиняв. Богдан Євстахійович посунув окуляри на лоба, прислухаючись.

«Мабуть, вітер», — подумав. На столі перед ним лежала товстелезна книжка. Калинович знову знайшов очима рядки, які загубив, наслухаючись...

— «...Рана-бо твоя, мов те море, широка; хто здоліє загоїти її?» — прочитав він уголос, прислухаючись до того, як звучать слова, і вдумуючись у їх зміст.

Навколо у світі гримкотіла війна, бурхала вона і з-поміж сторінок біблії.

За дверима знову хтось заворушився. Сонце схилялося надвечір, било навскісними променями у вікно.

— Хто там? — обізвався Калинович, підводячись з-за столу. Був він високий, коли б не нагнувся, то торкнувся б тім'ям сволока.

— Це я, діду Богданцю, Килина, — почувся тоненький дитячий голос.

Богдан Євстахійович відчинив двері. На порозі, тулячи обома руками до грудей чорне, обсмалене горня, стояла восьмирічна Килинка, найстарша донька Марії Плющ, хата якої була від Калиновича за чотири двори.

— Заходь, Килинко. Гостею будеш. А я собі думаю, хто торгає клямку.

Дівчинка поважно, мов доросла, переступила поріг. На блідому личку проступала глибока зосередженість. Подріботіла босими ніжками через усю кімнату і, зіп'явшись на пальці, поставила на стіл чорне горня.

— Мама передали молока. Пийте на здоров'я, діду Богданцю.

— Дякую. Твоя мамка більше нічого не могла придумати? Вас п'ятеро, одне одного менше, а вона молоко передає!..

— Чого там,— поважно звела плечі, наслідуючи матір, Килинка.— Уранці ще здоїмо. Корова напаслася, аж бокувата стала. Аби тільки,— дівчинка підперла кулачком підборіддя,— не забрали нашу Лиску.

— Чим же тебе, Килинко, пригостити?

— Мені нічого не треба,— сказала дівчинка, але йти з хати не збиралася. Сіла на лаві, потягнулася до книжки, бовтаючи ніжками.

— Ой і товстюща ж. Я її й не підйму... Діду Богданцю, дідусю...

— Що тобі, Килинко? — нахилився він до дівчинки.

— Так що мама просили, аби ви прийшли до нас.

— Хтось із малих захворів? Чи, може, мати? — занепокоївся Калинович.

— Ні. Наші всі здорові, дяка богові! То ходімте, Килина попрошкувала до дверей.

— Чого ж бо?

— Так... Мамка наказала мені тримати язик за зубами. Я й тримаю.

— І що ж брати із собою?

— Мама казали валізу...

Хата Марії Плющ наче вгрузла в землю, перехнябилася набік до дороги. Маленькі вікна на білій стіні блимають, ніби очі хворої людини. Щоб зайти у хату, треба низько нахилитися.

— Добрий вечір вам,— привітався Калинович. Йому відповів цілий хор тоненьких голосів. Вагітна Плющикха, склавши руки на животі, стояла біля печі, де горів вогонь і щось булькало у горнятті.

— Що трапилося, Маріє?

— Без вашої допомоги ніяк не обійдеться, тому й покликали вас, Богдане Євстахійовичу.

— Нездужаєте, Маріє?

— Ні, дяка богові, я себе добре чую. На п'ятому місяці тільки. Ще робити можно... У нас он яке діло. Тож війна

скрізь клекоче, і мій Панько у сірій шинелі, у кашкеті з зіркою воює десь... Боже милосердний, вбережи його від кулі й вогню, від хвороби й води. Пішли ми вчора з Калиною до лісу набрати трохи хмизу, щоб топити, а там серед хашів натрапили на поранену людину. Із тих він, що ото в зелених кашкетах ходили... Тяжко поранений увесь...

— То ходімо, Маріє, до нього.

— Йти вже не треба. На печі він, той жовнір, лежить...

— Запаліть-но лишень світло, Маріє. Та завісьте од лихого ока вікна.

Калинович зазирнув на піч. Розпашілий, у гарячці боець блиснув на нього настороженими очима.

— Здрастуйте,— сказав Калинович.— Нагрій, Маріє, води... Зараз оглянемо ваші рани, юначе. Болить? Нічого. Бог терпів і нам велів. Через місяць, хлопче, коли б не війна, то й танцював би. Перев'яжемо зараз... Аби тільки діти, Маріє, нікому ні слова. А надто, щоб Гринь Загнузданий не почув...

— Вони в мене слухняні,— сказала Плющиha.— Мовчазні діти в мене, нікому й півсловечка не скажуть...

— То добре,— погодився Калинович.— Завтра я ще приїду...

Дома Богдан Євстахійович сів був до столу, присунув до себе біблію, але читати не міг. Слова тікали з-перед очей. Довго ходив по кімнаті, цибатий і зсутулений. Поліз у запічок, набрав жменю тютюну-самосаду, скрутив цигарку, чого давно вже не робив. «Геть ти ж,— буркотів сам до себе,— от же й Плющиha!»

А вночі, ві сні, Калинович бачив себе молодим. І тоді була війна. І наче якісь жакні квіти замелькали перед очима — то були людські рани. І він лив на ті рани рудий йод, затуляв їх білим, як перший сніг, бинтом, а той бинт, наче сніг, танув на гарячих, як вогонь, ранах, а він знову і знову накладав його, а бинт червонився...

Наступного дня, коли звечоріло, Богдан Євстахійович пішов до Плющів. Діти, мов ластівки на дроті, рядочком сиділи на краю полу і тремтячими голосами, зате дружно й злагоджено, співали. Калинович зупинився біля порога і слухав із сльозами на очах. Трирічний Василько і слів ще як слід не навчився вимовляти, проте старався найдужче, дзвенів високим, мов у молодого півника, голоском, вимахуючи босими ногами.

— Доста! — сердито цитьнула на дітей мати.

Діти враз змовкли, не розуміючи, чому сердиться мати, адже вони старалися, так старалися, і пісня гарно виходила, а мати не дала доспівати. Встоялася тиша, але десь у темних кутках кімнати, здавалося, ще дзвеніли тонкі, тремтячі голоси...

Калинович витер очі.

Рани у бійця пришерхли, жодна не пахкала вогнем.

— От і добре, от і гаразд,— примовляв фельдшер, накладаючи нові пов'язки.

— Товаришу лікар...

— Який там лікар, я фельдшер. Ось уже тридцять років як фельдшер.

— Товаришу лікар,— не здавався боєць.— Хотів би знати, що там, на фронті, куди фашист дійшов?

— Тихше,— махнув рукою Калинович й озирнувся на двері.— Що ми, селюки, знаємо! Радіо ні в когò немає. Газетку я читав. Там сказано, що німець буцімто перейшов старий кордон. Бої під Житомиром і Смоленськом...

— Ох, прокляті! — заскреготав зубами поранений.— Куди вже дійшли. А ми — дружба, дружба... Тьху!.. Мені б швидше встати. Знайду своїх, хоч би де вони були!

— Ви росіянин? — запитав Калинович, закінчивши перев'язку.

— Так.

— А чого ви тут, на Україні, воюєте?

— Як чого? Кордон охороняв.

— Але тут же український кордон?

— Значить, по-вашому, кожен нарізно? Хай ворог б'є нас поодинці? Ні, папашо, так не буде. Ми всі разом — і українці, і росіяни, і білоруси.

— Ну що ж, разом, так разом,— покашлюючи, згодився Калинович.— Тільки чого ж відступаєте?

На це запитання червоноармієць не відповів. Прикрив повіками блакитні очі, зігхнув.

Калинович пристояв на порозі, повів очима по хаті, ніби щось шукаючи.

— Вийди, Маріє, на хвильку зі мною.

Надворі холодніла ніч. Мигтіли низькі, великі зірки. Місяць ледь-ледь окреслювався за лісом. Ніщо не говорило, що у світі точиться війна.

— Маріє, я от що хотів сказати... У тебе п'ятеро дітей. Он скоро й шосте народиться, а той росіянин у хаті... Якщо хтось дізнається про це? Німці і дітей вигублять до одного, і тебе не помилують.

— Що ж мені робити? — пошепки запитала жінка.

— Діти ж не винні, Маріє. Не маєш ти права наражати їх на небезпеку. Ти мати...

— То що ж робити, питаю? Не ятрить серця, Богдане Євстахійовичу. У мене он кров холоне за Паньком. Ні, не вивену я людину з хати!

— Тихше, Маріє,— торкнув за плече Плющиху фельдшер.— Ще почує... Я про дітей твоїх думаю. Я сам-один живу. А чого б тому жовнірові, поки одужає, не перейти до мене? Покладу його в комірчині на тапчані. І не буду самотній, і добре діло зробимо...

— Он ви про що, Богдане Євстахійовичу,— промовила Плющиха.— А я, дурна, думала... Воно у мене таки тіснява. Влодкові ліпше буде у вас.

— Хай сьогодні й переходить. Я його городами проведу,— казав, ковтаючи слова, Калинович. Відчувалося, що він радий, що все так владналося.

— А нам можна буде його хоч навідувати?! І я, і діти зріднилися з Влодком. Можна буде?

9

Солдат у сіро-зеленому мундирі кривуляв велосипедом звивистою стежкою. Однією рукою він недбало тримався за роги керма, другою — тулив до губів блискучу гармонійку, яка то радісно повискувала, ніби дівчина, котру щипають, то тужливо зітхала басами.

Шпарко гріло сонце, лебеніло гаряче, пройняте пахощами квітів, повітря. Голубі, червоні, жовтогарячі, пурпурові квіти майоріли обабіч стежки. У небі дзвонили, не змовкаючи, жайворони. Солдату в сіро-зеленому мундирі подобалося все, що він бачив навкруги. І навіть оця вичовгана чиймись босими ногами стежка, яку він мережив колесами велосипеда, була йому люба. Він роздивлявся їй, наче якусь дивну дивину.

«У цих дикунів,— думалось йому,— забагато землі, і вони можуть собі дозволяти таку розкіш». Удома, у Вестфалії, він не бачив жодної стежки, яка б вільно перетинала поле. Кожна смужка землі там слухняно врожайється.

На животі в солдата теліпався автомат, впираючись ріжком із набоями у білу бляху, на якій було вибито заспокійливий напис про те, що бог із солдатами. Ще веселіше зацигикала гармонійка. Тільки на мить німець одірвав її од губів, щоб зняти пілотку й засунути за пасок. Буйна

хвиля русявого волосся замаяла на вітрі, мов грива у молодого жеребчика; що мчить вистрибом. Німець натис на педалі. Йому стало ще веселіше.

— Україннен, Україннен!..— раптом загорлав він, згадавши дівчину, яку бачив тільки що у дворищі крайньої хати. Чорнява, з тугими пуп'янками грудей, від яких от-от лусне затісна кофта, з міцними засмаглими литками, що легко й твердо підтримували молоде, дуже тіло. Українська Лорелея... Повертаючись, він неодмінно завітає до того двору і матиме з дівчиною розмову віч-на-віч. Найперше хай вона витягне відро холоднющої води із криниці. Вода в них до біса смачна. Зиле йому на спину, щоб одмився порох. А потім... Так, так! Нікуди вона не дінеться.

Німець глибоко, зі свистом вдихнув у себе повітря, засміявся, радіючи, мов хлоп'як. На мить відірвав ноги від педалей, заметляв ними в повітрі. Вродливе обличчя пашило рум'янцем, очі голубіли.

— Тірлі, тірлі,— захлиналася гармонійка.

А обіч стежки, за кущем козолисту, причаївся ще один солдат. У порваній задимленій гімнастерці, з присохлою раною на щоці, почорнілий з виду, з кам'яно твердими бровами. Пильно стежив за німцем. І коли б той був уважніший, то, напевне, розрізнув би серед зеленого гілля гарячий блиск очей, які просто-таки пропалювали листя. Старшина Однороманенко притулився до теплої м'якої землі, вгрузнув у неї. Солодко, до щему в очах пахло квітами, а гімнастерка прокурілася гірким димом.

У темному, побронзовілому небі дзвонили, гойдаючись, жайворонки. Передне колесо велосипеда виборсалось на горбик, на мить зупинилося, та, замість того щоб скотитися вниз, раптом завалилося набік. Велосипед брязнув об землю, німець засовав чобітьми по пилюці, пискнув, ніби задушена миша, і замовк.

Однороманенко поволі підвівся. Чомусь глянув на свої долоні, наче вперше їх бачив, довго тер об штани. Русявий чуб німця розіслався по стежці, яку він тільки що роздивлявся, мов дивину. Біля скоцюрбленої руки біліла гармонійка. Там, де солдат тулив її до губів, на вологі платівки густо налипла пилюка. Старшина з усієї сили підгилів гармонійку ногою, і вона захурчала у куці.

Ще якусь мить, не думаючи про небезпеку, мовчки стояв над забитим. І враз заквапився, похапцем взяв автомат, повитягав ріжки з набоями з-за халяви, зняв із паска піхви з тесаком. Потім рішуче підхопив забитого під пахви,

потягнув до копиці почорнілого, мабуть, ще позаторішнього сіна. Підважив копицю, поклав німця на мишачі нори, засунув туди й велосипед. Прикрив сіном.

Жайворони, не перестаючи, дзвонили, захлинаючись у солодкій знеможі. Ще гостріше пахли квіти, і сонце шпарко пекло...

Однороманенко йшов лісом, прислухаючись до навколишніх звуків, насторожено озиралося довкола. Здобувши зброю, почував себе набагато впевненіше, ніж тоді, коли ходив отут самотній і беззбройний. Як гірко було йому, коли в першому ж бою втратив товаришів і позбувся зброї!..

Він прокинувся тоді серед ночі. Не спалося. Якись непевні, нечіткі думки проганяли сон. Поруч, на ліжку, спокійно дихала Люба, щось бурмотів у сні Федько. Крізь одчинене навстіж вікно пливла у кімнату нічна прохолода. Весело стрекотіли у траві коники. Старшина лежав горілиць і думав про те, що робитиме в неділю. Капітан Титов наказав познайомитися з молодими бійцями, розповісти їм про заставу, про її героїв. І Однороманенко прикидав у думці, що ж саме він розкаже, згадував епізоди з життя застави, обминаючи власну участь у них. Шибки у вікнах із чорних поступово ставали водянисто-синіми, десь далеко за обрієм жеврів світанок. Коротко й сухо, мов гілляка вломила, пролунав за річкою одинокий постріл — злетіла ракета, і враз земля ніби звелася на дуби, все навкруги загримотіло, густе й гаряче повітря шугнуло у вікно.

— Любо, я на кордон! — кинув дружині. На ходу одягаючись, вибіг надвір.

Над заставою бурхало полум'я, все там клекотіло, мов у печі, де горять, пострілюючи, сухі дрова.

А небо ще було чисте, як перший лід-ясець на тихому озері, а зарослена трава пахла снігом, а вікові сосни ще не пробудилися од сну. Тільки люди вже не спали. І довго ще спокійно не спатимуть!

Позаду, на порозі, вся біла, у довгій і широкій сорочці, стояла Люба — беззахисна й тремка, а до її колін тулився малий Федько...

Старшина біг до свого бойового поста. Продираючись крізь кущі, перестрибуючи рови, наближався до дзоту, з якого вже не перестаючи стрекотав кулемет. З розгону впав важким тілом у траншею. Крізь одчинені двері побачив, як тіпається в руках у Іванова кулемет, вивергаючи вогонь. Задніпровець, увібравши голову в плечі, сотав із

зеленої бляшаної коробки, здавалося, нескінченну стрічку з набоями. Однороманенко визирнув крізь бійницю. Сіро-зелені постаті загатили дорогу, ревли, ніби отара, яку жнуть на водопій. Передні, притиснувши автомати до животів, сипали увсібіч кулями. До річки з того боку наближалися танки. Кулемет Іванова виривав із цепу цілі жмути людських постатей, клав на землю, але їх місце займали все нові й нові і сунули, наче засліплена сарана.

Десь біля серця відчувався холодок. Снаряди й міни зі скреготом вибухали навкруги дзоту, засипали піском і уламками бійницю. Лець чутно скрикнув Задніпровець і сповз лаштуком під стіну. Старшина відтрутив Іванова й сам став на його місце. Могутня, напружена постать Однороманенка зрослася з кулеметом, руки прикипіли до ручок. Упав, уражений, Іванов, а кулемет не замовкав. Старшина добув із кобури наган і поклав його біля себе на земляну приступку. Вибухи безперестану бамкали над головою, у вухах подренькувало й боліло. Колись, хлопчачком, йому випало чути подібну гуркотняву. На цукроварню, яка була у їхньому селі, привезли якось із Києва величезний, червоний од іржі чан і, як ведеться, надовго покладали на подвір'ї. Хлоп'ята по черзі залазили у чорне нутро, а ті, що зоставалися надворі, гатили палицями по залізу. Довго ніхто не міг витримати. В очі потрапляла іржава порохнява, голова гула. Вилізши із чана, кожен мертво падав на траву, віддихувався, розтягував пальцями вуха, в які наче потрапила гаряча смола...

Важкий снаряд улучив десь у кут дзоту. Розлетілися, мов сірники, великі колоди, поставали сторчма. Одна з них ударила старшину по вилиці, і він упав, оглушений. А зверху сипалася і сипалася земля, аж поки не пригорнула його...

Очуняв він уночі. Багатоголосий, чужий лемент долинав з дороги. Гули автомашини, татахкали мотоцикли, десь стороною, оддалік, проходили танки, і важко двигтіла під ними земля. Голова у старшини гула, аж розколювалася, шкіра була ніби обпечена, вуха боліли. Помалу він звільнився із земляного полону. Обпершись об стіну, встав. Ноги підгиналися. А дорогою, весело регочучи, щось вигукуючи, граючи на гармонійках, сунули нескінченною валкою німці.

В Однороманенка знову почорніло в очах. Він глибоко вдихнув прохолодне повітря. Пахло димом. Невже це не сон, не мара? Від чаду паморочилась голова. За лісом

горіло. Старшина подумав про дружину, Федька. Це ж там німці... А де ж Люба? А товариші де?

Шукав очима хоч якої-небудь зброї. Кулемет валявся понівечений, розбитий, наган десь засипало землею. Старшина не відчував анінайменшого страху, люті і ненависть витіснили все. Однороманенка вразила, вдарила у саме серце підступність німців. Ще вчора фельдфебель Штрєнк, посміхаючись, прикладав руку до кашкета, вітаючи старшину. Їх розділяла тільки неширока річка. І вони могли б вільно перемовлятися, якби у Однороманенка було бажання. Старшина намацав якийсь дрючок, витягнув його з землі, заламуючи нігті.

— Гади! Жаби зелені... Ящірки безхвості. Скrekотні! — лаявся він.

Спотикаючись, ішов до шляху, яким сунули німці. У темряві його ніхто не помічав. Він падав і знову підводився, великий, задимлений, розкуйовджений і одчайдушний.

— Я зараз вас почастию,— бурмотів старшина, опираючись на дрючок. Зачепився за щось у темряві і важко гупнув на землю. Довго лежав незрушно. Праву скроню пекло вогнем. Притулився нею до холодної трави, і, либонь, полегшало.

«Якби кулемет,— думав старшина,— ви б у мене, жаби зелені, застрибали, як в'юни на сковороді! Або хоч гвинтівку. Ох підлі, ох прокляті скrekотні!..»

Лежав, не маючи сил підвестися. Щось шорстке й тепле торкнулося щоки, залоскотало шкіру. Старшина розплющив очі й побачив поруч із собою собаку.

— Срібний,— упізнав він пса із застави. Собака ліг на живіт, закалатав хвостом об землю. У темряві фосфористо блищали його очі.— Срібний,— занурив пальці у собачу шерсть старшина, і голос його задрижав. Попустило біля серця. Був уже не сам серед чужинців. Срібний нашорошив вуха й стиха загарчав. Однороманенко погладив його. Пес замовк. Людина й собака довго спостерігали галасливу лаву, що сунула дорогою. Людина почувалася розгубленою і десь у глибині душі була навіть здивована своєю несподіваною безпорадністю. Ніби фехтувальник, у якого перед початком змагання, що має закінчитися смертю одного з супротивників, підступно вибили з рук зброю.

До приїзду в Сухий Яр старшина служив на туркестанському кордоні і не раз попадав під чорні бурі — самуми, коли хмари гарячого піску, здійняті скаженим вітром, день ураз перетворювали на ніч. Та бурю можна було перече-

кати, якщо були запаси води і їжі, бо лютувала вона дні, найбільше тиждень, але чорний самум, що накопився зараз на Батьківщину, зовсім інший. І чекати, поки він перейде, не з руки!

Голова ще не відійшла від струсу, у скронях погупували колючі молоточки, перед очима мінилися кола, ніби нафта спливала з глибин на поверхню води, райдушна і чорна.

А пес був здивований присутністю на землі, що він її вважав своєю і яку завжди охороняв, такої великої кількості чужаків. Коли на кордоні Срібний переслідував порушника, той був один, ну, може, траплялося їх троє, четверо, а тут суцільна валка сунеться й сунеться дорогою, не втікаючи й не ховаючись. Від колонни йде чужий невідомий запах, який уже сам по собі викликає лютю. У Срібного настобурчується на спині темна смуга шерсті. Як тут поводитися? Відданість обов'язку підказує, що треба негайно нападати на ворога і примусити його кинути зброю. Але ж ворогів безліч, і на кого саме нападати? Срібний дивиться некліпно на старшину, ніби запитує: «Що ж мені робити? Я чекаю команди, бо звик до дисципліни!»

Уранці їх можна було побачити неподалік од застави. Старшина підходив до неї з північного боку; там крило лісу майже торкалося дворища, на якому шикувалися наряди перед виходом на кордон. Срібний не відходив ні на крок, часом піднімав голову й дивився на людину розумними, але якимись не по-собачому тоскними очима. Старшина визирнув з-за дерева. На місці будівель лежали головешки, які ще димували.

Ніде нікого не було видно. Вийшов на відкриту місцину, Срібний не відставав од нього. Десь зачухав мотоцикл. Метрів за п'ятдесят од старшини випорснула на видноту машина. Двоє німців зійшли з мотоцикла. Однороманенко ступнув кілька кроків наперед, приглядаючись до ворогів. І вони його помітили. Худий, як жердина, солдат покивав пальцем:

— Ком... Ком, рус... Плен харашо!

Другий солдат, низький, діжкуватий, зареготав, узявшись у боки і киваючи головою в бік старшини. Той отямився й відступив за сосну. Худий німець посунув з плеча пасок автомата. Кулі пороснули по деревах, відщеплюючи шматки шерехатої кори, відбиваючи гілля. Старшина біг, шукаючи у дерев захистку, і чув, як на нього, мов на зайця, тюкав діжкуватий німець. Раптом заскавчав Срібний.

Собака качався по землі, спливаючи кров'ю. Куля влучила йому в голову.

Однороманенко знову zostався сам. «Ну, почекайте, гаді! — скрипнув він зубами. — Ви ще пожалкуєте... Начувайтесь, скрекотні!»

Тож велика була його сьогоднішня радість, коли він здобув зброю.

А п'ятого дня війни старшина зустрівся в лісі з Демидом Жолудем, секретарем комсомольської організації в Заосиння. Жолудь був частий гість на заставі, та й старшина не раз навідувався у село. Демид розповів, що німці зі своїми прихвостнями вже почали виловлювати таких, як він. Гринь Загнuzданий прийшов до Деміда додому й нахвалювався Христині, що однаково упіймає її чоловіка й передасть до рук влади. А там уже «ослобонителі» вирішуватимуть самі, чи помилувати його, чи покарати. Мабуть, покарають Деміда, бо він одбирав і ділив чужу землю. А хіба буває більший гріх, ніж одібрати у людини ґрунт? Земля ж свята!

Демид розповів також, що в селі у фельдшера Калиновича переховується поранений прикордонник.

Однороманенко ходив із Демидом кілька днів лісом, снуючи поміж заставою і Заосинням. Старшина не хотів залишати ці місця, де знав кожний пеньок, кожну стежину. Сподівався зустріти когось із прикордонників: не може ж бути, щоб усі до одного загинули! А коли так? Чекатиме, поки одужає той боєць, що переховується у сільського фельдшера. Хто ж то може бути?

...Однороманенко не бачив, як сходило сонце того пам'ятного дня, бо, провартувавши до півночі, уранці міцно спав. Демид, сидячи під сосною, пильно прислухався до навколишніх звуків. Почув, ніби щось десь лопотить. Стискаючи в руках автомат, озирався довкола. Що це може бути? Помітив: неподалік біліє на кущах кляпоть паперу, порушуваний вітром. Підійшов ближче — газета. Взяв її і сам собі не повірив: «Правда» за 4 липня. А сьогодні — п'яте. Звідкіля ж вона взялася? Не інакше, як з неба впала. Розбудив старшину. Той, почувши про газету, підскочив, як ужалений. На першій сторінці було вміщено фото Сталіна:

«Друзі мої!» — ці слова різонули по серцю якоюсь незвичайною інтонацією. Старшина ніби наяву почув глухуватий, з неправильною вимовою голос: «До вас звертаюся я, друзі мої!» Голова до голови, старшина й Демид читали газету, дихали швидко й гаряче. «Земля повинна горіти під

ногами окупантів...— пошепки повторював Однороманенко.— На тимчасово окупованій території треба створювати партизанські загони... Не залишати ворогові ні грама зерна, ні літра пального... Смерть німецьким окупантам!»

З газетної сторінки дивився на них суворий, неусміхнений Сталін. Старшина зустрівся віч-на-віч з важкуватим поглядом, і йому здалося, що Сталін бачить їх з Демидом, знає, що оце зараз сидять вони серед лісу і читають його виступ. Він жде, вимагає од них якихось слів, запевнення в тому, що вони виконають наказ, битимуться з ворогом до останньої краплі крові...

У цю мить Сталін, мабуть, стоїть біля вікна свого кабінету і дивиться на захід. Перед ним скипає димами, бурхає вогнем довжелезний фронт од Північного океану до Чорного моря. Сталінові видно геть увесь фронт. А перед старшиною й Демидом тільки вузька смуга рідної землі, і вони за неї в одвіті.

Однороманенко і Демид презирнулися. Старшина збадьорився. Русявий фашист, який цигикав на гармонії, більше не муляв серця. Окупант... Смерть окупантам!

— Бачиш, Демиде, до чого нас партія кличе?

— Бити німаків, де тільки можна!

— Отож-то... На нашому рахунку поки що один знищений окупант, якщо не рахувати тих, що я посік із кулемета. А от зберемо людей... Адже ж правда, Демиде?

— Зберемо! Багато людей зберемо. І горітиме земля під ногами німаків!

Того ж дня зустріли трьох червоноармійців з однією німецькою гвинтівкою. Вони вже встигли побувати у полоні і втекли з табору. Червоноармійці беззаперечно визнали командирський авторитет старшини. Той розповів їм про наказ, дав прочитати газету. А назавтра на лісовій дорозі вони перестріли підводу, на якій їхало троє гітлерівців, і та поїздка виявилася останньою для чужинців!

А десь за тиждень уночі пішли удвох з Демидом у село. Пробиралися городами. Часом присідали в картоплях і подовгу слухали ніч, промацували очима пільму. Старшині згадався чомусь діжкуватий німець, виразно почув його регіт.

— Тут,— торкнув Однороманенка за руку Демид. Чути було, як він постукав у шибку.

— Це я, Демид,— зашепотів, тулячись губами до шибки.— Одчиніть, Богдане Євстахійовичу...

Вони зайшли до хати.

— Я зараз засвічу,— почувся надтріснутий голос.— Засвічу вікна й засвічу...

При світлі каганця старшина побачив високого, зсутуленого чоловіка з великим бульбастим носом і рудуватою клинцем борідкою. З-під острішкуватих брів зблискували маленькі, гострі очі.

— Радий тебе бачити, Демиде. І вас, товаришу военний,— кашлянув Калинович у кулак, пильно придивляючись до Однороманенка.— Чули, що ви десь лісом ходите: Влодку! Влодку, виходь, це свої... А твою Христину, Демиде, вчора бачив...

Розчинилися двері, й на порозі комірчини став той, кого називали Влодком, босий, у білій, завеликій як для нього сорочці. Старшина впізнав Володимира Жукова, бійця другого року служби, який був відомий на всю заставу тим, що крутив на перекладині «сонце» і вмів грати на баяні.

— Товаришу... Товаришу старшина...— по-дитячому задрижали у Жукова губи.— А я думав...— Не доказав, кинувся до старшини, притулився щогою до його плеча.

— Іти зможеш? — запитав Однороманенко.

— Зможу. Про це тільки й думаю вдень і вночі.

— Коли б рана не відкрилася,— сказав, не звертаючись ні до кого, Калинович.

— Не відкриється, вона ж на руці,— поспішив пояснити Жуков.— А руку я не буду натруджувати.

— То, може, одразу підемо? — це вже старшина.— Дякуємо вам, товаришу Калинович...

— За що дякувати? — сіпнув той худим плечем, ніби дивуючись.— Мій обов'язок лікувати людей. Візьми, Влодку, дарунок од мене.

Калинович висунув шухляду, добув звідти щось загорнуте в папір. Проти світла блиснув на долоні фельдшера маленький плаский браунінг.

— Стріляє. Тут три набої... Більше немає...

— Спасибі, Богдане Євстахійовичу. Спасибі за все!

Трое, вийшовши із хати, поринули у ніч, а Калинович довго стояв на порозі, куйовдячи руденьку клинцем борідкою.

А в цей час далеко на сході фашисти уже підходили до Дніпра...

Терпкі, задушні пахощі сухого сіна точилися, мов дрібний пил. З дощаного закапелка вони, здавалося, витіснили геть усе повітря.

Над головою низько білили нестругані дошки, між якими провисла прив'язала, м'яка навіть на погляд трава. Лежати б їй ще десь на осонні не день і не два, захлинаючись ночами від пронизаних зорями рос, а з сонцем щедро випаровуючи їх і відкладаючи у листі й стеблах зелене тепло літа, яке нагадає про себе і в найлютішу хугу! Перед очима звисав рожевий пучок материнки, він, либонь, і пахнув найдужче. Сонячні промені лягали тремтливими смугами на обличчя й на груди. Ія спробувала одхилити з-перед очей материнку, але не мала сили підняти руку. Хтось укрив її цупким рядном, щільно підібгавши під боки його краї. Рядно було спрядене з таких товстих ниток, що вони здавалися товщими за Іїні пальці. По краях рядна в'юнилися дві зелені і дві червоні смужки. Під головою була тверда бокувата подушка у сатиновій наволочці. І начебто од всього цього Ія поверталася до живого світу.

Біля голови сіріли розчахнуті тріщинами дошки у наскрізних вибоїнах, з яких хтозна й коли повипадали сучки. Зовсім поруч, угорі, сердито джеркотіла сорока, дратована кимось. Двічі ліниво, певно, спросоння, гавкнув, мов у порожню діжку, пес, і знову все вгамувалося. Стало чути, як, пролітаючи пез дощану стіну, гули бджоли: за взятком летіли вони легко, весело, а поверталися поважно, басовито пошумлювали, немов джмелі, якихось неспішних мелодій. І це Ію розворушило. Якщо вже вона розрізняє два зустрічних потоки бджіл, то, напевно, повертається до життя. Дивувалася, як бджоли можуть так спокійно літати, коли на квітах, з яких вони беруть узяток, розбризкалася людська кров.

Останнє, що пам'ятає Ія з-перед хвилин, у які прийшла до пам'яті,— як падала, обпечена вогнем, що лисячим хвостом війнувся з руки Мазура. Як же опинилася у цій духмяній, захарашеній злежалим сіном схованці? Хто прилаштував їй таємне сховище, притрусив недавно скошеною травою дошки, обперті об причілок?

Унизу зашелестіли чийсь кроки, зарипіла драбина, налягаючи верхніми кінцями билець на сіно. Щабель, другий, третій... Сім щаблів нарахувала, терпнучи серцем. Чиясь рука одгорнула траву, підняла дошку.

Біляве, з золотим пшеничним відблиском волосся. Очі блиснули синьо й задумливо, мов ранок над річкою. І в очах тих проступили співчуття, цікавість і острах. Високі розкрилля брів. Тільки серед лісів, поблизу озер чи на берегах річок вроджуються такі обличчя.

Погляди їхні схрестилися. Хлопчик всміхнувся. Ія ж дивилася на нього не кліпаючи, хоч і доходила серцем, що, мабуть, це її рятівник.

— Це я, Михась,— хлопчик заходився закачувати рукави сіренької злинялої сорочки.— Ви довго горіли в гарячці...

— Во-о-оди,— попросила Ія.

— А вода ж ось,— хлопець витягнув із сіна, майже біля самої Іїної голови, глечик.— Пийте, з лісової криниці. Уранці набрав.

Ія припала запеченими губами до глечика. Холодні шерехаті вінця оскомисто торкнулися зубів. Кожний ковток — то було життя, то була сила.

— Ми з татусем знайшли вас на березі Жолоні,— казав Михась, беручи глечик і знову прилаштовуючи його в сіні.

— Коло мосту? — кволо запитала Ія.— Коли це було?

— То вже сьомий день, прошу вас.

— А німці?

— Не чути. Давно не чути,— в Михасевих очах застигла доросла зосередженість.— Німаки далеко пройшли. Мазур казав, що вже вони за Збручем...

— Мазур? — Ія сіпнула, пробуючи встати, й провалилася в глибоку безодню. Падала довго й страшно. Терпело тіло, наливалось порожнечєю, а в грудях холола крига. Коли отямилася, то знову побачила біля себе Михаса:

Йй здалося, що падала вона коротку мить, за яку нічого не встигла ні подумати, ні пригадати, але Михасик був уже чомусь не в сірій, а в смугастій — чорне з жовтим — сорочці, і чуб його не вихорився задерикувато, а був гладенько зачесаний, немов після купання: на лобі, по межі волосся, проступала смуга білої, не цілованої сонцем шкіри.

— Кажеш, що вже сьомий день війна? — запитала пошепки.

— Ні, прошу вас, десятий,— ввічливо відповів хлопчик.

— Як?

— Та ви ж знову три дні були нестямні. Ми з татусем годували вас молоком із медом. Розціплювали ложкою зуби й напували... Раз перелякалися, що захлинетесь. І рани вам перев'язували, полиновим соком їх мастили, свіжим медом, щоб швидше гоїлися...

— Де твій тато?

— У лісі.

— У лісі? Що він там робить?

— Він лісник...

— То це садиба лісника? Любомира Костьовича?

— Так. Це гаївка.

— А мати твоя де?

Михасик ураз посмутнів.

— Матері немає. Померла торік од сухот... І ліс їй не допоміг, і мед. Ми й приїхали сюди, щоб мама одужала...

— Мазур, хто він вам?

— Вони з татком разом служили у польському війську. Тепер він у німецькій поліції слідчий... Та ви не бійтеся. Ні я, ні татко йому нічого не скажемо. Ми знаємо, що ви з застави... Ви дружина лейтенанта Леглича. Бачите, нам це з татком відомо.

Вона не в силі була досягнути того, що він розказував. Лежала з нерухомим обличчям, знекровлена й тиха. І Михась, побачивши, що їй тяжко, замовк. І вже потім, коли хотів іти геть, вона сказала:

— Хотіла б лягти так, щоб було видно хоч клаптик неба.

— Я допоможу вам.

Хоч це й коштувало великих зусиль і біль нестерпно дошкуляв, однак лягла боком до стіни. В щілину побачила широке, заросле густим споришем дворище, перехрещені кілька разів стежки, які вели до хвіртки, до стодоли, хатніх дверей і до криниці з високим зрубом. Ялиновий ліс з усіх боків оточував садибу темною, похмурою стіною. Жовта від сипкого піску дорога вела од садиби у затінок дерев. Сонце світило прямо в обличчя, а Ія не приплющувала очей. Їй здавалося, що коли довго дивитися, то можна побачити за стіною лісу заставу... Не вірилося, що там можуть бути фашисти... А якщо там фашисти, то, значить, ні Павла, ні прикордонників немає. То де ж вони?

— Я б щось з'їла, коли б ти приніс,— несподівано навіть для самої себе сказала Ія, несподівано, бо хвилину тому їй думати не могла про їжу. І раптом відчула голод. Щоб думати, почувати, рухатися, треба було дати розговоритися тому вогню, що кволо жеврів у ній. І самій стало дивно, як після такої скрухи, крові й болю може говорити про їжу. І вже чомусь ні про що інше не могла думати, як тільки про те, щоб вкинути що-небудь у рот, відчутти язиком якусь поживу.

— Принеси, якщо є, краєць хліба. І шматок сала з шкуркою.

— Я миттю.

Хлопчик вітром злетів драбиною, однак поклав дошку, затуляючи отвір. Нагорнув трави. У її ворухнулося тепле

почуття приязні до хлопчика. Чорно-жовта сорочка майнула через дворище, до хатніх дверей. За хвилину він знову з'явився на порозі, тримаючи в руках полив'яну миску. Озирнувся довкола, прислухався...

Ія з'їла шматочок сала з рожевою, наскрізь пророслою корінцями щетини шкуркою. І хліб посмакувала — чорний, з твердою, наче горіхова шкаралупа, скоринкою. Напилася води, заплющила очі і вже не чула, як укривав її рядном Михайлик, як обережно, щоб не зашелестіти, злавив драбиною униз...

Пробудилась серед ночі. За дощатою стіною шуміла злива. Сліпучі блискавки краяли небо і крізь щілини в дошках освітлювали Іїну схованку. Холодні краплі води сягали й в стодолу. Мов важкі гармати, котився небом грім.

Ія відчула, що одужує, що сили вертаються до неї. Ось тільки мине гроза — і вона встане! Прислухаючись до плескоту води, до завивання вітру, вона чула своє тіло легким і здоровим. З думкою про швидке одужання заснула перед світанком.

Того дня, що настав по грозі, вперше побачила господаря садиби. У Любомира Костьовича волосся, як і у Михайлика, біляве, з пшеничним полиском і очі так само задумливі й сині, тільки дуже втомлені. Рот окреслений двома вертикальними зморшками.

— Добрий день, — голос у нього глухуватий. — О, та ви вже добре виглядаєте. Тепер справи підуть ліпше.

— Я вас пам'ятаю... Ви приносили мед на заставу...

— От бачите, виходить, ми знайомі. Якби не так закрутилося у світі. Страх бере, коли подумаєш, що робиться... Рани ваші гояться, але в плечі засіла куля. Носитимете її, поки лікар не виріже...

— Скажіть мені, що чути? Де німці?

— Слухав я німецьке зведення: далеко пішли...

— А наші?

— Бої вже на старому кордоні. Я не був, а люди кажуть, що на заставі все збите бомбами й снарядами.

Любомир Костьович поклав на рядно великого годинника. Щось знайоме вчулося у його розміреному, голосному доканні.

— Може, захочете дізнатися про час...

— Годинник Марчука? — запитала вона з жахом.

— Політруків.

— Заберіть його! Не хочу...

— Забитих ми з сином поховали. Там-таки, коло річки...
Опорядили могилу під молодого ялицею...

11

Якесь здоров'я повернулося, але тільки через півмісяця по нічній грозі спромоглася вона вперше сісти без сторонньої допомоги. У правім плечі невгавно скеміла куля, здавалося, гострим вістрям проникала все глибше й глибше у тіло, немов забитий цвях.

Перев'язувалася сама, ніяковіючи перед лісником. Не було ні йоду, ні якихось інших ліків. Любомир Костьович щоразу приносив по півсклянки зелено-білого соку полину. Рослини він нашукував по сухих межах. Ія прикладала до ран чисте м'яке полотно, змочене в липкому соку. Тіло-ві було просторо в полотняній сорочці з вишиваними рукавами. Догадувалася, що це одяга Михайликової матері.

По кілька разів на день вилазив до неї Михайлик, то їсти приносив, то забирав посуд, то просто навідував. Розповідав новини, але знав він мало, бо жили вони з батьком відлюдно, майже ні з ким не зустрічаючись, і самі ніде не бували. Та й за те, що чула, була вдячна Михайликові і завжди з нетерпінням чекала його приходу. Був він якийсь не по-дитячому серйозний, діловий, ніби поклав собі на плечі частину материних клопотів, які вона залишила на землі.

Ночі минали короткі, тихі, але стомлювали скваром і задухою. Не спалося і від думок. Над чорним крилом лісу, що обступав обійстя, плив, торкаючись ріжком чорноти, білий краєць місяця. Ночі за ночами сточували його, осипаючи холодне срібло на землю, і він ставав все тоншим і гострішим, як старий леміш чи коса. Спориш на подвір'ї застиг, мов пересипаний снігом. Її здавалося, що коли б вона перейшла двір, то ноги б у неї одразу змерзли, а на спориші зачорніли б димні сліди.

Хтось забалакав на подвір'ї. Гавкнув старий Сірко, але на нього цитьнули. Біла висока постать Любомира Костьовича чітко окреслювалась на тлі чорної западини дверей. А перед ним сіріли у напівтемряві постаті трьох людей. Двоє тримали в руках гвинтівки, а в третього зброї не було. Один з тих, що тримав гвинтівку, сів на траву, інший — прихилився плечем до стіни. Чудернацькі тіні їх наклалися на зруб криниці.

— Ти скажи нам, товаришу, як пройти до мосту, — голос у того, що без гвинтівки, низький, прийнятий втимою, але не позбавлений твердості.

— Через міст не пройдете. Його охороняють, — відповідає тихо Любомир Костьович.

— А де ж можна пройти?

— Коли б то я знав...

Западає мовчанка, ламка й тривожна. Біла постать Любомира Костьовича хитається з боку на бік. Босий, він переступає з ноги на ногу, почувавши себе беззахисним перед нічю і людьми. Брязкотить цепом Сірко, не гавкає, а вмощується спати.

— Чим тебе Радянська влада обидила, що ти не хочеш допомогти червоним бійцям? — запитує настійливо командир.

— Радий би, та...

— Радий! — встряв у розмову боець, який стояв, прихилившись до стіни. Голос у нього хрипуватий. — Хіба не бачиш, лейтенанте, що це за чоловік? Ще й фашистам на нас постукає.

— Даремно ви так... Нікому я про вас не скажу. Ідьте спокійно, прошу вас.

— Може, у тебе, хазяїне, знайдеться що-небудь перекусити? — запитав третій боець, що сидів на траві, світлячи проти місяця босими п'ятами. — Від голоду все запеклося всередині.

— Зараз винесу, прошу вас, — Любомир Костьович зник у сінях.

— Ех же й люди! — сказав хрипуватий боець. — Не зрозумієш, на чиему вони боці.

— Може, справді він не знає дороги, — заперечив йому босий.

— Знає чи ні, нам однакова скруха, — промовив лейтенант.

Любомир Костьович став на порозі:

— Зайшли б до хати. За столом воно ліпше...

— Ніколи нам. Неси сюди, що є, — наказав лейтенант.

— Як хочете.

— Мабуть, краще б зайти, — запропонував хрипуватий.

— Тільки швидше, — легко згодився лейтенант. — Гайда!

Іх не було довго. Може, з годину не розчинялися двері. Либонь, крізь завішене вікно блиснула лише раз цятка світла й згасла. Місяць плив понад лісом, опускаючись все нижче. Уже наполовину він, мов леміш у землю, вкраявся у темінь.

Ія сподівалася, що Любомир Костьович розповість бійцям про неї, і суворий лейтенант накаже взяти її з собою. Вона піде з ними хоч на край світу, аби тільки зі своїми людьми, подалі від фашистів, од Мазура. Прожилила дошку над сховищем, щоб вилізти, та сили було обмаль. У дворі знову почувлися голоси.

— Спасибі тобі, хазяїне,— сказав лейтенант.— Тепер легше буде.

— Прошу вас. Ходить щасливо.

Трое попрямували до хвіртки. Ія хотіла закричати: «Куди ви? Куди? Я ж тут. Заберіть мене з собою! Я ось де, в стодолі!..» Але не крикнула, бо не було сили кричати. А як кортіло почути хоч слово од них. Доторкнутися до їх рук, і то, здавалося, полегшало б.

— Зачекайте-но,— покликав бійців Любомир Костьович.

Ті зупинилися, а в Ію перехопило подих.

— Я вас трохи проведу.

— Отак би й давно,— промовив хрипуватий.— А то: знаю — не знаю...

— Не треба, Соколов,— зупинив бійця лейтенант.— Покажуй, господарю, дорогу. Ми не забудемо твоєї послуги.

Ія не склепила повік до ранку, думаючи про бійців, які пішли на схід. Чи то виходили до фронту оточенці, чи, може, поверталися з завдання розвідники? Як би там не було, вони однаково здавалися їй рідними й близькими.

Любомир Костьович прийшов додому, коли вже світало. Повільно, ніби після важкої роботи, пройшовся двором, забрязкотів відром біля криниці. Глянув на причілок, за яким лежала Ія.

Уранці у сховище завітав Михайлик. Приніс молока і хліба.

— Пийте,— посміхаючись, простягнув їй кухля. Вона взяла молоко й попросила покликати батька.

Любомир Костьович не забарився.

— Скажіть, Любомире Костьовичу, що то за люди вночі приходили?

— Які люди? — примружився він.

— Не крийтеся. Я ж усе бачила й чула. І в хату вони заходили...

Любомир Костьович розвів руками.

— Хіба я знаю, що за люди. І чи вони мені скажуть? Не перші й не останні. Ідуть на схід.

— А чого ви їм не сказали про мене? Може б, і я з ними пішла?

— Вам ще треба лежати. І себе в дорозі занастите, і їм тягарем станете. Так вони, може, й пройдуть, а з вами?

— Ой, не можу, не можу отут скніти лежнем,— раптом заплакала Ія.— Не можу!

— Не карайтеся,— заспокоював Любомир Костьович. Почувався ніяково, ніби він заподіяв їй рани.— Тільки пошкодите своєму здоров'ю. Пам'ятаєте, я обіцяв вас пригостити липневим медом?.. Вас і Наталію Максимівну, а воно он що трапилось... Уже серпень.

Ія схлипувала, сльози котилися по щоках.

— Ви, Соломіє Іванівно, одужуйте швидше,— казав Михайлик наступного дня,— і ми підемо з вами до Глибокої падини. Там, на дубі, є орлине гніздо. А ще, коли засісти над урвищем і не рухатися, можна побачити внизу, де дзюркотить струмок і трухлявіє паліччя, диких вепрів. Вони ходять і вдень, бо в яру темно. Я вам усе, все покажу...

12

Торкнулася ногою, здавалося, хиткого, як гойдалка, шабля. Злякалася, що впаде, й налягла грудьми на сіно, зануривши в нього пальці. Крізь розсохлі дошки дверей в стодолу лилося застигле світло місяця. Любомир Костьович тримав унизу драбину. Смуги місячного світла перекреслювали його обличчя, наче він стояв за світними грамами.

Ставши на землю, Ія похитнулася. Притулилася плечем до драбини. Місячний промінь бив у вічі і був такий яскравий, що сліпив. Любомир Костьович прочинив двері. Трава у дворі, дерева, колодязний зруб, витоптана стежка були облиті сріблом, мерехтіли й самі, наче розпромінювали світло. Чорна завіса неба висла низько над лісом, проколота рідкими зірками.

Росяна трава обпекла ноги, аж зайшлося серце. Лежачи нагорі, й не думала, що ночі вже холодні. Радісно-гірко було ступати по траві, відчувати, як до шкіри лоскотно липнуть травинки. Наче сліпа, простягла наперед руки й ступнула од стодоли. Незчулася, як опинилася біля колодязя. Стала тут, наслухоуючись. Деся далеко-далеко, ніби й не насправді, по-комариному тонко гули машини. А потім, либонь, почали лускатися пересохлі стручки квасолі, виборсуючи із цупких об'ємів тугі блискучі зернятка.

— Стріляють,— сказав Любомир Костьович, він стояв по другий бік колодязя, насторожений і полохкий.

«Стріляють? — німо запитала сама себе.— Справді, стріляють... Тож, значить, війна далеко не пішла од цих місць!»

Обійшла навколо колодязя. Ноги вже не тремтіли, але були такі слабкі, що хотілося сісти на землю й не вставати.

— Мені б тільки відчутти, що я зможу йти, і я піду... Піду...— ніби сама до себе стиха говорила Ія.

— Куди панійка піде? — добре чув її Любомир Костьович.— Скрізь вогонь і смерть. Ви ж, прошу, не вояк, ви жінка, та ще й поранена.

— Мені треба йти. Чимскорше йти звідси.

— Куди?

Не знала, що сказати. Показала рукою на схід.

— Туди... Аби я знала, де Павло!

— Я чув, що біля Заосиння, в Чорному лісі, перебувають озброєні люди, які називають себе партизанами. Старший над ними прикордонник Павло... Може, то ваш чоловік?

— Павло? — скрикнула Ія.— То мій Павлусь! Коли б він знав, що я тут...

* * *

Зміцнівши, Ія вже сама виходила ночами на прогулянку, не вдаючись по допомогу ані до Любомира Костьовича, ані до Михайлика. Вони навіть не знали, коли саме вона прогулюється, бо інколи виходила серед ночі а чи вдосвіта, а бувало, що вибиралася звечора.

Якось вийшла із стодоли, коли сонце тільки-но заховалося за стіною лісу. Йшла стежкою до галявини, де садили картоплю. Удень Любомир Костьович приніс газету. В ній писалося, що «переможна німецька армія веде бої під Києвом, у багатьох місцях форсувавши Дніпро». Гіркий осад гнітив душу. Близкими днями, вирішила, піде звідси до Чорного лісу, де перебуває загім, яким командує Павло.

Ія пристояла, прислухаючись до навколишніх звуків. Спереду, либонь, забовваніла чиясь постать. То, подумала, страшило, поставлений Любомиром Костьовичем на грядці, аби дикі свині не рили картоплю. Та постать раптово ожила й метнулася в кущі. Звір був то чи людина, певно сказати не могла. Втратила спокій. Швиденько пройшла повз освітлені вікна хати й полізла до своєї схованки... До ранку не могла заснути. Склепила очі, як сонце вже вдарило рясним промінням у причілок. І крізь сон чула, як колело в неї в грудях, як тривожно завмирало серце. Прокинулася від голосів на подвір'ї, чужих голосів.

Один із них Ія впізнала б серед тисячі інших, такий він був їй ненависний.

— То ти так, Любомире, слухаєш нову владу, яка тебе не позбавила роботи, не вигнала з хати? — Ія була певна, що при цих словах Мазур нагнув голову до лівого плеча. — То так ти ставишся до німецької влади? Гадаєш, що коли ми разом служили у війську, то я буду тебе покривати?

— Я? — затремтів голос Любомира Костьовича. — Я нічого... Звідки ти, Романе, взяв, що я не те...

— Звідки? Ось зараз ми тобі скажемо. Кого ховаєш на гаївці? Хто ночами шастає навколо неї? Мовчиш?

— Про кого це ти, Романе? Мало хто ходить лісом? Хіба я за всіх в одвіті?

— Не розумієш... Гриню, Федоре, ану огляньте гаївку, хату, стодолу, оборіг. А я на подвір'ї чатуватиму, щоб ніhto не втік.

Рипнули двері стодоли. Затрішали шаблі драбини. Ія зіщулилася у своїй схованці, зібгалася клубочком, намагаючись зануритися в сіно якнайглибше. Не дихала, не існувала в цю мить. Мовби грім, розкотився в неї над головою голос.

— Тут, пане Мазуре, хтось ховається, — почувся хрипкий голос.

Між дощок прослизнуло блискуче вістря багнета. Хряснула, відлітаючи набік, дошка, і над схованкою схилилося обличчя з клапатими, як лопухи, вухами. Маленькі полохкі очі мружилися, ніби на їх власника хтось замахнувся. Зустрівшись поглядом з Ією, поліцай зловтішно посміхнувся, відкопирив масну губу.

— Ану вилазь, голубко. Вилазь хутко, а то я полосочу тебе багнетом по м'якому місці. Підскочиш, як обпечена.

І він справді посунув багнета до Ії. Вона відхилила вістря долонею, нахмурила брови.

Поліцай поліз униз. Вже на подвір'ї радісно забулькав, захихотів його голос:

— Пташка, пане слідчий, сиділа в гніздечку. Зараз вилетить звідти.

Ія з похиленою головою вийшла на подвір'я. Опустила очі не так од страху, як од зненависті до Мазура. Біля криниці стояв похнюплений Любомир Костьович, біля нього тулився Михайлик, а напроти них у куцо́му німецькому мундирі, у коротких, з широкими халявами чоботях хизувався

Роман Мазур. Обличчя його від задоволення прямо-таки лисніло, ніби змащене олією. Два полиці з гвинтівками в руках стояли по боках.

— О-о-о,— широко, від вуха до вуха всміхнувся Мазур.— Кого я бачу! Гість з того світу! Якими молитвами?.. Звідки ви тут взялися, Соломіє Іванівно? А я вже, грішний, думав, що нікого з давніх знайомих не зустріню. Виявляється, помилвся. То це ви на тому курячому сидалі сиділи? Я ж тут не раз бував і не догадувався... Ох, Любку, Любку,— по-сварився Мазур пальцем на Любомира Костьовича,— по-таємна ти людина! Мені кажуть, хтось ховається на гаївці, а я не вірив. Чого ж ви мовчите, Соломіє Іванівно? Не хочете признаватися? А ми ж жили з вами у дружбі. Згадайте, як я був на новосіллі у вас. І стола приніс, і стільці... І шафу допоміг вам купити. Мовчите? То й мовчіть. Я з вашої балачки не розбагатію. Гриню!

— Слухаю! — сіпнув квадратною головою клаповухий полицай.

— Бери її, Гриню, та й веди з Федором у табір. Здасте охороні. Скажете, я послав. Хай долучать до гурту.

— Ну, пташко, пішли-полетіли,— сіпнув Ію за руку полицай.

— Спасибі вам, Любомире Костьовичу, за все,— промовила Ія уже зі шляху.

Гаївка сховалася за стіною лісу. Під ногами стелилася піщана, заросла травою дорога. Важко було ступати нею. Позаду залопотіли чийсь босі ноги. З Ією порівнявся Михайлик. Оминувши полицая, він тицьнув їй до рук вузлика.

— Візьміть, прошу. Татко передали...

— Киш-щ-ш! Геть!— замахнувся на хлопчика рукою мордатий Гринь.

Але інший полицай, довготелесий, блідий з обличчя чоловік, заступився:

— Хай бере. Знаєш же, куди йде?

— Ох, і рідкий же ти, Федоре, як отой кисіль на сонці, розповзаєшся. Тобі не в поліції служити, а в приюті...

— А тобі на бойні!

Частина третя

1

Каштани пошумлюють, хитаючи гіллям за вікном. Шелестять листям об скло, стелючи підлогою тіняву мережу. У кутках кабінету позалягали м'які тіні й чатують, щомить готові пробудитися. Коли довго спостерігати їх, то починають малюватися якісь дивні, хиткі примари, що ростуть на очах, оживають, розпластуючись по стінах. І те, про що думаєш, мурується з химерних тіней. Примарюється, встає зігнута в попереку вовкувата постать — і враз ламається, тане, пробілена наскрізь світлом, яке несподівано прорвалося крізь відхилене вітром листя. І знову по кутках мовчазливо гаснуть тіні, вкладаються на спочинок, аж поки не збудить їх уява.

— Мазур! — вголос промовив Юрій Степанович. Він стежить за мінливою грою тіней, але думкою не в кабінеті. Од нього тільки що пішла Соломія Леглич, і Калниш намагається змалювати, відтворити почуте. Начеркує контурний портрет Мазура і жде документів, які незабаром йому принесуть із архіву. Внутрішнім зором бачить якусь невиразну, розметану, мов копиця сіна, постать. Що й казати, не дуже оригінальний тип... Нутром своїм схожий на інших гітлерівських посіпак, яких доводилося знешкоджувати через багато років по війні.

Про подвиг прикордонників застави Сухий Яр Юрій Степанович чув і раніше. Свого часу про це багато писали газети й журнали, подвиг зостався в пам'яті людей. На ділянці застави 22 червня 1941 року німці завдали головний удар. Проти жменьки прикордонників наступало два стрілецькі полки при підтримці артилерії й авіації. Прикордонники мужньо трималися цілий день, відбиваючи атаки гітлерівців. Німці пройшли тільки тоді, коли не було вже кому стріляти. У лісах, поблизу застави, виник один із перших партизанських загонів на Мирівщині, який очолював прикордонник. На жаль, доля його склалася трагічно. Соломія Леглич була бійцем цього загону і випила до дна гірку чашу тяжких випробувань.

Додому Юрій Степанович не поспішає. Дружина поїхала на цілий місяць і забрала з собою Костика. Він скучає тепер за обома. Розумна в нього дружина й гарна, але трохи вередлива й палахка. І занадто захоплюється вбранням. Знаючи, що чоловік відданий їй, Ліда часом коверзує,

випробовуючи його характер. Тож Юрію Степановичу зараз і легко й сумно без дружини. Мабуть, все-таки ліпше, якби вона була поруч, бо любить він її таку, яка вона є.

Із архіву принесли три грубезні томи документів. Юрій Степанович розгорнув одну з папок. Там були поховклі папірці, списані різними почерками й різними чорнилами — російською, українською і німецькою мовами.

На фотографіях видніли глибочезні рови, на дні яких лежали ексгумовані трупи. Один із томів був заповнений документами, що остосувалися зондеркоманди-612 і її командира, горезвісного доктора Вірта, життя якого закінчилося на шибениці.

Трапився крихкий аркуш паперу із списком вахтманів жіночого табору, в яких 1941 року ув'язнили дружини радянських командирів і партійних працівників. У грудні табір ліквідувала зондеркоманда. Чорнило вицвіло, папір із учнівського зошита в косу лінійку по краях зітерся, став зубчастим. Як видно, його не раз перегортали. Є написи, зроблені пізніше. Юрій Степанович кілька разів перечитав список. Прізвища зрадників наче й звучали не по-людськи, хоч це були звичайні прізвища.

Проти деяких прізвищ видніли написи: «Розстріляний 17 жовтня 1944 року за вироком трибуналу». Прокопєнка, Мостєнка й Хирка трибунал засудив на десять років ув'язнення кожного. Станкова забили 6 червня 1947 року при розгромі банди «Ластівка». Лагутін і Миначкін спіймани 1950 року в Цуманських лісах, куди їх на парашутах скинув літак без розпізнавальних знаків. Юрій Степанович бачив обох шпигунів. На жаль, тоді нічого не чув про Мазура, тож на допитах це прізвище не згадувалося. Проти трьох прізвищ значилося, що розшукати їх власників не вдалося. Слідчий, який вів справу, припускав: усі вони загинули в якомусь із боїв або втекли з окупантами на захід.

Від злежалого паперу тхнуло затхлістю. Юрій Степанович подумав, що й люди, зазначені в списках, повинні б тхнути так само відвратно. Він підвівся з-за столу, відчинив вікно, впускаючи в кімнату свіже повітря. Об асфальт часом гупали каштани. Тротуар і вулиця були засипані шкаралупою і плодами. По бруку заклопотано бігав одинокий голуб. Юрій Степанович згадав картину, яку він бачив уранці, і заходився дзвонити в комунгосп. Знайомо-го на місці не виявилось.

Із сірих цупких аркушів паперу, у лівому верхньому кутку яких орел хижо розпростер крила, дивилися обличчя злочинців. Це були тимчасові посвідчення вахтманів Прокопенка, Станкова й Хирка.

Соломія Леглич угледіла Мазура на станції Ясинуватій, але чи означає це, що він там чи десь поблизу проживає? Станція вузлова, з неї в різні напрямках відходять десятки поїздів... Це був слід, але куди він веде? Скільки нині Мазурові може бути років?

Юрій Степанович вчитав із паперів, що колишній вахтман Мостенко помер у таборі, вахтман Прокопенко, який відводив Соломію Леглич до табору, відбувши покарання, живе у селищі Верхньому, недалеко від Києва, працює на радіаторному заводі шихтувальником. Хирко на Україну не повернувся, живе постійно у Магаданській області.

Отже, крім Соломії Леглич, відомо ще двоє свідків тих подій. До Хирка довго добиратися, треба послати туди запит, а з Прокопенком можна побачитися хоч завтра. З пожовклої фотографії на тимчасовому посвідченні похмуро й злякано дивилися посаджені близько до перенісся маленькі очі, унікаючи об'єктива, ніби націленого дула гвинтівки. Довге, вузьке підборіддя лежало на комірці чорного поліцейського мундира. В управлінні одвертої розмови з Прокопенком, мабуть, не вийде. А хотілося б не допитати, а побесідувати з ним, щоб він пригадав якісь подробиці, факти, що залишилися поза увагою слідства.

Прихід Соломії Леглич не був для Юрія Степановича несподіванкою. Подібні випадки траплялися не раз. Народ допомагав виявляти й знешкоджувати зрадників і шпигунів. У Москві, наприклад, на Манежній площі якийсь один приїжджий громадянин впритул зустрів табірною ката з Майданека. Одягнутий той був у дороге ратинове пальто з бобровим коміром. Під круглою полівською шапкою з оксамитовим верхом рожевіло пещене, гладке обличчя. Був колишній кат головним бухгалтером великого тресту. Вовче нутро глибоко сховав під овечу шкуру і сподівався, що ніхто вже його не витрусить із неї. Коли зрадника взяли за руки, він заревів на всю площу, наче кабан під різницьким пожем. Не хотілося, ой же й не хотілося йому ставати перед суворі очі суддів!

Або ще випадок у Бердичеві. Тринадцять років прожив унтер-офіцер есесівського карального загону фольксдойч Михайло Селепина в глухому селі. Пристав у прийоми, наплотив дітей і думав тихо прожити все життя, бо ж заїхав

далеченько від тих місць, де злодіював у роки окупації. На тринадцятому році дружина вперше вмовила його поїхати на базар продати поросят. І тут його впізнала стара єврейка, яку він розстрілював сорок першого року...

Так було просто: зрадників упізнали й затримали на місці, а Соломія Леглич їхала цілу ніч в поїзді, згайнувала вдома ще день.

Юрій Степанович подзвонив по телефону:

— Прошу замовити мені на завтра квиток на автобус до Верхнього. На перший рейс... Дякую!

2

— Що вам од мене треба?— худий носатий чоловік ніби прошив Юрія Степановича гострими маленькими очима. За сопів, чекаючи відповіді.

По кухні розповзався чад, на плиті булькала, часом пахаючи з-під кришки піною, величезна виварка. З шибок і рам капала на підвіконня вода. На маленькому столику, накритому газетою, світився ребрами іржавий оселедець і лежала надкушена цибулина. Юрій Степанович покрутив головою: дуже незатишно й парко було на кухні.

Коли він постукав у цю квартиру, то двері йому відчинила повна чорноока жінка, але якась змарніла, ніби злиняла, з білими знекровленими губами. Між брів і в кутиках рота напостійно застиг у неї нерозважний біль. Юрій Степанович пожалкував, що не викликав Прокопенка до себе. Жінка, стоячи на порозі, запитала:

— Вам кого? — і в її темних, глибоких від якогось горя очах ворухнулося щось схоже на ляк чи німе прохання.

— Федора Прокопенка,— якомога спокійніше відповів Калниш.— Він тут живе?

— Це мій чоловік,— жінка ще більше насторожилася, на її щоках з'явився натяг на рум'янець.

— Хочу перемовитися з ним кількома словами. Шукаю одну людину, а ваш чоловік її колись знав. Дозвольте зайти? — Юрій Степанович ступив уперед.

— Тільки не пригощайте його горілкою. Йому не можна,— вона склала руки під грудьми на мокрому клейончатому фартусі.

— Ні, про те, щоб пити, і не думайте,— одверто й швидко запевнив жінку Калниш.

У неї одлягло від серця. Повірила, що цей високий ясноволосий чоловік у світло-синьому костюмі, з уважним

м'яким поглядом справді не пригощатиме Федора. Однак тривога не зникла з її очей.

У темному вузькому коридорі, де пахло наміленою білізною й грибокком, жінка прочинила двері і тихо сказала: — Ось сюди.

Юрій Степанович ступив у кімнату. Прямо проти дверей, на чорному дерматиновому дивані з високою спинкою й розбитим дзеркалом, вробленим у неї, сидів худий маслакуватий чоловік з наголо обстриженою головою і гоїдав на коліні чорненьку, як галченя, дівчинку років трьох. Друга, трохи старша дівчинка, сиділа поруч із батьком і надягала на лису безногу ляльку плаття. Ніхто з трьох не підвів голови назустріч Калнишеві. Жінка зосталася в коридорі.

— Го-тьо, го-тьо, го-тьо!

Батько підкидав на носі доньку, притримуючи її за руки. Дівчинка аж захлиналася од сміху, закидаючи назад голову. Видно, не часто випадали їй веселі розваги. Та ось батькова нога раптово зупинилася, ніби наштоткнулася на щось.

— Добрий день! — привітався Юрій Степанович. — Я до вас, Федоре Амвросійовичу.

Господар мовчки спустив із ноги дочку. Та не хотіла злазити, вчепилася пальцями у штанину, але він рішуче її одірвав і посадив на дивані. І дівчинка нічого не сказала, не заплакала навіть. Сміх раptom згас на її обличчі, наче тінь закрила його. Такого швидкого перебігу настрою у дитини Калниш ще не бачив. Старшенька дівчинка, покинувши ляльку, втупилася зацікавленим поглядом у незнайомого дядька.

— Пробачте, я на кілька слів, — Юрій Степанович почувався ніяково під пильним прицілом дитячих очей. Він простягнув Прокопенкові червону книжечку. — Ось моє посвідчення... Тут незручно говорити. У вас немає іншої кімнати?

— Немає, — буркнув господар і враз ніби зів'яв, плечі опустилися, шия покоротшала. Не брав до рук посвідчення, а тільки здалеку, мигцем зазирнув у нього, ніби підморгнув Калнишеві. — Може, на кухню пройдемо?

— Можна й на кухню, — згодився Юрій Степанович, думаючи зараз тільки про те, як би швидше вийти із кімнати.

Погляди двох дівчаток проводжали їх. У маленьких голівках, мабуть, кривулялася думка: «А чого цей дядько так швидко утікає? Ще й татка бере з собою! Ми не хочемо так гратися!»

Проколенко відчинив двері до кухні. Звідти клубом війнула пара пара із димом. Ніби виправдовуючись, господар сказав:

— Коли вітер з півдня, у нас курить. Що не робив, не допомагає. Олено, піди до дітей... Ми тут з чоловіком побалакаємо.

Жінка мовчки вийшла з кухні. Рипнули за нею хатні двері. Прокопенко зморщився, прикусив губу. Був він у чорних широких штанях, у сірій перкалевій навипуск сорочці, босий, з гулями на ногах.

— Що вам од мене треба, громадянине начальник? — І в його очах застрибав вогник одчаю. — Я своє одбув від дзвінка до дзвінка... І маю подяку за сумлінну працю. Свій гріх спокутував і засудив!

— Усе це я знаю, — сказав Калниш. — Зараз не про вас мова, тож не лякайтеся. Хочу, щоб ви відновили в пам'яті деякі події. Згадайте хоч би сорок перший рік, Мирівський жіночий табір. Ви там ким були?

— Вахтманом був... Охоронцем, — похмуро буркнув Прокопенко, здригнувся. На плиті засичала вода. З виварки, піднімаючи кришку, надимався білий паруючий пузир.

— Романа Мазура знали? — запитав Калниш.

— Мазура? Е-е-е... Був він слідчим. Ще його Жаданом прозивали...

Кришка впала з виварки і забрязкотіла по підлозі. Кухня наповнилася паром.

— Ох же й повітря тут... Може б, вийшли на вулицю, — запропонував Калниш. — Я бачив у скверіку вільні лавки. Там ніхто не заважатиме...

— Громадянине начальник! — голос Прокопенка задрижав. — Краще ви б мене викликали до себе. За дітей боюся... А що, як вони про все дізнаються?

— Раніше про це треба було думати. Але я не прийшов їм щось розказувати.

Прокопенко боязко прочинив двері до кімнати.

— Олено, я вийду з чоловіком на хвилину.

— Іди, та дивись мені, — долинув до Калниша приглушений відстанню голос.

— І не подумаю, — сказав Прокопенко, зачиняючи двері. Глянув на Юрія Степановича і, ніби закликаючи того у свідки, здвигнув плечима. Але це не одтеплило Калнишевого серця.

У скверіку, навпроти будинку, в цей ранній час справді знайшлися вільні лави. На одній із них трохи на відшибі,

під густою вербою, сіли Калниш з Прокопенком. Тонкі зелені батоги гілок хиталися над головами. Оддалік, навколо купи білого піску, на осонні, бавилися діти, роблячи баштан. Дві молоді мами возили алеєю взад і вперед зелені коляски, часом зазираючи під нап'яті тенти, аби впевнитися, що немовлята сплять. Заспокоені, котили коляски далі, стиха перемовляючись між собою. Від цієї картини віяло спокоєм, чистотою, хотілося розмовляти півголосом, щоб, боронь боже, не побудити дітей. Юрій Степанович скося поглянув на свого сусіда. Той сидів, понуривши голову, вкінєць розбитий і знесилений. Посапував помережаним червоними жилками носом, тер ногою об ногу. Далі вже точилася, власне, не розмова, а майже допит.

Кожне слово з Прокопенка треба було видобувати силоміць, витягати, мов обценьками гвіздок із дубового обапола, покручене і заіржавіле слово.

— Після сорок першого ви зустрічалися з Мазуром?

— Дозвольте подумати.— Прокопенко заплющив очі.— Зустрічалися, здається, сорок другого року...

— Коли ліквідовували табір?

— Е-е-е... Ні, табір ліквідували раніше. Мазур тоді був у тій команді, що здійснювала акції. Е-е-е... Розстрілювала тобто... Не знаю вже, як вона називалася...

— Зондеркоманда,— підказав Юрій Степанович.

— Зондеркоманда,— луною повторив Прокопенко, і його уста вимовили це слово явно по-німецьки, різко, гортанно, аж він сам злякався, усвідомивши, як міцно засіло воно в його нутрі. Закрутив головою, закліпав очима.

— Розмовляти вам із Мазуром доводилося? — запитував, наче нічого не сталося, Калниш.

— Розмовляв. Е-е-е... Він ще хотів перевести мене в ту команду.— Прокопенко, ніби провалля, обминув німецьке слово.— Та я відмовився, мовляв, хворий... Не хотів бути душогубом.

— Пригадайте, чи була в Мазура родина? Чи говорив він коли-небудь про неї?— допитувався Юрій Степанович.

— Жінки його взагалі не цікавили. Е-е-е... Згадав, згадав,— раптом зрадів Прокопенко.— Коли ми їхали з Заосиння у Мирів, то Мазур разом із німецьким офіцером заїжджав у якесь село, начебто до родичів. А звідки він родом був, того ніхто не знав.

— Від Заосиння до Мирова сто кілометрів. Де ж заїжджав Мазур, ближче до Мирова чи до Заосиння?

— Убийте, не пам'ятаю,— тер з усієї сили долонею лоба. І Калниш повірив, що той справді нічого не пам'ятає. Під плескатим у гулях черепом ледь гибів вогник розуму, присаднений страхом і горілкою.— Я про те, що було, ніколи не думаю. Е-е-е...

— Однак,— доскіпувався Юрій Степанович,— може, якось згадаєте?

— Мабуть-таки, це ближче до Заосиння. За річку, здається... Чого це ви через двадцять років згадали Мазура? Хіба він ще живий?! І була ж амністія!

— Давайте домовимося, Федоре Амвросійовичу, що запитуватиму я, а ви будете відповідати.

— Добре, добре,— захитав головою Прокопенко.— То я так запитав... Для годиться.

— Розкажіть, який тоді Мазур був на вигляд?

— Е-е-е... Який же він? Товстоплечий, голову набік хилив, очі — як вода з болота... Такий, як усі. Він у формі ходив, а форма, вона змінює людей...

Калниш поглянув на будинок, в якому жив Прокопенко, і побачив на порозі дружину того. Склавши руки під груди ми, вона через вулицю дивилася на них.

— Знає?— запитав Юрій Степанович, киваючи головою на жінку.

— Не все,— насилу продихнув Прокопенко.

— Тяжко їй з вами?

— Нелегко... А мені, думаєте, легко? Коли в колонії сказали, що я вільний, і видали документи, то захотілося самому собі голову відтяти. Отак, думалося, підставляю шию під циркулярну пилу, і хай вона мою голову відбатує зубцями... Не підставив! Вийшов за ворота, в очах темно, в грудях гірко... Став у якомусь закутку й заплакав...

— У всьому винні самі. Не зеленим же юнаком ішли служити до ворога, а дорослою людиною. Зрада не забудеться ніколи. І амністії, і помилювання були й будуть, та люди не прощають зради. Ніколи! Нікому!.. П'єте?

— П'ю,— похилив голову той і надув губи.

— Оце погано. У вас двоє дітей... Діти справді ні в чому не винні. Тож думайте про них.

Дружина Прокопенка і далі стояла у дверях. Її розтривожив прихід Калниша. Хоч вона й відчувала, що цей ясноволосий велетень не здатний вчинити щось погане, однак тривога росла й росла. Жінка щільніше звела руки під груди ми, обхопила долонями лікті. Які ж такі справи

можуть бути у нього до Федора? Що їх лучить? Сидять другу годину на лаві і, не перестаючи, розмовляють. І Федір не мовчить, а вона ж знає, що він скупіший на слова, аніж дятел на пісню. Певне, почнуть знову ворушити старе? О-й-ой!

— Що ж,— зітхнув Юрій Степанович, дивлячись на Прокопенка.— Небагато ви знаєте. Скажіть дружині, що я розшукую вашого знайомця. Це правда. Але не кажіть кого. Не треба про це.

Слово «знайомець» прозвучало в Калнишевих устах з ущипливою іронією.

— Ідіть до дружини, до дітей... Ідіть!— на останньому слові він підвищив голос.

— Бувайте здорові, громадянине начальник,— вклонився Прокопенко.— Коли щось треба, коли щось згадаю, то буду радий допомогти...

І він навпрошки, через зелений газон і штахетний паркан, потяг до дверей, де на нього чекала знерухоміла дружина. Вона пропустила наперед чоловіка, а потім, ще раз озирнувшись на Юрія Степановича, причинила за собою щільно двері.

Калниш сидів у скверіку, дихаючи на повні груди, прислухаючись до дитячого шебету й відходячи серцем. Сонце лагідно гріло голову, лоскотало повіки. Часом зривався вітерець. Зеленим холодним батіжком верба стьобнула по щоці. Листя було холодне, й пахло річкою.

Уже їдучи автобусом до Києва, Калниш спробував привести до якоїсь системи все, що йому стало відомо про Мазура. Думав окреслити собі хоч би початок тієї дороги, якою, не гаючись, треба було рушати у путь. Після довгих роздумів похитав головою. Небагато ж він знає! На Прокопенка Юрій Степанович не дуже-то й розраховував, бо, їдучи до нього, перечитав протоколи допитів колишнього вахмана і пересвідчився, що мозок у того якийсь зашкарублий, неповороткий. Прокопенко мало що знав у сорок четвертому році, а тепер, через шістнадцять років, і поготів. Сподівався на якісь деталі, дрібні факти, але й цього не було. Нічого не було. Був лише Прокопенко. Людина, яку можна було лише зневажити.

Через прохід від Калниша в автобусі розмістилася сива чорноока бабуса з двома онуками. Меншеньке сиділо на колінах, смоктало цукерку, старший хлопчик припав до вікна.

Часом він повертався до бабусі.

— Ба-бо... бабо! Оце вже й Київ?

Автобус, поминувши в долині озеро, облямоване кучерявими вербами, виїжджав на круту гору, де починалося місто.

— Ні, Петрику, ні, то тільки Кагарлик.

Хлопчик знову прилипав до вікна, аби через хвилину запитати:

— Бабо, а Київ — це Донбас?

— Побачиш, Петрику. Приїдемо, то й побачиш...

На передньому сидінні, біля кабіни водія, притулилися одне до одного солдат з малиновими піхотинськими погонями і дівчина у зеленому плащі. Переплели руки й мовчали. Тільки рум'янци на їх щоках вигравали припливами. Біля ніг солдата стояв фанерний чемодан.

Дівчина з товстою русявою косою, яка сиділа попереду бабусі, поринула у книжку і нічого не бачила навколо себе й не чула. Коли автобус з'їжджав на гору, вона відхилилася назад, піднімаючи книжку до очей. Коса на спині ворушилася, мов жива.

Дві молодиці, запнуті білими платками, з кошовками на колінах, перемовлялися, прихилившись головами.

— Мотря, дурна, нічого не знає, — казала гостроноса, засмагла до чорноти молодиця. Слово «дурна» звучало в неї м'яко й ласкаво. — А вони давно разом. І нічого Мотря тепер не зробить...

— І я бачила, — хитнула головою сусідка. — А що? Молоді. Хай живуть...

— Аби ж то. Мотря звикне...

— Звичайно!

В автобусі панував настрій буденних клопотів (молодиці у білих платках), любові (бабуся з онуками) й кохання (дівчина й солдат).

І от серед цих людей, гарних і щирих, думав Калниш, живе колишній вахтман і фашистський прихвостень.

Ходить він по вулицях містечка, дихає тим самим повітрям, вигрівається під сонцем... Чи простили Прокопенкові люди? Не всі, мабуть, і знають, хто він насправді. А зрада, однак, як тавро, пече його, сіпає, не дає спокою...

Нараз, мов осяяний спалахом, Юрій Степанович побачив дерматиновий диван, чорненьку, як галченя, дівчинку, яка гойдалася на нозі худого, маслакуватого чоловіка з наголо обстриженою головою.

— Го-тьо! Го-тьо! Го-тьо! — виразно почув Калниш.

Батько наказав, щоб Ія неодмінно провідала дядька Захарка, материного брата. («Та й нас, старих, ти, дочко, щось не дуже балуєш... Скільки тим автобусом їхати! Ми ж ближче, ніж та Європа, навколо якої ти їздила!») Дядько Захарко після довгих років мовчання несподівано об'явився в рідних краях. Дали йому кімнату в Києві, призначили добру пенсію. Приїжджав Захарко Прокопович у рідне містечко, зустрічався з близькими і знайомими, не побачився лише з Ією і дуже жалкував. «Не забула ж ти, дочко, як гойдалася маленькою на дядьковій позі? — це материні слова.— Сказали йому твою адресу, але ж здоров'я у Захарка Прокоповича ніякого, то навідай ти його, потіш старого!»

Ія, їдучи троллейбусом, думала про свого дядька Захарка Прокоповича Летюченка. Який він зараз, уявити не могла, а того давнього, якого знала дівчинкою, зримо бачила і ніби чула його басовитий непоспішний голос. Не забула нічого із далеких днів, не викинула з пам'яті ані макового зерняти...

Дядько приїжджав із Києва завжди надвечір і чомусь, запам'яталося, тільки взимку. Коли заходив до хатини, то там ставало тісно і аж наче темнувало. Соломійка боялася, що хата от-от розвалиться, розсиплеться і крізь вікно гуне знадвору сніг,— такий дядько був великий, дужий, неспокійний. Проте хата не валилася. Дядько сідав на покуті, під Шевченковим портретом, ослін жалібно рипів, а дядько виймав подарунки. Запам'яталося, що завжди він був узутий у чорні високі валянки. Якось удосвіта, коли дядько ще спав, їй пощастило прямо з полу стрибнути обома ногами у один валянок, було там шорстко й тепло. От би Соломійці такі валянци, і не злякав би, не настрашив її тоді мороз-рипунець...

Згадалося й смішне з дядькових одвідин. Якось треба було йому рано піти од сестри, чи то сани його ждали, щоб їхати на Київ, чи люди якісь прийшли. Почав він узуватися, а валянок не лізе на ногу. Мати й каже: «Може, Соломійка якусь іграшку засунула чи онуча загнулася?» Роззувся, а з валянка випала миша. Залізла погрітися, гадала, мабуть, що нора, і знайшла собі смерть. І мати, і батько, і дядько Захарко сміялися, аж реготали, а Соломії кортіло плакати, шкода було мишу, якою під лавою вже ласував

ледачий Мурчик. «Поганий, поганий Мурчик!» — тупала вона ногою на kota. А тому хоч би що!

Дядько привозив із Києва рожеві медяники, схожі на маленькі непідрізані палянички, облиті солодкою поливою. Нічого смачнішого за них вона й досі не куштувала.

Виріши, Ія довідалася, що дядько у неї — герой громадянської війни, колишній комісар. У двадцятих роках був головою губвиконкому, делегатом партійних з'їздів, мав за Перекоп ордена. Був, як тоді казали, червонопрапорцем... А у валянках ходив тому, що ноги застудив, як форсували Сиваш.

Новий будинок на вулиці Революції, третій поверх, квартира сімнадцять. Двері відчинив сивий згорблений дідусь із запалими скронями, з гострими кістлявими вилицями, чимось оддалеки схожий на старого Горького, — такий само вираз дитячого здивування застиг у заломі брів, а в погляді, у збриженому зморшками лобі — непогамовний біль, про який легко не розкажеш людям.

— Соломіє! — упізнав відразу він племінницю. Голос у нього низький. — Соломійка!

Вона ледь вирізнила собі із його обличчя риси колишнього Захарка Прокоповича — веселого, балакучого й великого. Усох, зів'ялився дуб, зостався самий окоренок і вже тільки рипить, а не гуде басами. Поцілувала дядька у (сухі, ніби паперові, щоки, аж вони їй стиха шелеснули.

— У мене гості, Соломійко, — очі Захарка Прокоповича заволокло радісною сльозою. Дядько ковтав слова. — Людина, якій я дуже радий. А це ще й ти прийшла... Проходь, роздягайся. Плащ отут вішай. Дзеркало он.

Ія поправила волосся і слідом за дядьком увійшла до кімнати. За столом проти вікна сидів; недбало гортаючи товсту книжку, чорнявий лобатий чоловік із широким підборіддям і великим жаб'ячим ротом. Він підвів голову і ніби вдарив поглядом Ію — очі у нього карі, чіпкі, важко витримати із ними змагання. Похмуре чоло, між бровами і в кутиках рота — глибокі зморшки, ніби людині завжди щось болить чи вона чимось незадоволена. Ія десь уже бачила це характерне, наче мефістофельське обличчя. Згадувати не треба було, допоміг дядько.

— Володимир Карпович, письменник... Моя племінниця Соломія Іванівна, кандидат наук. Народну творчість і мову вивчає, — Захарко Прокопович ніби запобігав перед гостями. — Ми з Володимиром Карповичем давні друзі... Познайомилися, коли йому було дев'ятнадцять, а мені тридцять чотири роки.

— Дуже приємно,— Володимир Карпович встав і вклонився. Потиск у нього міцний, але якийсь дуже короткий, миттєвий, ніби застерігається людина від ближчого знайомства. Навіть не відчула Ія, холодна чи гаряча у нього рука. Володимир Карпович почекав, поки Ія сяде, а потім і собі сів обережно.

— Маю приємність,— сказав він кумкаючим голосом,— бути добре знайомим з Андрієм Даниловичем Людянським, доктором наук... Чули про нього?

— Це мій керівник.

— Радий... Радий познайомитися з ученицею, з послідовницею Андрія Даниловича... А ми тут із Захарком Прокоповичем говорили про поезію. Бачите, що ваш дядько читає? — Голос у Володимира Карповича байдужий, ніби говорить він, силуючи себе, з обов'язку. Розгорнув товсту синю книжку на якійсь сторінці і прочитав, одбиваючи ритм хитанням голови:

Як рука натрапить
На ту струну, що ствердла від мовчання,
Шарпни струну безжалісно, натужно
І брязни в неї, наче на пожежу.

— Я теж люблю поезію Лесі Українки,— внутрішньо на-строїлась проти тону Володимира Карповича Ія.

— Хто її не любить? Хто? Скажіть? — патетично запитав він, а далі вже заговорив стихшено, інтимно.— Кожне чутливе до поезії серце не може не озватися, не забриніти, почувши Лесині рядки. Немає у світі жінки-поетеси більшої і славетнішої за неї! Нема в жодного народу! Ну, хто ще? Ада Негрі, Анна Ахматова, пані Броунінг? А ви знаєте, яке справжнє прізвище Ахматової? Ганна Горенко! Ми повинні пишатися Лесею. Ось я втраплю на співзвучний мою настрою вірш... Бачу сине небо, розжарений круг сонця... Засмагли молоді жінки підгортають дерев'яними лопатами на високу купу золоту, аж червону, пшеницю... Шелестить вона, видзвонює, осипаючись униз. Довгасті, з подовжніми западинами зернята вщерть набралися сонця, напилися дощової води, надихалися степовим повітрям... Франко сказав, що поетичне слово Лесі «сиплеться, як золота пшениця». А нинішні молоді поети, з чим вони приходять у світ, яку правду виповідають читачеві? Блаженку, закучерявлену, мілку. Малювати навчилися, слова закручувати вміють, а от схвилювати людське серце, надихнути його на щось високе — от тут вони без-

силі... А зарозумілості скільки?! О-й-ой! Ніхто, звичайно, не сприймає всерйоз тих позуватих молодиків. Вони кажуть: «Ми йдемо попереду!» Ні, молоді люди, ви йдете десь збоку й позаду, а не попереду! Кожний рядок Шевченка, Франка, Лесі Українки озивається у серці народному, кличе! На великих треба рівнятися? На великих! — Володимир Карпович похлинувся словом.— І мужності у них учитися! Франко писав, що ця хвороблива слабосильна дівчина — трохи не одиникий мужчина на всю новочасну соборну Україну. Отак... Даруйте мені, що виголосив цілу промову. Повірте, болить за це душа...

Ія уважно слухала Володимира Карповича, і хоч була в дечому згодна з ним, але думала не про те, що він говорив, а про його твори. А що ж він розповів у своїх романах, яку правду відкрив людям, що й кого захистив, відстояв? І нічого не спало на думку. Товстелезні, докладні романи Володимира Карповича переповідають важливі події, але вони якісь холодні, байдужі, як його голос. У жодній книжці Ія не знайшла місточка, який би письменник перекинув із тих давніх днів, що він їх описував, у сьогодні. Нічим його романи не перегукуються з сучасністю, хоча, одверто кажучи, читати їх цікаво, бо все тримається на дійсних фактах.

Писав Володимир Карпович мовою, що її Михайло Коцюбинський порівнював з разовим хлібом. Ні смаку, ні запаху цього хліба через щоденний вжиток ніхто не відчуває. Зі сторінок романів сіялося сіреньке світло, не горіли вони чистими барвами, не дзвеніли дужими словами, які б занудьгувалися за письменницькими шорами. Та, мабуть, Володимир Карпович і не добивався цього. Про Лесю Українку говорив він складно, любить її, а що ж сам виборів для людей? Хотіла посперечатися з ним, завести розмову про його книжки, але Володимир Карпович, ніби відчувши це, підвісив і почав прощатися. Цього разу його дотик був ще коротший, начебто торкнувся рукою до вогню.

— Ви ж готуйтеся, Захарку Прокоповичу!

— Я готовий, Володимире Карповичу, як піонер... Дякую за одвідини. Спасибі вам за все!

— Сердечна людина,— сказав дядько, повертаючись із передпокою.— Важкуватий характер, дуже любить себе, але благородний, чесний. Завжди готовий допомогти ближньому... Іде в Ялту і ось мені купив путівку. Просить, щоб я розповів докладно про повстання у 1918 році... Що я йому, а він, бач, путівку до моря! Колись, правда, хмарилося у нього

над головою, то я допоміг. Тоді він теж був схожий ось на таких молодиків, що зараз кучерявлять слова то під якогось іспанця, то під французів... Ти читала книжки Володимира Карповича?

— Читала... Цікаво пише,— Ія відчувала, що не про те треба говорити з дядьком, але він був ще під враженням зустрічі з Володимиром Карповичем, тож і хотів слухати й говорити тільки про нього.

— І все? — очі Захарка Прокоповича ожили.

— Багато в його романах руху, сказати б, експресії. Хоча, мені здається, це книги не борця, а літописця... Мабуть, так Володимир Карпович і сам визначав своє письменницьке кредо: літописати, сумлінно викладати факти, знайдені в архівах, почуті від людей. Не знаю, можливо, літературі потрібні й літописці, хтось же повинен усе записувати! — Говорячи, Ія дивилася дядькові у вічі. Чи розуміє він, чи сприймає те, що вона доводить? Зовсім не знала Захарка Прокоповича. Може, за роки розлуки з рідним краєм він не прочитав жодного рядка й відстав, по-старомодному дивиться на речі? Нічого не знала ні про його життя, ні про інтереси. Тож і шукала в дядькових очах розуміння, контакту з колишнім червонопрапорцем, а тепер персональним пенсіонером...

— У мене був час подумати,— дядько нахилився до Ії.— Я так собі визначаю завдання письменника: пишучи, він повинен пам'ятати про людей, які читатимуть його книги. Ми не звичайні споживачі цікавого читива, ми теж люди творчі. Інакше й бути не може. Від читача вимагається і розум, і уява, й почуття, бо він неодмінний учасник описуваного. Чим активніше читач виявляє себе, тим, значить, талановитіша книжка потрапила до його рук. Письменник повинен залишати простір для виявлення читацького характеру, спонукати читача до цього. Бувають твори написані густо, де між слів, як кажуть, голки не просунеш, там читачеві все подано в готовому виді, не треба йому вже ні думати, ні переживати... Є й інша крайність чи протилежність, коли переповідається лише історія, а сам стиль і рівень викладу, композиція через свою примітивність виключають участь читача в співпереживанні. Найвище покликання письменника не тільки показувати, а й залучати людей (це, мабуть, найскладніше!) до участі в описуваних подіях. Хай читач думає, хвилюється, хай працює його уява! — Захарко Прокопович замовк. Глянув пильно Ії в очі і продовжував: — Письменник — той же архітектор і будівник. Роман чи по-

вість, та й оповідання — це дім, який кожен заселяє, як сам хоче, як йому більше до вподоби. Якщо це палац, то там мають збиратися люди в часи радощів чи горя. А нащо житловий дім, який не можна заселити? Кому він потрібен!

— Згодна з вами, Захарку Прокоповичу. Так повинно бути, але не завжди так буває...

— Але ж стільки Володимир Карпович написав,— очі Захарка Прокоповича вже не вкриваються сльозозю, вони чисті, ясні.— Гори! Я ще усього й не прочитав, хоч роботи у мене більш ніякої... Володимир Карпович, Володька, був колись кострубатий, запальний, намірявся із мокрого каменя кресати іскри, нахилити верхів'я дубів, а воно ось що вийшло... Та я не осуджую Володимира Карповича, людина він чесна, добра й працювита! — Захарко Прокопович замовк, а потім перевів мову на інше.— Мати розповідала про твоє життя... Самотою, значить?

— Не треба, дядьку, про це.

— Воно-то так,— похитав він головою.— З Тодосем Легlichem, з Павловим батьком тобто, ми разом призивалися у чотирнадцятому році. В одному полку служили, аж поки мене не поранило в Карпатах... Тодось живе й досі, а сина його давно немає. Скільки років збігло...

— Багато... А забути не можу. І чи треба забувати?

— Дивлячись що! Пам'ятаю, як революцію ми робили, як вмирили за неї, як починали будувати нове життя. Оце не забувається, це найдорожче.

— А свої гіркоти забули?

— Я про них не думаю. Не хочу згадувати... Ось! Не розкажую. Все мое життя ось як на долоні, і навіть те, що там минулося...

— Павло наче в мені живе,— Ія відчула глибоку довіру до Захарка Прокоповича, бачила, що має й підтримку, і розуміння.— І голос Павлів чую, і тепло рук його, і погляд очей відчуваю... А зараз оце мов хто до живої рани доторкнувся. Зустріла того катюгу на станції і...

Нахиливши сиву голову, часом похитуючи нею, уважно слухає Захарко Прокопович племінницю. Чоло його хмуриться, шкіра на вилицях натягується, аж блищить.

— Тільки той ненависті не знає,— спроквола каже він,— хто цілий вік нікого не любив. Ось... Хто пролив хоч краплину невинної людської крові, мордував і мучив невинних, мусять відповідати не тільки перед своєю совістю, а й перед законом. Насамперед перед законом, бо яка совість у вов-

кулаки, у вбивці?! Хай навіть минули десятиліття! І дивно чути, читати, що, моєляв, за давністю ось часу треба пробачити убивцям. Ні! Так не повинно бути! А що ж це виходить, заховався десь на кілька років, а потім вилазь на світ божий і живи собі, вирощуй полуниці... Ой, ні! Я гадаю, за того Мазура візьмуться, знайдуть, хоч би де не ховався, в яку шпарину б не заліз!

— Дивно, Захарку Прокоповичу, але мені інколи здається, ніби я й не була на тому кордоні, і не чула пострілів, не бачила крові й диму. Знаю, що був Павло, що тепер немає його, а от не віриться! Оце їду в Мирів і наче у нове, ніколи не бачене місто. Здається, ніби все може початися спочатку... Все спочатку!

— Я старий, а теж їхав у Київ, ніби у місто, де ніколи не бував. У поїзді почув по радіо інтерв'ю з якимось румуном, що подорожував у нас. «Як вам сподобався Ленінград?» — питаю його... «О-о-о, Ленінград! Це місто-палац, місто-музей... Гарнішого у житті не бачив та, мабуть, і не побачу!» — «А Москва?» — «Москва — столиця світу, — відповідає румун, — грандіозне місто, його ритм заповнює, підкоряє. У Москві повільно жити не можна». — «Чи сподобався вам Київ?» — «Київ?! — перепитав румун і після довгого мовчання сказав: — Київ... Київ... як наш Бухарест!...» Приїдеш із Мирова, заходь до мене. Ось телефон проведуть, то буде краще... Мати скаржиться, що ти зрідка буваєш у них... Чого б це?

Аж тепер Ія розглянулася по кімнаті. Недалеко від дверей стояла, ніби на варті, широка й важка, як танк, боженківська шафа для одягу, одна секція якої служила буфетом. Зелений диван у кутку біля вікна, етажерка з книгами й приймач на ній. Червона доріжка прослалася від дверей аж до столу. Замість вікна скляні двері на балкон. Бідно, але чисто, охайно в кімнаті, пахне новими меблями й чаєм. Одягнений Захарко Прокопович у простенький ворсистий костюм і сіру, поцятковану фабричною вишивкою сорочку. На шії повипиналися жили. У Ії ворухнувся жаль до дядька, до його життя. Мабуть, найтяжче самота дається взнаки на старість, коли в людини багато дозвілля, коли обов'язкова робота не одбирає час.

— Може, вам, Захарку Прокоповичу, допомогти чимось? Ви ж самі...

— Яка тут допомога, — здвигнув він плечима. — Нічого не треба. Нічогосінько. Харчуюся ось у дієтичній їдальні. Це тут, недалеко... Купую місячний абонемент... Білизну

здаю у пральню, а прибираю кімнату сам. Справжній тобі соціалізм... Старі друзі помалу знаходяться, об'являються один за одним... Жаль тільки ось, що «на перекличке дружби многих нет». Знайшовся ось друзяка, з яким їли з одного казанка і разом форсували Сиваш. Не забув. Та і я його теж завжди пам'ятаю... Ордени Червоного Прапора нам обом Фрунзе вручав. У нас ніхто не забутий. Отак-то, Соломіє! Гуляти ходжу на Володимирську гірку. Найкраще там буває уранці, перед сходом сонця. По всьому обрію бурхає сине марево, клубочиться димом, а мені видається, що то зближуються кіннотні лави, змигують блискавками клинки, сліпуче змигують, і я на гарячій коні у тому мареві... І це Дніпро несе води, а плюскотить Гниле море, Сиваш, і білобіло біліє по берегах біла суха сіль... По неї колись чумаки їздили волами. Бач, і чумаків ми не забули, не викинули із пам'яті... І солоно, солоно стає від згадок, у грудях і на губах аж смага осідає. З губів її обітреш, а з серця?..

— Як вам усе тут здалося? — запитала Ія.

— Одним словом скажу: гарно! Знаєш, Соломію, гірко було б, якби я віднайшов у людей скептицизм і байдужість. Все можна здолати: війни, стихійні лиха і катаклізми іншого порядку, а от скептицизм до народних починань, до слів, які настроюють душі, не збороти, якщо вже він з'явився, то точитиме, як шашіль дерево. Байдужість схожа на спеку, од якої охляває, сохне листя. Тоді вже потрібен не дощ, а злива, щоб освіжити. Але, повторюю, не помітив я ані скептицизму, ані байдужості. Звичайно, тепер не той час, щоб усе, як колись, робити на ентузіазмі, та без піднесення, без натхнення не обійтися й нині. Люди повинні зачудовуватися своїми ділами, бо вони прекрасні, і тоді, завтра, люди зроблять щось зовсім казкове. Світ чудесний навколо нас і в нас самих!

— Захарку Прокоповичу, — широко вигукнула Ія. — Я й не знала, що ви так красно умієте говорити!

— Та вже як умію... Ти навколо Європи їздила? І що там? Звичайно, я розумію, про це не скажеш ураз.

Ія відповіла тільки згодом. Уявила всю путь, яку проїхала «Україною». На чому зупинити увагу, про що розповісти, щоб і коротко, й пам'ятливо? Перед зором розстелилося гладеньке, як натягнутий шовк, без єдиної складки, скільки погляд сягав, Середземне море, похмуро нависали стемнілі од часу карнизи знаменитого собору Нотр-Дам, примарно білили гострі скелі Гібралтару, здавалося, не сонце пекло, а камінь розсівав задушливу спеку. Щоб отак роз-

казувати, як вона думає, не треба було й подорожувати! У путівниках і довідниках написано яскравіше.

— Що тебе, дочко, найбільше вразило, запало в пам'ять? — десь здалеку долинав голос Захарка Прокоповича.

Дивлячись широко розкритими очима у вікно, Ія каже:

— Найбільше вразила мене зустріч на чужині з українською жінкою. Війна одірвала її од рідного краю, і тепер жінка мучиться й карається, не в силі пригасити туги за Батьківщиною. Має чоловіка, дітей... «З Луганська я, з Луганська», — чується мені і зараз стужений, ламкий, як чайний крик, жіночий голос. Хто його почув, то вже, мабуть, не забуде довіку...

Потім дядько й племінниця довго сиділи мовчки, дивилися, як за вікном день повільно клонився до скону. Ія не приховувала своєї схвильованості. Захарко Прокопович ніби бачив хмурне чужинське місто, вузький пірс із калюжами мастила, в яких відбивалося криваве світло реклами, жіночу постать на ньому із благальним заломом рук до корабля, до людей, які могли б передати хоч привіт рідній землі...

Ідучи додому, Ія роздумувала над долею Захарка Прокоповича. Зустріч із ним ніби випадала із ритму її життя, але без цієї випадкової зустрічі вона, Ія, була б, мабуть, біднішою. Звичайно, стосунки з товаришами по праці, сама робота, розшук Мазура — то все ітиме незалежно від сьогоднішніх розмов. І якось уже потім вплететься ця подія у логіку Іїного життя, де нічого нема випадкового, де випадок уже не випадок, а невід'ємна ланка загального ланцюга.

4

Із протоколу допиту військового злочинця, гауптштурмфюрера Густава Вірта.

Мирів. 24 червня 1945 року.

«...Посередником між гестапо і українськими буржуазними націоналістами на терені Мирівського району, починаючи з січня 1942 року, часто виступав Роман Мазур, він же Кожанівський, Жадан, Вірний, який раніше працював виключно для нас... Бандерівці удавали і всіляко це демонстрували, що розійшлися з нами остаточно, насправді ж співпрацювали...

Мазур якийсь час, уже добре не пам'ятаю скільки, перебував на посаді спеціального помічника слідчого гестапо. Брав участь у акціях... Пам'ятаю ще... Викликав я Мазура

у вересні 1941 року у Мирів, щоб скористатися його допомогою у розкритті більшовицького підпілля. За це він був нагороджений хрестом. Тоді взяли майже все підпілля, а з ним і його керівника Ярослава Дримбу. Звичайно ж, усі були роковані на смерть. Закони військового часу! У здійсненні цього вироку Мазур участі не брав, бо якраз тоді був спішно посланий у розпорядження коменданта Мирова, де розпочиналися великі акції — ліквідувалося гетто.

У квітні чи травні 1943 року він остаточно перейшов у націоналістичне підпілля, хоча часом давав про себе знати. Наскільки мені не зраджує пам'ять, сотня, в яку вступив Мазур перед приходом Радянської Армії, діяла на північній околиці генерал-губернаторства. Командиром у ній, теж якщо не помиляюся, був Ластівка.

Запитання: Що вам ще відомо про Мазура?

Відповідь: Знаю, що агентом абверу він був з 1938 року. Перед війною з Росією, здається, саме він організував явочну квартиру.

Запитання: Яке його справжнє прізвище?

Відповідь: Справжнє прізвище Мазура мені невідоме. Не знаю і звідки він родом. Накази виконував ретельно. Під час акцій любив мати справу з жінками, особливо молодими й вродливими... Не раз особисто звертався до коменданта табору, щоб йому віддавали таких по прибутті ешелонів... Ще пам'ятаю випадок, про який говорили у всьому генерал-губернаторстві. Ув'язнені в таборі вимагали, щоб їм дозволяли взяти соломи для підстилання в бараках. Мазур звідкілясь привіз кілька машин закрученої у спіраль металевої стружки і застелив нею всю підлогу. Звичайно ж, не то що спати, а навіть стояти на ній не можна було, бо ж майже всі були босі...

Запитання: Коли востаннє ви бачилися з Мазуром?

Відповідь: Весною 1944 року. Ми зустрілися в селі Заосиння. Я йому передав останні інструкції...

Запитання: Де зараз може бути Мазур?

Відповідь: Звичайно ж, не там, де перебуваю я. Може, загинув, а може, десь у лісі чи втік на захід... Повторюю, з весни 1944 року про нього не маю ніяких відомостей».

5

Люди, зосереджені думкою на власній особі, котрі центром всесвіту вважають себе, такі люди вкрай надумливі й занадто вразливі до всіляких передчуттів. Раптом ні з того

ні з сього ними оволодіває поганий настрій, гнітюча задума виводить із життєвої рівноваги, і довго вже потім не втрапити їм у найжджену колію. Дрібна зачіпка, камінчик, який, покотившись з гори, зрушив лавину, залишаються непоміченими, а натомість починаються марні пошуки якихось поважних причин депресії. Від того самі мучаться й іншим докучають.

Здається, ранок вродився безхмарний, чистий, але для Андрія Даниловича звідкілясь несподівано напливла легенька тінь і, поволі розростаючись, затягла все довкіл непроглядним мороком, і він уже не бачив сонця, яке, не тьмяніючи, сріблить вулиці і наче аж бринить у прижовклому листі дерев. Не чує він того бриніння, глухий до нього. Сходячи Софіївською вулицею до Хрещатика, морочить собі голову, дошукуючись причин поганого настрою. Обличчя доктора наук спохмурніло, навіть хода змінилася. Не крокує він, як завжди, впевнено й легко, сповнений передчуттів спілкування з людьми, що залежать од нього, а плентається, немов на заклання, ніби йде до жінки, котру давно розлюбив. Ледь переставляє ноги, роздивляючись асфальт.

Не радує й жовта чеська папка, яку передав йому вчора давній товариш зі Львова. А папка гостро пахне справжньою шкірою, зблискує нікелем замків, вона мов іграшка.

Зупинився біля водограю на площі Калініна і, наче в холодну воду, поринув у неприємні думки. Відновлював у пам'яті сьогоднішній ранок, клав хвилини, наче кісточки на рахівниці, одна до одної, обдивлявся з усіх боків, прислухаючись, яким гомоном, словами вони сповнені. «Дзвінок од сина?» — голосно запитав сам себе. Ні, не це. Ігор часто дзвонив йому, вони в спокійних, усталених стосунках. То тільки Галина не може змиритися з тим, що він пішов од неї. Дурепа!

Йому сподобалося це слово. Він смачно повторив його, наголошуючи на літері «р»: дур-р-репа!.. «Подивилася б у дзеркало! Хіба вам, Галино Сергіївно, кохання добиватися?» Звичайно, він розуміє, що життя не гойдало Галину на веселій гойдалці, не кружляло на щасливій каруселі. Більше прикрого посмакувала вона, ніж солодкого.

У сороковому році закінчила Галина медичний інститут, тільки б жити, та почалася війна, і Галина пішла на фронт, залишивши на нього трирічного Ігоря й дворічну Ліду. А хіба йому легко було прожити з двома дітьми у холодній і голодній Кзил-Орді? Набігався по базарах, щоб їх прогудувати, навіть шевцював,— чоботи шив своїм же таки,

університетським товаришам. Ще сутужніше довелося б, коли б не Галинин капітанський атестат, який він, нічого критися, з спокійною душею одержував всю війну. Зараз про це не хочеться згадувати, бо ті гроші як несплачений борг, який і віддавай, а його не приймуть, щоб відчував усе життя прикрість.

Ні, катастрофічне падіння настрою почалося не з синового дзвінка. Вони розмовляли з Ігорем як двоє дорослих мужчин. Хлопцеві знадобилися якісь гроші, то чого їх не дати йому! І не від згадок про дружину зіпсувався настрій. В цьому відношенні Андрій Данилович по-слонячому товстошкірий, його не проберуть ані слова, ні докірливі погляди. Та Галина й не набридає йому. Гордошів у неї хоч відбавляй. Вже давно вони не псують життя одне одному. Так ліпше й для нього, й для неї.

Настрій псувався ще й тому, що Андрій Данилович за всяку ціну намагався докопатися до істини. Така вже в нього звичка. А ніякої істини, здається, й не було. Достобіса, що ж все-таки трапилось? Хоч лусни, нічого не спало на думку. Хотів був не заходити до інституту, бо що там робити при такому настрої, та згадав, що неодмінно треба наказати своїм підлеглим, аби подавали планові роботи. За графіками воно й не час, але ж Андрій Данилович не може нічого робити, поки ті не поставлять останніх крапок. Він, доктор наук, схожий на того бляхара, який оздоблює дах візерунчастим коньком. Інші майстри повинні звести будинок: закласти фундамент, змурувати стіни, вкрити дах, аж тоді починається робота, яку він ставить над усе. Без конька й будинок не будинок, а казна-що, повітка якась чи клуня.

Захотілося йому побачити Ію, перемовитися з нею словом, обмінятися поглядами. Коли вже вони налагодять свої взаємини, знайдуть спільну мову? За всяку ціну треба вирвати жінку з тенет минулого, повернути до теперішнього буття. Те, що вона губіє у науці, то ще не життя, а роки (і його, і її) збігають неспинно. Якби вона була добрішою, то його серце не гнітила б понурість і депресія, ніби після запою. Він любить Ію. Це правда. Щиро любить.

«Чи кохав я когось хоч раз по-справжньому? — запитує сам себе Андрій Данилович. — Галину? Ні, Галину не любив». Йому більше подобалося бувати з її батьком, професором Покутою, ніж з його дочкою. І одруження з Галиною — то акт поміркованих розмислів, а не наслідок вибуху пристрастей. Так треба було повестися. Хтозна, чи став би

він доктором наук, коли б не одружився з дочкою професора Покути!

Справді, чи любив він когось, чи платили йому взаємністю? Глянув подумки аж у юність. Не пам'ятав, щоб якась дівчина хоч би раз припала до його губів тріпотливими, ширими устами, поцілувала поцілунком любові. Ніхто не шукав у нього захисту, не зв'язав найпотаємніших думок. Жодного разу не відчув, щоб поруч, біля плеча, забилося чнесь любляче, щире серце, щоб у його очі зазирнули наповнені щастям очі коханої.

Не було такого.

Не пам'ятає.

Невже ж доглибно збув життя й не відчув всеосяжної любові й палкого кохання, не взяв, що вони дають людині, чим сповнюють дні і ночі?

Стривайте! Десь із далеких днів згадується блідолиця чорноока дівчина. Вони вчилися разом у 6-й українській школі, що біля мосту через річку Молочна у місті Мелітополі. Дівчина ходила взимку у білій шубці з кучерявою довгою вовною (тепер таких шубок не носять). У неї було дивне ім'я і дивне прізвище — Дозя Суд. Він старався повсякчас опинятися на її путі: ждав Дозю вранці біля шкільних воріт, на перервах крутився біля неї, втуплюючи погляд у чорні некліпні очі, але це не зараджувало справі. Дозя його не помічала, та й усе. Невимовно зрадив, коли їхні паралельні класи зібрали якось разом у залі на урок фізкультури. У червоному лижному костюмчику Дозя спритно лазила шведською стіною, завзято плескала в долоні. Він ладен був крутити «сонце» на перекладині, щоб його помітила, та не вмів.

Чим же міг привернути увагу чорноокої блідолицької Дозі? Не вмів ані танцювати, ані співати, був несміливий, батьки одягали його абияк, не мав навіть велосипеда (велосипед тоді був як тепер автомашина. Можна було посадити перед собою дівчину на раму і везти її на прогулянку!).

Дозя Суд. Теодозія... Це смішно і якось применшує гіркоту нерозділеного кохання.

Як живе Дозя, що робить? Хто її чоловік? Цікаво було б поїхати в Мелітополь, знайти Дозю і сказати недбало, ніби між іншим: «Я доктор наук такий-то... Хлопчаком був закоханий у вас... Чи щасливі ви зараз?»

Що вона відповіла б на це? Мабуть, пошкодувала б, що не звертала на нього уваги колись. А Ніна Степанчук? Була ж ще й Ніна Степанчук, дочка міського прокурора.

Та виявилася щедрішою до Андрія. Під час великої перерви Ніна ходила додому, — жила через вулицю від школи. Андрій доживався її біля воріт. Одного разу Ніна підійшла до нього й запитала:

— Що ти тут робиш?

Йому б сказати, що чекає на неї, але він, набурмосившись, відповів:

— Так... Сиджу, бо треба!

Оце й усе, що пригадується Андрію Даниловичу з днів юності. Не дуже щедрою була до нього доля!

Замість того щоб повернути до інституту, Людянський сквапно перейшов площу й рішуче попростував до входу в Піонерський парк... Те, що розказуватиметься далі, не для широкого загалу. Як не дивно, а Андрій Данилович Людянський, доктор наук, суха і досить врівноважена, здавалося б, людина, яка оце тільки зараз трохи розслабилася, згадавши Теодозію Суд, учений, ім'я якого відоме багатьом, любив кататися на каруселі (тихі будьмо), на звичайній дитячій каруселі.

У Піонерський парк він переважно заходив удень, коли менша була небезпека зустріти когось із знайомих. Якось боком, озираючись, підступав до каси і купував у знайомої касирки квитки аж на два запуски. Звичайно, не сідлав відчайдушного тупорилого лева чи золотогривого дерев'яного коня, а скромненько, тихо вмощувався на лаві, обличчям проти напряму обертання, щоб вітер бив у лице. Терпучи тілом, ждав, коли карусель рушить з місця. І чим швидше вона оберталася, тим легше ставало на душі, ніби летів кудись у ясне, тепле безмежжя, залишаючи позад себе й поганий настрій, і буденні клопоти, й гнітючу депресію...

Під свою смішну забаганку підводив (для себе, звичайно) якісь філософські категорії: карусель, врешті-решт, теж рух і поступ. Щоправда, після зупинки сходити доводиться на тому самому місці, що й сідав, але відчуття кружляння, поступу є солодким і паморочливим. Карусель завжди осліплювала й п'янила його, заміняла у житті щось важливе, потрібне... Карусель була як той словничок, який він дав собі слово неодмінно укласти.

Проте сьогодні не пощастило. Знайомих не зустрів, але якась товста, з маленькими очима вусата жінка безцеремонно посадила на коліна Андрію Даниловичу опецькувате чадо, яке ревіло не своїм голосом і било ногами.

— Будь ласка, прокатайте Бориска. У мене голова паморочиться від каруселі... А Бориско хоче кататися.

І довелося Андрію Даниловичу, згнітивши серце, катати опецькуватого Бориска, якого він залюбки спустив би на ходу з каруселі. Добре, що хоч другий запуск проїхався сам...

Похмурий, покусуючи губи, зайшов до свого кабінету, поклав жовту чеську папку на стіл. Через вулицю жовтів парк. З вікна видно, як кружляє, опадаючи з дерев, листя, застилає асфальт рухливим килимом.

Андрій Данилович криво усміхнувся, згадавши недавно почутий анекдот. Літній уже чоловік каже своєму товаришеві: «У мене той, як його, алмаз... Ні, не алмаз, а склоріз...» Потім махає рукою й виправляється: «Не склоріз, а склероз...»

Вдався до випробуваного засобу, щоб пробудити думку й заспокоїти нерви: вичитував з пером у руках вступний розділ до майбутньої книги. До роботи завжди ставився серйозно, сказати б, без почуття гумору. Читав голосно, прислухаючись, як лягають слова, еднаючись у речення. І помалу одступала від серця гіркота. Розділ звучав легко й по-науковому переконливо, хоч якихось нових, свіжих думок і не містив. А в кого вони є?..

«Тепер такий час,— думав Людянський,— що точні науки у своєму розвитку набагато випереджають гуманітарні. Виникла певна розбіжність між цими двома гранями людського досконалення й поступу. Якщо фізики, астрономи, хіміки раз у раз відкривають щось якісно нове, досі незвідане, виводять закони, узагальнюють, то вчені-гуманітарії лише сумлінно збирають факти й аранжують їх згідно наперед складеного завдання.

Відбувається, так би мовити, кількісне накопичення, а от чи станеться колись якісний вибух... Та це й не хвилює, не тривожить його. Покликання вбачає якраз у тому, що чесно виконує свої обов'язки. Його дратує, коли хтось мислить і робить інакше.

У двері постукали. Андрій Данилович підвів голову, розпогодився на лиці.

— Соломіє Іванівно,— підвівся назустріч.— Сідайте, будь ласка.

У його голосі вчувалася непідробна теплота, запобігливість. Він окинув бистрим оком постать жінки. Ія здалася йому ще гарнішою, ніж завжди. Спокійне, зосереджене лице, сіро-сині очі за скельцями окулярів, повні, майже ді-

вочі губи. Гарні плечі, зграбна, легка й витончена постать. Але ніби проміниться якийсь опір, незгода з ним, Андрієм Даниловичем.

— Слухаю вас, Соломіє Іванівно,— сказав Людянський і подумав, що коли б вона була уважніша, то, мабуть, ніколи б у нього не псувався безпричинно настрій.

Знявши окуляри, Ія на мить затулила долонею очі й сказала:

— Мені треба, Андрію Даниловичу, поїхати на кілька днів у Мирів.

Людянський грався замком нової папки. Клацнув голосно ним.

— Чи варт старе згадувати? Минуле обтяжує життя. Це я вам кажу як щирий товариш, ваш прихильник...

— Мені треба глянути на роботи Михайла Яцкулича. Я вже вам казала. Це буде найяскравіша нота в моєму дослідженні. Не вистачає якраз міцної точки опори.

— Чи варто ворушити старовину? Роботи Яцкулича я знаю, колись переглядав. Записував старий усе, що чув і що бачив, без ніякої системи й мети. Сирий матеріал. Ваше дослідження має бути націлене в будучину, то чи ж прийде вам на допомогу ветха старовина? Коли ви закінчите роботу?

— Мені небагато лишилося. Але отой останній мазок я не можу покласти, не познайомившись з рукописом Яцкулича. Прочитавши мою роботу, ви самі скажете, що не видно того коріння, яке живить мое дослідження.

— Не скажу, Соломіє Іванівно. Слово честі, не скажу. Хочу, щоб ви зрозуміли мене! Слухайте: що далі розвиватиметься наука, то менше ми спиратимемося на зроблене до нас... То чого ж ми повинні визбирувати слівця й вислови вмерлої епохи? Кому вони потрібні?

— Не згодна з вами, Андрію Даниловичу. Мова — як ланцюгова реакція... Без тої початкової іскри, яка запалила вогонь, її не існує. Відрядження потрібне всього на три-чотири дні...

— Закінчуйте свою роботу, здавайте її, а потім їдьте до Мирова хоч і на тиждень. Не заперечуватиму...

— Не розумію, чому зараз не можна поїхати?

— Поясню,— він знову посунув до себе чеську папку.— Ви ж знаєте, що я пишу вступ і заключні розділи дослідження. І поки всі науковці не подадуть своїх праць, я не можу нічого робити. Вимушений простій. Послухайте,

Соломіє Іванівно, що я вам запропоную. Приставайте до мене у долю! Га?..

— Не розумію, що ви маєте на увазі, Андрію Даниловичу?

— Разом укладатимемо словник. Який? Та ви ж знаєте... Я вже виразно бачу його,— Людянський простяг руку, наче щось незриме виважуючи на долоні.— Щоб зробили праву, як ото колись, із телячої шкіри... Вам смішно?

— Ні, Андрію Даниловичу. Мене ваша пропозиція не запалює. Укладайте вже самі той словничок. Не хочеться відбирати у вас слави... Кожному — своє!

Ія глянула у вікно повз Андрія Даниловича, який у цю мить здавався маленьким і незахищеним зі своєю ідеєю «космічного», як він казав, словничка. Ворухнулося щось схоже на співчуття до нього. Майже всі, з ким Ія зустрічалася, горіли, жили якимось ділом, то, здається, можна було зрозуміти й Людянського. Тодось Андрійович, наприклад, стругає якісь особливо легкі й дзвінкі весла, щоб їх дзвін будив у людини найщиріші почуття; Алла Гнатівна вищукує рідкісні слівця, прислів'я, пісні, навіть на базар ходить із блокнотом. А Іїн батько? Той уже стільки років виводить нові сорти картоплі, щоб не чорніла бульба, коли її зварити. І батько вже чогось досяг, Ія в цьому сама пересвідчилася... Але в цих захопленнях є щось чистіше, ніж ідея «космічного» словника.

...Удень задзвонив телефон. Апарат стояв у коридорі, і трубку піднімав той, хто в цей час там випадком знаходився. Андрій Данилович, як звичайно, неохоче кликав когось, вважаючи особистим приниженням виконувати функції посильного. Та цього разу не міг пройти мимо. Телефон дзвонив настійливо й довго, певне, той, хто добивався, добре знав, що все тут розраховано на випадок.

— Вам кого? — суворим голосом запитав Людянський. На його обличчі вималювалася така нехить кликати когось, що якби це побачив той, хто дзвонив, то одразу б поклав трубку.

— Будь ласка, покличте Соломію Іванівну Леглич,— пролунав низький, спокійний голос. Відчувалася якась внутрішня сила в ньому, не послухатися голосу не можна було.

Андрій Данилович відірвав трубку від уха, глянув здивовано на неї, здавалося б, шукаючи там віконечка чи екран телевізора, через які можна було роздивитися людину на другому кінці дроту. Озирнувся притьма по коридору. Виникла думка тихцем покласти трубку на важелі, аби

ніхто й не догадався про дзвінок. Та замість цього сказав у мікрофон з придихом:

— Зараз покличу... Хвилинку зачекайте...

Коли Ія вийшла з кімнати, Андрій Данилович навмисне залишився стояти біля телефону. Він почув, як перекочувався у трубці низький рокітливий голос. Слів розібрати не міг. Він вдивлявся збоку у Ііне обличчя, намагаючись прочитати на ньому, про що йде розмова.

— Я гадала,— поправила Ія пасмо волосся над маленьким різьбленим вухом, від споглядання якого Людяньського кидало то в жар, то в холод,— що од мене вже нічого не треба. Не хотілося б знову повертатися до старого... Так... Гарзд!

Вона поклала трубку. Побачивши скривлене обличчя Людяньського, стрівши його благальний погляд, пояснила:

— Це той чоловік, що займається розшуками Мазура. Пропонують поїхати до Мирова.

Згодом Людяньського викликав заступник директора інституту й попросив відрядити старшого наукового працівника Соломію Леглич на п'ять днів до Мирова. Андрій Данилович хотів був заперечувати, пославшись на незакінчену роботу, та чомусь не зробив цього. Аж тепер упевнився, що вранці не було поважних причин для поганого настрою. Не було, та й годі. Надто вже він надумливий, ніби пристаркувата дівка. Не було ні дрібної зачіпки, ані камінця, який зрушив лавину. Оце тільки зараз виникла причина, яка б могла зіпсувати настрій, та він уже й так непоправно зіпсований з самого ранку.

Частина четверта

1

— Соломія! Ох, Соломія,— Наталія Максимівна, либонь, не дуже й здивувалася, побачивши в таборі Ію, наче зустрічалися вони вчора, а не два місяці тому.

Дружина начальника застави сиділа на потрісканій, мов після землетрусу, землі. Збиралася вставати, та чомусь не встала. Голова у жінки сива, аж біла, обличчя худе,

зчорніле. Різко повипиналися вилиці. Тільки очі пломеніють по-давньому: задумливо й гаряче. Шкіра навкруги очей заструпіла, наче береги навколо водопійного озера. По очах Ія й пізнала Наталію Максимівну. І голос жінки пролунав по-материнськи рідно:

— Це ти, Соломійко. А ми гадали...

Що й хто гадав, не доказала. Чи то сили не вистачило, чи, може, вважала, що Ія і так усе знає.

— Хто з наших учілів? — присіла Ія навпочіпки перед Наталією Максимівною. — Нічого не чули за мого Павла? Де наші чоловіки?

В очах — біль, а в голосі далеким відгомоном почувлися радісні нотки. Наталія Максимівна глянула насторожено, скоса, ніби вивіряла: а що ти тепер за одна? Ія справді трохи звеселіла. Коли вели її сюди, була в розпачі, йшла, як сліпа, не бачачи довкола себе нічого. Поліцаї всю дорогу лаялися, клаповухий довгорук боляче штиржав твердим, мов гола кістка, пальцем між лопаток, а худий, носатий беззлобно підганяв окликом: «Го-тьо! Го-тьо!» Що й казати, обставини-гіркі, безвихідь, а попустило біля серця, коли зустріла Наталію Максимівну.

— Та хто ж тут? — щось рипіло, булькало в грудях Наталії Максимівни. — Люба Однороманенко, я, а тепер і ти. А чоловіки наші... Нічого не чула про них. Ху-у-у... Чоловіки наші...

Вона важко, надломлено опустила голову на груди. Хрипко дихала, облизуючи пошерхлі губи. Ія притиснулася лицем до її лица, обійняла за плечі і відчула, які вони худі, самі кістки позоставалися, так і торохтять.

— Що з нами робитимуть?

— Хіба я знаю, — важко перевела подих Наталія Максимівна. — Поки що морять голодом, води не дають... Били... А що далі буде? Мазура бачила, тут вештається. Ой дурна я, дурна... Щодня зустрічалася з ним, розбалакувала, а не могла розкусити, що він за людина. Вовк... Гірший за вовка... Що це в тебе? — вона простягла руку до вузлика, який Ія поклала поруч з собою.

— Та це... Навіть не знаю, що там. Михайлик тицьнув до рук, коли мене вже вели поліцаї. — Ія розгорнула вузлик. Наталія Максимівна так дивилася на те, що було у згортку, наче ніколи не бачила ні яець, ні житніх пиріжків, ані яблук.

— Та ти багачка, Соломіє!

— Беріть, — простягла вона Наталії Максимівні згорток,

В очах жінки горів голод, та взяла вона лише один пиріжок і їла неквапно, відкушуючи по шматочку, ловлячи у підставлену човником долоню крихти.

— Чи не чула, де фронт зараз? Вони галасують, що Москву от-от братимуть...

— Знаю напевне, що Київ наш. Любомир Костьович казав. Зупинили їх там. А якщо Київ наш, то Москва й потів.

— Так, так,— хитала головою Наталія Максимівна.— Київ наш, Москва наша... Наче страшний сон. Допоможи мені встати. Підемо до жінок.

Ія підставила плече, і Наталія Максимівна, тримаючись за нього тремтячими руками, звелася на ноги. Сонце стояло в zenіті й нещадно пропікало землю, аж вона курілася чорним димом. Дихати було нічим. Дальній ліс на видноколі синів наче несправжній, нібито так густо збилася там курява. Все навкруги було облутане дротами, дерев'яні вежі височіли над табором.

Ія і Наталія Максимівна пройшли напівзасипаною канавою й опинилися під стіною колишньої кошари. Тут лежало з десятків жінок, обшарпаних, худих, ніби обпечених вогнем і закурених димом. Од них і пахло, здається, згрищем.

— Любо, де ти? — запитала Наталія Максимівна.

— Я ось,— підвелася прямо біля ніг із землі Люба Однороманенко. Очі в неї величезні, на пів-обличчя, колись яркі губи запеклися, кровоточать.— Хто це тут? Соломія!..

Вона, ніби підкошена, впала їй на груди, була легенька, як билина. Здригалася од плачу. Шморгала носом.

— Федько мій... На моїх руках умер... Федько! — захлинулася плачем, але таким тихим, що Ія ледь чула її.— Федько...

Хвиля гнівного піднесення здійняла їне серце на крутий гребінь і довго не опускала його. Відчувала в кожній клітині свого тіла пекучу ненависть до фашистів, до Мазура, який служить їм, наче злючий пес. «Це вам,— проступали слова,— не минеться безкарно. Віділлуться вам наші сльози і наша кров!»

Як саме це трапиться, зараз не могла надуматися, але що це буде саме так, відчувала всім еством. І чорні сутінки туги, відчаю, які було огорнули її, подаленіли, розчинилися в ясності надії, в беззаперечності того, що неодмінно станеться.

Люба видивилася на Ію, наче щойно угледіла.

— А Мазур казав, що тобі, Іє, кінець...

— Бачиш, не добив.

— Мабуть, краще було б, якби дострелив. Глянь, на що ми перевелися... Де наші чоловіки? Невже загинули?..

Чи ж могла Ія сказати Любі, що Павло Леглич живий і, зібравши вірних людей, б'є німців. Десь вони он у тому лісі ховаються, що синіє на видноколі. Знала, що цими словами не розрає Любу, і тому нічого не сказала.

— Годі, Любо, годі,— Наталія Максимівна поклала руку на Любине плече.— Сідай і ти, Соломіє...

Ія помітила, що ув'язнені пильно, ніби зачаровані дивляться на вузлик у її руках. Розв'язала його й мовчки, без слів, поклала перед жінками.

2

Фронт відкотився на схід і забрав із собою гуркіт вибухів, тріскотняву стрілянини, дими пожеж і надсадний рев літаків. До Мирова давно вже не долинали звуки боїв. Ночами машини сміливо орють гострими, дрижачими плугами променів чорнозем п'тьми, і це лякає, гнітить людей дужче, ніж якби німці їздили в кромішній темряві, не за-свічуючи фар. Всі знають уже, що війні кривавитися довго, що відьомський шабаш фашисти тільки-но розпочали, і промені світла, які крають ніч, а коли машина виїжджає на гору, то впираються тремтливими колами у хмару, здаються найстрашнішою зброєю, яку тільки могли видумати люди.

Грузовики їдуть кріз ніч, змигують фарами, в кузовах чутно брязкіт зброї, чужу гортанну мову з-під сталевих шоломів, на тих грузовиках подорожує шляхами України смерть, і ніхто не знає, якої ночі і кого вона собі вимітить у жертву...

Тихого серпневого дня доктор Вірт, гауптштурмфюрер і командир зондеркоманди-612, виїхав у жіночий табір, де ув'язнили дружин командирів і радянських та партійних працівників, які не встигли евакуюватися на схід. Прихопив із собою Мазура і трьох автоматників для охорони. Машину вів сам, Мазура посадив поруч із собою, щоб показував дорогу, а автоматникам, які розмістилися на задньому сидінні, наказав пильнувати за місцевістю, щоб ніщо не захопило зненацька.

Дорога йшла полями, протинала переліски. Хвилі тепло-го, запашного повітря обвівали відкриту машину, ніби лагідно гойдали її. Тонко, по-щелячому повискував пісок під колесами, дорога стелилася м'яко, заспокійливо. На видно-қолі, ліворуч, вигравав зеленню ліс, ніби лежав на відпо-чинку якийсь велетенський звір.

Рум'янолиций, вродливий доктор Вірт зі стрункою ста-турою, затягнений у новенький мундир, напахчений пар-фумами, почувався легко-легко. Радість так і розпирала його, підбиваючи на несподівані вчинки, майже на дитячі вибрики. То йому хотілося помчати машиною прямо через поля, хай колеса підскакують по межах, хай розтрушує ця їзда сонного тубільця, який із собакою відданістю погля-дає на Вірта; то кортіло полежати на зеленій густій траві і нікуди сьогодні не їхати. Гауптштурмфюрер відчував ко-жен м'яз свого чистого дужого тіла, литки прямо-таки по-дзвонювали, як насталені пружини, готові щомить кинути постать уперед.

Такий піднесений настрої бував у нього колись ще вдома, у маєтку батьків. Це траплялося на початку літа. В один із сонячних ранків він пізно прокидався у своїй кімнаті, яка дивилася вікнами на схід. Кілька хвилин спостерігав гру проміння на стіні, а потім пружма вискакував із ліжка, хоч знав, що не треба поспішати на заняття, бо почалися літні ваканції. Робив зарядку, вправлявся на брусах і з бок-серською грушею, а потім біг підстрибом під крижаний душ і виходив з-під нього рожевий, бадьорий і веселий, як сто чортів.

Тоді попереду знадливо яскріло тільки літо, бо восени знову треба було йти до університету, а тепер перед докто-ром Віртом обнадійливо, ясно поставало все життя. Він був очищений від поганого настрою і піднесений тією мі-сією, яка покладалася на нього в завойованому краю. Життя здавалося безхмарним на сотню, ні, на тисячу років вперед. (І невдогад було золотоволосому нібелунгові, що через яки-хось три роки його дуже, породисте тіло загойдається на шибениці!)

— Через п'ять, найбільше десять років на цій землі всі розмовлятимуть тільки по-німецьки,— добірною україн-ською мовою заговорив доктор Вірт, звертаючись до Ма-зура.— Так сказав імперський міністр пропаганди доктор Геббельс. А через сто років у Європі житиме двісті п'ятде-сят мільйонів людей, які вважатимуть німецьку мову рід-ною.

Помічник слідчого уважно слухав доктора Вірта і у всьому був згодний із ним. Та німцеві, як видно, не потрібна була ні його згода, ні будь-які запевнення у відданості. Мазурові ж кортіло сказати, що йому байдужісінько, якою мовою розмовлятимуть люди, яка мова житиме, а яка вмере. Не мовою ж живе людина! Головне у цій круговерті — спливти на гребні кривавої хвилі, не попасти вниз, де кінець усьому, що задумував у житті.

— З огляду на воєнну необхідність я вивчив вашу мову. Я арієць. Цим усе сказано. Якщо виникне потреба, то вивчу й ефіопську, і перську, і хінді. Знаю вже п'ять мов. Коли б не вмів по-українськи, то як би оце з вами розумівся? Хоч ви, здається, знаєте й німецьку? — Він рухом брів застеріг Мазура од відповіді. — На Рейні, на Темзі, Сені, на Волзі й Дніпрі, — забринів піднесено голос, — скрізь лунатиме тільки наша мова. А ваша стане непотрібна, як сокира кам'яного віку, як річ, що не матиме попиту й вжитку... Спробуйте зараз зрубати крем'яною сокирою дерево? Ви одразу попросите бензопилу чи хоч звичайну поперечну.

— Так, — хитнув головою Мазур. Він сидів з напруженим лицем, губи кривила усмішка відданості.

— Мовчіть, — додав газу Вірт, потужна машина по-жаб'ячому стрибнула вперед. — Жодного слова не вимагається од вас. Говорю я. Ваш обов'язок слухати. Повірте, з мовою усе так і буде. Я вам кажу про це не тому, що я німець. Такий неминучий закон розвитку. У вас яка освіта? Не знаю, чи ви зрозумієте? Послухайте, що я вам казатиму... Наша мова найбагатша на складені слова. Вони у нас творяться щодня, щогодини, їх народжує життя. Інакше не може й бути, бо закони, винаходи, нові речі, категорії, почуття треба називати. Майбутнє за тою мовою, яка творить не лише прогрес, а й дає ім'я досягненням науки, техніки, культури... Це я вам кажу, доктор філософії Густав Вірт!

Шлях струнився понад м'яким лугом, на якому доцвітали осінні непоказні квіти. Нагріте повітря зримими хвилями пливло над землею, наче стелився легенький туман, порушуваний вітром. Доктор Вірт плавко зупинив автомашину. На заглушуючи мотора, вибрався із неї, затупав по затравілій землі, вдивляючись у луг. Махнув рукою автоматним, показуючи знаком, що й вони можуть розім'яти ноги чи виконати якусь нагальну потребу. Лиш на Мазура не звернув уваги, наче й не було його. Той поволеньки виліз із машини, закліпав запорощеними очима. Серце його, ли-

бонь, стиснулося в маленьку волохату грудку, як ото в холод скочуються в кульку павуки.

Вірт рвав на лузі квіти, складаючи із них кольористий букет. Два есесмани робили те ж саме, а один не відходив од машини, пильнував, щоб не вскочити в якусь халепу. Мазур нахилився зірвати сині сокирки, які зблідли од сонця, але тільки обчухрав їх зі стебел, зазеленив руки. Його розбирала потаємна злість на доктора Вірта й есесманів. Знайшли час для квітів! Наче оце зараз їдуть на побачення з дівчатами і, як справжні кавалери, везуть їм розкішні польові букети. «Тьху!» — озирнувшись, він сплюнув набік.

Есесмани віддали докторові Вірту зібрані квіти. Він причепливо розглядав їх, деякі викидаючи геть, а деякі долучаючи до свого букета. Мрійливо мружив очі, згадуючи троянди з батьківського саду. Ранніми ранками, по росі, він разом із садівником добирав великий букет білих і червоних троянд, од яких струмував тонкий аромат, і ніс їх матері, вітаючи з новим днем. Квіти так і називалися: «Троянди для мами!» Багато б зараз він оддав за те, щоб подарувати матері оцей букет польових скромних квітів, адже зібрав їх на завойованій землі!

— Тримайте! — тицьнув квіти до рук Мазурові. Той, розчепіривши пальці, взяв і, коли рушили, тримав на відстані, боячись зім'яти чи вдихнути їх аромат. А доктор Вірт вів далі перервану розмову, власне, розмовляв він сам, не турбуючись про те, чи слухають його.

— Вашу культуру, ваші пісні, думи, художні полотна, літературні твори ми не будемо знищувати, ми їх помістимо в музеях під скляні вітрини для загального огляду. Побудуємо величезні сховища, де все зберігатиметься... Та це, зрештою, справа археологів чи ще когось, хто копірсається у мотлосі давнини...

Проскочили з ходу село. Закурів порох у вікна хат, обволік сірою хмаркою старезного діда, який, побачивши, хто їде, повернувся до дороги спиною. Мазур засовався на сидінні, хотів вставити слово чи півслова, але Вірт і цього разу не дав розтулити рота. Застережливо підняв руку в сірій замшевій рукавичці, помахав нею. Правував лівою рукою. Мазур відсунувся до дверцят. Був зляканий і злий. За що така неувага? Здається, служить вірою й правдою, спаливши за собою всі мости, служить не за страх... А чи не за страх?

У грудях щось муляло, рвалося. Почував, що його розколюють, як колоду клинням, забиваючи їх все глибше

й глибше, і тріщить, рвучись і ламаючись, рожеве жилля деревини, схоже на живе тіло.

Ніякі спогади про минуле, інше життя не навідують тепер Мазура. Іноді ледь-ледь замріє батькове лице і враз зникне, а про сестер і матір то й згадки немає, наче вони ніколи й не жили на світі.

Під'їхали до табору — охорона миттю відчинила навстіж ворота. Доктор Вірт вийшов із машини з букетом в руках. А Мазур, вихопившись крізь дверцята, як було, раптом випустив автоматну чергу по ув'язнених. Застукотіли, ніби опадали грушки з дерева, порожні гільзи по стужавілій глині, а йому здавалося, що то випорснуло із затиску, загупало клиннтя, яке розпорювало, рвало тіло.

Гауптштурмфюрер, тримаючи в одній руці квіти, другою поплескав Мазура схвально по плечу. Доктор Вірт приїхав сюди для того, щоб розробити заходи по ліквідації табору, а заподадливий служба, вгадавши намір хазяїна, вже здійснює їх, та ще й так рішуче!

На жовту суху глину текла парка червона кров й одразу усмоктувалася. Земля аж ворушилася, вбираючи її. Двох жінок було забито, трьох — поранено.

Чорні провалля жіночих очей пломеніли вогнем, дихали ненавистю. В лункій запечаленій тиші чувся стогін тяжко пораненої дівчини — дочки голови райвиконкому — та хрипке дихання полонянок.

Вгодовані, напахчені німці з презирством дивилися на худих, змучених жінок, яких зараз не можна було вважати прекрасною половиною людства. Доктор Вірт часом ховав вродливе, пещене лице у квітах, мрійливо позираючи з-над барвистого букета, вдихаючи аромат. Усмішка ворушила його губи. Хтозна, скільки б тривало німе змагання поглядів, коли б один із вахтманів (теж ретельний і заподадливий) не замахав на ув'язнених руками, ніби на овець, заганняючи їх у кошару.

— Го-тьо, го-тьо! — розставив він руки (у правій тримав гвинтівку) й присів. — Го-тьо!

Мазурові здавалося, що він розрядив по людях не автомат, а свою внутрішню лякливу напругу, яка, мов хворість, судомила тіло. Лапнув рукою за ствол автомата — теплий. Ніздрі роздулися від запаху спаленого пороху, а всередині щось схлипнуло, вивільняючись, ніби прорвало болячку. А доктор Вірт стояв, сховавши підборіддя в букеті польових квітів, і спокійно зорив голубими очима, роздумував, «Троянди для мамі!» — сказав він сам собі.

У Миріві здавна проживало чимало німецьких родин, та поміж них найпомітніше вирізнялися Бахмани — з роду у рід пивовари й досконали музиканти, які жили за річкою, на Любачівському шляху. Павло Оверкович знав Вольфа Людвіговича і трьох його синів: Ганса, Рудольфа і Людвіга. На суботніх забавах у зарічянському клубі увесь оркестр складався з Бахманів: батько грав на скрипці, Ганс на саксофоні, Рудольф розтягував срібно-білі міхи акордеона, а Людвіг жонглював барабаними паличками, так брязкав мідними тарілками, що здригалося повітря під низькою стелею. Мати ж, Елеонора Бахман, суха носата жінка, з випнутим далеко наперед підборіддям, не підводила голови од клавішів піаніно й веселі танці грала похнюпившись, хмурніючи лицем. За цілий вечір не обзивалася ні до кого жодним словом, тільки іноді кидала короткі, як змиги, погляди на свого улюбленця Людека.

Очі старого Вольфа гордо сяjali, коли він, притискаючи широким підборіддям вишневу скрипку, кидав орліні погляди на синів. Ганс і Рудольф були скраєні з міцного матеріалу: обидва рум'янолиці, з рожевими потилицями, піджаки розпиралися від дужих біцепсів. Людвіг, на противагу старшим братам, був стрункий, як дівчина, тонколиций, із в'юнким русявим чубом. Усі Бахмани займалися спортом. У дощаному сарайчику на пивоварні вони годинами грюкали штангою. І Людвіг, надсаджуючись, штовхав угору тонкими руками важкі млинці, нанизані на ставелу качалку.

Мирівські дівчата мліли за Бахмановими хлопцями. А ті, веселі, шедрі, заповзятливі, нікого не обділяли своєю увагою й ласкою. Після кожної забави Ганс і Рудольф проводжали дівчат. І щоразу інших. Тільки мати, опустивши кришку піаніно, брала Людека під руку і вела додому, а батько, напившись за вечір пива, плештав позаду них, відстаючи все далі і далі, аж поки не губився десь у темному завулку. І потім уже добирався сам, мугикаючи під ніс пісеньку про дівчину з золотим волоссям.

— Ми Бахмани, ми німці, ми все вміємо, — розважливо говорив він, допомагаючи вантажити на машину діжки з пивом. І ніхто йому не суперечив, бо справді Бахмани все уміли, все робили статечно й добре.

І от зараз наймолодший із його синів стояв перед Павлом Оверковичем і дивився некліпно, то нагло бліднучи

усім лицем, то заливаючись жарким рум'янцем. В синіх очах його воднораз проступали страх й благання людини, яка знає, що їй не так легко тут повірять, але вона просить повірити. Павло Оверкович не знав, що казати. І Вольф Людвігович, і Ганс із Рудольфом з перших днів приходу у Мирів німецьких військ повністю віддали себе на службу «новому порядку». Щоправда, старий Бахман і далі працював на пивоварні, але перев'язав руку пов'язкою й ходив на роботу й з роботи з гвинтівкою через плече, насуплений і грізний, і перестав вітатися із знайомими. А Ганс та Рудольф служили в поліції чи навіть у гестапо, ходили у військовій формі, з пістолетами у чорних кобурах.

— Товаришу капітан,— високий кучерявий хлопець у коричневому вельветовому костюмі, пошитому на військовий зразок, називав старшину капітаном не тому, що хотів запобігти перед ним, йому здавалося, що такий поважний, суворий командир ніяк не може мати меншого звання.— Товаришу капітан, ми за Людека ручаємося...

— Не капітан я, а старшина,— похмуро сказав Однороманенко.— Можете називати мене Павлом Оверковичем або ж просто «товариш командир».

— Товаришу командир, навчіть нас воювати, і ми битимемо фашистів. Дайте нам автомати,— гарячкував той, що у вельветовім убранні.— І Людеку Бахманові теж дайте. Знаєте, як він ненавидить фашистів...

— За що ж він їх ненавидить?

— То правда,— ледь поворухнув пошерхлими губами Людек.— Вони прийшли війною, як розбійники... Убивають людей. Я хотів учитися, а мені прислали повістку йти до їхньої армії, стріляти моїх друзів, товаришів... Ні-ні, я проти фашистів. Я знаю, що вони нарobili там, у Німеччині, а тут встановлюють ще гірші порядки...

— Гаразд,— старшину не залишала похмурість,— ідіть відпочивати. Завтра вдень поговоримо... А ти, Жуков, залишся, маю з тобою перемовитися...

Новобранці пішли у супроводі Демида Жолудя. Павло Оверкович дивився їм услід...

— Де ти, Володимире, їх розкопав? І чого без мого дозволу привів до табору?

— У лісі зустрівся з ними...— Жуков посміхнувся.— Сиділи під ліщиновим кущем і складали план, як узяти приступом Мирів і полонити всіх німців. Коли я з'явився перед ними, вони мало не повмирили зі страху... Та, правда, швидко оговталися і розказали мені про все. Той Людек

Бахман справді німець, але дівчина його, Геленка — єврейка, зараз її зачинили в гетто. Це його, мабуть, найбільше мучить. Хлопці вчилися в одному класі, якраз напередодні війни закінчили десятирічку...

— Так, так, — похилив голову старшина. — Тепер вони вже тут, ї треба зважати на це. Очі того Людека Бахмана мені подобаються, але ж то очі, в душу йому не заглянеш. Ти простеж, Володимире, щоб з табору жоден з них не йшов ані на крок... Війна розгоряється страшенна. Фашисти знаєш уже де? І ми, звичайно, повинні гуртувати людину до людини... Але загін — це тобі не юрмище, а військовий підрозділ, тут порядки мають бути суворі, залізні...

4

Ув'язнені лежали під стіною кошари незрушні, заціпенілі. А на небі творилося щось несусвітне. Із трьох боків — півночі, заходу й півдня — насувалися на табір закошлані, аж сині хмари, й кожна гнала перед собою вітер. Здавалося, чорні потвори виповзали не з-за обрію, а кучмилися з якихось розверзлих надр землі, де, клекочучи, кипіла розтоплена магма й пахкала смолистим димом. Жінки байдужно спостерігали небесний шарварок. Їх уже ніщо не дивувало. Лиш думка про волю здатна була вивести з рівноваги, а все інше до краю знецінилося стражданнями й горем, чужим і власним.

Смуга синяви між хмарами вужчала на очах, блідла, наче вицвітала. Гусла навкруги темрява, важко налягала на землю і, здавалося, забивала подих. Вартові на вежах, втягуючи голови у плечі, шулячись, піднімали коміри шинелей і клацали кулеметами, хижо поводячи ними, ніби завчасу вимічаючи собі жертви.

Змалоліт Ія панічно боялася грози. Коли над хатою гриміло й шибки спливали од блискавки розтопленим оловом, дівчина заходилась у нестримному плачі, тіпалася, немов у пропасниці. Довго потім мати вкоськувала її, тулячи до грудей обома руками, долонями гасячи тремтіння дитячого тіла. Бабуся, шепочучи молитву, окурювала дівчинку чебрецевим димом, засвічувала перед темними потрісканими образами свічку-грімницю. Ійка, дивлячись на полумінь світла, який горів рівно і ясно, не полоханий вітром, що стугонів надворі, заламуючи солом'яну стріху, помалу заспокоювалася. Ставши дорослою, Ія відверто не виказувала

страху, хоч щоразу, коли дуже блискало, мимоволі мружила очі й одчувала, як хололо біля серця й терпли ноги...

Хмари невідворотно зближувалися. Смуга неба тепер біліла, як покручений струмок, що його легко, одним скоком, могла перестрибнути й дитина. Ія подумала про Павла. Власне, тільки ці думки й володіли нею. Що б не починала згадувати, про що б не надумалася, а перед уявою одразу поставав Павло. Бачила його карі глибокі очі, чула глухуватий голос.

Малювалися в уяві гостроверхі зелені курені під віковими деревами — партизанські оселі. Павло стояв біля дуба й дивився на небо. Він аніскілечки не боявся грози, може, навіть викликав її, щоб холодні струмені води освіжили потомлених партизанів. Ті день при дні у походах, у боях.

— Павлушо,— тихо, щоб ніхто не почув, шепоче сама собі Ія, й, здається, на серці стає легше. Подумки виходить вона із табору і йде лісом, назустріч грозі, спершу помалу, а потім усе швидше й швидше, а далі вже біжить з усієї сили, виставивши груди навпроти вітру. В обличчя пружною хвилею вдаряє лісова прохолода. Партизани ждуть Ію, причаївшись за деревами. Мовчить на вежі кулемет...

Ія розплющує очі і бачить поруч із собою худеньку сивокосу бабусю з болісним виразом на зморшкуватому лиці. Ніхто не впізнав би в ній огрядну, розважливу Наталію Максимівну Титову. А Люба Однороманенко, здається, вискочила із печі, де її мали спалити. Чорна суга осіла на скронях, зачорнілися губи й повіки.

— У тебе Павло,— тулиться Люба шорстким лобом до Іїного плеча,— зостанешся живою, побачишся. А в мене... А я...

Підводить голову й довго некліпно дивиться на Ію темними, широко розплющеними очима. Під болісно заломленими дугастими бровами, в зіницях похитуються сизуваті, як сталеві леза, вогники відчаю...

Ія не витримує Любиного погляду, почуває себе ніби виною перед нею. Гладить долонею Любиною руку від ліктя до зап'ястя, заспокоюючи. Любині плечі здригаються, жінка падає обличчям у рів і голосно, з присвистом дихає, збурюючи з-поза вух струминки пилу, які вкривають волосся сивою памороззю...

Серед плацу, де жінок щовечора шикують для перевірок і покарань — кого різками, кого палицями, а кого й на смерть,— вітри схопилися у скаженому герці. Закружляло

у вихорі листя, трава, закушпелився жовтий пил, забиваючи по́дих. Холодна хвиля повітря пливла низько над землею.

Хмари, мов гранітні брили, закурені по краях сивим димом, зштовхнулися нарешті, і через усе небо навхрест зав'юнилася блискавка, зашварготіла, ніби на вогонь плеснули водою. Хмари аж наче подалися назад і на мить зупинились як укопані. Все завмерло, принишкло, очікуючи грому. Підвела закошлану голову Люба, озирнулася навкруг безтямними очима.

— Чого так тихо? Де це ми? — запитала пошепки, ледь ворущачи потрісканими губами.

Осідав пил, шерхотіло, падаючи, листя. Та перше ніж ударив грім, на землю бурхнули жовті важкі потоки води. Задушно, різко запахло мокрим пилом. Стало темно, як уночі. Вартові на вежах засвітили прожектори, але промені були безсилі пробити стіну дощу.

Ія, Наталія Максимівна й Люба лежали навznak, безсило віддаючись на поталу воді, навіть не заплющували очей. Холодні краплі боляче періщили по голому тілу, у Ії боліло поранене плече, проте вона не намагалася якось змінити позу, лягти зручніше. Підставляла під струмені рот, гамуючи спрагу. У небі блискало, гриміло, по землі перекочувалися хвилі. Так тривало годину, а може й більше...

З невидимого у темряві узгір'я, яке півколом оточувало табір, прорвався під огорожу пружний потік води. Вимиваючи у глині рівчак, він шумів, як гірський струмок. Жінки, допомагаючи одна одній, підвелися з землі, сперлися на стіну кошари. Вода сягала до колін і прибувала. Пливло відчахнуте грозою гілля, вимиті потоком кущі. Вартові на вежах часом промацували темінь кулеметними чергами, стріляли вздовж дротяної загорожі. Для страху.

Вода піднялася до пояса, холодна, бурхка, з-під ніг втікало дно. І тут без намови, без єдиного слова, жінки побралися за руки. Ія попереду, за нею Наталія Максимівна, а позаду Люба, якась безвільна й байдужа,— побрели проти потоку. Ія худеньким плечем долала течію, затуляла собою ослаблу Наталію Максимівну. Міцно, до болю зціплювала зуби, щоб не прорвалося хрипке дихання. Здавалося, що навіть крізь шум бурі його можуть почути вартові. Скорше відчули, ніж побачили, колючий дріт. Вода промила під ногами глибокий рівчак. Жінки пригнулися й полізли попід дріт. Випрямилися, аби передихнути, і тут течія несподівано збила з ніг Наталію Максимівну, а за

нею впала й Люба. Лець не захлинулися обидві. Коли б не Ія, то їм би не вибратися з потоку.

Струмок почав міліти, але течія залишалася прудкою й, того й диви, могла знову збити з ніг. Якось вилізли з русла і повзком, на колінах і ліктях, грузькою ріллею почали віддалятися од табору. Лізли пологим схилом угору. Не думалося ні про що. Тільки раз, коли уже діставалися гребеня, в Іїній голові, мов спалах, озвалося коротке й звучне слово: «Воля». Невже воля?! В серці променіла така туга, що хотілося, забувши про обережність, зіп'ястися на ноги і йти далі на повний зріст. Хай стріляють вахтмани, хай женуться!

Наталія Максимівна впала грудьми на гребінь і якось боком перекотилася на той бік. Ія допомагала Любі. Через усе небо засвітилася блискавка, і в ту ж мить застрочив кулемет. Ія почувала, як навкруги зачмокали по розмоклій землі кулі. Лежала, віддихуючись, поруч із Наталією Максимівною. Люби не було. На вежах люто дудукали кулемети, озивалися автомати неземної охорони. Стрілянина на мить стихла. Одразу за гребенем лежала непорушна Люба. Ія припала вухом до її грудей і, незважаючи на шум дощу, почувала, як поштовхами вихлюпувалася із Любиного тіла кров, а разом із нею й життя. Пахла кров сіллю і, мов вогнем, обпекла Іїну щоку...

* * *

Дві жінки, побравшись, мов діти, за руки, бігли долиною крізь дощ і грозу. Присмерк розколювався од безладної стрілянини, кулі свистіли над головами.

— Ой, ой,— стиха постогнувала Наталія Максимівна. Припадала на ліву ногу. Дощ перестав, повіднішало. Бігли уже не ріллею, а луками.

— Недалеко вже, недалеко,— підбадьорювала Ія, хоч і в самої не було сил і бік розривало болем.— Ліс близько... А там партизани. Там мій Павло...

— Не можу! — зупинилася, похитуючись, Наталія Максимівна.— Втікай, Соломіє, сама. А мені тут помирати, на цьому лузі. Серце заходиться. Заходиться... Ой! Не дихну. Ліпше б мене куля влучила, аніж Любу. Іди, Соломіє... Іди!

— Не кину вас! — ще дужче стисла руку Наталії Максимівни, тягла за собою,— У лісі Павлушин загін. Павлуша

нас врятує... Ну ж бо, Наталіє Максимівно! Ще трошки... Трошки...

Вона ледь не плакала, вмовляючи, і тягла жінку за собою. Над головами тонко скеміли кулі.

Ліс, виявляється, був ближче, ніж вони гадали, за якихось двадцять кроків. З бігу наштотхнулися на грубезні, шумкі угорі дерева. Гірко пахла мокра кора й п'янила голови. Висока й густа трава між деревами заважала бігти.

— Далі, далі! — вперто наполягала Ія.

Продиралися через куші. Налітали на пеньки, плуталися в колючій ожині. Падали й знову підводилися, допомагаючи одна одній, щоб продовжувати цю шалену втечу.

Густішав ліс і все неохочіше пускав їх углиб. Ущухла стрілянина.

Дерева, дуже високі й камінно незрушні внизу, тривожно шуміли кронами. Несподівано рука Наталії Максимівни випорснула з Іїної долоні.

— Наталіє Максимівно! — зойкнула Ія, не думаючи, що можуть почути вороги. Жінка мовчала, хрипко, з присвистом дихаючи.— Ну, скажіть хоч слово. Не мовчіть... Чуєте? Чує-те!..

Упала перед жінкою навколішки, турсала за плечі. Голова Наталії Максимівни безсило відкинулася назад. (

— Не залишайте мене саму!

Та Наталія Максимівна вже нічого не чула. Наболіле, втомлене серце не витримало. І коли Ія це усвідомила, їй стало моторошно, наче зосталася одна-однісінька на спаленій війною землі. Тільки вона і війна. Та ще вороги.

Дерева, серед яких опинилася, здалися вороже настроєними, і небо, яке відкрилося в розривах хмар, либонь дихнуло морозом.

— А-а-а-а! — закричала з усієї сили.

Заламуючи руки над головою і нестямно голосячи, побігла геть од страшного місця.

— А-а-а-а!!!

Бігла навпрошки, налітаючи на дерева, не бачачи і не чуючи нічого. Боса, у порваній на клапті сукні, із збитими до крові ногами, які чомусь не боліли.

— А-а-а-а!!!

Бігла крізь ніч, яка надійшла по дощеві, бігла крізь ліс, дерева якого не хотіли розступатися.

По обличчю, плечах, по стегнах хльоскало гілля, сучки роздирали шкіру, а вона того не відчувала. Зосліпу кидалася

на куші, продиралася крізь них, залишаючи клапті одягу і свіжу кров, яка струменіла з ніг....

— Швидше, швидше, швидше! — несамовито калатало серце...

— На-та-ліє Мак-симівно! — крик тонув серед лісу.

Ніхто не обзивався.

З розгону вскочила у яму, повну води. Борсалася в ній і ніяк не могла вилізти. Дряпала пальцями землю, та обси-палася — м'яка й піддатлива. І коли б ненароком не вхопи-лася за гілляку, що звисала над ямою, то, мабуть, і не ви-лізла б... А потім знову втікала навпрошки, їй здалося, що бігла прудко, а насправді ледь плентала, похитуючись.

— Павле! Пав-лу-шо! — гукала, втративши голову, не ду-маючи про обережність.

Тужно, жалібно квилів голос у нічному лісі...

Втома і сон поступово зборювали Ію. Якийсь час ішла з заплющеними очима, ступала, куди ноги втрапляли. Заче-пившись за гілля, упала й одразу заснула чи то поринула з забуття.

Довго тривала ніч. Ія потім й не здогадувалася, що минув ще й день, і друга ніч, аж поки отямилася.

Крізь сон їй чулося, що майже поруч, за стіною зеленого листа, йшли якісь люди і стиха розмовляли. Голоси вона розрізняла, але не розібрала жодного слова. Потім знову опинилася у ямі забуття, а коли виборсалася з неї, то новий день хилився до скону. Зі стогоном сіла. Обличчя й усе тіло щеміли. Глянула на ноги і обмерла. Шкіра на ступ-нях звисала клаптями й кровоточила. Плаття порвалося вщент. Помалу відходила тілом і розумом. Ще раз глянувши на себе голу, знітилася, наче не сама була в лісі.

Підвелася. В очах потемніло, різкий біль ударив у п'яти. Згадала, що чула крізь сон голоси. Хто ж то був? Озираю-лася налякано. Довкола мовчазніли товстокорі дерева, ше-потілися листям куші. І більше нікого!

Куди йти? Де шукати партизанів? Нічого не знала і вга-дати не могла. Пішла, куди дивилися очі. Не шукаючи ні стежки, ні просіки, йшла навпростець, як їй здавалося, в гліб лісу. Крізь крони дерев часом пробивалося сонце.

По їїніх слідах на траві, ніби просвічені сонцем суніці, червоніли краплі крові.

Випадково втрапила на струмок, що брав початок з-під коріння дуба. Упавши навколішки, напилася, а потім за-нурила у воду ноги, й начебто полегшало, біль попустив.

Досмерку никала лісом. Ледь плентала, часом притримуючись руками за стовбури дерев, зупинялася.

— Павлушо! Пав-лу-шо! — шепотіли запечені губи, а з очей котилися сльози.

Минув ще день, а потім іще три дні...

Ранками випадали рясні й холодні роси. Її здавалося, що мокрою травою легше йти, — не так боліли ноги. Вони вже не кровоточили, а почорніли й спухли.

Якось натрапила Ія на кущ, весь обкиданий синіми ягодами. Стояла біля нього, аж поки не об'їла всі до одної. Згодом підкріпилася ще й грибами. А наступного ранку відчула, що ноги відмовляються служити. Встати встала, а ступити не могла ані кроку. Підігнулися коліна, і вона впала навznak.

Їй здавалося, що дивиться не на небо, а в глибочезну криницю, і то на її дні ворущиться гілля дуба. Глибоко-глибоко, далеко-далеко, і небо-вода хмариться, пливе.

5

Поміж дерев, при самій землі, драглили густі сині тіні, ніби хлюпалася вода. Ліс дихав вогким холодом і тривожно шумів. Двоє озброєних людей, що йшли піщаною дорогою, весь час оглядалися, втягуючи голови в плечі, начебто їм було холодно. По праву руку од них, скільки погляд сягав, відкрито й широко стелилися, покраяні межами, засинські поля. Далеко на обрії несправдженою смугою знову темнів ліс, ніби маляр на сине тло поклав смугу чорної фарби.

Ген-ген біля самотнього дерева, ясена чи осокура, з буйною золотою кроною порпалася у полі жінка, певно, вибирала останні картоплі. Гринь зупинився, приклав долоню дашком до лоба, видивлявся, питаючи сам себе, чи не його то Даня длубається в землі. Ні, то не Даня! То, здається, Христя Деміда Жолудя...

Краєм лісу шугнув вітер, зашерхотів сухим листям. Гринь кинувся навздогін за Мазуром.

— Сопеш ти, Гриню, неначе воза на гору тягнеш! — сердито буркнув той. У сукняному мундирі захисного кольору, у блискучих хромових чоботях з високими аж до литок задниками, був він схожий на поважного польського офіцера. Тільки погонів не мав на плечах. На животі совався чорний автомат.

— Я тобто? — Гринь бликнув маленькими ведмежими очима.— Іду собі, думаю...

— Ти думаєш? — дратувався Мазур.— Не сміши людей, Гриню. Хоча, може, й думаєш... Про пляшку горілки та шмат смаженого м'яса. Як там Даня без тебе обходиться?

— Що Даня? Даня... Нікуди вона не дінеться. Свое, найсолодше, ми з нею вже відлюбили, і їй ніщо не кортить. От тільки озиме сіяти треба... Може б, ви, пане Романе, відпустили мене на тиждень? Ні? То й ні... Сама посіє. Здорова, ніроку. Вміє коло землі й коло худоби ходити. Газдиня!

Гринь обігнав Мазура. Той спідлоба позирав йому услід. Ступає Гринь, вивертаючи ноги, ніби пробує, чи ніхто не підстроїв у піску якоїсь пастки. Під смугастим рудим піджаком, ніби жорна сховав, випиналися широкі, важкі лопатки.

— Років два походжу в поліцаях,— теревенить Гринь.— Якраз війна закінчиться. Німці землі приріжуть... Я попрошу отой клин, що біля моїх моргів. Він Демидів, та ще Панька Плюща. Таке життя, як зараз, по мені. Життя, як казали поради, на большой,— Гринь голосно зареготав і враз замовк, ніби похлинувся.— Що я зараз хочу, то це замінити важку гвинтівку на легший автомат... Щоб плече не обтягувало, та й стріляє краще.

— Тьху,— сплюнув Мазур.

— Дивлюся я на вас, пане Романе, й дивуюся: нічого вам не треба: масла не їсте, молока не п'єте, жінок... не того. Може, ви з тих, як їх звать, яванголістів?

Мазур бликнув на Гриня сірими пекучими очима, і той прикусив язика. Тонко повискував пісок під офіцерськими чобітьми. А Мазурові здавалося, що той писк віддається у мозку. Пісок порипував, либонь, на зубах. В душі кляв долю, яка повернулася до нього не тим боком, яким би йому хотілося. Був, м'яко кажучи, обманутий у своїх сподіваннях. Думав, німці його на руках носитимуть після того, що він для них зробив. Три роки, щодня, щогодини, ризикував життям, ходив мов по лезу ножа.

Що не кажи, а німці сила — вся Європа під ними. Не прорахувався він. Були б тільки щедріші. Хіба не Мазур у червні врятував гауптмана Крюгера, якого з усіх боків обклали прикордонники... Капітан Титов і здогадатися не міг, що Крюгер у той час, як його шукали в лісі, сидів у кімнаті керуючого будинками й пив гарячу каву...

А що він собі здобув? Німецький мундир і посаду помічника слідчого. Пхе! Брудна робота й невдячна. Самостійна Україна лопнула, як мильна булька. Хоча, по правді сказати, він не дуже нею і сушив голову. Одинадцять днів всього протрималася. Ярослав Стецько, міністри й референти глевкого уряду невідомо де й поділися. Гей-гей, загуло, затьопало, прошу пана, за ними...

Сьогоднішня ніч для Мазура минула як ніколи тяжко. Наче скупався у чорному гарячому мазуті, який залив усі пори тіла, і тепер шкіру пекло вогнем. Голова розколюється. До біса вперте дівчисько попало до рук, уже й так, уже й сяк умовляв її, щоб сказала, де сховані райкомівські документи, обіцяв золоті гори, лякав, а вона мовчить, мов німа, тільки очима блимає. Душу з неї вибив до ранку, вже не дихала, а лиш хлопала грудьми, однак нічого не сказала. Хотілося гризти лікті, вити вовком від власного безсилля. Не розв'язав язика якомусь дівчиськові. І перед німцями почувався незручно.

Забрали ту райкомівську секретарку до камери, віднесли її туди на світанні, а його викликав доктор Вірт. Зодягнений, як лялька, виголений і напахчений, походжав по кабінету.

— Пане Мазуре, чи знаєте ви, як полюють на валюшів? — запитав, дивлячись суворо.

Мазур здвигнув плечима. Досі ще не отямився. «Що то за валюші?» — запитав сам себе.

— Десь серед лісу,— провадив далі Вірт,— завидна треба знайти чисту галявину і розташуватися на ній так, щоб дерева не затуляли неба, щоб вам усе було видно, а ви самі залишалися непомітними. Починається вечірня тяга. Валюші, мов човники, сновигають над галявиною, вона їх притягає, як магніт. Отут і стріляйте... Не ловіть гав! Це захоплює полювання. Забити валюша щастить лише справжньому мисливцеві. На темно-синьому тлі неба валюші змигують, як чорні хрести...

Мазур стояв перед доктором Віртом ні в сих ні в тих, бо не знав, до чого той веде. Не викликали ж його, щоб поділитися мисливськими спогадами.

— Не бачив,— задирав підборіддя Мазур, а в голові гупало й гупало.— Ніколи не бачив валюшів.

— В Заосинському лісі з'явилися бандити,— Вірт став ще суворішим.— Вони вбили двох німецьких вояків... Ви, пане Мазуре, мусите дізнатися, де бандити ховаються і хто вони такі. Знайдіть отаку галявину, яку мисливці вибирають

для полювання на валушів. Байдуже, де вона буде — чи серед лісу, чи у полі, аби ви запримітили вечірню, денну чи нічну тягу партизанів. Серед людей попитайте. Беріть поліцая і одразу йдіть. Даю вам на це п'ять днів...

— Підемо через ліс,— каже Гриневі Мазур.

Дорога троїться — одна іде прямо, узліссям, друга — круто повертає до села, третя — кривуляє у ліс.

— Чого нам туди лізти,— буркоче Гринь.— Пішли б у Засиння. До мене... Хіба ж так вечір провели б! Даня щедро пригостила б нас...

Мазур, не говорячи ані слова, звертає в ліс. Іде, насторожено прислухаючись до всього, тримається ближче до дерев. Йому здається, що вони його захистять. Гринь понуро плентається за ним. Сосни грузнуть у піску, на відкритих місцинах принадно зеленіє трава. Дерев товсті, у два обхвати.

«Ох би й дошки широкі з таких стовбурів вийшли,— думав Гринь, хазяйським оком прицінюючись до лісу. Наляжав він колись панові Любомирському, потім став державним, а тепер чийм буде? Може, поки не встановилася тверда влада, спилати кілька стовбурів та одвезти на подвір'я.

Сам не впорається, та й разом з Данею не подужають... Кого ж би покликати на поміч?

Дорога виплуталася на пагорб. Велика галявина, заросла кущами, похило спадала вниз. Мазур зупинився біля широкого, як стіл, пенька.

— Отут чатуватимемо. Може, когось залапаємо чи побачимо... Я посплю, а ти вартуй, а потім тебе зміню. Дивися так, щоб і муха не пролетіла. Коли щось, буди мене...

— Гаразд,— сказав Гринь.— Я повартую, пане Романе. От ви мені тільки скажіть, скільки німці можуть дати землі? Я такий, що мені дуже багато й не треба, та й мало не хочу... За службу ж дають. І коли її, ту землю, даватимуть? Ви ближчий до влади, то, може, знаєте? Га? Ні? Пане Романе! Пане слідчий!

Та Мазур уже спав.

Гринь обіперся спиною об нагрітий сонцем пеньок, виставив натомлені ноги. Думав про домівку, про Даню. Що вона зараз робить? Зі злістю глянув на Мазура.

Ліс навколишній йому добре знайомий. Скільки разів, ще хлопчаком, бігали вони сюди з Демидом Жолудем рвати ягоди, збирати гриби. Гриневі чомусь пайгостріше запам'ятався отакий само ясний і теплий, як сьогодні, осінч

ній день. Це було, мабуть, років із вісімнадцять тому, а пам'ятається добре. Збирали вони з Демидом гриби. Гринь натрапив на місцину, ніби встелену ними, ногою ніде було стати. Швиденько наповнив кошик, а потім почав складати на купу. Демида поблизу не чулося. Хотів гукнути його, а потім роздумав: самому мало! Принесе стільки опеньків — усе село задритиме. Поспішаючи, повзав коліньми по сирій землі і рвав, рвав тугі, як гвіздки, опеньки. Зітхнув тільки тоді, коли визбирав усі до одного. Скинув сорочку, зв'язав рукавами комір. З кошиком в одній руці, з вузликом у другій, у самому тільки піджаку, без сорочки, подався шукати Демида. А того, здається, ніде не було чути.

— Демиде! — Ніхто не обізвався. — Де-ми-де!

Вітер шумів у верхів'ях дерев, над лісом, незримі з землі, кричали круки, наче хтось їх дражнив.

— Де-ми-де! — закричав з усієї сили Гринь, відчуваючи, як холодний страх залазить у груди. Хотілося кинути і корзину, і вузол, хай їм грець, і чимдуж дременути із лісу.

Демид несподівано озвався зовсім поруч.

— Я тут! Чого репетуєш?

Гринь подерся через гушавинь до нього. Демид стояв на галявині, де росли крислаті куші калини, обвішані червоними гронами. Сонце наскрізь пронизувало кожну ягоду, було видно всередині біле, ніби плюскле, насіння. (

— Де твої гриби? — запитав Гринь.

— Там, — махнув рукою кудись убік Демид. На дні його кошика лежало кілька опеньків.

— Подивися, скільки в мене! — загукав тремтячим від радості голосом Гринь. — Глянь тільки. І ходімо звідси, а то вже вечір...

Демид кинув у рот ягоду, гірко скривився.

— Хай ще набирається цукру. Вдарить її морозець, ураз посолодшає... Отоді й прийдемо сюди. Мамка мені пирогів напече із калиною... Хіба ще таких!

— Твоя мамка напече пирогів тоді, — не втримався Гринь, — як мій татусь їй борошна визичить.

Незабаром забіліли на травах морози, притемнили річку, просвітлили ліс. Першого ж дня, як схолодніло, Гринь із сестрою виламали усю калину, ледь приперли кошики до дому. Порозвішували грона попід хатою так, щоб їх із вулиці добре було видно.

Як усе-таки життя розводить людей, клинню забиває поміж них, розчахує навіть друзів. Були вони з Демидом нерозливвода, а тепер найлютіші вороги. Коли б міг Гринь,

то, як півневі, скрутив би Демидові голову, ще й дивився б, як той стріпеу крильми.

Прийшли в тридцять дев'ятому совети, і Демид закрутився по якихось комітетах, землю людям ділив. А Гриневі й метра не прирізав. У тебе, сказав, своєї стільки, що хоч забирай. От тобі й друзяка!..

Зграйка барвистих пташок просвістила над головою. Пригрівало лагідне сонце, і Гриня почало хилити на сон. Голова падала на груди, губи розквецювалися. Отямлюючись, крутив головою, тер клапаті вуха, аж вони лопотіли.

І враз побачив: якісь тіні майнули на тому боці галявини. Придивився пильніше. Трое людей несли когось. Метрів за сто п'ятдесят звідси. То зникають за кущами, то знову виходять на видноту. Гринь ліг на пеньок, наладнав гвинтівку. Розсунув ноги, шукаючи опори, як учив його колись в армії капрал. Маленькі ведмежі очі вибирали ціль. Вирішив стріляти в того, що йшов попереду. Кучерявий і чорний, схожий на цигана. Гринь підводив мушку під груди кучерявому. А може, встрілити в заднього, того, що у військовому кашкеті?..

Ширше розвів лікті. Нагріта земля дихнула йому в обличчя пахощами перепрілого листу й сухої трави. На мить запаморочилося у голові.

Ох же солодко пахне чорноземля, та ще коли вона своя! Скільки ж моргів приріжуть німці за вірну службу? Аби дали суцільним клином, та щоб ані горбочка, ані ями на ньому, а по межі хай ростуть дерева, згодяться в господарстві... Покотився б, щоб люди бачили, по наділові із краю в край, як Рябко ото качається по першому снігові, дуріючи від білизни і свіжості...

Орав би землю носом, прикушував би її зубами, як туге жіноче плече. Занурював би пальці у м'якоти і кричав, аби чули усі:

— Земля!!! Любко ти моя найдорожча... Хай тільки хто наслідиться рукою доторкнутися до тебе!

Палець поволі натискав на гашетку. Чи не схибить?.. А як схибить, то що чинитимуть ті трое? Мабуть, сьогодні він уже не втрапить до Дані. А скучив за нею так, що зуби ломить, ніби од крижаної води. Глянув скося на Мазура і здригнувся. Той спав горілиць, широко роззявивши рота, й стогнав. В очних западинах повзали мурашки, верхня губа сіпалася, оголюючи два широкі, як у хом'яка, зуби...

Знову притулився щокою до нагрітого приклада, знайшов поглядом мушку. Ті трое несли, мабуть, пораненого.

Ія чула крізь забуття людські голоси. Якись тіні обступили навкіл і затулили блакитне кружало води, що блищало на дні криниці. Ноги були самий біль. Коли люди торкнулися до них, Ія скрикнула.

Несли на руках, погойдуючи. Вона хотіла попросити, щоб не торкалися ніг, але не могла сказати ані слова. Куди її правлять і хто?

Ті, що несли, як видно, втомилися, бо поклали Ію на землю, а самі сіли поруч. І тут вона вперше розплющила очі.

В головах у неї по праву руку сидів білявий, суворо задумливий хлопець, звідкись знайомий їй. На колінах у нього лежав автомат.

— Де? — ледь чутно запитала вона.

— Що ви кажете? — нахилився він.

— Де я? — ворухнула бровами Ія. — Ви партизани?

Не дочекавшись відповіді, приплющила очі. Знову запитала, коли біль попустив:

— Ваш... командир... прикордонник?

— Прикордонник...

Вона заплющила очі і тепер уже надовго. Не чула, як принесли до табору, як промивали клапті шкіри на ногах спиртом, як стуляли їх.

Коли опритомніла, побачила себе у просторій, з широкими нарами землянці. Ноги були туго сповиті бинтами. Побачила на собі білу чоловічу сорочку. Прямо перед очима яснів прямокутник світла. Виднілася зелена галявина, голуба завіса неба і товста шерехата сосна.

— Очуняли? — почула вона чийсь голос. Навпроти дверей стояв літній чоловік у гімнастерці, з великим гострим носом. — Отак-то воно.

— Покличте мені Павла! — видихнула з себе Ія.

— Командира? Зараз, — ніби аж весело згодився чоловік. — Він і сам казав, як тільки очуняєте, щоб я кликав його... Зараз...

Однак того дня її не вдалося побачитися з Павлом, бо, витративши на розмову багато сил, вона міцно заснула, і ніхто не захотів її будити.

Прокинулася вранці, подумалося, чого так довго не йде Павло. Повернула голову і коло віконця побачила високого широкоплечого військового у зеленому кашкеті. Його постать здалася дуже знайомою. Хто ж це такий? Хто?

У неї заболіла голова від напруження. Військовий повернувся. Ія впізнала старшину Однороманенка, Любиного чоловіка.

— Павле Оверковичу, це ви? — прошепотіла зраділо.— А де мій Павлуша? Чому він так довго не йде?

Старшина опустив голову, брови його зішлись.

— Павле Оверковичу, я вас прошу, покличте. Скажіть, що я його хочу бачити в цю ж мить... Чуєте?

Однороманенко мовчав.

— Покличте мені командира загону,— почала сердитися Ія.

— Я командир,— підвів старшина голову й глянув на неї смутними очима.

— Ви?! А я думала... Мені казали... Де ж Павло?

— Не знаю. Не знаю! Така катавасія тоді зчинилася, що годі було когось і побачити... Лейтенант був з кулеметом біля дороги. А там пройшли танки...

— Павло живий, я знаю,— сама собі сказала Ія.

— Може, й живий. Соломіє Іванівно, ви не бачили моїх? Любу й Федька? Ви ж разом виїжджали...

Ія відповіла якимось дерев'яним, чужим голосом:

— Федько загинув першого дня. Тоді багато загинуло від гранати, яку кинув Мазур.

— Мазур? — весь напружився старшина.

— Він... Люба розповідала. Довіз їх до моста через Жолонь, зупинив машину і сказав, що далі не поїдуть, кінець советам. Жінки й діти, звичайно, полякалися, закричали, а він кинув у кузов машини гранату. Люба очуяла надвечір. Неподалік догоряв грузовик. Лежали забиті. І Федько був мертвий... Мазур і в мене стріляв. Думав, що вбив, а мене підібрали добрі люди. Видужала. Так тоді Мазур запроторив до табору... Там я зустріла Любу і Наталію Максимівну... Під час грози ми втекли... Любу вбили одразу, а в Наталії Максимівни серце не витримало.

7

На завдання Ію не брали, хоч вона вже цілком одужала. Ноги, щоправда, боліли, але не так, щоб не можна було ходити. Та Павло Оверкович був неблаганний, на всі її прохання заявляв: ні та й ні, прийде час, коли сам вас пошлю... Найдужче їй хотілося побувати в тих місцях, де колись містилася застава. Жуков розповідав: згарища казарм

і будинків заростають травою, нікого там немає. А вона все ж сподівалася знайти Павлів слід, якусь пам'ять про нього... Не може бути, щоб не знайшла.

Незабаром у таборі з'явився тяжкопоранений, і її доручили доглядати його. Степана Івановича Бучинського принесли в табір Демид Жолудь і Володя Жуков.

Довгий час у Поповій долині ночами лунали постріли, світилися промені прожекторів. Німці щось там робили. Цілу ніч довкруги пильнувала охорона з собаками, лише вдень Попова долина мовчазно німіла.

Опівдні партизани, де поповзом, де поміж кущами, пробралися в долину. Від того, що там побачили, у них заніміли серця. Простокутна довжелезна яма була рівно закладена людськими трупами. Не знати скільки рядів сягало вглиб. Верхній ряд був злегка притрушений землею і вапном. Яму не засипали, бо вона ще не була заповнена доверху. Видніла свіжа кров, сліди кованих чобіт, порожні гільзи. Трупи акуратно покладені обличчями вниз.

Партизани обійшли яму навколо, придивляючись до загиблих. Гаряче припікало сонце, співало птаство, небо було високе й синє. Руки міцніше стискали зброю.

Раптом почувся кволий людський стогін. Партизани перезирнулися. В ямі ніхто не ворухився, але знову виразно пролунав стогін. Стогнав сивоголовий чоловік у самій білизні, який лежав четвертий од краю. Демид з Володимиром обережно винесли його з ями, поклали на траві, обдивилися. Рана у грудях, на нозі, розбита голова, але чоловік живий.

Пораненого принесли в табір. Наступного дня в нього почався жар. Поранений розчервонівся, крізь стиснуті губи все рідше й рідше виривався стогін. Думали, що не виживе. Лікаря в загоні не було.

Йо покликали до Павла Оверковича. У землянці ще був Демид Жолудь.

— Підете, Іє, в Заосиння. Демид Васильович ось розкаже вам, як знайти потрібну людину і що їй сказати.

8

— До мене,— кивнув головою на свою хату Гринь,— чи, може, до старости або ж до отця Філарета? Куди найперше зайдемо, пане Романе?

Мазур не відповідав. Так вони перейшли майже півсела. Багацькі будинки zostалися понад річкою, тьмяно збликували бляшаними дахами, а попереду, на піщаному белебні, дрimalи перехняблені хати бідняків, ніби копиці перепрілої соломи. Мазур зосліпу перся до них. Гринь, пошепки лауцись, плентався позаду. З перехожих зустріли лише бабу Бурдунчиху, яку називали в селі Қозиною Матір'ю, бо жила вона в своїй халупі з двома козами. Баба вдала, що не помітила Гриня. Збочила із шляху, опустила голову, щось пильно шукала на землі, так і розминулися. Оддалившись, Гринь озирнувся на неї, озирнулася й вона.

— Уже повний вечір, а ми валайдаємося селом. Так у дорозі й смеркне,— квилів Гринь, втрачаючи надію розво-рушити Мазура.

«Чи не здогадався він про те, що я бачив лісунів? — холонув думкою.— Та ні, звідки ж?»

Не пожалів їх, а знав, що як тільки гримне постріл, то вже не зустрінеється сього вечора з Данею, не покуштує смажених ковбас, що стоять у макітрах залиті смальцем, ніби притрушені чистим сніжком. Гостро запахли қовбаси, він, здавалося, навіть почув, як шкварчить на них, скипаючи пухирцями, гарячий, як вогонь, смалець. Засмоктало в животі, рот наповнився слиною. Гринь сплюнув.

Якби він вистрелив і зчинив алярм, то неодмінно б прикотили німці. Але поки б вони їхали, то невідомо, що трапилося б з засідниками. Партизанів трое, а поблизу, може, їх ще й сотня чигала. Немає, прошу пана, дурних важити життям...

Мазур раптово зупинився. Қопирснувши землю носком чобота, сказав хрипко:

— Ходімо до тебе.

Крізь завішені вікна вузькими смужками пробивалося світло. Гринь розчинив двері, і в обличчя вдарив найулюбленіший йому дух. У хаті пахло гарячим кулішем, трохи часником і свіжою, мабуть, тільки сьогодні збитою олією. Даня краяла хліб, підперши буханець високими, пишними грудьми. Одинадцятирічний Симко сидів перед повною мискою, яка рясно парувала, і їв — аж за вухами лящало.

— Скільки разів тобі казав, що ріж до себе, до себе,— незлобливо мовив Гринь з порога.— Ох ці ж мені жінки!

— Йой! Гринечку! — Даня швиденько поклала хлібину й ніж. Підійшла до чоловіка і майже впала на нього. Потерлася грудьми об Гриневі плечі, вхопила чоловіка за клапати вуха і втовкмачила його голову собі під шию.

— Он хлопець за столом,— легенько відтрутив дружину од себе Гринь. Обличчя його розчервонілося, ведмежі очі заблищали.

— Пане Романе,— Даня перенесла свою увагу на Мазура.— Сідайте в нашій хаті... Зголодніли? Змерзли? Ну, то я вас нагодую й нагрію. Соханиха самогону вигнала... А ти,— насварилася пальцем на Гриня,— міг би й переказати, що будете сьогодні. Та ще з гостем. Я б приготувалася як слід.

— Хіба ти не знаєш, що в нас секретна служба? Сьогодні тут, завтра деінде, а післязавтра...

— Однаково міг сказати. Староста пан Микицей вчора повернувся з Мирова і казав, що бачив тебе.

— Ну, хай,— Гринь був одверто задоволений турботою дружини. Він скоса глянув на Мазура, чи й той це помічає, а потім знову повернувся до Дані.— То не ти сьогодні картоплю вибирала на тому клинові, що під вільхою?

— Ні,— сіпнула вона плечима.— Я ще на тім тижні впоралася. Картопля файна вродила... То Демида Христіна. Вона щось прихворіла і ніяк не дасть ради тому клинові.

— Демид у селі не об'являвся? — нахмурих брови Гринь.

— Не бачила й не чула.

— Треба чути!

— Гаразд. Самогону я зараз принесу. Ковбаса є, капуста й огірки, ячня. Чимось та нагодую... Гриню, а якісь гроші німецька влада тобі дала?

— Якісь дала, а якісь ми самі взяли. Хе-хе... Тримай.— І він тицьнув до рук дружини перев'язаний ниткою згорток.— Захочай подалі...

Даня воркотливо засміялася. Стоячи до чоловіків боком, сунула гроші за пазуху. Крізь проріз сорочки блиснуло пухке, жовте, наче топлене масло, тіло.

— Щоб одна нога тут, а друга в Соханихи,— наказував розімлілий от тепла Гринь.— Нам за нашу службу належиться випити й закутити.

Даня пішла. Гринь скинув піджака. Колись біла, а тепер сіра сорочка взялася під пахвами й на спині темними плямами.

— Ти, синашу, до школи ходиш? — поклав Гринь руку на голову Симкові.

— Школа не фунгує,— шморгнув той носом.— І не знати, коли вчитимемося...

— Отакої! — Гринь поглянув на Мазура.— Добре, Симку, буде ще школа. А зараз поїв, то йди спати.

Хлопець неохоче вийшов з-за столу, повільно прочинив двері в іншу кімнату. В цей час нагодилася й Даня. На руках у неї, ніби немовля, укутане в хустку, лежав бутель. Поставила самогонку на стіл, а сама кинулася до плити. У її руках усе так і кипіло, так і горіло. Миттю нагріла на сковороді три великих кружала ковбаси із зморхлою, присмаженою шкіркою. Напряжила повну сковороду яєць. Поставила огірки, капусту.

— Прошу, дорогенькі гості,— вклонилася Мазурові й чоловікові.— Я вам зіллю на руки.

Гринь по-хазяйськи краяв хліб. Скибки нарізав рівненькі, ніби відміряні ниткою, жодна крихта не впала в нього на стіл чи, боронь боже, на підлогу. Мазур сів навпроти Дані. Крупне, здорове обличчя тої розчервонілося, ніздрі кирпатого носа часом роздувалися, ніби жінка до чогось принохувалась. Гарними на її лиці були губи, повні, соковиті, з смаглявим рум'янцем, з краями, наче покресленими вугликом.

— Налий нам, Даню,— і радісно, і тяжко зітхнув Гринь.— Та не в оті шкалики. Хоч би у чашки... З богом, пане Романе. Щоб нам щастило, як і сьогодні...

— На здоров'я,— буркнув Мазур. Він все ще був роздратований. Думав про те, як звігуватиме докторові Вірту. Поклав у миску кружало ковбаси, нагорнув із сковороди пряжених яєць. Даня поглядала на нього, припрошуючи їсти.

— Покуштуйте огірочків, вони тугі, як жолуддя, а хрумтять, наче перший льодок під ногами. А капуста пахуча, аж дух забиває, з морквою... Олія свіженька, ще тепла... Бачите, бульбашки навіть у ній плавають. Їжте, їжте... Може б, вам картоплі зварити? Не хочете! Ну, то я вам уранці зварю, можу й насмажити...

Гринь який здоровий, а швидко впився. Чуб у нього змокрів, хоч викручуй, очі посоловіли, а язик здерев'янів, слова не може вимовити, варнякає казна-що. Мазур із кожною чаркою лише хмурнів і нижче опускав голову. Уже не закушував, а, випивши, тільки голосно видихав повітря.

— Бачите, пане Романе, яка в мене Даня,— обійняв дружину за шию Гринь.— Крашої не знайдете... І робітниця, і розумниця, і жінка! Ой, жінка, яка жінка! Це не Демидова Христина, яка все хворіє й хворіє...

— Де ж зараз Демид? — запитав Мазур.

— Десь ховається... Упіймаємо його. Неодмінно!.. Ще вип'ємо по одній... Що? Вже немає? Все випили! Сходи, Даню, до Соханихи...

— А вона мені останнє віддала. Ти піди до кума, він тобі дасть. У нього завсігди є.

— До кума? Гарзд, піду до кума,— заточуючись, Гринь узяв на плече гвинтівку.— Я миттю...

Даня й Мазур залишилися самі. Жінка чомусь голосно зітхала, відсуваючи од себе миску.

— Іжте, пане Романе,— з придихом сказала вона, і ніздрі її роздувалися.

Мазур устав із-за столу, потягнувся. Підійшов до Дані, низький, осадкуватий, з набряклими повіками. Верхня губа сіпалася.

— Ну!

— Гринь же,— зашепелявила жінка, темніючи лицем.

— Він не скоро прийде...

Рипнули двері. На порозі хатини став Симко.

— Мамко, я боюся сам... Де татусь?

— Иди спати, іди спати, Симку... Ну, ну,— Даня випхнула хлопчика за двері, накинула зашіпку. Повернулася до Мазура, звела руки на грудях, обхопивши лікті, ніби враз змерзла.

— Боязно, пане Романе...

— Та! — хвицьнув він безшиєю головою, наче норовистий кінь.

— Який же ви! Який же ви...

— У вас руки, Даню, як налиті...

Розпашіла, з потемнілими, аж чорними, очима, того вечора вона більше й не глянула на Мазура. Притьопався од кума Гринь, мокрий, бо десь забрів у калюжу, але з пляшкою у руках.

— Ось вона, дорогенька,— гладив він пляшку. Ставлячи її на стіл, зашпортнувся і мало не впав. Даня одразу повела його до хатини, де спав хлопчик.

— На добраніч, пане Романе. Ляжете он там,— показала на ліжко під вікном.

Мазур zostався сам. На розстелене ліжко й не глянув. Важко наліг ліктями на стіл, дошки зарипіли. Десь коло печі, не перестаючи, весело сюрчав цвіркун, наче дражнив когось.

З-за дверей чулося хропіння Гриня. Раз дуже здалеку долинуло собаче гавкання. Потріскував гніт у лампі, яка висіла над головою Мазура і, либонь, пекла йому потилицю.

Наливав собі чарку за чаркою і пив, відчуваючи на зубах оскому. Смаку горілки не розрізняв і не знав, міцна вона чи це вже останні згонини з апарата.

«Треба крові — даймо море крові», — впливли чомусь слова із давньої націоналістичної брошури, по якій його колись просвіщав батько, а потім провідники. До біса тих провідників! Мазур одчував себе ніби вищий чином. Якщо дехто з них тільки запобігає перед німцями, домагається уваги, зляканий розгоном глевкого уряду, то він уже давно й твердо служить переможцям і, як ділитимуть пиріг, першим доступиться столу...

«Треба крові — даймо море крові». Люто почухав груди, залізши п'ятірнею під мундир.

Спиралючись об край столу, підвівся з лави. На щось уже зважився. Знайшов біля плити відро з водою, яке, лягаючи спати, внесла Даня знадвору. Розстібнув комір мундира, підгорнув його і кухоль за кухлем лив холодну крижану воду собі на голову. Помалу з'явилася полегкість. Довго розтирав потилицю й тім'я.

Зняв із гвіздка лампу і, тримаючи її перед собою, одчинив двері до сусідньої кімнати. Найперше впала йому у вічі Даня. Лежала вона на ліжку горілиць, завівши за потилицю руки й випнувши й без того високі груди. Була прикрита лише тонким ряденцем. Комір білої сорочки розпростався, відкриваючи пишну шию й глибоку западину поміж персами. Глибоко дихала крізь розтулені губи. Мазур ковтнув слину, ледь протиснувши її крізь пересохле горло.

Гринь зарився лицем у подушку, звівши з ліжка ногу й руку. Хропів, наче порожнього воза котив по камінню.

— Вставай! — штурхнув його кулаком межі плечі Мазур.

— Га? Що таке? — схопилася й сіла на ліжку Даня. Знехтлено глянула на Мазура, потягла рукою комір сорочки, обгортаючи ним шию. — Ой і злякалася! Х-ху! А це ви, пане Романе. Полохка я зробилася, наче куріпка.

— Розбудіть, Даню, Гриня!

— Його зараз хоч на цвинтар неси...

— Треба!

— Спробую, — Даня рішуче перевернула чоловіка на спину, накрила його клапаті вуха долонями й почала терти, ніби Гринь їх поморозив. Данині руки ходили, мовби вимішувала діжу з крутим тістом. Нарешті Гринь плямкнув губами, продер очі.

— Геть од мене, геть, маро. Не торкайся вух, вони в мене кров'ю спливають, — скиглив він. — Я хоч спати... Геть!

— Ану, вставай, вставай,— нахилився до Гриня Мазур.— Миттю вставай!

— І куди ми підемо серед ночі? — питався Гринь у Мазура, зручніше прилаштовуючи на плечі ремінь гвинтівки.— І з жінкою не полежав.

— Хе,— пустив смішок Мазур.— Яка користь від твого лежання?

Вони вийшли на вулицю. На траві, здається, блищав морозець чи, може, то випала холодна роса. Село наче вимерло.

— Веди до Демидової хати. Побалакаємо з його при-сухою...

— Це не дуже й далеко. Он на тому кутку.

Незабаром вони стояли перед дверима низенької, з одним вікном у дворище хати. Стріха чорніла на рівні їхніх облич. Гринь загуркотів ногою у двері. Хата довго мовчала, а потім зсередини глухо озвався жіночий голос:

— Хто там?

— Поліція,— відповів Гринь,— одчиняйте!

Спалахнув на столі каганець і освітив невеличку, чистеньку кімнату. Дошки стола біліли, наче тільки що вистругані фуганком, так їх вимили. Скло на лампі чисте, жодної пилинки. На покуті темніють боги в розшитих рушниках.

З печі, з-за комина, виглядала Демидова мати. Роздітала й знову нащось заплітала кістлявими пальцями тоненьку сиву кіску. Того волосся в неї — жменька.

Мазур глянув на молоду хазяйку. Лице у Христини вродливе, з синіми, як блавати, очима, але бліде, аж світиться. Вона не по-сільському тендітна, долоні вузькі, з довгими тонкими пальцями, наче їй не доводиться тяжко ходити біля землі.

— Де Демид? — сіпнувся до неї Гринь.

— Хіба ми з матір'ю знаємо?! — несподівано дзвінким голосом мовила Христина, аж дзенькнуло у низенькій хатині. Тільки десь далеко вчувалося в її голосі тремтіння.— Як почалася війна, ми його й не бачили...

— Кажіть про це дурнішому, а не нам,— сказав Мазур.— А ти, стара відьмо, злязь із печі, погомонимо!

Сімдесятирічна Демидова мати посунула вниз сухі, як тріски, ноги. Вони аж торохтіли. Стала перед Мазуром, маленька, згорблена, висхла од років і праці, з примерхлими очима.

— Гриню, ану дай старій, хай пригадає, де її син! — блиснув очима Мазур.

— Чим же її пригостити... Об кістки й кулак поб'ю! Качалкою? Скажеш, де син? Ні? Так ось, ось...

— Що ти робиш, іроде? — високо злетів угору Христинин голос. Вона кинулася до Гриня й заступила собою стару.— Ти ж її уб'єш...

— Пане Романе, не могу ж я справитися з двома!

Мазур ніби обценьками вхопив Христину за руку, рвонув до себе. Вона впала йому на груди.

— Люди ви чи звірі? Не бийте матері!

А Гринь лускав бабу Одарку качалкою по спині. Голова в старій теліпалася, мов у неживої. Жінка поволі осідала на долівку, згорнулася біля ніг Гриня маленькою, тремтячою грудкою.

Поліцай з усієї сили штурхнув її носом черевика під ребра. Вона не ворушилася.

Гринь підступив до Христини. Заломивши руки за спину, пручав їх догори.

— Ой, ой, ой... Вовки ви, нелюди... Я ж не знаю, де Демид... Не знаю. Чуєте? Гриню, ми ж з твоєю Данею подругували, росли разом... Ой... Смертонька моя...

— Скажеш? Скажеш? — бив її по щоках долонями Мазур, і голова жінки металася то в той, то в той бік.

— Не знаю! Не зна-а-а-ю! — кричала нестямним голосом.

— Ах так! Ану роздягай її, Гриню. Скидай все до нитки! Та що ти розстібаєш — рви, шматуй! Голою пустимо її в рай, голою!!!

9

Ія зайшла у село битим шляхом, що вів із Мирова. Сіра пилюка, зволожена вранішньою росою, ще не була змережана нічиїми слідами. Але щойно жінка вступила у вузьку покручену вуличку, обабіч якої бавваніли присадкуваті хати, одразу впало у вічі, що Заосиння чимось сколочене. По дворищах скрізь виднілися люди. Перемовлялися одне з одним через тини короткими, тривожними фразами. Ія насторожено прислухалася, ловлячи догадку.

— Бачили? — чула вона.

— Довіку б такого не бачити...

— Хто то?

— Більше нікому...

— Чим же вони завинили?

— На мою душу! Що ви мене питаєте?..

І кожен, стоячи на своєму дворішці, кидав темний погляд на Ію, яка вже не знала, що робити. Вернутися назад? Чи йти далі? Й не шукати серед цього сум'яття Калиновича або ж Марію Плющ, у кого про них питати? Та вертатися не можна було, Калинович був потрібен, як повітря, за ним Ію й послали.

Павло Оверкович, виряджаючи Ію в Заосиння, сказав:

— Богдан Євстахійович згодиться, тільки розкажіть йому все як треба. Хай захопить із собою, що є в нього з ліків.

А Демид Жолудь, розповідаючи Ії, як знайти будинок Калиновича чи хату Марії Плющ, якщо до фельдшера не можна буде чомусь зайти, дивився сумними, запечаленими очима і, вже розстаючись, глухо сказав:

— Розпитайтеся, Соломіє, у Плющихи про моїх. Про матір і Христину, — Демид прокашлявся в кулак, але голос від того не став дзвінкіший. — Як вони там перебувають? Чи не хворіє Христина? Здоров'я у неї слабке. Я вас прошу, Соломіє, розпитайте...

— Добре, Демиде, розпитаю. А коли можна буде, то й побачу їх.

...Згорблена, вся у чорному, з чорним зморшкуватим личком бабуся перестріла поперед Ії худу, як дошка, жінку з різкими, наче чоловічими рисами обличчя.

— Обох... Господи прости, — перехрестилася бабуся, дивлячись із свого горбатіння знизу вгору на свою високу співбесідницю. Рука її дрижала, і тремтіло старе обличчя з запалим ротом. Біль, скорбота випорскували, либонь, не з очей, а десь аж із душі, з глибу глибокого й темного...

Ію огорнула чужа скорбота, вона її відчула майже фізично.

— Боже мій, — жінка обізвалася до бабусі тонким голосом і так подивилася на Ію, наче чимось дорікнула їй.

Вуличка круто повернула праворуч. Вийшовши з-за рогу, Ія побачила людей, які юрмилися навкруги низької, з сірим солом'яним дахом хати. Більше було жінок, проте видно й чоловіків, а діти трималися оддалік, стояли на вулиці, всі не по-дитячому стишені й запечалені. Кожен, хто проходив дорогою, не минав хати. Ія й собі, щоб не вирізняться, ступила разом з усіма на подвір'я.

Люди мовчки стояли одне біля одного. Не видно було, що робиться попереду, власне, біля хати.

У якоїсь жінки з оголених рук падало кавалками на землю й на ноги сходжене тісто, але вона того не помічала. Та ось юрма заворушилася, розступаючись.

Середнього зросту дівчина, у короткій синій сукні, боса, задкувала од хати. Очі її, роздерті жахом, здавалося, були невидючі. Дівчина відступала далі й далі, уже проминула всіх. Зупинилася тільки тоді, як наштотхнула на купу хмизу позаду себе.

— Йой, людоньки! — нестямно закричала вона й прожогом вибігла з двору.— Батечку рідний! Батечку мій золотий! Батечку милий!..

І, мабуть, уже з третьої вулиці, з іншого кутка, згодом долинув її лемент, поволі затихаючи. Втікала дівчина кудись безвісти.

Із хати вийшов високий, зсутулений чоловік з рудою борідкою клинцем, з острішкуватими бровами, в окулярах з білою металевою оправою. Таким Богдан Євстахійович і уявлявся Ії.

— Кладіть ось сюди,— показав Калинович на землю коло себе.

Котрась із жінок розстелила на траві рядно, а чоловіки винесли й поклали поруч двох жінок, спершу — стару, висохлу до моцїв бабусю, у якої на обличчі стирчав лише кістлявий ніс та випиналися сухі зав'язі колін, а потім вродливу молодицю, схожу на дівчину-підлітка, маленьку й тендітну. Ія побачила наскрізь прохромлені, закривавлені долоні й пробиті чимось гострим ступні ніг. У розплющених очах, у скривлених болем губах жінки застигла така мука, що Ія затулила обличчя долонями. На мить ясний день стемнів перед нею, і боляче загірчило у грудях, наче сьорбнула гарячого відвару з полину. Одвела долоні від обличчя, світ ще тьмарився, й дихати було важко.

На лобі у замученої червоніло два довгастих синці, один над одним, шкіра на яких запала.

— Смерть — це завжди страшно! А тут таке звіряче вбивство...

— Мовчи,— чула вона наче здалеку чийсь голос, звернений не до неї.

— Як Ісуса розіп'яли,— це вже хтось інший каже.

— Насилу зняли з дверей... Гвіздки пройшли наскрізь, ще й позагинали їх, іроди.

Калинович опустився на коліно, припав вухом до грудей молоді жінки. Всі враз замовкли. Ія намагалася навіть

не дихати, хай фельдшер ліпше буде чути. Скрипнув під чиймись взутими ногами пісок, прострекотіла, летячи городом, сорока. Богдан Євстахійович зняв з носа окуляри і слухав ще. Потім поволі встав, розвів руками й похилив голову...

Люди почали розходитися. Залишила подвір'я й Ія. Часом тіпало нею, ніби пропасниця напала. Бачила перед собою розп'яту жінку, читала смертну муку в синіх потьмянілих очах...

Кидала погляди довкруг себе. Отой дім, що виблискує цинковою бляхою,— Гриня Загнузданого, поліцая. Треба минути його і йти далі тим кутком. Так розказував Демид.

На подвір'ї поліцая не видно нікого, віконниці од вулиці позачиняні. Коли минала двір, у рубленій із колод стайні тоскно й страшно ревнула корова і морозом війнуло поза спиною.

Перебрела струмок, який весело дзюрчав через вулицю, і в затінку старої груші нагледіла Плющишину хату. Відразу за хвірткою, склавши на грудях руки, стояла на стежці хмурна, блідолиця жінка. Живіт круто випинався в неї, натягуючи зборчасту спідницю.

— Добридень,— привіталася Ія.

— Слава Йсу,— похмуро відповіла жінка.

— Я до вас.

— До мене?!

— Кланявся вам Демид Жолудь і...

— Демид! — раптом скрикнула на всю вулицю жінка, і очі її розширилися.

Ія злякалася. Відступила від хвіртки назад.

— Демид і Володя Жуков. Я од них прийшла...

— Прошу, заходьте у двір, до хати,— якось наче враз знесиливши, опустила жінка руки. Запитала вже у дворі: — Ви через село йшли?

— Через село.

— Знаєте, що сеї ночі скоїлося в нас?

— Бачила... Який жах!

— То Демидові мати й дружина...

— Демидові?!

Плющиха заговорила вже в хаті — низенькій, продимленій кімнатці, слабо освітленій маленькими вікнами, де на дерев'яному полу сиділо трійко дітей. Голос жінки лунав глухо, запечено. Ія слухала її, а виразно бачила перед собою задумливе, із світлими очима лице Деміда, чула його

м'який голос. Він прикусив губу, коли згадав про дружину, яку, видно, дуже любив і сумував за нею.

— Сусіди чули, як мордували жінок,— розповідала Плющиха.— Бачили, хто то робив... Наш сільський, Гринь Загнузданий, а з ним один із Мирова, на прізвисько Мазур... Стару забили до смерті качалкою, Христину розіп'яли на хатніх дверях... Ви питаєте — за що? За те, що Демид у партизанці, за те, що у тридцять дев'ятому ділив він панську землю, а тому куркуляці Гриневі не прирізав ані морга, бо у нього самого землі хоч одбирай...

Ія намагалася увявити собі Гриня Загнузданого, та перед її зором малювалася не людина, а окреслювалося щось найжене, волохате, схоже на тих павуків-гарантулів, що їх висмикують хлоп'яки із нір, опускаючи туди смоляну кульку на нитці. Павук од злості кидається на кульку і вгрузає лапами-клешнями у нагріту смолу. Як витягнеш його на поверхню, надто того, що з чорно-білим хрестом на спині, бережися, щоб не вчепився він у палець або ногу...

А Мазура чітко бачила, бо добре знала його, стояв він перед нею,—долоні, лікті, коліна — увесь у крові. Очі блимали олов'яно-мертво.

— Боже, пошли на них кару господню,— прошепотіла Плющиха.

— Не минути їм народної кари,— промовила Ія.— Маріє Микитівно, мені треба побалакати з Богданом Євстахійовичем. Нагальна справа до нього.

— Покличу його зараз. Здається, додому пішов... Розкажи, як там Влодко? Чи здоровий?

— Здоровий. Вас часто згадує...

Жінка приплющила очі.

— Добрий він, Влодко, ласкавий. Діти мої й досі сумують за ним,— вона показала рукою на дітей.— Ще двійко є... Старші. Десь надворі. Посидьте, а я хутенько сходжу за Богданом Євстахійовичем... Це недалеко.

10

— Я не можу, Павле Оверковичу, спокійно дивитися на них... Іду вулицею і боюся, що от-от закричу, виллю у слова свою зненависть до фашистів. На кожному кроці натрапляю на Мазура або на сліди його злочинів...

— Треба, Іє, вкрай треба,— Однороманенко дивився твердим, заспокоєним поглядом, ніби підбадьорював її.—

Ви добре знаєте місто, та й люди, до кого йдете, вже попереджені... А відомості, які маєте передати, дуже важливі. Треба, Іє!

Вона голосно зітхнула.

— Коли йти, Павле Оверковичу?

— Зараз. Негайно. В цю мить!

11

Вузький проміжок, затиснутий кам'яним громаддям, не досягне небо над краями сірих стін,— вулиця Рена, холодна, мов льох, і лунка, як порожня діжка. Кроки дзвенять у кам'яній ущелині; звук, мов по шаблях, од стіни до стіни здирається вгору і гасне там, біля дахів, ніби прилипає до них. Ія намагається ступати якомога тихше, щоб не збудити хазяїв похмурих кам'яниць, не привернути їхньої уваги. Стає ногою м'яко, на носок, а камінь натомість озивається ще голосніше. Здається, вгорі вже риплять, прохиляючись, вузькі віконниці, і хтось визирає з-за них.

Вулиця виводить Ію на широку площу, де біліє ясний, сонячний день і ходять заклопотані люди. Серце огортає вільгота, Ія з полегкістю зітхає. Лише випадком, думає вона, видобулася з тої вузької ущелини. Шукала очима якусь лавку, аби хвилинку перепочити.

Довкруг площі бовваніють засмучені дерева з порепаною старою корою. З шерхотом зривається з гілок пожовкле листя і встеляє камінь. Один листок, кружляючи, зачепився за Іїн рукав.

«Га-а-ах, гах, гах»,— порушили встояну тишу грубі звуки. І враз, наче струшене кимось, рясніше посипалося з дерев листя. З бічного провулка на площу вийшло двоє німецьких солдатів у крицевих шоломах. Од плеча до плеча блищали в них на грудях металеві бляхи, під шоломами білили прямокутники облич. Руки лежали на чорних автоматах.

«Жандарми»,— майнула думка. І замість того, щоб спокійно минути їх, Ія чомусь уповільнила ходу й прикипіла поглядом до чужих непроникних облич. Один із жандармів, дивлячись прямо перед себе, щось сказав своєму напарникові, той голосно, на всю площу, зареготав. Від вулиці Рена докотилися сухі відляски. Ія, спіткнувшись, ледь не впала. Рум'янець запалив шоки. Йй думалося, що в місті повинно було б завмерти будь-яке життя, але воно чомусь не завмирало. Проходили площею люди, заклопотані своїми спра-

вами. З вікна двоповерхового будинку визирнула на вулицю білява жінка з дитиною на руках.

У пам'яті невідомо чому зринув рядок із вірша, якого вона вчила німецькою мовою ще в школі: «Там, де цвітуть помаранчі». Вірш колись вабив музикою слів і якимось особливо сонячним змістом сказаного.

Там, де цвітуть помаранчі! Жандарми в мишачого кольору мундирах, у грубесних, важких чоботях видавалися найрізкішим контрастом до цих рядків.

Німці віддалилися — високі, важкі, вугласті, мов уособлення тої жорстокої влади, яка панувала в місті і проти якої разом з товаришами боролася Ія. Вона подумала, що жандарми, мабуть, зручніше почувалися б у вузькій вулиці Рена, ніж на залитій сонцем і засипаній листям площі. І, ніби стверджуючи цю думку, німці пірнули в кам'яну ущелину...

До міста Ію проводжали Влодко Жуков і Гриша Фрімен. Майже всю дорогу вони мовчали. Ія шепотіла сама собі пароль, з яким йшла на зв'язок, а Гриша, розшукуючи тільки ним знану стежку, мовчав. Часом він кидав на Ію смутні погляди. На узліссі, біля дороги, Жуков сказав, прощаючись:

— Отут, біля сосни з розчакнутим стовбуром, будемо чекати на тебе завтра і позавтраму.

Гриша голосно зітхнув, й Ія зрозуміла, що вони чекають на неї, поки вона не повернеться. Нехай це навіть затягнеться на тиждень чи місяць.

— Я б оце теж пішов у Мирів,— сказав Фрімен.— Тільки глянути мені оддалік на татову хату, на те вікно, біля якого він завше сидить за машинкою... А мама біля нього сотає з якоїсь старизни нитки. Та в мене на виду написано, хто я. Ніс, очі,— Гриша здвигнув плечем, закошлав собі кучері.— На базарі, від вулиці Желіховського крайня хата. Та ви її одразу пізнаєте. У неї вікна танцюють. Одна лутка до другої притулилась, а третя — зовсім перехнябилася.

— Добре, Гришо,— хитнула головою Ія.

— Ще раз оглянемо ваш одяг,— сказав Жуков.— Здається, все гаразд.— Він торкнувся Іїного плеча.— Оцей старенький плащик видів спеку і знав дощову купіль. Хустинка... Й черевики... Ноги не болять? Погоїлися?

— А, вже...— сказала й ворухнула пальцями, які боліли.

— Вікна в хаті танцюють... Не забудете, Іє? — втрутився у розмову Фрімен.

— Не забуду,— вона його вже не дуже й чула.

— Ви тільки гляньте оддалік.

Жуков і Фрімен залишилися під розчахнутою сосною...

Ія перейшла площу, а далі знову втрапила у вузьку, затінену од сонця вулицю. Відновлювала в пам'яті маршрут, що його намітили Павло Оверкович із Степаном Івановичем Бучинським, який добре знав місто.

В наріжному будинку, на першому поверсі, було розчинено вікно. Ія мимохідь зазирнула досередини, наче сподівалася побачити там пустку чи розгардіяш. В глибині кімнати, біля столу, застеленого квітчастим обрусом, стояли, міцно обнявшись, чоловік і жінка. Біла жіноча рука з тонкими довгими пальцями здригалася на плечі чоловіка. Доглянуті нігті яскравіли червоним лаком. Поцілунки, судомні обійми здалися Ії якоюсь наругою над самим словом «любов». Цілюються?

Ніби відчувши чужий погляд, пара на мить розірвала обійми. Жінка стояла похитуючись, заплющивши очі. На плечі чоловіка блиснув холодом срібла плетений погон. Німець. Фашист!..

Ія далеко відійшла од будинку, а з-перед очей не зникла розкрилена, тріпотлива рука, нігті якої, либонь, були вкриті не лаком, а стікали кров'ю. На затягнутій чорним сукном спині есесівця мінилися краплі крові...

По обидва боки шпичакуватої, зарослої бруківки німували за парканами будинки, обвиті гліциніями, затулені од цікавих людей кущами бузку, густим вишняком. Десь мала бути водонапірна колонка. Шукала її очима. Он вона біля зеленого паркана. Жінка у картатій сукні набирає воду. Вода тече з труби тонко, наче согається срібна нитка. Жінка окинула байдужим поглядом Ію і знову опустила очі до відра. Струминка води, здавалося, ще потоншала, отот могла перерватися... Ія порівнялася з колонкою, почувла ніби комарине дзижчання — то текла вода.

Тепер у кінець вулиці, а там, у провулку, треба шукати четверту хату від рогу. Ія звеселіла. Ніхто не зупиняв, ніхто не звертав на неї уваги. І вона більше не буде ні на кого дивитися...

Перехожий, який ішов назустріч, здалеку почав пильно приглядатися до Ії. Впізнавав.

— День добрий, пані,— порівнявшись, підняв він капелюха і ніби кропнув в обличчя водою.

Це був ще не старий, але вже зовсім лисий чоловік з гачкуватим важким носом.

— Добрий,— тільки одне слово спромоглася вимовити Ія.

Вони розминулися, а відійшовши кроків на десять одне від одного, враз, немов змовилися, обернулись. Чоловік ще раз підняв капелюха, блиснув очима і пішов собі далі, а Ія не годна була рушити з місця. Хто такий? Десь вона вже бачила цього чоловіка. Хто це?

Нарешті згадала. Та це ж інспектор райвно, який розмовляв з нею у червні, коли вони разом з Павлом довідувалися про вчительську роботу. Пам'ятає навіть його слова: «Вважайте, товаришко, місце в Заосинні за вами, У серпні викличемо на вчительську нараду...»

Зараз кінець вересня. Колишній інспектор райвно і колишня майбутня вчителька зустрілися на вулиці окупованого міста...

Завиднівся будинок під червоною черепицею. У дворі розпростер гілля старий горіх, затінив увесь провулок. Ія любить запах горіхового листя, особливо якщо його розім'яти між пальцями, барвлячи пучки в зелений колір. Щось рідне, хвильне вдарить тоді в груди, наче повів вітерця з дніпрового краю, од матері й батька. Коло їхньої хати теж росте горіхове дерево, тільки не таке старе й крислате.

Під ним Ія прощалася і ніяк не могла розпрощатися з Павлом перед тим, як розійтися до завтрього. М'яко світилися позаду прямокутники вікон, десь коло Дніпра співали дівчата, і спів той, перекотившись через гору, здавалося, падав із високості, від зірок. У вулиці було тихо й безлюдно, що найбільше люблять закохані. Вони чули лише одне одного. Часом хрущ, налетівши з розгону на дерево, падав камінцем до ніг і полохав Ію. Потім довго ворухився у траві, намагаючись злетіти. Ія стиха дзвонила сміхом, щоб чув тільки Павло. Він міцно стискав її пальці в шорстких долонях, і вона відчувала, як струменить до неї його тепло, сила й упевненість. Поблискували глибокі Павлові очі, він нахилився до неї, високий і дужий. Зелений кашкет у темряві видавався чорним.

Лункішою ставала ніч, змінювала шерехи нічних звірят і птахів на короткий спокій передсвітанкового сну. Гасли вікна у хаті, обидва разом; батько з матір'ю не дочекалися доньки. Полягали вони з радісним і трохи смутним щемом у серці: їхня одиначка уже доросла і от-от, немов журавка у вирій, відлетить, одійде від них.

Дніпро, що досі ледь-ледь сріблився обіч гори, за якою співали дівчата, раптом почав кривавитися, набухати, наче мав закипіти чи зайнятися полум'ям. На козирку Павлового кашкета, на квадратах його лейтенантських відзнак, на

гудзиках мінилися червоні відсвіти. Проглядало в них щось тривожне й грізне, як дзвони на сполох чи раптовий звук сурми у нічний час. А потім із того кривависька вихлюпнувся в небо вузькою хвилею місяць і завис, ніби гойдалка, струшуючи у воду краплі живого срібла. Дівоча пісня замирала, Дніпро, розродившись місяцем, меженів і знову спокійно вигравав м'язами хвиль.

Ія забирала від Павла свої руки, і він одразу, немов за тривоги, біг, гучно тупаючи чобітьми, повз криницю на гору, а вона повільно, стомлено йшла до хати, боячись розхлюпати радість, сполохати настрої, в якому — хотіла вона чи ні — вузькою смужкою червонів слід тривоги.

Чисто, привітно ясніла попереду біла стіна з двома темними вікнами-очима, у які, мов у люстра, видивлявся місяць. Батько з матір'ю давно вже спали.

Стіна біліла, наче парус, напнутий вітром, мов напуття доріг, що стеляться од батьківської хати. І до правди від неї світилася дорога. Правдою було списане батьківське чоло у зморшках-думках. Нею бриніло, мов музикою скрипки, материне серце.

І Павло прийшов до неї із правди. І її дорога лягає до правди крізь криваве світання.

І десь там, за видноколом часу й відстані, шумить під вітром їхній з Павлом горіх, пахне терпко й хвильно. Вона так виразно, зблизька побачила його, що тіпнулося серце, і наче почула, як, тупаючи чобітьми, пробіг повз криницю Павло...

Від напливу згадок,— а проскочили вони миттєво, спалахнули й враз погасли,— будинок під червоним дахом і горіх біля ганку здалися їй знайомими й близькими від давна. Вікна від вулиці навхрест забиті дошками, але двері на ганок розчинені, і вікно у двір світиться зеленкуватим склом.

Несподівано рипнула хвіртка сусіднього двору, крізь неї висунувся поліцай у чорному мундирі із сірими вилогами, з гвинтівкою на плечі. Він ковзнув хмурим поглядом по зіщуленій постаті її і, поправивши зручніше ремінь гвинтівки, зачинив хвіртку. Ія, тамуючи биття серця, пройшла повз нього.

Минувши потрібний їй двір, озирнулася. Чорна постать поліцай маячила вже далеко. Тиша дзвеніла навкруг. Шелестіло, падаючи на землю, листя. Вернулася й навшпиньках ступила на дерев'яні, потемнілі від часу сходи, замшілі в кутках. Дошки відчайдушно зарипіли, це чути було, ма-

буть, на третій вулиці. Однак ніхто на цей шум не обізвався, не визирнув з хати. У сінях на ослоні стояло відро з водою, в якому плавав хрещатий листок. Ія обережно прочинила двері в кімнату.

Спиною до виходу біля полиці з книгами стояв широкоплечий міцний чоловік, одягнений у білу полотняну сорочку і в галіфе, взутий у повстяні капці. Глянувши через плече на Ію, він узяв із полиці велику важку книжку, сів з нею до столу.

— Добридень вам у хаті,— сказала Ія і ступнула крок назустріч мовчанню.— Кажу, добридень вам,— іще ступнула один крок.

Чоловік підвів голову з-над столу, поклав широкі міцні долоні на жовтуваті крила книжки й глянув на Ію карими задумливими очима. Повіка правого ока в нього раптом затіпалася. Він міцно притиснув її вказівним пальцем. Пересвідчившись, що тіпання припинилося, опустив руку.

— Ось послухайте ці рядки,— сказав чоловік.— «Вже зима минула, дощі перестали, і квітки вбирають землю: час пісень настиг, в лугах наших горлицю чути...»

— Я знаю, я читала ці слова,— мовила Ія.

Це був пароль. Чоловік вийшов із-за столу. Ія мовчки розглядала його, відчуваючи, як зрадницька волога підступає до очей.

Середнього зросту, широкоплечий, короткоший. Найпомітніші в нього очі — глибокі й виразисті. Вони не уникають чужого погляду, а, навпаки, шукають його. Очі то крешуть з нічого іскри, що туманяться задумою чи ж промінять тепло. Щось летюче, орлине додають їм високі, дугасті брови.

— Як тебе звати? — його погляд пильний, але не обтяжливий.

— Соломія.

— Ну, то й сідай, Соломіє,— він усміхнувся.

Лінія підборіддя в нього вольова, але тонкого малюнка. Ія сіла на твердий віденський стілець і з насолодою випростала ноги. Коли б не соромилася, то й роззулася б, щоб пальці дихнули прохолодою. Чисто змита підлога жовтіла воском, і, певне, приємно було б торкнутися до неї босими ногами.

— Називай мене Ярославом Михайловичем... Ніхто не зупиняв тебе на вулиці? — Він знову притис пальця до повіки, яка затіпалася. Потім Ярослав Михайлович часто робив цей жест, наче вже за звичкою, бо часом повіка й не тіпалася, а він однаково її притискав.

— Поліцай виходив із сусіднього двору.

— Поліцай той не страшний,— спокійно сказав Ярослав Михайлович.— Колись ми навіть рибалили разом. А тепер Федір Сухан... Бачиш, як війна розвела людей. Сухан по один бік барикади, а я по другий...

— А як же? — прохопилося в неї.

— А так! Я коваль. Завжди був ковалем... І колись, і недавно, й тепер. Простий коваль... З чим ти прийшла?

Ія виплутала з волосся звичайну заколку, один кінець якої був обгорнутий зеленою плівкою. Ярослав Михайлович витягнув з-під плівки туго скручений папірець. Обережно розгорнув його біля вікна. Від окулярів обличчя Ярослава Михайловича посуворішало. Довго читав густо, майже начорно списаний папірець, ніби хотів завчити його. Потім тернув сірником. Ія здригнулася. Ярослав Михайлович, заглядевши це, примружив око й посміхнувся:

— Я все запам'ятаю, дівчино. Одразу підеш назад.... Не треба затримуватися в місті.— Взяв до рук книжку і з-за корінця витягнув невеличкий олівець.— Передаси командирові. Таж не згуби...

Він поклав недописок на Іїну долоню. Олівець був коротко, наче невмілою рукою заструганий, на синій фарбі віднілися сліди чіхось зубів. Якби Ія десь побачила такий олівець під ногами, то не нагнулася б за ним навіть у дні школярства. А зараз олівець здавався їй надзвичайно коштовним і чомусь крихким, наче був із скла. Ія ворухнула рукою. Недописок перекотився по долоні.

— Скажеш командирові, а він нехай передасть Бучинському, що відомості ще сьогодні підуть на Велику землю. Вітай усіх. З тобою, Соломіє, ми, мабуть, ще зустрінемося,— він глянув їй в обличчя і помітив на скроні рожевий шрам.— Була поранена?

— Так... Розстрілювали,— глухо, мовби про когось чужого, сказала Ія.— Стріляли впритул...

Повертаючись, ішла тими ж вулицями, впізнаючи будинки і від того радіючи. Десь там, думала, на узліссі, чекають на неї Григорій з Влодком. До них лягала ще не близька дорога, а хотілося якнайшвидше опинитися серед своїх. Доповісти про все і відразу лягти відпочити. Вона роззується, занурить босі ноги в траву, і вмить мине біль.

Не доходячи площі, на якій зустрілася з жандармами, повернула ліворуч і пішла вулицею Желіховського, яка мала вивести її до базару. Та незабаром довелося зупинитися: вулицю перетнула загорожа з колючого дроту. На

тротуарі розчепірила дерев'яні стояки висока вежа, на верхів'ї якої під грибком стояв вартовий. Ія пошукала очима Фріменову хату й легко знайшла її. Вікна у неї справді танцювали. Двое нахилилися кутками луток одне до одного, третє аж наче присіло. По двору никав, ніби шукаючи щось загублене, самотній чоловік у білій сорочці й жилетці. Певне, то й був Мойсей Фрімен. Ія повернула назад. Зрідка траплялися перехожі. Метали назустріч одне одному швидкі погляди й поспішали розійтися.

Вулиця Рена видалася ще вужчою й похмурішою. Безлюддя й цього разу панувало на ній. Кроки по бруку лунали, либонь, ще голосніше. Коли Ія перейшла вже половину вулиці, назустріч трапився перехожий. Йшов, похиливши голову, засунувши руки в кишені жовтого плаща. Під крислатим капелюхом ледь біліло схилене лице. Ія намагалася ступати так, щоб потрапити в такт його крокам. Часом торкалася плечем холодної стіни. Спітнілу долоню муляв, мов розжарений камінчик, олівець. Коли до перехожого лишилося метрів із п'ятдесят, вона впізнала Мазура.

«Тікати,— сійнула думка.— Куди? Стрілятиме... А олівець?»

Дзвеніло в голові, туманилися очі. Побачила грубезні двері в стіні. З розгону вдарилася об них худим плечем, та дошки ані здригнулися. Підняла мідне, холодне як лід кільце, що звисало з лєвової паші, сіпнула за нього. Дошки мов занімилі, наче за ними була глуха стіна. Спереду бовваніли ще одні двері. Налетіла на них грудьми, та й ці холодно й мертво мовчали, мов сміялися з чужої бідн...

Мазур наближався. Він ще не впізнав її, бо йшов, як і доти, неспішно. На протилєжному боці вулиці Ія помітила низько прорізане вікно з розбитою шибкою. За три кроки опинилася біля нього. Крізь вікно видніли круті сходи. Не роздумуючи, прослизнула в підвал, побігла сходами нагору. Серце билося так, що, здавалося, от-от вискочить з грудей. На площадці перевела дух.

«Кра-ап, крап...» — кроки нагло обірвалися біля вікна. Тиша. Ледь чутно порипують черевики Мазура. Йй видно важку, розплєскану тінь на підлозі. На вулиці засюрчав свисток.

— За тобою? — несподівано почувся позаду чийсь голос. Жінка в білому фартусі, в руках тримає відро й шітку, дивиться на Ію стомленими очима.

— За мною...

— Ходімо швидше!

Свисток на вулиці захлинався. Пройшли широким коридором, де, мов скло, блищав натертий паркет, а по боках жовтіли зачинені двері. Ще одні сходи вниз, а потім нагору. Жінка одчинила двері. За ними просторіла широка вулиця.

— Бачиш на розі пивницю? Там знайдеш пана Бронька. Він маляр. Скажеш, що послала тебе Марія...

— Спасибі вам! Спасибі!

Ія зайшла до пивниці. Повела поглядом по залу. Білява буфетниця сперлася важкими грудьми на стойку, заставлену кухлями, й дивилася у вікно. На її досить вродливому, але брезклому обличчі вирізнялися червоні губи та важке підборіддя.

За столами мовчазні, похмурі люди пили пиво. Патлатий чоловік біля дзеркального вікна тримав у руках аркуш білого картону і, то відсуваючи його з-перед очей, то наближаючи, роздивлявся щось на ньому. Часом відсьорбував із кухля пиво і водночас палив цигарку, засипаючи попелом стіл. Він відчув, що хтось стоїть перед ним, але очей не підводив. Узяв загострений олівець, розгонисто черкнув ним по паперу.

— Колись я малював коней,— несподівано сказав низьким глибоким голосом,— та тепер коней убивають на ковбасу. Німці люблять, щоб у ковбасі було трохи конини... Коні-красені, коні-ясені! — він тріпнув левиною гривною й вів далі: — У світі немає нічого гарнішого, ніж коні. Гарячі шиї, іскрометні очі, витончені, мов стародавні амфори, копита... Англійці кажуть, що є в світі трое див: жінка, яка танцює в забутті; чайний бриг, що мчить під усіма вітрилами; і вільний кінь, який скаче степом, прищуливши вуха й витягнувши шию...

Художник нахилив голову, наставивши до вікна вуха, прислухався.

— Я чую, як лунко цокають його копита, немов на каміння падають срібні монети. Як легко дише він! Скакун летить, мов стріла, випущена з лука. Конева душа в очах, у вигині шиї, в тонких ногах і трепетних ніздрях...

Художник підвів на Ію темні, заплутані у бровах і віях очі. Навколо них промінчиками розбіглися зморшки, схоже було на те, що Бронек, примружившись, довго дивився на палюче сонце і збрижена шкіра навколо очей засмагла смужками.

— Сідайте, прошу вас... Мені подобається малювати коней без вуздечок, вільних, як вітер. Стенових коней, а не

обважнілих міських першеронів... Давно вже немає вільних коней. Ви знаєте Делакруа? Шкода. Його коні легкі і загонисті... А крилаті коні Рубенса мені не подобаються. Дуже вони важкі... Ви хочете знати, що Бронек Янушевський малює зараз? Прошу, дивіться.

Він поклав перед Ією аркуш картону. З недбало прокреслених ліній, з тіней і напівтіней проступило імлістим начерком обличчя буфетниці, ніби дивилося із ночі. Не обважніле від втоми й питва, а легке, вродливе, з радісними світлинками в очах, з срібним сміхом під розкриллями брів. Лиш губи були такі ж повні, любострасні... Мабуть, Бронек знав буфетницю ще молодою, а може, вона йому виділася такою, як перше з див світу...

«І колись, і недавно, й тепер... Я завсіди був ковалем»,— згадалися раптом слова Ярослава Михайловича. Ія нетерпляче ворухнулася на стільці.

— Не думайте,— сказав Янушевський,— Гальшка гарна... І колись, і тепер...

Ія здригнулася, художник наче чув ті слова, які звучали в ній.

— Мене послали до вас...— з острахом дивлячись на нього, сказала вона.

— Хто? — метнув художник темний погляд.— Хто посплав?

— Марія.

— А-а... Марися...

— Мене шукає он той чоловік,— Ія показала очима крізь вікно. Протилежним боком вулиці поспішав Мазур. Капелюха зсунув на потилицю, плаща розстебнув. Оддалік назирці за ним дибало двоє німецьких жандармів. Мазур نگاهав очима.

— Ви малювали коней,— стілець під Ією зрадницьки зарипів.— А тепер змалюйте того чоловіка... Бачите? У плащі... А як прийдуть наші, оддайте їм малюнок. У нього руки в крові... Ось він іде сюди!

Ію і ще трьох жінок, захоплених під час облави на Гмінній площі, жандарми після перевірки документів грубо, мов худобу, заштовхали в кузов вантажної автомашини, змусили сісти й закласти руки за голову. Повезли вулицею Желіховського у напрямку дряної загорожі, яка оточувала

мирівське гетто. Перед загорожею машина несподівано круто звернула ліворуч і пірнула в провулок. Ія встигла здалеку побачити хату Фріменів. На подвір'ї було порожньо, двері позачинювані.

Машина зупинилася біля двоповерхового, схожого на казарму будинку, на вікнах якого, немов у лікарні, біліли фіранки. Один із жандармів пішов кудись з одібраними посвідченнями, а інший завів жінок у довгий, вузький коридор, куди виходило з лівого боку кілька дверей. Наказав повернутися обличчям до стіни й не ворушитися.

— Ближче, ближче,— штовхнув він Ію, аж поки та не торкнулася обличчям стіни.

Надворі загула, від'їжджаючи, автомашина. Їх четверо стояло під стіною, і кожен був сам по собі. Ія думала про те, що, може, десь тут, серед кам'яних стін, у підвалі чи деінде німці тримають Павла, пораненого і знесиленого. Напружено прислухалася до навколишніх звуків, намагаючись розгадати, зрозуміти, що робиться в приміщенні. Часом хряпали двері, пропускаючи когось у коридор. Підсвідомо відчувала, що десь поблизу мають бути люди, багато людей...

Думала про те, що не виконала завдання Павла Оверковича. Даремне, мабуть, чекатимуть її у лісі. Хтозна, яка доля судилася? Але ж, крім Мазура, жодна людина не знає, хто така Соломія... А чи жодна людина? А ті поліцаї, які забрали її з гаївки? А Любомир Костьович із Михасем? А колишній інспектор райвно, якого вона зустріла минулого разу на вулиці?..

Важко й голосно лягали на паркет кроки вартового. Коли він наближався, жінки шулили плечі. Дзвінко порипуючи чобітьми, коридором пройшов якийсь офіцер, тягнучи за собою намітку парфумів, ніби рибальську мережу,— така вона була густа і відчутна. Лягла на обличчя жінок важкою пеленою, забила подих, хоч пахла якимись рідкісними квітами.

Краєм ока Ія глянула на сусідку ліворуч. Стара вже, з астматичним диханням жінка через силу втримувала руки за потилицю. Набряклі, товсті пальці випорскували із замка, вона знову skleплювала їх, прихоплюючи пасма сивого волосся й нахиляючи наперед голову, щоб через хвилину повторилося те ж саме. По склеротичних, ніби нарум'янених щоках котилися, не перестаючи, сльози й збиралися в кутиках рота трикутними озерцями. Праворуч прихилилася лобом до стіни висока золотоволоса дівчина у

білому плащі, струнка, довгонога. Вона весь час кусала губи, вони в неї спухали й спухали, аж поки не зачервонілися кров'ю. Раз дівчина зустрілася поглядом з Іею. Вона здалася знайомою її. Десь вони вже з нею бачилися. В круглому синьому оці крижанів страх, брова над ним болісно заломлювалася. Далі, за дівчиною, незрушно кам'яніла по-селянському одягнена жінка у важких кирзових чоботях.

Ія глянула просто перед собою, і їй стало моторошно. На стіні запікся кров'ю темний відбиток широкої долоні, ніби слід на м'якому ґрунті. Хтось обпивався скривавленою рукою. Чітко позначилися кінчики пальців, змережані зморшками. У цьому будинку з людьми, як видно, не жартували.

Нічого не мала при собі компрометуючого. Якщо обшукватимуть, то знайдуть лише носовичок і кілька карбованців та марок. Документи Ярослав Михайлович виправив гарні, в аусвайсі наклеєна їїна фотокартка. Вказано, хто вона, звідки, де живе. То чому ж решту затриманих лишили в комендатурі, а їх, чотирьох, не схожих одна на одну жінок, привезли в цей будинок?

Рипів паркет під ногами вартового, а її ввижалося, що стогне, стримуючи себе, хтось у глибоких підвалах, а на нього давлоть, налягають підлога й важкі стіни. Підвал неодмінно існує, думала Ія, і там, у задусі й тісноті, сидять, притулившись один до одного, худі, скривавлені в'язні і наслухаються до кроків над ними. Ждуть останньої години. А може, волі?!

Вона побачила: якийсь чоловік, знічений і полохкий, аж наче хотів розчинитись між стін, ішов коридором до виходу. Простягнув вартовому жовту картку паперу з навкісною через увесь листок чорною смугою. Вартовий, не дивлячись на перепустку, поклав її на столик, а чоловік пірнув крізь двері. Знадливо заблищала біла смуга пригасаючого дня.

Незабаром на пост заступив інший вартовий, легший і твердіший у кроці, а його згодом змінив третій. Час хоч і повільно, але невблаганно відходив. У коридорі ввімкнули світло. Жінки похитувалися від втоми. Часом перед очима розпліскувалися райдужні кола. Ія насилу стримувалася, щоб не прихилитися розгаряченим лобом до стіни. Коли б не кров на ній, вона б це зробила, як ота стара жінка з астматичним диханням.

Розчинилися позаду двері.

— Любинецька Гонората,— пролунав різкий голос,

Дівчина з покусаними губами глянула притьма круглим, немов у птаха, нажаханим оком на Ію, закліпала віями й одступилася од стіни. Тепер Ія впізнала дівчину. Це була донька того залізничника, який зустрів їх першого дня, як вони зійшли з поїзда. Хряпнули незримі двері. Стара жінка плакала далі. Сива голова хилилася на груди. Мокрі від слід губи ворухилися, ніс опух.

— Єзус Христус,— розібрала Ія.— Матка боска...

— Соломія Бучак,— штовхнув Ію у спину гортанний голос.

Вона здригнулася, бо не чула, щоб розчинялися двері і хтось наближався до неї. Потягла з-за голови зсудомлені руки. Не могла розклепити їх, пальці позлипалися. Тернула долонями по ліктях, прикликаючи кров.

— До доктора Вірта,— позаду стояв височезний похмурий солдат із закасаними рукавами. Зарослі чорним в'юнким волоссям руки сягали нижче колін. Пальці безперестанку ворухилися, то зліплюючись у кулаки, то повільно розтискаючись. Солдат розчинив позад себе оббиті шкірою широчезні, мов брама, двері, легенько штовхнув Ію через поріг, а сам залишився в коридорі. В обличчя її вдарила хвиля тих самих парфумів, що вона їх чула в коридорі. Кімната була велика, квадратова. Під стелею сяяла кришталем гроновидна люстра. Горіла ще й настільна лампа під зеленим прозорим абажуром. Поруч з нею у кришталевій вазі стояв великий букет білих і червоних троянд, які видавалися такими свіжими, ніби росли на грядці.

За столом, на якому лежала шахівниця з розставленими фігурками, підвівся, осяяний зеленим світлом, високий, стрункий офіцер у темному френчі з вилогами, у білій підкраватку сорочці. На плечах його забілили уламками криги плетені із срібної нитки погони. Біляве волосся, розчесане на пруділ з лівого боку, блищало, наче теж було із срібла. Низько на грудях, майже біля паска, висів хрест. Посмішка торкнула повні губи офіцера. Він щось сказав понімецьки, та Ія не зрозуміла його. Тоді німець, вимкнувши зелену лампу, вийшов з-за столу й, порипуючи начищеними до дзеркального блиску чобітьми, наблизився до неї. Йшов легко, радісно, ніби зараз мав припросити Ію до танцю. На щоках мінився дівочий рум'янець.

— Доктор Вірт,— нахилив злегка голову, і це теж було схоже на запрошення. В глибині його сірих очей раптово збурилися покарлючені тіні, ніби з dna прозорого джерела закушпелився легкий мул. Це був той самий німецький

офіцер, якого вона бачила перед втечею в таборі. Він приїхав тоді у супроводі трьох есесманів і Мазура. Ія впізнала його. Офіцер украй молодий, ну, може, трохи старший од неї...

Ворог, фашист, окупант.

І доля, й життя Соломії знову опинилися в руках доктора Вірта. «Чому доктора?» За спиною офіцера, над столом, ясніла теплими барвами вже колись бачена Ією картина: на зеленому лузі, біля річки, строкато вбрані жінки розстеляли на траві білі смуги полотна. На передньому плані заголила високе коліно, щоб зручніше поратися, дужа смаглява молодиця. Вона була центром композиції, на ній найдовше затримувався погляд. Простеживши за Іїним поглядом, німець смішно закліпав віями і несподівано заговорив українською мовою, трохи хизуючись бездоганністю вимови.

— Чи знає панна Бучакова, чого її затримали? — голос пролунав м'яко, навіть наспівно, наче німець збув своє дитинство десь серед покутських пастушків, наспівуючи в узгір'ях коломийок.

— Ні,— не задумуючись, відповіла Ія й глянула офіцерові у вічі. В них і далі коливалася сива намітка мугу, застеляючи природний блакитний колір.

Офіцер повів головою, наче його шию стискав твердий обруч комірця, поправив краватку.

— Повинні розстріляти панну,— аж надто спокійно пролунав його голос.— Як заложницю.

У неї враз пересохло в роті, закололо між бровами, на крилах носа закраплів піт. Глянула на німця, і їй здалося, що того обволікає сизий дим, наче він стояв посеред курного багаття. Виразно проступала тільки пляма обличчя. А червоні троянди здавалися кров'ю на снігу.

Кров'ю на снігу!

Розстріляти?..

Кого?..

Хто?..

Мабуть, причулося.

Хоча на окупованій землі слово «розстріляти» набуло громадянства, стало звичайним і буденним, наче тебе виводять не на той світ, а просять у трамваї або черзі пройти далі. А куди «далі»? За тим кроком, який мусиш ступити, чигає смерть — теж звичайна й буденна,— зав'язують тобі очі або ж стріляють у потилицю. Кати, які вершать розстріли й катують, здаються до дива спокійними і

діловитими, наче не людей позбавляють життя, а шаткують, закасавши рукави, на величезних шатківницях капусту, і треба їм заготовити на зиму якомога більші запаси. Тож вони й поспішають, заклопотані й пильні до роботи. Починаючи нове криваве збоїсько, змахують із чола солоний піт утоми тією ж самою рукою, яка тільки що стискала гарячий шмайсер. І погляди в катів байдужі, тьмяні, спрямовані повз людей, їх лякає не сама кривава робота, а те, що цій роботі, як кажуть, ні кінця і ні краю немає...

Офіцер дивився некліпно, сріблилися на плечах погони, й мінився на щоках рум'янець. Втоми на його лиці не помітно було.

— Звичайно, не саму панну,— туман, який застилав їїні очі, почав танути, щезати. Вірт вів далі: — У місті забито німецького офіцера. За нього буде розстріляно сто тубільців. Так, прошу панну, не менше й не більше...

Офіцер підійшов до столу, схилився над шахівницею. Переставив різьблену із слонової кістки фігурку, а потім ще одну. Обхопив долонею лоб, задумався, мовби забувши, про що вів розмову. Ія бачила рожеву, рівно підстрижену потилицю, в міру широкі плечі, які щільно облягав гарно пошитий мундир. Від доктора Вірта віяло незворушним спокоєм. Зайнявшись шахами, він ніби й забув про Ію.

— Я нічого не знаю,— голосно сказала вона.

— Я вірю панні,— Вірт, либонь, через силу відірвався від шахівниці, бо там накльовувалася цікава комбінація. Повернувся, як ввічливий співбесідник. Пильно придивлявся до обличчя, шукав чи то страху, чи розгубленості. А може, йому й байдуже було, як реагує на його слова ця худенька пишнокоса дівчина з зелено-блакитними очима. Вона схожа на німкеню, і він заговорив ще співучіше: — Ві-і-і-рю! А яка різниця, чула чи не чула про це вбивство панна? Я констатую лише факт: сто тубільців — і серед них ви, хто буде цієї ночі розстріляний. І про це ми оголосимо всьому місту. Опублікуємо в газеті прізвища розстріляних. Газета вже друкується,— німець поглянув на годинника.— Зараз десята, о третій зійде місяць, а о п'ятій вас уже не буде... Нічого не вдієш, такий у вас льос.

Німець узяв до рук Іїне посвідчення, постукав пальцем по фотокартці.

— Со-ло-мія Бу-чак,— прочитав, розтягуючи слова.— Звичайно, можна було б розстріляти тих бандитів, які сидять у в'язниці... Але ефект буде менший, бандити — вони бандити і е... А під час облави схопили людей, які ще

сьогодні, годину тому зустрічалися з сусідами, знайомими, близькими, сиділи за столом у колі родини, намірялися щось робити. Відчуття втрати буде сильніше. Чи не так? Панна родом із Заосиння? А зараз проживає на вулиці Високій у будинку, що належить Сухану... Сухан вам ким доводиться? Ніким... Так, так... Мені подобаються зеленоокі дівчата. Ви, як гірський аметист, ні, як аквамарин, у вас очі кольору морської води... Рано вмирати у неповних вісімнадцять років.

Ія мовчала. Смертельна втома сповила тіло, повіки стали важкими й гарячими. Німець недбало кинув на стіл посвідчення. Нахиливши голову, задумався.

— Такій гарній панні,— сказав згодом,— слід би знати по-німецьки... Тим більше, що ваша мова відходить у небуття!

— Хіба вам заважає наша мова? Це ж не хліб, не земля, яких комусь не вистачає і за які проливається кров. Мова — такий скарб, що його не загарбаєш, не відбереш.

— Мені подобаються вороги, здатні на опір,— з натиском промовив Вірт.— Хоч я в душі поет, але люблю боротьбу. Знаєте, що ми зараз зробимо? Не догадуєтесь? Зробимо ось що... Віддамо зондеркоманді оту стару жінку, яка плаче в коридорі, та й селянку. А ви мені ще знадобитесь!

Ія мовчала, не знаючи, чого вже й чекати од Вірта. Він був схожий на гарну, але отруйну квітку, від якої точилися задушливі пахощі. Од них не було чим дихати. Офіцер вів далі:

— Ах, перепрошую... забув припросити панну сісти. Голова,— він торкнувся двома пальцями лоба,— забита всякою всячиною. На визволених кресах гибіль роботи. Ми прийшли сюди з великою місією. І кожна справа, яку треба міцно утвердити, дається не без боротьби. Сідайте, панно Соломіє, у фотель.

Доктор Вірт міцно стиснув лікоть і провів Ію до крісла. Вона потонула в ньому — маленька й беззахисна, як птаха в сильці. Вірт присів на поручень того ж крісла і нахилився до неї. На столі стосиком лежали жовті картки з паперу з навкисною чорною смугою.

Перепустки! Ія зітхнула.

Над дверима засвітилася й погасла лампочка. Доктор Вірт підійшов до дверей, відчинив їх, одступив набік — двоє солдатів завели попід руки худого, як висохла соняшничина, чоловіка, голова в нього хиталася на тонкій шії. Він був у ватному, з хутряним коміром пальті, вдягнутому

прямо на білизну. Коли б солдати не тримали його попід руки, то, мабуть, у ту ж мить вдарився б кістлявим тілом об підлогу, вислизнув із важкого пальта.

— Жмуркевич? — запитав Вірт, злегка насуплюючи брови.

— Юрій Васильович Жмуркевич, — щось у грудях чоловіка захрипіло.

— То це ви кажете всім, що німцям на Україні не втриматися?

— Кажу, — задер Жмуркевич худе обличчя, ніби півень, який готується до бою. — Так і буде!

— Пане Жмуркевич, мені шкода вас, — Вірт хитнувся тудобом, риплячи чобітьми. Торкнувся пальцем до плеча Жмуркевича. — Шкода, бо завтра ви вже нічого не скажете.

— Про мене, — кволо посміхнувся Жмуркевич. Очі його хворобливо блищали, чоло заросилося краплинами поту. — Вам, пане офіцер, велике спасибі!

— Ти дякуєш? За що? — переходячи на «ти», здивовано звів брови Вірт.

— За те, що підняли з постелі, дали змогу глянути на рідне місто... Після дворічної перерви я побачив, як опадає листя платанів на Желіховського, широку Гмінну площу і вузьку та холодну, як льох, вулицю Рена, де стоять найстаріші будинки Мирова. Побачив людей, які, повірте, ніколи не скоряться окупантам. Ніколи! Хоч ви їх і вішайте, й розстрілюйте! Два роки я не вставав з ліжка, гадав, що вже й не побачу міста. — Жмуркевич зайшовся кашлем. — Та ви... ви...

Ія намагалася потонути в шкіряному фотелі, захватися в ньому якнайглибше. Боялася зустрітися поглядом з очима хворого. Чекала осуду й зневаги в них. Та Жмуркевич не бачив її, а може, й примітив, та не звернув уваги. Груді його підіймалися, з очей котилися сльози. Він ще щось хотів сказати, але тільки хлипав розтуленим ротом, судорожно ковтав повітря і не міг проковтнути.

— Бу-бу-дьте...

Обхопив долонями лице, завис на руках солдатів, підгнучи ноги. Ті труснули його, намагаючись поставити на прямі ноги, але голова Жмуркевича безсило падала на груди, наче в шиї не було жодного хребця. Крізь пальці п'явками вицокнулися струмки чорної крові.

— Виведіть, — подався назад доктор Вірт. Жмуркевича потягли через поріг, сам він не годен був ступати. — Разом з усіма його!

Двері зачинилися. Та ще й з коридора долинав хрипкий, надривний кашель, ніби трошили там сухі дошки.

Навіть дивно було, як такі голосні, дужі звуки могли вроджуватися в кволому, німичному тілі.

— Бачите, чим доводиться займатися,— сказав Вірт, підходячи до столу. Розсунув штору у кутку, за якою був умивальник.

Довго мив руки. Споліскував і знову намилював, наче хірург перед операцією. Тер пальці щіткою, надто ретельно порався коло нігтів. Полоскав руки під струменем води, риплячи чистою шкірою. Витирав кожний палець окремо, роздивляючись проти світла. Засунув штору. Підійшов до стола, схилився над букетом троянд, нюхаючи їх.

— Пробачте,— сказав Вірт. На щоках у нього, здавалося, погустішав рум'янець.— В даному випадку я чинив, як справжній асенізатор. Нічого не вдієш, комусь треба робити й це... Нам нелегко доводиться. Бачите самі!

Ія мовчки зіщулилась у фотелі, дивуючись з одвертості німця. Або їй ніколи не вийти живою з цих стін, або він схиляє її на свій бік, вербуючи для якихось підступних справ. Від цієї думки стало ще страшніше, ніж від передчуття того, що тебе от-от поведуть на страту. Коли розстріляють або повісять, то в пам'яті живих зостанешся чистий, а якщо ступиш на чорну стежку зради, то довіку вже не одмиєш із своєї душі іржі підлоти.

До сліз, до болю було шкода Жмуркевича, хворого, німичного, але такого дужого волею, незломленого. Чи здатна вона на подібну мужність? Коли б її зараз повели на страту, пішла б з піднесеною головою, фашисти не почули б од неї жодного слова благання.

«Вмерти — це найлегший вихід. Боротися набагато складніше...» Хтось уже так висловлювався. Можливо, у Жмуркевича немає іншого виходу, ніж кинути слова осуду і зневаги в обличчя окупантів, але вона, Ія, молода і здорова, на неї чекають товариші, які воюють німця, тож їй належить думати про те, як вибратися звідси, щоб стати на прю з ворогом пліч-о-пліч з друзями...

Ніби підслухавши її думки, Вірт сказав:

— А що йому залишалось робити? Смерть-костомаха і так, і так чигає на нього за плечима. Тут і затанцювати можна... Однаково.

Вірт дивився на маленьку, як йому здавалося, знічену жінку поблажливим поглядом повелителя. Був переконаний, що зламав її волю, остаточно підкорив своїй. Тепер ця Соло-

мія Бу-чак як теплий віск, ліпи з нього що завгодно. У нього перевірений, надійний спосіб підкорення рабів, він його за-своїв ще у Франції від штурмбанфюрера Вейста. Спершу треба приголомшити, злякати людину так, щоб у неї одібрало мову (в даному разі це було повідомлення про розстріл), потім показати щось страшне (Жмуркевича), а тоді вже, впевнившись, що воля людини спаралізована, переходити на інтимний, товариський тон. І коли ніде не схибив, провів дослід як належить, вважай, людина в твоїх руках, у неї не буде ні сили, ні волі для опору.

Зазираючи її в очі, Вірт вловив там ще щось, крім поко-ри. Йому здалося, що то зажеврів вогонь замилювання ним, вродливим і мужнім офіцером.

— У мене до вас, панно Соломіє, невелике прохання,— торкнувся пальцем її підборіддя.— Зараз прохання, а потім буде пропозиція. Ви тут посидьте хвилину самі, а як повернуся, поговоримо. Домовилися?

Ія мовчки хитнула головою, бо нічого іншого не залишалося робити. З-перед очей не зникало худе, розцвічене гарячкою обличчя Жмуркевича з краплинами хворобливого поту на лобі. Доктор Вірт вийшов.

Із крана капала вода, мигтіло світло, пригасаючи, а Ія невідривно дивилася на стіл, де стосиком лежали перепустки. А що, як вона візьме одну? А може, німець навмисне влаштував пастку, щоб упіймати її, як мишу? А-а-а! Будь-що-будь.. Однаково доктор Вірт не випровадить звідси з букетом троянд! Ія простягла руку, немов до вогню, була така незграбна, що розсунула стосик. Зажмурила очі, ніби чекаючи грому, а коли розплющила їх, то застала кімнату такою самою, як і перед тим. Заховала картки в рукав (вона взяла їх аж три, мо', згодяться!), порівняла стосик. З троянд уже осипалися на стіл пелюстки.

Підійшла до дверей, прислухалася. Тихо. Вийшла в коридор. Вартовий крізь розчинені двері дивився надвір. Ія, не зупиняючись, попростувала до виходу. Підходила до вартового з перепусткою в простягненій руці. Що буде, те й буде!

Вартовий узяв тверду картку, поклав на столик біля себе. Махнув рукою, показуючи на двері. А в її заціпили ноги, наче вона пересиділа їх. Литки були як кам'яні. Хоч би поріг переступити.

Іє, Ійко, що ти робиш?
Швидше йди! Швидше!

...Слухав Ію, не перебиваючи. Обличчя в нього було трудно задумане, ніби людина намагалася згадати щось украй потрібне і вже близько натрапляла думкою на нього, а згадати не могла і знову, в який уже раз, напружувала пам'ять. Чоло збрижували круті зморшки, бгалася суцільна лінія брів.

Стоплена нічною дорогою, яку, здається, не пройшла, а майже всю пробігла, сиділа Ія на пеньку біля штабної землянки. Руки лежали на колінах. Павло Оверкович стояв перед нею. Сонце світило йому в обличчя, та він дивився некліпно.

— Отак, значить? — чи то стверджував, чи то запитував він. — А в Ярослава Михайловича ви були?

Нічого не втаюючи, щиро й одверто переповіла сьгоднішні події. Розказувала про зустріч з доктором Віртом, про жінок, з якими простояла півдня в коридорі, зімкнувши долоні на потилиці. Руки й досі, особливо передпліччя, ніють, ніби побиті. Не може підняти їх. Про почуття ж, які володіли нею там, нічого не сказала. Павло Оверкович, мабуть, і не чекав од неї цього, бо не в його владі було входити в такі тонкощі, мав доволі мороки й з тим, що почув.

— Та-а-ак! — в чорних очах старшини ще темніше стигне задума. Щось муляє, непокоїть його. — Пощастило вам, Соломіє... Отак, значить, взяли на столі перепустку й пішли?

— Я ж розказала, Павле Оверковичу, як було. На Гмінній площі шибениця...

Незважаючи на якусь дивну забудькуватість старшини, він зараз — найрідніший, найближчий з усіх людей. Ія ледь стримувала сльози, вони вже котилися з очей. Але в грудях мов заніміло, дихати було важко.

Павло Оверкович співчутливо дивився на її посіріле втомлене обличчя, на безпомічно складені на колінах руки — долонями вгору, з ледь помітними лініями.

Бачив перед собою іншу Ію — майже дівчинку, легку в ході й радісно усміхнену... Блакитні очі зупинилися на ньому, старшині Однороманенкові, з-межи вій війнуло тоді на Павла Оверковича таким захопленням, що йому стало ніяково. Дивилася на нього, як на казкового героя. Лейтенант Леглич, високий, трохи зсутулений у плечах, з м'яким поглядом карих очей, що світяться в глибоких орбітах, не відводив погляду від дружини. Це була гарна й щаслива пара. Чи міг тоді хто-небудь із них трьох, — лейтенант, Ія

чи він, старшина,— сказати, що швидше ніж за місяць над краєм від моря до моря закужелиться війна, скропить за-квітчану рястом землю людською кров'ю? Звичайно, прикордонники ждали якихось сутичок, бо німці вкрай знахабніли, але про те, що справа дійде до війни, та ще такої, не думалося й не гадалося. Лейтенантову дружину доводиться посилати в левову пасу... І коли вона щасливо вертається звідти, комусь кортить розпитувати її про все найдокладніше.

— Щасливі ви,— Однороманенко глянув на Ію так, наче наперед вибачався, що мусить повісти неприємні речі. Вона відчула його настрій і напружилася вся, тільки руками не могла поворушити.

— Доведеться, Іє,— нахилив він велику, важку голову,— доведеться побесідувати з Михайлом Платоновичем. Для пользи діла. Добре?

— Ой, не хотілося б...— по-дитячому попросилася вона і благально кліпнула віями.— Я дуже втомлена.

— Треба,— він уже не дивився на неї, а кудись на верхів'я дуба.

— Просто зараз?

— Так!

— Але ж ви мені вірите, Павле Оверковичу?

— Як самому собі. Та порядок має бути в усьому. Не я ці порядки придумував, встановлював, не мені їх і ламати.

Обличчя старшини трохи розгодилося. Ія аж тепер зрозуміла, звідки походила його болісна задумливість.

...Михайло Платонович з'явився в загоні несподівано. Сьогодні його ще не було, ніхто й не здогадувався про існування якогось там Савка, а назавтра він уже сидів у спеціально опорядженій для нього землянці й мовчазливо чаклував над якимись паперами. І де він їх роздобув у лісі? Ія й не пам'ятає, чи виходив Савко коли-небудь удень із землянки. І чим тільки там дихав у вогкості й плісняві? А осінь була багата на тепло, барви і пахощі. В лісі цілі дні, не гаснучи й не тьмяніючи, бурхало, кипіло зелене полум'я трав, посноване нитками золота. Запашне повітря хлопало над землею зримилими хвилями, наче найчистіша вода, що проривається із земних глибин. Жовті кружала осикового листя з шелестом застеляли землю. І шкода робилося Савка, який не бачив цієї краси, цих приваб.

Втрапили на Михайла Платоновича Володя Жуков і Демид Жолудь. Повертаючись із завдання, недалеко від колишньої застави, згарища якої дуже швидко заросли травою, перестріли маленького чоловіка у військовому без від-

знак одязі, що ховався між корінням поваленого дерева. Думали, шпигун вештається, винюхує стежку до табору. Стусонули кілька разів межі плечі, а він змовчав, ніби язика прикусив. Старшина, побачивши затриманого, змінився на виду.

— Михайле Платоновичу... Товаришу лейтенант,— в голосі Однороманенка чулося здивування.

— Як бачите, я. Так сказати, лейтенант Савко, власною персоною,— він добув із кишені пом'ятої швейтової гімнастерки товсті, мов більма, окуляри, завісив ними сонні очі і враз став суворим, неприступним.

— Ваші бійці рукоприкладствують,— голос у лейтенанта по-жіночому високий.— Та я на них не ображаюся, так сказати. Вони ж не знали, хто я. Могли натрапити й на шпигуна. Але бити хлопці не вміють. Не навчені, так сказати.

— Хіба ж ми били вас? — обличчя Демида розпливлося в усмішці.— Стусонули, щоб слухалися. Мовчки щоб ішли...

Лейтенант глянув на Демида крізь скельця окулярів, ніби великоокий окунь крізь товщу криги, і нічого не сказав. Усмішка захолола на обличчі Демида, він одступив назад.

— Одійдемо, товаришу старшина, набік,— лейтенант обмикнув гімнастерку, подивився на свої чоботи.

Під крислатим дубом, неподалік од землянки командира, вони зупинилися і щось довго розмовляли — високий, богатирського складу старшина і худенький гостроплечий лейтенант в окулярах, що сіяли довкруги холодні скалки. Лейтенант раз навіть посварився пальцем, ніби дорослий на хлоп'яка, що робить шкоду. Однороманенко стояв незрушно, тільки часом схитував головою.

Бійці думали, що Савко, як старший за званням, хоче перебрати командування загоном. Не ходити ж лейтенантові, якої б він служби не був, під рукою старшини, не за статутом це, хоча ніхто й не знає, який він, той партизанський статут. До Однороманенка звикли всі, любили його, вірили, що старшина знайде вихід із найскрутнішого становища. Недарма ж він був на заставі розвідник-слідопит, гроза шпигунів. Від Павла Оверковича, як від усіх богатирського складу людей, віяло надійністю і тим, що в армії називають командирський авторитет.

— Невже? — Фрімен вибалушив стривожені очі.— Спершу хай нас запитають.

— Не подобається мені цей гостроплечий лейтенант,— дивлячись собі під ноги, сказав Жуков.— Даремно ми, Демиде, привели його сюди. Хай би котився на всі чотири бо-

ки... Кубики свої десь познімав, а пальцем свариться. На кого?

Старшина зібрав бійців і повідомив, що лейтенант Савко залишається в загоні. Його робота важлива, потрібна і, звичайно, секретна, тож треба йому викопати окрему землянку. І щоб ніхто даремно лейтенанта не турбував, а коли той когось покличе, то негайно з'явитися за викликом і виконувати все, що буде наказано.

Михайло Платонович не ходив на бойові завдання, не брав участі у їх аналізі, але, дивно, якусь владу заповав над усіма. Біля його землянки голосно не розмовляли, не збиралися поблизу гуртом ніколи. День при дні й за тиждень усі перебули в його землянці. На кожного він заповнював найдокладнішу анкету («простирадло», як казав Жуков) — де й коли народився, в якій родині, освіта, професія, де працював чи служив до війни, а останні місяці треба було згадати, переповісти кожний день окремо, майже годину за годиною. Що ж, думалося, може, так і треба, може, без цього не обійтися в тяжку годину, перебуваючи серед ворогів? Не подобалося бійцям тільки те, що Михайло Платонович у кожного намагався довідатися, що думає, говорить, як поводитьися той чи той товариш запитуваного чи сусіда по землянці. У цьому було щось негарне. Звичайно, на відвертість Савко нікого не схилив, не такі люди зібралися в лісі, щоб обмовляти одне одного, але якийсь неприємний осад залишився на душі кожного. Особливо в'ївся лейтенант на Людека Бахмана, щодня викликав його. Довелося вступитися за Людека старшині...

Павло Оверкович провів Ію аж до Савкової землянки.

— Михайле Платоновичу! — гукнув, нахилившись над темним вузьким проходом.— До вас тут Соломія Леглич.

Надворі сонце добре-таки пригрівало, а в землянці володарювала півтемрява й було холодно, наче у погребі. Вузький снопик світла проникав крізь прокопане вгорі віконце, стелився жовто-тмяною смугою по збитому з тесаних дощок столу, прослизав крізь них і сіявся тонкими цівками на підлогу, посипану листям. Призвичаївшись, Ія побачила насамперед дві худі руки з білими тонкими пальцями, схожими на те пагіння, що ним проростає в погребі навесні картопля. Руки ні на мить не знали спокою, то перекладали з місця на місце картки паперу, то заплітали між пальців, ніби лозину між пакілля тину, гостро заструганий олівець. Обличчя Савка ледь-ледь проступало, зблискували скельця окулярів. Він навмисне сів так, щоб самому зали-

шатися в темряві, а співбесідника мати на видноті. Край столу лежала купа кругленьких камінців. «Чи не в крем'яхи грається Савко?» — майнула думка і своєю неймовірністю посіяла якусь розраду.

— Сідайте! — одна з білих рук, що спиралася ліктем об стіл, заломилася долонею вниз, показуючи на лаву.

Ія сіла. Щоки тепло торкнувся промінець світла з вікна. Пахло мишами. Здається, вони десь шаруділи попід стінами.

— Соломія Іванівна Леглич?

— Ви ж знаєте, Михайле Платоновичу!

— Питатиму я, так сказати, а ви будете відповідати!

— Питайте...

— Питаю для діла. Треба розуміти. Розкажіть, будь ласка, все як було. Нічого не втаюйте, — тонкі білі пальці з хрускотом стиснули олівця, окуляри відсунулись у темряву. Блищало підборіддя, й кінчик носа, і дві світлих точки на лобі, ніби краплі олії на темній воді.

Олівець розбігся й пустив по папері низькі, покривлені в усі боки тини літер. Ними Савко, певне, намірявся обгородити Ію, щоб вона нікуди не вислизнула від нього. В куточку уже голосно зашкрябала миша. Ія посміхнулася. Лейтенант, не перестаючи писати, пальцями лівої руки підхопив один із камінців, що лежали купкою на краю стола, підкинув його на долоні, виважуючи, і якимось дуже спритно, ловко пошбурив у куток. Камінець прохурчав повз Ію, шарудіння на якийсь час припинилося.

— Розповідайте, чого ви замовкли? — олівець уповільнив свій біг, а потім і зовсім зупинився.

— Михайле Платоновичу, я вас хочу запитати: нащо ви все докладно записуєте? А якщо вдарять німці і доведеться залишити табір, куди ви дінете папери? Ви ж їх і не піднімете зі своїм здоров'ям?

— Що? — грифель хруснув, ламаючись. — Що ви сказали?

— Кажу, що папери ваші можуть потрапити до рук німців. І буде через це скруха, — спокійно вела своє Ія.

— Отак ви міркуєте? Боїтесь німців, так сказати. А старшина вас посилає у Мирів. Нас, нас німці повинні боятися. А те, що пишу я, то мій обов'язок, моя служба... От і все.

Раптом Савко, ніби враз знесилившись, кинув із стукотом обидві руки на стіл, опустил плечі й звів голову.

— Отак, усе! — лейтенант здійняв окуляри, і Ія побачила сірі без блиску очі й прочитала в них втому, біль і спів-

чуття, ніби відчинилися двері в зовсім інший світ, незна-ний і самому Михайлові Платоновичу, який він приховував не те що од людей, а й од самого себе.— Так треба, Соломіє Іванівно, так треба. Не буду пояснювати. А зараз ідіть. Ми ще з вами побесідуємо.

Ія видобулася на повітря. На мить прикрила повіками очі, а коли розплющила їх, то перед зором аж замиготіло — так яскраво світило сонце, такий золотий стояв ліс, наче був несправжній. Десь унизу, під землею, сидів Савка і, посапуючи простудженим носом, мережив свої папери. «Так треба, так треба»,— чулися його слова, і, здається, якийсь біль у голосі Савка вчувався жінці.

14

Не оглядаючись, навшпиньках, аби не порушити тишу, Ія пройшла поміж високих, схожих на учнівські парти, столів у перші ряди. Нагледіла вільне місце й похапцем сіла. Лава була холодна, аж обпікала, й тверда як камінь.

— Тебе, боже...

Ія здригнулася, так несподівано й різко пролунав чоловічий голос. Високий, худий, як моші, ксьондз у чорній сутані з білим суцільним комірцем підняв угору руки, ніби здавався в полон, й широкі рукави чорними крилами упали безсило вниз.

— Тебе, боже...

Всі, хто був у костьолі, заспівали. Спів уродився над чорними партами, легкий і летючий, він зносився все вище й вище, аж поки не забринів на такій високій ноті, що, здавалося, от-от урветься, мов украй натягнута струна. Кольорові шибки десь у горішніх вікнах тонко подзенькували, ніби од вітру. А потім спів полинув униз; з верховин, з храмового недосягжя, спускався все нижче й нижче аж до чорних молитовників, сторінки яких тихо горталися.

— Тебе, боже...

Люди, які зібралися в костьолі, всі були заодно, погаємці, що розумілися між собою за допомогою співу. Зверталися до бога, а перемовлялися одне з одним, гаряче виколісуючи якусь надію.

Мати з батьком ніколи не водили Ію до церкви, бо й самі не ходили туди, відтоді як вступили до колгоспу. Щоправда, Ія, бавлячись з дітлахами на широкім, як майдан, церковнім дворіщі, інколи забігала в лунку, холодну залу, де у напівтемряві били поклони покарлючені бабусі, закликаючи

на червоній цегляній підлозі. Часом співав хор. Старечі, надтріснуті голоси лунали жалібно й сумно, і дітям одразу ставало тоскно у церкві, ніби на похоронах, а тут ще на них і шикали за сміх і розмови. Діти пружма викочувалися на подвір'я, де так густо, що не прогортунися до землі, розрісся в'юнкий спориш, нагрітий сонцем. І радісно було після церковного холоду ступати по теплу босими ногами.

Якось уже ученицею педучилища Ія пізно поверталася додому. Надійшли з дівчатами на узгір'я, стали під яворами, щоб розбудити нічну тишу піснюю, і враз зацікавили, вражені незвичайним видовищем. Вогняні метелики з трепетними крильцями засіяли усю долину, вони, мов іскри із багаття, випливали із церкви. Ніч стояла тиха, безшелесна, і жоден вогник не гас. Ось вони вже попливли попід горою, на якій стояли дівчата. Бабусі наставляли перед свічками долоні, і вогонь наскрізь просвічував, червонив пальці. Кожна берегла свій хиткий вогник. Ія здивувалася, що в містечку так багато бабусь. Метелики розліталися по вулицях, кутках. Вогники були схожі на полумінь тих свіч, що їх світять в руках померлих, ставлячи між холодних пальців, аби душа покійника втрапила до раю, додівляючись дорогу при маєві свічі. Так казала її колись бабуся.

Одчула себе чужою в костьолі. Ніби всі були одягнені у чорне вбрання, а вона одна сиділа в білому, і кожен звертав на неї увагу. Якась стіна відгородила її од тих, хто молився, шелестів сторінками молитовників. Сама собі здавалася маленькою дівчинкою, яку посадили за високу холодну парту і змушують учити літери, з яких ніхто ніколи не складе жодного слова.

Ніхто ніколи не складе! Звідкілясь пливли пахощі знайомих парфумів і прискорювали биття серця.

У жагучій палкості молитви почувалося якесь відступництво від боротьби, бажання сховатися, перечекати крижаву січу за кам'яними стінами, вдівляючись у поживклі сторінки молитовників. Тебе, боже, хвалимо...

«Хвалимо? — крикнув якийсь голос усередині її. — Кого? За що?..»

«Ха-ха-ха!» — страшною луною покотився нечутний сміх, ударився у високі вікна, впав на людей, згнітив їх.

Кричати треба, кликати людей до борні, а не хвалити якогось видуманого бога. Молитва — для слабких, боротьба — для сильних! Озираючись по костьолу — самі жінки. Притьма глянула на сусідку за лавицею-партую. Побачила спершу дві долоні, складені човником. Пещені пальці з ро-

жевими довгими нігтями тремтіли. Буйна хвиля золотого волосся спадала на плечі. На Ію раптом глянуло знайоме око з заломленою вгору бровою. Сине пташине око! А чому пташине? Бо тоді воно було заокруглене страхом. Гонората Любинецька. Щось часто зводить їх доля!

І знаки не дали, що знайомі між собою. В Іїній уяві постав довгий коридор, кривавий відбиток чиеїсь долоні на стіні, мов розхрестився червоний листок клена, і четверо жінок, які стояли з заведеними за потилицю руками. Напружувала пам'ять, щоб згадати, як звуть золотоволосу дівчину. Вона тоді, чекаючи виклику, до крові покусала губи...

Сусідка перегорнула сторінку молитовника, але дивилася не в книгу. І зараз покусувала губи, але не так затято, як тоді. Від неї й пливли пахощі знайомих парфумів.

Важкі кроки пролунали в костьолі. Двоє жандармів у сталевих шоломах, з руками на автоматах стояли біля входу, нишпорили очима по рядах, мабуть, шукали когось (це рятуючись од них і зайшла Ія до костьолу, остереігаючись, що вони перевірятимуть документи). Ія нахилилася. Незчулася, як заспівала разом з усіма, без слів, самим лише голосом, все вище й вище. Здавалося, тепер вона вже нічим не різниться од людей, які зібралися на молитву. Співала, знаючи, що потім буде соромно за цю слабкість. Але нічого не могла вдіяти з собою, співала поза своєю волею...

Жандарми вийшли. Кінчилася й служба. Ія намагалася вийти з костьолу ні в перших, ні в останніх, загубитися серед людей...

Гонората Любинецька, дівчина з по-пташиному круглим оком, пішла іншим проходом. Терпнучи серцем і готуючи себе до гіршого, Ія дивилася, як пливла поміж людей у темному вбранні золотава голова, ніби пересувався жмут сонячного проміння по чорній стіні. Тільки в цьому й був контраст із похмурістю, що тяжіла в костьолі, але в той же час од ясного жмута променів сіявся холод. Дівчина зникла за колонами.

На вулиці, так само як і перед тим, ясно світило сонце і було тепло, але Ію брали дрижаки. Люди йшли мовчазні, заглиблені в себе. У провулку стояли жандарми і в кожного перевіряли документи. Ія применшувала й применшувала кроки, але й таким дрібцем вона ось-ось підійде до них. Посвідчення мала, але, може, вони розшукують саме її. Не знала, як діяти. Поруч опинилася Любинецька. Взяла Ію під руку.

— Ходімо,— сказала на вухо їй, широко ступаючи, попрямувала на жандармів.

— Ось! — вийняла вона з кишені їй показала їм якусь картку. Жандарми одразу пропустили обох без жодного слова.

— Ти?! Ти?! — якимось кволим, наче зів'ялим голосом запитала Любинецька, додивляючись в очі. Пристосувала свій крок до їїної ходи. Шовковий плащ, туго підперезаний у стані вузьким ремінцем, лопотить, напинаючись на колінах.

— Я,— коротко відказала Ія.

— Не хотіла до тебе в костюлі підходити,— Любинецька похмуро дивилася під ноги.— Боялася!

— Кого боятися?

— Усіх,— метнула дівчина пташиний погляд.— Усіх треба боятися. Я тепер з ними однією ниткою зв'язана...

— Якою ниткою? З ким?

— Ну не ниткою, то павутиною,— скривила червоні губи Любинецька.— Німцем служу. Німецька вівчарка... Що поробиш? Такий льос. А тобі пощастило, ти втекла... Я не змогла витерпіти, коли мене почали бити. Вірт безжалісний і спокійний, наче дітям уроки читає. Нікому ні слова, ні півслова! І я нікому не кажу. Збишко питає: «Чому я стала мовчазною, чому я полохка, як птах?» А я мовчу. Але ж ти... Я всіх тепер боюся. І ночі мені не ночі. У костюлі здавалося, що люди тільки їй дивляться на мене. Боялася, що ксьондз раптом перерве молитву і, простерши руку, крикне: «Кидайте у відступницю камінням...» Чого ти мовчиш? Скажи хоч слово. А тобі страшно? Оце б кудись заїхати далеко-далеко, щоб Вірт не знайшов. Візьму та їй поїду у Варшаву до тітки. Поїду, нікого не питаючи...

— То їдь, Гонорато. А де батько? Поїхала б до нього...— В її шуміло у вухах. Той хор, що вона чула в костюлі, здавалося, ще дзвенів високим співом. Так от яку розмову хотів вести з нею доктор Вірт! Думав зробити своєю наложницею їй шпигункою! І тепер розносила б містом пахощі його парфумів! — Я мовчу тому, що немає про що говорити... Ну про що? Про доктора Вірта?

— Тьху,— голосно сплюнула Любинецька, і пещені уста її вивергли грубу, чоловічу лайку.— Хай його хробаки з'їдять... А батько мій уже не живе. Аварія трапилася, і його німці розстріляли. Тобі куди?

— У той бік,— показала рукою в напрямі центру Соломія.

— А мені сюди. У цей будинок,— вона зупинилася перед чорним, наче підвальним входом.— Про все, що дізнаюся, повинна доповісти Мазурові. Єсть такий прислужник у німців... Пес, який ходить на задніх лапах! Він уже чекає мене... Може, ще зустрінемося... Я їм нічого не скажу, бо й не знаю нічого...

Ія повернула ліворуч, а Любинецька, якимось зіщулившись і наче враз поменшавши, пірнула в чорне провалля входу. Ія прискорила ходу. Кілька разів озиралася, чи ніхто не йде за нею. Нічого підозрілого не помітила. «І тут Мазур,— стугоніло у скронях.— Знову він! А Любинецька?.. Чи стежила за кимось у костьолі, чи, може, щиро молилася, звіряючи богові те, що жахає її і вдень і вночі?» Ія зовсім не була впевнена, що Любинецька не розповідає зараз Мазурові про свою зустріч із нею.

Йшла окупованим містом, уже поверталася до товаришів і карбувала в пам'яті побачене. Вулицею проїхала вантажна автомашина. В кузові сиділи, заклавши руки за потилицю, ув'язнені — чоловіки й жінки. Ію креснули стужені погляди. Двоє німців стояли над ними з автоматами в руках.

Ія впіймала сумний погляд чорнявого хлопця, який сидів коло борту. В його очах вона прочитала крик, благання про порятунок...

На Гмінній площі все ще стояла шибениця, і п'ять трупів гойдалося у зашморгах, страшно поскилявши голови, ніби дивуючись чомусь.

Ія сама не помітила, як опинилася біля пивниці, де недавно зустріла Бронька Янушевського. Глянула крізь вікно. Художник сидів на своєму звичному місці. Зосереджено малював, не піднімаючи голови. За стойкою Гальшка, дивиться невідривно на художника. Зайшовши в приміщення, Ія кивнула їй головою, вітаючись, але та не відповіла.

— Можна? — взялася Ія за стілець біля Янушевського. Той рвучко підвів голову, глянув невидючими, якимись дикими очима на неї.

— Що? Чого вам треба?

Але очі між волохатими віями відразу посвітліли. Художник стиснув долонями скроні, струснув кучмою волосся.

— Це ви? — глянув тепліше.— Перепрошую дуже, не впізнав. Сідайте...

Ія зазирнула в малювання, яке лежало на столі. Знову Гальшка, ще молодша, ще вродливіша. Це якесь наслання на художника, щит, за яким він ховає і свої розмисли, й

тривоги, і свій біль, щит, яким він прикривається не од ворогів, а від самого себе.

— Я ваше прохання виконав,— сказав Янушевський.— Пан слідчий мені, звичайно, не позував, але я обійшовся й без цього. Намалював у всій його красі. Ха-ха... Краса ката й лакузи!

15

Почувши оклик, людина, наче підтята, упала на землю, і коли вартові доскочили приміченого місця, то там уже нікого не було, тільки шурхотіла, розпрямляючись, потолочена суха трава та десь далеко в лісі раз, либонь, тріснула суха гілка. А потім встоялася така німотна тиша, що було чути, як важко дихали вартові, зніяковіло поглядаючи один на одного.

Доповіли про все командирові. Павло Оверкович, сидячи на високому пеньку, сердито сплюнув набік. Йі було видно чисто виголену щоку старшини, його схудлі плечі, яким стало просторо під колись тісною сукняною гімнастеркою.

— Опудала ви, а не вартові,— сказав Однороманенко.— Невже я вас досі нічому не навчив?

— Ми не хотіли стріляти,— почервонівши по самі вуха, виправдовувалися двоє молодих хлопців.— Щоб не демаскувати табір...

— Тепер уже однаково,— устав із пенька старшина. Він був вищий на цілу голову од вартових.— Гав не треба було ловити!.. Покличте до мене Жукова.

Дорогою обміркували план дій. Жуков чатуватиме на краю просіки, яка одним кінцем впирається в лісовий забутий шлях, а другим доходить до річки. Просіка давня, занедбана, пеньки десь ще задовго перед війною спиланіх дерев пустили пагіння, яке густо розрослося. Кращого місця для засідки годі й шукати. Старшина заходитиме од річки. Не маскуватиметься, а навмисне буде наступати чобітьми на сушняк, щоб він голосно тріщав, і водночас шукатиме слідів.

Не одну годину сновигав лісом Павло Оверкович. Гілля хльоскало по обличчю, чіплялося за автомат, ноги грузли в сухому мосі, й тоді вусібіч пурхали хмарки зеленого пилу. Чоботи й штани геть-чисто закурілися ним. Мовчазний і задумливий ліс не повідав своїх таємниць. Сонце ще гріло, але в повітрі часом почувався ламкий холод. Біло-зелені

проблиски краями голубу високу товщу повітря між деревами. Здавалося, махни перед собою долонею — й відчуєш на пальцях колючий шерех крижинок і їх поступливий холод.

Старшина стишив ходу. Ступав м'яко, нечутно, немов ішов понад кордоном. Зупинився за кущем, визирнув на просіку і завмер: краєм лісу скрадалася людина.

Щось знайоме вловив Павло Оверкович у нахилі округлих жіночих плечей. Та це ж Мазур!

Гестапівець, мов чутливий звір, озирнувся через плече і побачив Однороманенка. Немов підкинутий пружиною, кинувся у гущавінь. Старшина метнувся за ним...

16

Із спостережного пункту, розміщеного на північному узліссі, звідки видніли дахи заосинських хат і міст через Жолонь, у табір завчасу натягнули дрiт. Ним вартові подавали сигнали, коли виникала небезпека. Ця придумка Деміда Жолудя вже не раз ставала в пригоді.

Щойно старшина і Жуков після марних пошуків повернули в табір, як задзвеніло гроно мідних гільз, до одної з яких кріпився дрiт. Хтось на тому кінці сіпав його не перестаючи.

Біля Однороманенка стояли Степан Іванович Бучинський і Богдан Євстахійович Калинович. У проході своєї землянки шулив від холоду гострі плечі лейтенант Савко, поправляв дужки окулярів. Був блідий, аж світився.

«Таки доконають його папери»,— майнула в її думка й відразу поступилася місцем тривожному очікуванню.

— Що сталось? — запитав Савко в старшини.— Тривога?!

— Німці,— відповів старшина.— Беріть свої папери, Михайле Платоновичу!

— Папери? Хіба будемо відходити?

Партизани поспіхом залишали табір. Демид Жолудь вів загін до стежки через болото. Німці зрідка пострілювали, поки що тільки для остраху.

— Кулемет залишимо для прикриття, інакше не виберемося,— сказав старшина.

— Я залишуся,— вихопився Жуков.

Однороманенко мовчав.

— Я теж,— сказав лейтенант Савко.— Тільки папери збережіть...

— Добре. Давайте їх мені,— взяв папку старшина.

Жуков і Савко залишилися з кулеметом під розкарякуватою, з обламаним верхів'ям сосною, а загін вийшов на болото.

Німці відкрили шалений вогонь. У болото плюхалися міни, повискували кулі. Озвався й партизанський кулемет. Постріли чулися й попереду — на тім березі болота теж були німці.

17

За товстим деревом стояв німець, а з обох боків стежки глибоко вкрите мохом болото. Ія, наважившись, стрибнула вбік, на м'яку купину, яка гойднулася під нею, але не провалилася. Далі жінка перескочила на другу купину, третю, тримаючи напрям на острівець посеред болота, який густо заріс чагарником. Навіть хирлява самотня береза косичила тонке, безлисте гілля над берегом.

Позаду зрідка лунали постріли. Солдати зондеркоманди й поліцаї дострілювали мертвих і пораниених.

Ще один стрибок — і вона добудеться до острова. Та розкішна купина раптом посунулася під ногами й почала швидко занурюватися у воду. Чорна рідина сягнула їй по груди, за ноги ніби хтось учепився й потягнув углиб. Гукнути на поміч?..

Врятував Ію Людек Бахман. Мокрі, змерзлі, зарилися вони в суху траву, у мох, щоб сховатися і зігрітися. Сіявся мокрий сніг із дощем. Дивилися безмовно одне на одного...

Наступного дня їх знайшли фашисти. Не німці, а місцеві поліцаї, які знали болото, як свою хату. Вони були лютіші за німців. Мазур підійшов до полонених з гінкою лозиною в руках. Мовчки почав шмагати Ію й Людека, цілячись по обличчю, шиї, руках. Вони не виказували болю, дивилися сухими очима на катюгу.

Поліцаї приволокли полонених перед очі доктора Вірта. Гауптштурмфюрер сидів на розкладному стільчику недалеко від стежки, якою відступав загін. Біля розтрошеного вибухом дерева Ія побачила розбитий кулемет, за ручки якого досі тримався мертвий лейтенант Савко. Доктор Вірт не впізнав Ію — така вона була чорна від болота.

— Пане гауптштурмфюрер! — у голосі Мазура чулася запобігливість. — А ось цей бандит — німець, — він стьобнув Людека лозиною по обличчю. — Це Людвіг Бахман.

— Бахман? — зупинив на Людекові холодний погляд доктор Вірт.

— Так точно.

— Покликати до мене Ганса Бахмана, — тихо наказав офіцер, роздивляючись полонених.

З'явився німецький солдат у сіро-зеленому, закаляному болотом мундирі з двома срібними полуницями на погонах. Виструнчився, клацнув каблуками.

— Брат? — запитав його гауптштурмфюрер.

— Ми його не вважаємо за брата, — їв очима офіцера солдат.

— Розстріляти! — недбало махнув рукавичкою Вірт.

— Обох? — запитав Мазур.

— Ні, — сказав, встаючи з стільця, офіцер. — Тільки його. А з нею ми ще поговоримо.

Ганс Бахман повів брата до болота. Відійшовши з десятка кроків, Людек обернувся назад. Болісна усмішка розхилила юначі губи. В ту ж мить сухо черкнула коротка автоматна черга. Людек заточився, змахнув руками й упав на землю з усмішкою, яку він призначав її.

— Убийте й мене! — крикнула вона в обличчя Вірту.

Аж тепер він упізнав її.

Частина п'ята

I

Поїзд, натомлено чачкаючи, повільно вкотився під закурений скляний дах станції Мирів.

Іхали вони різними вагонами, і Ія, не чекаючи Юрія Степановича на пероні, швиденько пройшла майже порожній вокзал, холодне приміщення якого саме прибирали — похмурі жінки сипали на жовті ромбічні кахлі підлоги білу тирсу; здала у камеру схову валізу й, затинаючись серцем, ступила крізь важкі двері на площу, наче сподівалася побачити щось неймовірне: чи могутній, вируючий водоспад, що хмарував би білою парою й гримів громами, чи, може, округлі сніжні вершини гір на синьому тлі неба, од яких віяло б шпарким холодом. Думалося, що міста немає, що й дорога, й усе, пов'язане з людським буттям, кінчається

на межі вокзалу, а за дверима — вже пуста. І, що дивно, так вона себе почуває щоразу, коли приїжджає у Мирів...

Та нічого неймовірного на площі не побачила. Сонце ледь-ледь тліло за шерегою поснутих мовчазних будинків, і небо од його променів рожевіло над дахами, поволі світліючи на сході, ніби хтось там дужче й дужче підкручував засвічену лампу. Двірники в білих цупких фартухах походжали господарями. Спрямовуючи пружні струмені води на асфальт, змивали з нього опале листя й пил. У лункій і нахолодженій, наче храм, порожнечі площі хрипко звучали їхні голоси.

Продзеленчав перший трамвай. Червоний вагончик круто, наче хтось його сіпнув за віжки, зупинився перед вокзалом. Ії привиділося, що він на мить став дибом. А чи ходили трамваї в окупованому місті? Мабуть що ні, бо жодного разу не бачила. Червоний вагончик скидався на стародавню карету, якою можна було хоч зараз легко поїхати в минуле. Шкода лишень, що не запряжені в карету гарячі коні...

Ія побачила поруч себе Юрія Степановича. Він не наважувався порушити її задуми. Ретельно виголений, у білій сорочці, сірому костюмі, що відтіняли рожеве енергійне обличчя, Калниш теж до чогось дослухався в собі. Зустрівшись з Ією поглядом, чемно вклонився.

— Ще мушу подзвонити,— сказав і пішов через площу до автомата, а Ія й далі стояла на краю хідника, не годна прогнати од себе чарів, які навіювало місто. На плечі, під ноги падало листя з крислатих лип, часом холодом торкалося щоки чи долоні. І раптом вона виразно побачила, як по бруку, голосно й грубо тупаючи, ступають по червоному листі ковани чужинські чоботи... І ніби крізь туман сіріють жорстокі обличчя. Чомусь бачила тільки ноги і лица фашистів, вороги були якісь безтілесні...

Чи думають люди, чи згадують про тих, хто віддав життя за волю цього міста, навіть за те тільки, щоб отак весело, прудко біг вузькими вулицями червоний вагончик трамвая? Чи знає щось про минуле он та молоденька білявка із заспанім і від того сердитим обличчям, яка лунко вицокує дерев'яними каблучками й широко розмахує жовтим портфелем? А он той, убілений сивиною пенсіонер, який поспішає кудись з авоською? Чи жінка, яка вивела на прогулянку свого песика? Старі добре про все знають, але чи згадують вони?

Чи згадують усі?..

І одразу заломив свіжий біль у серці — не продихнути. Ошмагувала себе спогадами...

Наталія Максимівна...

Ія відчула у своїй руці холодну, порску долоню жінки. Бігли вони крізь дощову ніч, утікаючи з табору. Старшина Однороманенко, Ярослав Михайлович, Люба й Федько, Влодко Жуков, Степан Марчук, Богдан Євстахійович...

— Ми хочемо жити в пам'яті живих... Не забувайте нас! — лунають голоси дужче й дужче. Гримлять органічними трубами, стрясаючи все навколо.

Ія, здається, бачить свинцево-тьмяні й стрункі, як згаслі свічки, органічні голосники. То знерухоміло стоять загиблі. Багато їх, не злічити! І кожен долучає свій голос до хору. Земля двигтить голосами загиблих...

Десь угорі, під важким склепінням неба, ластівкою тріпочеться, шарудить туга — чорна, гострокрила, миготлива...

Бронек Янушевський, Гонората Любинецька, Людек Бахман... Вони ходили цими вулицями, дивилися на ці дерева!

Ія не помітила, коли повернувся Юрій Степанович.

— Нас зустріне Микитюк... Він тутешній і добре знає місто. А ви, мабуть, уже і не знайшли б тих вулиць, по яких ходили у війну?

Голос Калниша чула здалеку, ніби аж з того боку, і вона так само на віддаль відповідала йому:

— Коли б мені вийти на вулицю Рена, то звідти, мабуть, утраплю всюди...

Вони йшли вулицею, яка спускалася вниз, у долину. Понад трамвайною колією горіли золоті липи.

— А он і Микитюк, — сказав Калниш.

Чорнявий невисокий молодик у короткому, ледь за коліна плащі, поблискуючи білою підківкою зубів, наблизився до них.

— Знайомся, Миколо. Це Соломія Іванівна Леглич.

— Добре знаю вас, — всміхнувся Микитюк відкритою, широкою усмішкою. — Я ж розбирав партизанський архів. І папка Михайла Платоновича Савка потрапила до нас. Захопили, коли німці відступали. Розписав він вас. А от, зустрівшись на вулиці, не сказав би, що ви Соломія Леглич. Гадав, що ви старша і...

— Які новини, Миколо? — запитав Юрій Степанович.

— Новин багато... Був я і в Заосинні, і в інших місцях. Хитра звірюка той Мазур. Був він скрізь, і ніде його немає.

Про Броніслава Янушевського даних теж катма. Загинув він у червні сорок другого року. Якраз у річницю початку війни. Розстріляно у Поповій долині... Людей, які б добре знали Янушевського, у місті нема... Всі його родичі виїхали у Польщу по війні.

Ія думала про Бронєка Янушевського. Крізь крони лип, пронизані сонцем, здавалося, прозирали його дикуваті, заплутані в бровах і віях очі. Навколо очей проступало мереживо дрібненьких зморшок, мов на склі, пробитому кулею.

«Є трое див у світі... Жінка, яка радісно танцює в забутті... Чайний бриг, що мчить під усіма вітрилами, ніби летить над морем... І легконогий кінь, який вільно скаче степом, весело іржучи...»

Бронек любив малювати Гальшку. Розгонистим штрихом олівця знімав із плечей жінки тягар років, зазирає у її моторошно-молоді, жагучі очі.

— А Гальшка? Гальшку ви знайшли? — запитала Ія у Микитюка.

— Яку Гальшку? — запитав той і глянув на Юрія Степановича.

— Подругу Бронєка Янушевського... Його любов. Він малював тільки її. Цілі дні просиджував у пивниці, палив цигарки й малював Гальшку...

— Вперше чую про Гальшку, — відверто зізнався Микитюк. — Вона, мабуть, теж виїхала до Польщі...

— А може, загинула разом із художником? — сказав Юрій Степанович.

Вузкий проміжок світла, кам'яне громаддя стін. Високі незрушні двері, багато дверей. — Це — вулиця Рена. Її похмурість зараз не гнітить, а лише схиляє до роздумів. Хто і коли склав оці сірокам'яні стоси будинків і чому звів шереги так близько одну до одної?

Зупинилися на розі.

— Он у тому будинку, що навпроти, була пивниця, — сказала Ія. — А зараз, бачите, «Галантерея». Я зайду гляну.

Крамниця порожня. Двоє молодих дівчат поправляють одна одній зачіски перед дзеркалом, всміхаються, перемовляючись.

— Будь ласка, що вам потрібно? — дівчата наввипередки кинулися до її.

— Нічого... Я тільки подивитися.

— А-а-а, — розчаровано промовили продавщиці і знову зайнялися зачісками. Ія їх більше не цікавила.

Залу переділено навпіл. За перегородкою — підсобне приміщення. Он біля того вікна завжди сидів Янушевський... Як давно це було!

Обережно причинивши за собою двері, Ія розглянулася по вулиці. Юрій Степанович і Микитюк захопилися розмовою. Не звертали уваги на Ію й перехожі. Вона нічим не була одмітна від них. Жінка як жінка, може, тільки глибша задума в очах. А це, мабуть, тому, що йде вона зараз по гострій як лезо грані, по один бік якої квітне сонячний день, діється все, що перед очима, а по другий бік грані — глибочезна, вулканова безодня, де клубочиться, хмарує минуле. І лівим плечем, щокою, ніби холодні повіви, відчуває Ія глибіню того провалля, але одступитися від нього не може... Не має права!

На тому боці вулиці високі, окуті міддю двері. Обіч них напис на синьому склі: «Музей». «Вхід від... і до... Вихідний — середа...»

«Марія,— пронизує Ію здогад.— Марія послала мене тоді до художника...» Пробоє відчинити двері, але вони не піддаються. Сьогодні ж середа! Знаходить збоку гудзик дзвоника, несміливо натискає на нього. Двері довго німують. Юрій Степанович і Микитюк стоять мовчки позаду. Ія ще раз натискає на гудзик дзвінка, і вони бачать, як дрижать її пальці і тріпочуться вії.

Нарешті двері прочиняються. Лисий, із сивою гостренькою борідкою дідок дивиться сердито крізь скельця пенсне. Комір брунатного вельветового піджака піднятий, у кишенях — згортки паперів. Він, либонь, змерз.

— Сьогодні, люба товаришко,— поправляє дідок пенсне,— вихідний... Написано ж! Приходьте завтра!

Пильно придивляється до Іїного обличчя і каже примирливо:

— Може, потрібна моя допомога? Слухаю вас...

— Марія... Дуже перепрошую, тут колись працювала Марія. У війну... Прибиральницею чи сторожем? Де вона? Не знаєте?

— Марія на пенсії,— дідок скинув пенсне, заходився протирати скельця білою хустинкою. Очі в нього сині й молоді.— Ви знайдете Марію Василівну Ковганич на вулиці Червонозоряній, у дванадцятomu будинку, в квартирі третій. Перший поверх. Вхід із двору. До ваших послуг,— вклонився дідок.

...Марію Василівну знайшли легко. Вона жила за три квартали од музею. Жінка прийняла їх у маленькій затиш-

ній кімнатці, де все — стіл, комод, подушки і навіть стільці — біліло мереживними серветками, а низькі півпідвальні вікна були заставлені розквітлими калачиками. Марія Василівна, звичайно, не згадала Ію. Стільки всього трапилося за війну, хіба запам'ятаєш! Йй приємно бачити Ію, але чого не пам'ятає, того не пам'ятає! А зустрічі рада. Просить сідати, гостею бути.

— Згадайте ж, Маріє Василівно, ви послали мене до Бронька Янушевського. До художника, — зазірала Ія у сиві, затьмарені втомою очі старої жінки.

— До Бронька? — з очей покотилися сльози. — До пана Бронька? Хіба я одну вас до нього посилала?.. Немає пана Броніслава, немає. Чорні круки його склювали. Німаки одвезли у Попову долину... Ми як зустрінемося з Галиною, то й плачемо, плачемо... У Бронька було таке добре серце, що коли б хтось попросив його, то він би й руку свою одтяв за людину...

— А Галина... то є Гальшка? — скрикнула Ія. — Де вона?..

— Тут, тут Гальшка, Галина Максимівна. На сусідній вулиці живе. Коли хочете, я вас проведу до неї...

Як у казці, знайшлася й Гальшка — Галина Максимівна Якубець. В очах худої сивої жінки прозирило щось художникове, дикувате, різке й поривне; те «щось» могло щомиті вибухнути чи то нестямним криком, чи заломом скоцюрблених рук. Ія впізнавала й не впізнавала колишню пишнотілу Гальшку з моторошно-молодими гарячими очима, що їх малював Бронек Янушевський.

Марія Василівна сперлася спиною об одвірок, склала сухі, покручені руки на животі й сказала:

— Вони, Галино, Броніславом Яновичем цікавляться... Шукають його картини. А ось цю товаришку Бронек вирітавав колись од німців...

— Питаєте за Бронька? — губи жінки затремтіли, вона звищала голос. — Вам потрібен Бронек? Його картини?

У кімнаті запручалася тривогою тиша. Хрипко дихала Галина Максимівна, схопивши обома долонями шию, ніби задихалася. А на вулиці, під самими вікнами, весело лементувала дівтора, і крізь шибки зазірало в кімнату вранішнє сонце.

Моторошно-молоді гарячі очі давньої Гальшки знайшли поглядом Ію. Стара, розбита горем жінка з примерхлими очима не могла так дивитися. Ія обернулася й побачила, що одна із стін всуціль завішана білими картками паперу, і з кожної дивилася Гальшка — молода, гарна, з радісни-

ми очима, які мов глибочезний колодязь, де на дні блищить срібне коло води...

— Його забрали при мені,— Галина Максимівна нарешті відняла руки од шнї.— Отак я була за стойкою, а він сидів коло вікна, малюючи. Вдерлися німці, всі в чорному, як круки... Накинулися на Бронєка, вхопили за руки, а він, великий, патлатий, встав, і вони посипалися з нього, мов груші з дерева. Дивився на них ніби на карликів... Полїцай, який був з німцями, зазирнув в аркуш, що лежав на столї, розшмагував його на клапті, кинув під ноги і топтав, лаючись... «Гальшко, ти найкраща з усіх!..» — сказав Бронек, коли його вели до машини. Бронек називав мене Гальшкою, Гальшкою Острозькою. А я ж Галина, звичайна Ганька, коли хочете. Як вигнали гітлеряк, ходила в Попову долину, шукала хоч слідочок його... Де там! Земля в долині почорніла од крові, де не копни, де не зруш ґрунт, то й лежать постріляні, порубані, помордовані...

Кожне слово, здається, пропечене тугою, горем, і від того в жінки, либонь, пересохло в горлі і їй важко говорити. Вона ковтає повітря раз, удруге, втретє, ніби збирається з силами, щоб розповідати далі. Ія бачить чорну, глибоку долину, всю, ніби кротовинами, вкриту горбками, які ворухатся і ніби пливуть. Постріляні, порубані намагаються визволитися з-під землі.

— Ходжу я по долині,— вела далі Галина Максимівна,— і відчуваю, що кров пече мені в п'яти... Багато людей шукало там близьких і рідних. Вийшла я на узгїр'я, поглянула в долину, де сновигали люди, й раптом почувла Бронєків голос... «Ой Галино, ти, дівчино»,— почувлася мені його улюблена пісня... Я часто ходила на те узгїр'я, та чомусь більше Бронєкового голосу не чула. За що Бронєка забрали? Нікого він не боявся, важив легко життям... Та коли б тільки це, то якось би, може, й вберегла його. Долучилося інше...

...До зустрічі з Ією Янушевський жив, закопавшись у паперах, полотнах і фарбах. Говорив про три дива світу, а бачив лише Гальшку, малював тільки її. Час ділив на три нерівних частини: трохи використовував для сну, зранку йшов у музей порпатися у старих рукописах, а потім уже цілий день сидів біля Гальшки. Не забув їїного прохання, але треба було йому глянути, як кажуть, на натуру. Не розгледів він тоді очей Мазура, тільки раз блиснули вони вузьким листком осоки. А в портреті найголовніше очі, вони,

як кажуть, дзеркало душі. Одягніть чорні окуляри, вийдіть на вулицю, і вас не впізнає найближчий друг.

Янушевський брав папку з паперами і йшов на влови у місто. Довготелесий, гінкий, він прошкував невтомно хідниками, привертаючи загальну увагу. У місті художника знали і любили. Кілька разів спіткався носом до носа з Мазуром. Перший раз той минув його байдуже, вдруге — глянув насторожено, а за третім — зупинив. Така вже сторожка душа у зрадника, нею хитала полохка чутливість звіра.

— Гальт! Тобто стій! — шлагбаумом виставив руку перед грудьми художника. — Ти, кудлатий ляше, чом лізеш на очі? Чого швендяєш по місту? Захотів у Попову долину?

Янушевський не відповідав. З висоти двометрового зросту дивився некліпно на Мазура, карбував у пам'яті розпливчасті риси обличчя гітлерівського посіпаки.

— Чого вибалушив баньки? Ану геть! Гиля звідси! Ще раз зустрінешся, ремствуй на себе!

Бронек Янушевський того дня не вставав з-за столу до смерку. Лінії лягали одна біля одної. З якоюсь радісною злістю креслив він гострим грифелем Мазурові очі, пухкі вилиці й розквецяні губи. Аж олівець повискував і рипів. Знадобився б йому зараз червоний колір, бо десь в глибу очей Мазура, в погляді ні-ні та й сковзне якась кровинка, никають червоні проблiski чи риски і полохливо зникають. Та він обійдеться й без червоного кольору, звичайним олівцем спробує зачепити ту кровинку, бо без неї, без того живого проблisku, і Мазур вже не буде Мазуром...

А потім, захопившись, Янушевський вирішив виконати вуглем цілу серію «В окупованому місті». Малював повішених на Гмінній площі, гетто, дітей за колючим дротом, бранок, яких везли на роботи у Великонімеччину...

— Вам потрібні Бронеківі малюнки? — Галина Максимівна підвела на Юрія Степановича мокрі од сліз очі. — У мене мало що залишилося... Майже все забрала його сестра, як виїжджала сорок п'ятого року до Польщі. Вона писала, що у Варшаві була виставка Бронеківих робіт. Кілька його картин купили музеї... А в мене? Тільки те й збереглося, що малював Бронек олівцем, сидячи коло мене. Ото на стіні — все я. Колись... Ми з Бронеким з отаких, — жінка показала рукою низько над землею, — разом росли... Не схоже, скажете? Зараз ні. Може, й тоді не була така гарна, легка. Я казала Бронеківі про це, але він не слухався, малював по-своєму...

Жінка висунула з-під ліжка валізу, дістала звідти паку, загорнуту в білу полотнину.

— Це Бронек сам зав'язував. Віддаючи, просив, щоб я не брала звідси нічого, що він, мовляв, сам потім розбереється... Я не бралася до паперів. Адже Бронек так просив... Ви його знали? Тож дивіться, що він тут малював. Підходьте до вікна, там видніше...

Ія переклала картку за карткою, Юрій Степанович і Микитюк стояли поруч. На одному з аркушів паперу намальована висока вузькошия ваза, на іншому — вікно з розбитою шибкою, на третьому — вугол столу з порожніми кухлями, на вінцях яких скипає піна. Потім якісь кулі, кладка кам'яної стіни, полиця з книгами, трое людей, схилених навкруг столу: видно підняті плечі й напружені потилиці — розмовляють. Вправи, вправи. Як кажуть, проби пера...

— Чи не ви це? — запитав Юрій Степанович.

Справді, нібито її очі проглянули крізь плетиво закручених ліній і замашних розчерків. Ія відчула, як холод війнувся по плечах. Крізь завої туману-часу дивився на неї Янушевський. Картка, здавалося, ще зберігала тепло його рук.

— Мої очі, — промовила Ія.

І ще вправи. Порожня вулиця після дощу, опукле каміння, ніби облите живим сріблом...

2

Баба Плющиха вийшла в город, щоб нащипати пир'я цибулі. Схилившись над грядкою, нікала очима, де наймолодше, найтонше, як пшеничне стебло. Порепані, карлючкваті пальці зросилися зеленим клейким соком. Бабі любляться городні пахощі, вони заспокоюють, будять низку спогадів, часом приводять у молоді літа, отак візьмуть ніби за руку й поведуть-поведуть аж у світ дитинства. Особливо подобається старій, як духмяніе цибуля-сіянка й жовті гарбузові дзвоники, в які позалазили зарошені пилком і сп'янілі від солодошів бджоли. Живильно пахнуть коноплі, коли вони зелені, аж чорні, наче грозова хмара проти сонця. Конопель зараз ніхто не сіє, нащо вони, коли краму скільки завгодно, але Плющиха щовесни кидає кілька зернятко понад стежкою, аби росло, каже, «для духу».

Чиясь тінь широко лягла на бабину грядку. Не розгинаючись, підвела голову. По той бік низенького тину стояв високий, ну прямо-таки богатирського складу чоловік. Бі-

ляве волосся спадало на високе чоло двома пишними хвилями. Чемно й низько вклонився, і русаве волосся м'яко війнулося.

— Доброго ранку.

Плющиха привіталася, з цікавістю розглядаючи незнайомця. Хто він і до кого? Схожий на вчителя або на артиста. Мабуть, з району, а то чи й не з області. Чимось оддалеки нагадує солдата Влодка, якого баба рятувала з дітьми у війну. Очі в них схожі — блаватні, задумливі й добрі.

У баби од тої схожості кольнуло десь під серцем і защипало повіки, хоч жінка добре знала, що Влодко загинув і ніколи вже не гляне на неї блаватними очима. Десь років п'ять тому назад приїжджала в Заосиння із Пензи Влодкова мати, і вони вдвох наплакалися, що аж очі їм попухли і світа білого не бачили. Все це баба знає, але водіти собою не може. Знає для слів, для людей. Коли хтось її запитує за Влодка або кому-небудь сама розповідає про нього, то так у її словах і є, що загинув він, немає його на світі, але якщо сама думає про нього, згадує, то він для баби ніби живий. І ніде правди діти — чекала й виглядала його досі. Серце підказувало, що цей високий, гарний чоловік має якесь відношення й до неї, і до Влодка.

— Де тут живе Демид Васильович, голова сільради? — запитав незнайомиць глибоким голосом.

— Хата його — он вона, — показала баба пучкою, в якій було затиснуте зелене пір'я. — Та хіба Демид вдома? У сільраду заходили?

— Був. Немає... Сказали: пішов десь із шляховиками. Я й подумав, чи не додому.

— Ні, ні, — замахала баба руками. — Нашого Демиду в таку пору вдома не застанете... Знаю, де вони. Ідуть отак понад городами, а там буде насип, то тримайтеся насипу, і він виведе вас куди треба.

— Красно дякую.

— Ходить здорові... — Баба намірялася прямо запитати перехожого про Влодка, хотіла погомоніти про загиблого, як робила це завше з кожним зустрічним, але чомусь не посміла цього разу. Може, у чоловіка якесь діло, а вона зі своїми балачками. І яка ціна тим бабиним, всоте мовленим словам!

Чоловік пішов понад городами, а Плющиха довго проводжала його цікавим поглядом, длубаючись у своїй пам'яті, як длубається вона щодня на грядці. Пригадувала до ладу й не до ладу зустрічі з чужими людьми, які виявляли

ласкавість і увагу до неї. Ні, з цим чоловіком ніколи не зустрічалася. У війну і по війні багато людей і добрих і злих перейшло через село, але такого, як цей, не запам'ятала. От що схожі вони з Влодком очима, то це чистісінька правда, як те, що ось на городі стоїть вона, баба Плющиша, мати двох дорослих дочок і трьох синів-ясенів. Тяжко зітхнувши, почувалася до хати.

Юрій Степанович ішов, як йому порадила баба. Біля насипу трапилося назустріч трое людей. Найвиразнішим із трьох був крутоплечий, головатий чолов'яга з великим носом і суворими очима, з портфелем під пахвою. Двоє інших — худі, невисокі, нічим не вирізнялися. І одягнуті були майже однаково — у сірому вбранні, хіба що один був узутий у чоботи, а другий у черевики. В того, що в чоботях, на засмаглому обличчі дуже помітні очі — світло-сірі, майже білі, надто коли глянути збоку.

Юрій Степанович визначив потрібним собі крутоплечого голованя. Це, певне, і є Демид Жолудь, колишній партизан, товариш Соломії Леглич по загону, а тепер — голова Заосинської сільської Ради. Але й до білоокого в Юрія Степановича ворухнулася цікавість. Якоюсь внутрішньою силою, зосередженістю війнував на Калниша погляд світло-сірих очей. Привітавшись, Юрій Степанович звернувся до голованя:

— Пробачте, я вчора вам дзвонив, що приїду...

— До мене? — вибалушив чоловік очі. — До мене дзвонили?

— Я Демид Жолудь, — промовив світлоокий чоловік і ступнув до Калниша. — Будьмо знайомі...

Юрій Степанович назвав себе, потиснув руки всім трьом. На чисте, ясне чоло Демида Жолудя набігли легкі зморшки. Він повернувся до своїх супутників і сказав:

— Отак і домовилися. Дорога на Волю пройде по цьому насипу, а потім через Зелений Клин.

Крутоплечий чолов'яга похилив згідно голову. Двоє пішли собі, як тільки-но вступили в сільську вулицю. Юрій Степанович залишився віч-на-віч з Жолудем. Голова сільради схрестив на грудях руки, сховав долоні під пахвами, наче йому було холодно, і сказав:

— Не думав, що так рано приїдете. Тому й відлучився з сільради.

Вони якраз проходили повз Плющишин город. Баби там уже не було. Демид Васильович хитнув головою, показуючи на хату:

— Тут живе баба Плющиха... Сказати б, партизанська мати. І сама партизанка... П'ятеро дітей було в неї у війну, одне менше одного, а вона рятувала солдата-росіянина. Володю Жукова... Вам би з цією жінкою цікаво погостити...

— Я вже бачив її, питався про вас. А то ваша хата?

— Моя... П'ять років як збудував, а доти жив по людях... У своїй старій не міг. Поріг не було сил переступити. Як тільки підйду до дверей, на яких бандити розіп'яли Христину, стиснеться серце і заб'є подих... Не жінка я, а от так стає зі мною. Подивлюся на хату — та й назад тікаю од неї. Так не переступив порога й досі. Згодом приїхав у колгосп зоотехнік, то я його й поселив з родиною в своїй хаті... Людина він тут нова, не бачив того, що сталося у війну, і йому легше. А я не можу забути... І не забуду, — очі Деміда Васильовича ледь-ледь потемніли. — Я довго жив по людях, аж поки не побрався з Марією. Тоді вже й звів собі будинок... А як проходжу повз стару хату, то мені в очах темніє. Згадаю Христину — в грудях щось муляє...

Він замовк. Знову схрестив на грудях руки, грів під пахвами долоні, шулився.

— То ви кажете, вчора бачилися з Соломією Іванівною? Вона у Мирові? А чого ж до нас не приїхала? Може, ще й приїде? Добре, добре було б! Яюсь років зо три тому був я у неї в Києві... Книги, книги в квартирі, самі книги. Вона теперечки думає тільки про науку...

Назустріч їм ішла дужа жінка з порожнім цинковим відром у руках.

— Добрий день! — привітався з нею Демид Васильович.

— День добрий! — відповіла жінка яюсь байдуже.

— Бачили? — запитав голова сільради, коли вона віддалася.

— Дебела, нівроку... А що?

— Дружина Гриня Загнузданого. Того самого, якого ми розстріляли.

— Як їй?

— Працює... Дояркою. До роботи беручка, та й до чоловіків теж. Гринь-то був казна-що, але з багацького роду, а вона з тих, хто не мав за Польщі ані морга землі, тільки працьовиті руки. По кілька разів на день доводиться з нею зустрічатися... Мені в Заосинні нелегко, але я не хотів би жити деінде. Ми люди, і не забудемо того, чого не можна забавати...

— І я такої думки, Демиде Васильовичу.— Калниш відчував симпатію до цієї обпаленої війною людини.— З Мазуром ви зустрічалися? Знали його?

— Он кого згадали! Бачив кілька разів... Даниїла Загнуздана його знає краще, ніж я. Кажуть, він заходив до неї і після того, як ми розстріляли Гришя...

Вони піднялися високим ганком у приміщення сільради. Пройшли в кабінет Жолудя. Тут було прохолодно й тихо. Демид Васильович здійняв капелюха, розчесав м'яке сірвате волосся.

Рувчко схрестив руки на грудях, грів долоні під пахвами. Зустрівши цікавий погляд Калниша, охоче пояснив:

— У сорок другому на болоті просидів три доби по шию у воді. Твань на дно затягає, а я зубами вхопився за гілляку й тримався... З того часу руки і ноги мерзнуть навіть у спеку. На ногах у мене завжди чоботи й вовняні шкарпетки, а руки мерзнуть... Отож я й звик отак хрестити руки.— Демид потер долоні: — Ні, таки мерзнуть. І вів далі раніше почату розмову: — Це добре, дорогий товаришу, що ви шукаєте його. Але щось пізно. Від самої тільки війни минуло п'ятнадцять років... Коли ви подзвонили, я чомусь так і подумав, що це у справі, зв'язаній із тим страшним часом. А от догадатися, що з приводу Мазура, не міг... Гадав, як усі в нас тут, що він загинув чи то від справедливої кулі, чи за вироком суду сконав... От думаю зараз про нього, чом він пішов проти людей? А хто він і звідки, цього не знаю. Гадаю, що Мазур з отих бойовиків, що їх готував собі Андрій Мельник. Дехто каже, мовляв, за давністю часу слід помилувати... А я не згоден, ніяк не згоден! Тут не може бути давності часу. І хто міг таке придумати?

— Правильно, Демиде Васильовичу. Того ж я сюди й приїхав... Любомир Іваницький, лісник, десь біля вашого села жив?

— Он у тому крилі лісу,— Жолудь підійшов до вікна.— Он, бачите... Помер чотири роки тому. Сухоти... Повернувся додому й помер. А його син Михайло працює в районі на маслозаводі. Ви поговоріть із хлопцем. Іваницького відпустили через хворобу... За німців ледь не втратив голову через Соломію Іванівну, а потім бандитів ховав... Якесь християнське всепрощення. На місця партизанського табору я вас поведу і все покажу. Зустрінетесь із потрібними людьми, може, хтось що і знає про Мазура.

— Чув я, що Мазур чи то далекий родич, чи то добрий знайомий Іваницького?

— Не знаю. Дружина в Іваницького була наша, заосинська, а сам він десь із-під Кракова. Я вам уже казав, знайдіть у районі його сина Михайла... Може, щось таки знає. Йому тоді було дванадцять років. Діти пам'ятають краще за дорослих...

Увечері Юрій Степанович і Жолудь прийшли до Даниїли Загнузданої. Вона тільки-но повернулася з ферми, вечеряла щось холодне при блідому світлі газової лампи.

— Гостей сьогодні не ждала і не виглядала,— сказала Даниїла, хутко прибираючи кудись подалі миску з їжею.— Зараз велику лампу засвічу... Гляну я, Демиде, на цього чоловіка, що ти привів у хату, так у мене й серце заходиться, пучки терпнуть,— блискала вона широкими зубами.— От тільки пригостити нічим, не готувалася, не знала, що прийдете...

Рот у Даниїли повногубий, гарний, зуби чисті. Навколо очей уже заплелася павутина тонких зморшок, а груди ще високі і хода моторна.

— Ми до тебе, Даниїло, в справах.

— А ви, Демиде Васильовичу, як завжди, дуже суворий. Заморозите і мене, і свого товариша, чи як там він вам доводиться...

— Ви самі живете? — запитав Юрій Степанович, аби щось сказати, і внутрішньо зніяковів: хіба про це треба було питати?

— А з ким же мені жити? Сама,— голос Даниїли забринів.— Ні, брешу. Кури є, кіт, поросля. Так і старіємося... Син був, Симко, десь завівся, і чутки про нього немає. Не думайте, за минулим я не жалкую. Я його викинула з душі, геть забула. Мені аби сьогодні щось перепало. То кажіть уже про свою справу. Якщо ви не гості і не ночувальники, то кажіть прямо: з чим прийшли?

— Нас цікавить Роман Мазур,— Юрій Степанович пильно глянув їй в очі.

— Хто? Хто?..— наставила долоню до вуха Даниїла.— Мазур? Тсі-і-і... Та, мабуть, уже й кісточки його зітрухли, вороння їх рознесло, і ніхто вже їх не складе до купи. Бував він не раз у цій хаті, щоб земля йому шпичаками, гаряча смола щоб у горлянку... Що то був за еден? Так, шматок кислого тіста, а не мужчина. Я б його зараз своїми руками задушила, він би в мене й не писнув, як миша під мішком, як муха у лампі. А тоді, за німців, каюсь, боялася його... Звідки він родом? Не знаю, та й годі. Він мені не казав, не зв'язався. Бувало, прийде і слова не скаже, тільки очі-

ма поведє: лягай, мовляв. Що поробиш, лягала... Тьху! Прости господи! Нагадали за чорта проти ночі. Я все вже давно викинула з голови, забула, а ви з своїм Мазуром... Тепер хоч лампаду на ніч засвічуй.

— З своїм Мазуром, кажете? — Демид Васильович не сприймає грайливого тону Даниїли.

...Тонюсіньку нитку висукала Даниїла, сказала все, що знала, так принаймні думав Калниш. Нитка та бриніла в незнаність, і, мабуть, по ній не відшукати було шлях до клубка чи хоч би якийсь слід у потемках...

Якось уночі, коли Заосиння вже визволили радянські війська, постукав до Загнузданих Мазур. Впустила його в хату мокрого, тремтячого. Сидів за столом, скрипів зубами й пошепки лаявся. Лампу наказав не світити. Пішов удо-світа і з того дня як у воду канув. Доходили чутки, що він у Задеревецькому лісі, в банді, але ту банду розігнали ще в сорок четвертому році. Даниїлі Мазур залишив валізу. Поклала її на горище, і вона припадала там пилом. Що у валізі? Папери якісь. І нашою мовою, і німецькою, і писані, й друковані... Де ж валіза? Немає, забрали. Через рік, мабуть, зайшла жінка років тридцяти й сказала, що Роман Мазур просив віддати валізу. Нащо вона в домі? Віддала. Жінка та зразу й пішла, навіть води не напилася. У чорному вбранні, схожа на черницю... Здається, з тамтих вона сіл, що в підгір'ї.

* * *

...Михайло Іваницький, тендітний, наче дівчина, молодик, посмутнів, коли зайшла мова про батька. Понурич голову й пильно дивився собі на руки, в яких м'яв жмут промасленого ключа. До Юрія Степановича його покликали просто від двигуна. Так, батько винен у тому, що перехо-вував бандитів. Але ж вони силою примусили його це робити. Силою? Так, силою! Погрожували зброєю. Це він сам бачив. Що було батькові робити? Чи міг він згодом сказати, де треба, про бандитів? Не зачинили ж вони його на гаївці? Звичайно, міг. Ходив лісом, як і перед тим, вільно. Та чомусь не сказав про бандитів. За те ж його й судили. Шкода! Більше нікого в Михайла з близьких не зосталося.

Чи пам'ятає він Соломію Леглич? Пам'ятає добре. Вони з батьком знайшли її в лісі поранену і знетямлену. Там ще лежали забиті. Забитих поховали. А Соломію Іванівну

вилікували. Оце якось приїжджала вона в район і заходила до нього на завод.

Як забирали поліцаї Соломію Іванівну з гаївки? Прийшов дядько Роман із двома поліцейськими, і забрали її. Хто був старший? Мазур. У німецькому вбранні, у чоботях з широкими халявами, з чужинським автоматом на животі... Чи не доводиться Мазур батькові родичем? Ні, вони не родичі. Разом служили в польському війську. Мазур перед війною не раз приїжджав до них, десь робив чи жив поблизу. Звідки Мазур родом? Не знає.

«Небагато ж я дізнався за три дні»,— картав самого себе Юрій Степанович, вибираючись до Мирова. Якась холодна тінь неспокою лягла на його думку й почуття. Але пламеніло і щось ясне, заспокійливе у збіглих днях. Радувало знайомство з Демидом Васильовичем, бабою Плющихою, з їх односельцями. Гарні, красиві душею люди! Калнишеві здавалося, що земля для них завжди залята сонцем, і тільки десь по глибоких яругах холодніють чорні тіні. То гірка пам'ять про таких, як Мазур, Гринь Загнузданий, про їх криваві діла...

Наступного дня Юрій Степанович працював в архіві. Знайшов дещо про Любомира Іваницького, але про Мазура нічого цікавого не знайшлося. Згадувалося тільки про те, що він заарештував 1941 року на гаївці Іваницького Соломію Леглич.

Та якісь крупинки із матеріалів Калниш усе ж вибрав.

3

Щасливо знайдене, в глибу серця збуджене слово, думка, народжена враз і виношена через роки, небуденні почуття, залізні й легкі ритми, що лютують рядок до рядка... Кожен поет по-своєму одниняє браму в світ прекрасного. Їйному серцю найближчий Рильський, ясний, мов осінній сад, мудрий і людяний; і художник, і поет, і філософ. Подобається їй і мужній тичинівській «Похорон друга», і Малишкове бентежне першопрохідницьке слово — «крапля у сонці з весла». А хіба оминає вона, якщо трапить у газеті чи журналі, холодно-іронічні, розумницькі вірші Миколи Бажана? Їх багато, менших і більших вершин сучасної поезії. І на верхів'ях тих вершин скипають вогнедишні вулкани, але часом біліє там і холод снігу...

Звичайний рукопис, манускрипт тобто. Чотири великі,

як тепер кажуть, загальні зошити в зелених цератових палітурках, по краю міцно, наскрізь прошиті шпагатом. Пожовклі сторінки списані чітким, з нахилом управо почерком, який свідчить про розважливий розум, про внутрішню зосередженість збирача перлин народної творчості. Ія гортає сторінки, прислухається до шелесту старого паперу, ловить оком, що там написано. Пісні, прислів'я, доладно мовлені слова, просто слова, звичай... Та це ж поезія червоної проби! І слова незітерті, і думка незаскніла, і почуття хвилюють, і ритми чуються. Дещо вперше відкривається ІІ.

Поклала легку долоню на холодну цератову палітурку і ніби в'яв почула далекі людські голоси, які розповідали щось значиме, кликали й вели у світ прекрасного. Затупотіли коні, засвистіли шаблі, й гостро запахла материнка, запахла гірким літом, людською печаллю й материним смутком...

Тонкий жіночий голос вів пісню про трьох синів, що поверталися з бойовища до рідної матері... Слова, мальовничі, як обруси, дзвінкі, мов червінці, сипалися, промовляли із давніх зошитів. Почувала себе ніби той матрос, який з корабельної щогли кричав: «Земля!..»

Чула й раніше про праці Михайла Йосиповича Яцкулича, навіть читала короткий опис зошитів, але те, з чим спіткалася, не можна порівняти ні з яким описом. Уявити не могла, що у Мирівському книгосховищі зберігаються такі неоціненні скарби, в той час коли по республіці роз'їжджають експедиція за експедицією в пошуках матеріалів для збірників, словників, порівняльних граматик... А вони ось, неторкані скарби, бери їх і неси до народу!

До вікна впритул підступає сіра стіна кам'яного будинку, і тому на столі і вдень горить лампа. Ія часом гріє над нею руки, потираючи долоні. В книгосховищі холодно й напівтемно, пахне злежалим папером, пилом. Стелажі здіймаються від підлоги до стелі, вони щільно заставлені рукописами, старими книжками, мовчазні, ніби стіни якоїсь дивної фортеці.

За три дні встигла побіжно переглянути зошити, докладніше познайомилася лише з першою книгою. Розуміла, що нічого не встигне зробити. Попросити, щоб Андрій Данилович продовжив відрядження? Даремна справа, бо там, в інституті, чекає на неї незакінчена праця, а через це і Людянський не може писати свою книжку. Щаслива думка навідала Соломію. Треба зробити фотокопії праць

Яцкулича, розмножити їх, і хай зібрані матеріали стануть надбанням науковців поки що їхнього інституту. Вдома, у Києві, вона вивчить, систематизує зібране Михайлом Йосиповичем, підготує до друку. Звернеться по допомогу до Андрія Даниловича, хай він там, в академії, у видавничих планах знайде місце для рукопису...

Була вдячна Калнишеві, що він запросив поїхати в Мирів. Як усе пов'язане: почалося з Мазура, закрутило у вир багато інших людей, що, мабуть, і не злічити,— Калниш, Микитюк, Гальшка, Демид Васильович, баба Плющиха... а Ію це привело до рукописів Яцкулича, Франкового товариша й сподвижника.

Склала рукописи стосиком на краю стола, порівняла корінці долонею. Не хотілося од них відходити. Підійшла до чергової, брезклої, важкої тітки в синьому халаті, що, мов танк, пересувалася поміж стелажми:

— Скажіть, будь ласка, чи не роблять у вас фотокопії рукописів?

«Танк» зупинився і, не повертаючи «башти», відповів: — Зверніться до директора, до Івана Михайловича...

— Де ж ваш директор?

— Он там,— показала чергова рукою на двері між стелажми.

Ія зайшла до директорського кабінету. Біля широкого, на півстіни вікна побачила за столом схилену буйночубу голову. Поскрипувало перо.

— Слухаю вас,— директор глянув до дверей і раптом кинув ручку на стіл і закричав: — Людоньки добрі, кого я бачу! Якими вітрами тебе занесло? Йіко-партизан-ко!

Директор вибіг з-за столу й кинувся до Ії. Тільки тепер вона впізнала однокурсника по університету Івана Лелекача, колишнього енергійного комсомольського активіста. Він зрадив зустрічі й засипав Ію запитаннями про спільних друзів, про університет, про Київ, про такі дрібниці, що про них Ія не мала ніякої уяви.

— Що ти в нас робиш? — відступив, аби краще роздивитися гостю.— Приїхала читати зошити Яцкулича? Я зробив їх опис, може, бачила в «Науковому віснику». Робота цінна... Читай, читай. Для дисертації щось вибереш? Уже захистила?! Вітаю і поздоровляю! А мені, бач, ніколи за канцелярщиною. Попав, ніби миша в пастку. Кручусь, як муха в окропі. Досі не кандидат. Аж самому себе шкода, мила моя товаришко! Тепер же такий час, що докторів науки більше, ніж кандидатів. Йі-богу, більше! А я пото-

нув серед паперів. Та ще й родина — трійко дітей маю. Я їх люблю, і вони мене теж...

— Ти з Оленкою? — запитала Ія.

Лелекач скосив очі, і чуприна його ніби осіла.

— Ні. На жаль, вона мене розлюбила. Так і сказала, що я на серйозне діло не здатен. Узяв я тут у Мирові гарну дівчину за себе. Вона мати моїх дітей... Запрошую увечері до нас на гостину. Зараз ти щось хотіла? Мені на нараду бігти. Пожежники викликають...

— Чи не можна у вас зробити фотокопії зошитів Яцкулича? Я ще і у Києві попрацювала б. Шкода, що така праця лежить під спудом.

— Таки не хочеш випускати із рук? Пізнаю давню Ію... Ти не змінилася. Тільки ж не забувай про напучення Андрія Даниловича Людянського. Він казав, навіть показував велично рукою, пам'ятаєш: дивіться вперед, у будучину, а не назад, у минуле. Тягар минулого хилить людину до землі, а погляд уперед робить її гордою. На жаль, фотокопій ми не робимо... Якщо в тебе є фотоапарат, то можна розміститися в моєму кабінеті, світла доволі. Я скажу Глафірі Порфирівні, щоб вона тебе пустила сюди і дала зошити Яцкулича. А зараз,— Лелекач ударив себе долонею в груди,— зараз не маю ні хвилини часу, пробач, Іє. Біжу... Пожежники легко й оштрафують, коли не з'явишся вчасно за викликом.

Лелекач був такий, як і в університеті: сипав прислів'ями, розповідав анекдоти й реготав з власних солоних дотепів, як сам казав, утробним сміхом. Перед тим як побігти на нараду до пожежників, ще встиг розповісти про Івана Данильчука.

— Ти ж, сподіваюся, не забула його, Ійко. Він зітхав за тобою в університеті, мов голодний слон, і вухами ляпав. Іван тепер директор школи на Закарпатті. У крисані з пір'іною ходить. Зайжджав улітку до мене. Хильнули ми з ним трохи, згадали друзів і товаришів... Про тебе, Ійко, говорили. Іван розпитував, де ти, як живеш? А я нічого не міг сказати, бо не знав. Біжу, Ійко, бо ніколи... Не забудь мою адресу: вулиця Зелена, вісімнадцять, квартира третя. Це майже поруч... А поки що бувай! Адью!

Ія стояла на порозі й думала, що робити. В кінці вулиці зникла коротконога постать Лелекача, він побіг на чергову нараду. Перебирала в пам'яті мирівських знайомих. У кого ж можна знайти фотоапарат? Згадала Микитюка, який зустрівав їх з Юрієм Степановичем на вокзалі. Може,

звернутись до нього? Якщо Микитюк і не має власного фотоапарата, то в нього неодмінно знайдуться в місті знайомі, у яких він є. Незручно звертатися, раз тільки бачилася з ним. Може, почекаати до вечора і попросити Юрія Степановича? Але ж тоді вона не зможе поїхати на заставу і в Заосиння. Не хотілось ображати давніх друзів.

Таксист, молодий хлопець у шоферському кашкеті, кермував на вузьких вулицях аж надто хвацько. Мугикав під ніс веселеньку пісеньку: «Цілуй, не жалій, цілуй, не жалій!» — чула Ія слова. На табличці одного з будинків вона прочитала напис: «Вулиця ім. С. Бучинського». В грудях зробилося тепло-тепло.

— Товаришу водій! — запитала вона. — Чи знаєте, хто такий Бучинський.

— Бучинський? Не чув.

— Ми якраз проїжджали вулицею імені Бучинського.

— Ах, цей Бучинський... Композитор... Оце його: трам-та-та-а-а-а! Ні, брешу, це не він написав... Бучинський, мабуть, письменник, а може, генерал. У школі я про нього не чув нічого. Цією вулицею я часто їжджу, а от хто такий Бучинський, не задумувався. Може, ви знаєте?

— Знаю! — Ії було прикро, що молодий хлопець нічого не знає й не чув про Бучинського. — Степан Іванович був комуніст, герой підпільної боротьби... Його розстріляли фашисти. Він колись, здається, жив на цій вулиці. Вам скільки, пробачте, років?

— Двадцять чотири, — шофер скинув кашкета. — Коли кінчилася війна, мені було дев'ять років. Пам'ятаю вибухи бомб, стрілянину, похорон солдатів на Високій горі... Хотів би дізнатися щось про Бучинського! Може, у музеї є? Як ви думаєте?

Мабуть, і вона б нічого не знала про Бучинського, коли б не воювала разом із ним у партизанському загоні. Перед зором постав Степан Іванович — з великою лобатою головою, з добрим поглядом карих очей. «Забуваєте про нас, — ніби сказав він, не розтуляючи губів. — Тільки під час річниць згадуєте! Хіба можна бути такими забудькуватими?»

— Приїхали? — шофер з цікавістю обернувся до задумливої, з сумовитим поглядом пасажирки.

Микитюк вийшов до неї. Був у формі капітана. Вислухавши прохання, повернувся в будинок і одразу виніс фотоапарат і кілька касет із плівками.

— Дасте мені, і я вам увечері проявлю... Уранці одержите готові плівки.

- Юрій Степанович у місті?
- Ні, його немає. Буде тільки завтра...
- А ви нічого не знаєте про справи?
- Дещо знаю,— посміхнувся по-дружньому Микитюк,— але розповідати поки що рано...

4

Вітер торкає віконницю причілкового вікна. Ганна Минівна хоч і спить, а злякано кидається, пориваючись вставати, і враз охляває: вставати не треба. Жінка напівсидить у ліжку, обклавшись подушками. Удень вона людина людиною, і робить усе, й весела, а як настане ніч, то ядуха висотує сили й терпіння...

За вікном змигують вогні робітничого селища. Десь поблизу коротко озвався паровоз. На заводському дворіщі почувся голос диспетчера, який розшукував, кликав якогось Супруненка. Для Ганни Минівни він не просто Супруненко, а Вячеслав Гордійович Супруненко, парторг заводу.

«Що йому там робити серед ночі? — думає жінка.— Ага, то це ж кінець місяця й кварталу... Всі тепер на заводі, мов на бойових постах!» Заспокійлива хвиля гойдувала серце Ганни Минівни, і наче легше дихнулося. Вячеслав Гордійович — вихованець її чоловіка, Василя Прохоровича Зубенка, якого торік ховали всім заводом із оркестром, промовами і прапорами. Навіть директор, якого бачила кілька разів на віку, виголосив слово, сказав, що обер-майстер Василь Прохорович Зубенко — гордість заводу і робітники свято шануватимуть його пам'ять. В уяві Ганни Минівни виразно постає картина похорону. Над кладовищем, у синьому небі, шугають, перекидаючись, білі голуби (замість одного випустили цілу зграю, бо велика, щедра душа була в обер-майстра), сліпуче зблискують мідні труби оркестру, й директор, товстий, рум'яний, як дівчина, і сивий, як голуб, затискає в печеній долоні грудку жовтої землі й якомось невміло кидає у яму, на основі дошки труни. Земля суха, й грудка розсипається на порох...

Ганна Минівна поглядає на ліжко, яке стоїть під протилежною стіною, й запитує хрипким голосом:

— Не спиш, Тоню? — по хвилині мовчання каже: — Чую, що не спиш.

— Не сплю. Земля хитається, хіба заснеш?

Ганна Минівна довго кашляє, у грудях у неї свистить.

— До двиготу, Тоню, звикають швидко... А ти вже скоро рік живеш у мене. Так що не в тім причина. Мабуть, за ним скучила?

— Він мені в печінки в'ївся.

— То чого ж нудишся?

— Хіба я знаю! Щось муляє, коле, наче сплю на мішку з горіхами. Тривожить щось,— Тоня спирається об подушку ліктем, у напівтемряві біліє її повна оголена рука. Червоні відблиски падають крізь вікно й освітлюють стужене лице.

Завод, на якому вік спрацювали Ганна Минівна і Василь Прохорович Зубенки, розкинув закурені корпуси цехів понад мілкою річкою, де в чорній воді не те що риба, а й жаби не водяться. З високої труби ночами зриваються рвані клапті полум'я й червоно, низько летять над селищем, наче страхітливі птаці, але ніхто на них не звертає уваги. Люди звикли й до спалахів, і до земного двиготу, ніби споконвіку живуть навкіл підніжжя розверстого вулкана. Вночі Ганна Минівна досхочу слухає удари молотів, від яких тонко подзенькують шибки і озивається посуд у буфеті, либонь, скаржачись, що до нього давно не торкалася шерехата рука Василя Прохоровича.

— Мені ядуха дошкуляє,— Ганна Минівна рада, що має співбесідницю, швидше сплине час до світанку.— Як тільки ніч, то хтось і вергає на груди важке колоче каміння, здавлює горло. На твоєму місці я спала б, як ховрах узимку. Уже ж бо досвіт по вулиці ходить, скоро на зміну йти...

Ганні Минівні — шістдесят три, Тоні — сорок один рік. Дочка й син Ганни Минівни давно живуть окремо, мають свої родини, тож по смерті чоловіка жінка прийняла до себе сестру з третіх, якій ніде було прихилити голову. Щось трапилося в неї з чоловіком, втекла од нього серед ночі, забравши тільки сяку-таку одежину. Думала, заховалася серед людей, та чоловік знайшов її і на Донбасі. Оце приїжджав на тому тижні...

— Василь Прохорович,— знову согає нитку розповіді Ганна Минівна,— Василь Прохорович казав: давай, дружинько, збудуємо новий дім. Щоб із садком, десь коло річки. Буде дітям і онукам дача. Люблю, говорив Прохорович, щоб у хаті великі вікна, на всю стіну... Чуеш, Тоню, що я розказую?

— Чую,— зажурено відповідає Тоня.

— Так я й не пойму, чого ви розійшлися. Не пойму, та й усе. Розкажи про своє життя-буття. Відкрийся, сестронько, що болить, що мучить... І от побачиш — полегшає!

— Хіба полегшає? — сідає на ліжко Тоня.

— Неодмінно. Як ото крига налягає на річку, здавлює її, так і жіноча зажура. А зрушиться крига, то й вода тече вільно.

— Якби ж було, Ганно Минівно, що розповідати.

— Так-таки й немає чого?

— А немає, — Тоня зітхнула. — Страшно мені з ним ночами. Все він когось боїться, жахається. Од його страхів і крику здолала мене гикавка, така жорстока, що тіпає мною, як пропасниця. На нервній почві, каже лікар.

— Може, він хворий?

Тоня довго мовчить, а потім голос її звучить глухо, наче здалеку:

— Щось його гнітить, гне до землі... Звівся пінашо. Та й робота груба, з кров'ю. Қазала: шукай іншу — не хоче.

— Він тобі, Тоню, чоловік!

— Який там чоловік...

— Не старий ще.

— Не старий, а юлавий од страхів.

— Може, того й пішла од нього?

— Не того, Ганно Минівно... Можна, я засвічу світло? Так легше мені. Бачу, де я. По правді сказати — боюсь. Раз напала на мене вночі гикавка, знову ж таки од його крику, то він так придушив подушкою, що я ледь не задихнулася.

— По правді кажучи, й мені він видався дивний. Не перебув ночі у нас, не захотів посидіти, погомоніти. Як він тебе знайшов? Ти йому писала?

— Не писала. Сказав, що й під землею знайде.

— Поїдеш до нього? Вернешся?

— Не хочу... Ой, не хочу!

— То не їдь. Хто тебе силує? Живи у мене, місця хватить.

— Але ж страшно.

— Чого боятися?

— Не знаю, — притисла до повних грудей долоні жінка. — Не знаю!

— Де він подівся так раптово?

— Пішов на станцію дізнатися про поїзд і не вернувся... Мабуть, поїхав.

Двигить земля, тонко подзенькують шибки. Помалу за вікнами світліє. Тоня, вмившись, починає одягатися. Встає й Ганпа Минівна.

— Я таки щось знаю про нього,— каже Тоня, і, як тільки вимовляє ці слова, на неї враз нападає гикавка. Повне тіло жінки стрясається, плечі сіпаються. Жінка гикає не перестаючи, в неї починає боліти під грудьми, і вона суне долоні під перса, сподіваючись, що від цього гикавка покине її.

— Води... Води лишень випий,— бідкається Ганна Минівна. Підносить Тоні склянку води, та п'є, цокочучи зубами, але гикавка не вгамовується.— Візьми ось скоринку хліба, пожуй... Заспокойся, потім розкажеш...

Тоня дивиться на Ганну Минівну сумними, тоскними очима.

«Гик, гик»,— по-заячому сіпаються її губи.

5

Над шляхом задумалася самотня дупласта липа, розпростерла гілля, ніби запрошувала, щоб хтось постояв, побув коло неї. Скидалася на стару-престару жінку, в якій вже нікого не залилося в світі (вона всіх пережила), тому рада випадковому перехожому. Якесь тепло ще жевріє, то чому ж не вділити тому, хто його потребує. Люди повелися з липою невдячно. Прибили до живого стовбура гвіздками жовту бляшану платівку з написом: «Зупинка автобуса. Сухий яр».

Автобус одразу покурів далі, залишивши Ію біля дерева саму. Стояла на затравілому моріжку, роздивляючись. Слухала ласкавий шелест прижовклого листя. Часом скрипіло гілля, ніби липа зітхала, скаржилася на щось. Дерево вже вбралося в осіннє вбрання.

Небо над полем — високе, прозоро-блакитне, як завше в цю пору. Вигоріло, вицвіло воно за літо, ніби дешевий ситець. Тепер за зиму й весну набиратиметься блакиті.

— Скрипиш, бабусю? — промовила Ія, звертаючись до дерева.— Рада бачити тебе, чути шум твого листя!..

Задума й туга переплітаються в їїному серці. Колись із Павлом вони їхали на заставу поїздом, а потім ішли пішки лісом щось із дев'ять кілометрів. Ліс, згадується, наскрізь пронизувало сонце, ярів він буянням зелені, був наповнений співом пташок. Тепер є ця, ближча, дорога. Але яка то була радісна, пам'ятна й досі мандрівка! Про що вони тоді розмовляли з Павлом? Про все потроху і ні про що докладно. Почувалися найшасливішими серед людей! Так уже ніколи

не було і, мабуть, не буде! Щастя не триває вічно, і не може воно повторюватися!

Ліс завмер на чатах, сосна біля сосни, як боець коло бійця,— височезні, стрункі, суворо недремні й по-своєму добрі. Ія легко віддалася під їхній надійний захист. Вузкий піщаний путівець кривуляв між деревами, порожній, не позначений нічим слідом.

Безлюдна дорога смутить кожного і смутить завжди. Схоже на те, що ти прийшов у дім, де мають бути знайомі тобі люди, а там порожньо, нікого немає, тихо, як у пустці. У кімнатах лунко видзвонює підлога, тремтять просвічені сонцем шибки, а людей немає, ні до кого й слова сказати...

Ія не любила безлюдних доріг і порожніх квартир!

У лісі застоялися три поверхи запахів: колюча від рудої глици земля пахне сухими грибами і яблучним вином, яке тільки-но почало грати; на другому поверсі панує дух корабельні, де засмагли майстри у чистих полотняних сорочках навипуск тешуть рівні, як струни, і, мабуть, такі ж чутливі стовбури сосон, тут пахнуть рожеві тріски й крихка, як скло, живиця, осипаючись порохом з-під сокир; пахощі третього поверху можна почути, коли обізветься горішній вітерець, тоді вдихай на повні груди настояне на гіркуватій глици прохолодне повітря верховіть...

Темні сосни шумлять, ніби далекий хор розглядається тужним співом. Ліс таємниче промовляє, далєбі, людськими голосами. Дереву співають реквієм. Стає трохи моторошно, холодіє в грудях.

Неправда, що загиблі йдуть із нашого життя назавжди! Неправда це!

І, ніби із казки, виринули, вродилися між рожево-осяйних дерев білі, крутошії, як лебеді, коні. Пісок бризкав із-під копит. Блискуче змигували підкови. Ія покрутила головою: чи не мара це?! І тоді, давно колись, повз неї теж промчали білі коні. Русявий солдат напівстоячи правував ними. Володя Жуков...

Ія зійшла з путівця, притулилася спиною до дерева. Та білі коні раптом, високо задерши голови, схропнули й зупинилися, вкопані. Із брички скочив боець у зеленому кашкеті, але не білявий, як колись, а чорнявий, вилицюватий. Хвацько взяв під козинок, клацнув каблуками.

— Капітан Мусаєв послав по вас. Прошу сідати. Ви бачте, що запізнився. Автобус прибув раніше.

Ія вмостилася на застеленому барвистим килимком сидінні. Боець розвернув бричку між деревами, сіпнув за

віжки, і білі коні помчали крізь чорно-рожевий ліс усе швидше й швидше...

Несподівано сосни злякано кинулися врозтіч. Коні винесли бричку на широку галявину й тут стихили біг. Бричка ніби попливла над землею, плавко й рівно. Ія вже знала, куди приїхали. Он, над шляхом, біліє пам'ятник загиблим прикордонникам. Наче дівчата запечалені, оточили його молоді березки з плакучим, тонким гіллям, яке ворухить вітер, ніби розчісує його. Солдат тихо зупинив коней. Ія злізла із брички. Оддалік вишикувалися солдати, офіцери, але вона пішла прямо до пам'ятника, не розбираючи стежки, по холодній, чіпкій траві. Серце калатало в грудях, губи сохли, вона кусала їх, щоб не заплакати. Сонце світило у вічі.

Чувся тужний спів височезних сосон. Деревя віддавна співали реквієм...

«Павло!— тамувала в грудях крик. Щось пекуче здавило горло.— Павлусь...»

Міцно-міцно заплющила очі, пальці до болю стисла в кулаки, аж нігті вгрузли в долоні. Глянувши, враз натрапила на рідне ім'я, знайшла його в довгому стовпчику інших імен, викарбуваних на камені: «Лейтенант Павло Тодосьович Леглич. 1919—1941 рр.»

Якби вона була колишня Ійка, учениця педучилища, то, напевне б, повелася інакше. По-жіночому б нерозсудно впала до ніг кам'яного солдата й затіпалася б у нестримному риданні, дряпаючи пальцями землю, зрошуючи її слізьми.

Спроквола, ворущачи запеченими губами, читала прізвища загиблих, хоч і знала їх напам'ять. Повторювала прізвище за прізвищем: капітан Титов, політрук Марчук, лейтенант Леглич, червоноармійці Ляпін, Сафуанов, Мельниченко, Воронін, Синьогубов, Мостовий, Півторак, Хоменко...

Немає на пам'ятнику тільки прізвища Однороманенка й Жукова. Жуков похований біля села Заосиння, а де могила Павла Оверковича, ніхто не знає. Ія згадала, як позаторік їздила вона до його сестри.

В центрі села Степові Криниці, навпроти недавно збудованого універмагу, посеред площі височить гранітний пам'ятник-обеліск полеглим воїнам. Листи—скрижалі червоного каменю, помережані літерами, розгорнені на чотири сторони світу, схожі на крила радара, який поставлений, щоб вловлювати людську тугу й печаль. Зі

сходу й заходу, з півночі й півдня можна читати цю кам'яну книгу. Сотні прізвищ викарбувані на граніті, а, здається ж, біля Степових Криниць не точилися жорстокі бої. Жінки тільки раз уздріли той вогонь, що вбиває людей. У сорок третьому році над селом прогуркотів хрестатий літак и скинув низку бомб. Вони впали на леваді, за вербами, оглушливо вибухнувши. Тепер там глибочіють озера, й хлопчачи вудять круглих і червоних, як мідні старі п'ятаки, карасів.

Село поставило пам'ятник односельцям, загиблим на війні, в якій би землі не були вони поховані...

Уранці, коли сонце ще не торкнулося граніту, висока міцна жінка зупиняється біля пам'ятника. Низько, на лоб, пов'язана біла хустка вирізняє сухе, забронзовіле лице. Степовичка-трудівниця... Це Марта Козубенкова, сестра Павла Оверковича. На кам'яних листах значиться і його прізвище. До війни в селі жив цілий куток Однороманенків — на граніті записано сім однакових прізвищ: двоє братів, четверо їхніх синів і одна дочка... На пам'ятнику є і прізвище Олекси Козубенка, Мартиного чоловіка. Похований він десь у чеських Татрах, а пам'ять про нього живе тут, у рідному селі...

* * *

— Давно не були в нас,— сказав капітан Мусаев, тиснувши Іїну руку. Йшли на заставу пішки.— Майже весь особовий склад змінився, прийшли молоді бійці... Добре було б, якби ви розповіли їм про загиблих героїв.

— Я розкажу,— Ія обернулася назад, глянула на пам'ятник.— Розкажу, це мій обов'язок. На жаль, я не дуже добре виконую свій обов'язок.

— Сюди,— сказав капітан Мусаев, показуючи на дощатий будинок з великими вікнами.— Трохи відпочинете з дороги, пообідаєте, а потім підемо до клубу.

— Я розкажу бійцям про старшину Однороманенка Павла Оверковича і про Володю Жукова. Їх імена не викарбувані на камені, але це були справжні герої. Прикордонники з застави Сухий Яр, партизани, сміливці...

Зал зустрів Ію дружнім гомоном, а потім встоялася напружена тиша. Ія довго мовчала, добираючи слова. І бійці розуміли, що жінці нелегко говорити...

...Капітан Мусаєв, провівши гостю до роздоріжжя (Ія поїхала в Заосиння), повертався на заставу в глибокій задумі. Троє прикордонників, не помічаючи офіцера, розмовляли про щось своє.

— Оце любов! Справжня,— говорив кулеметник Пилипенко.— Не те що моя Катерина. Чрез півроку написала: кохаю іншого! А ти собі шукай дівчину. А тут... Дев'ятнадцять років минуло... А вона пам'ятає свого лейтенанта, любить його. Приїздить до нього. Коли б мене покохала якась по-справжньому! А Катерина пише: на мене не розраховуй, свою симпатію оддала другому!

Капітанові Мусаєву було радісно усвідомлювати, що вродлива жінка, яку він тільки що провів, довго, ціле життя любить лейтенанта-прикордонника. І капітана Мусаєва зачіпала чомусь ця любов, ніби був причетний до неї. А його Фатьма? Чи здатна на таку любов?..

6

Фотоплівки Юрій Степанович приніс у готель. Ія годину тому повернулася із Заосиння. Стояла біля вікна, задумана й зосереджена, дивилася на гамірну вулицю міста, яку по закінченні роботи запрудили люди, чула в собі голоси давніх друзів, прислухалася до них, бачила радісні обличчя й придивлялася, які почуття й думки промінять вони. Баба Плющиха подалася, але така ж енергійна й завзята, неначе щохвилини готова кудись далеко-далеко йти і для цього не треба їй довго збиратися, отак відчинить хвіртку, вийде на вулицю й помандрує по чуже щастя, чужу розраду, бо самій їй уже нічого не треба. Демид Жолудь, як дерево серед жаркого літа, всох тілом, почорнів на виду, лиш очі ясніють по-давньому.

Микитюк, виявляється, не тільки проявив фотоплівки, а й віддрукував на пробу щось із десятків відбитків на глянцевому папері, листки якого, висохнувши, поскручувалися в тугі рурки. Писані літери поставали у півколі згорнутих листків виразно і якимось наче аж опукло, гарно. Слова легко давалися до читання. Ія, роздивившись, що знімки вийшли добре, зраділа. Просила Юрія Степановича подякувати Микитюкові.

— Ідучи в готель, я прочитав кілька сторінок,— сказав Юрій Степанович.— Пам'ятливий матеріал. Слова, мов... мов кленовий сік, який дерево посилає будити бруньки. Рине сік десь із глибу глибокого, від самого коріння, яке бере його в матінки землі. Зібрано крупинку до крупинки, відсіяно полуку. Натє вам, люди, чисті й живі слова-зерна, сійте їх, щоб родили, чи споживайте самі! Соломіє Іванівно, як передрукуєте, то дасте мені прочитати. Добре? Хтозна-коли воно вийде окремою книжкою. Та й чи дістану я її, таку літературу чомусь друкують мізерними тиражами...

— Хтозна-коли...— повторила задумливо Ія, долонею розгладжуючи на столі один із відбитків. Уважно слухала Калниша. Сувора професія того, здавалося б, не лишала місця для якихось сантиментів і вибагливих уподобань, а він, бач, не байдуже міркує про предмет, якому вона присвятила життя. І міркує хоч трохи й закрутисто, але цілком професійно, знає навіть, якими тиражами видається наукова література.

Калниш все більше й більше подобався їй як людина і як співбесідник.

Знання його великі, і демонструє він їх не нав'язливо, а завжди до місця.

— Мені приємно,— сказала вона, привітно всміхнувшись,— що вас зацікавила праця Яцкулича і що ви так образно схарактеризували її. Чули й раніше про нього?

— Прочитав колись чотири томи пісень, зібраних Яцкуличем, його оповідання з народного побуту. У зошитах, які оце сфотографовані, теж скарби, й великі. Не можна ними розкидатися.

— Згодна з вами. На жаль, дехто про це забуває, Юрію Степановичу. Перепрошую, ви, здається, були на останньому концерті у Білому палаці?

— Був,— він не розумів запитання, і це відбилося на його обличчі.

— І як?

— Одним словом?— примружив очі.

— Одним словом, мабуть, не обійтися,— Ія поклала шкарубкі відбитки під книжку, а зверху поставила настільну лампу з важким мармуровим колом, неодмінну принадлежність кожного готельного номера — візитну картку першорядності.

— Мені здалося... Ні, не здалося,— Юрій Степанович заперечно похитав головою,— а так воно і є, що актори

нехтують мову танцю. Існує ж бо мова рухів, жестів, мова барв і музики. І треба нею користуватися.

— У Гоголя сказано,— згадала Ія,— про танці, які говорять, промовляють... «Північний рус не так танцює, як малоросіянин, як слов'янин південний, як поляк, як фінн, у одного танець промовляє, в іншого...»

— Так,— згодився Калниш,— наскільки я пам'ятаю із школи й університету, танець — такий само вид мистецтва, як і пісня, він має щось повідати, передати певні почуття, думки. Висловлюючись по-сучасному, танець повинен нести інформацію. І музика спонукає до цього, і барвисті костюми, і мова жестів, і рухів. А те, що ми бачили в концерті, ближче до цирку чи спорту, ніж до стародавнього мистецтва танцю. Де ж пам'ять, де традиції?

— Чому ж за кордоном такий успіх?— запитала Соломія.

— Бо там не знають нас і думають, що ми і є такі закручені, ошпарені, як ото в танцях. Їм не показують глибін народної думки, щирість і цнотливість почуттів.

— Який же вихід?— Ія була щиро зацікавлена.

— На мою думку, треба звертатися до народу. Народ тримає всі скарби в своїй пам'яті. Із уст в уста, з очей в очі, із серця в серце передаються і пісня, і танець, і прислів'я, і слово, і барви, і вбрання. Живе ж багато пісень, ніким не записаних, які з давніх-давен мандрують між людьми, набираючись сили, а багато хто долучає до пісні частинку себе, нарошує їй усе дужчі й дужчі крила, щоб летіла вона неспинно від серця до серця.

— Та ви поет, Юрію Степановичу,— промовила Ія. Була рада, що завели цю розмову, яка відволікла від сумних згадок.

— Люблю літературу й мистецтво... Як і кожна культурна людина,— усміхнувся він.

— Який ваш найулюбленіший поет? Із сучасних.

— Рильський. Максим Рильський... Якось я був на вечорі, де він виступав. Мудрий, ясночолій. Чарівник слова! Втаємничена, дуже сила його мистецтва! Я слухав поета і в душі просив, щоб він прочитав те, що бриніло з його поезії в моєму серці. І Рильський, ніби почувши моє благання,— що то значить чутлива душа поета,— прочитав те, що звучало в мені.

— Що ж то за рядки?— поцікавилася Ія.

— Дуже музичні. Ось послушайте:

Шопена вальс... Ну, хто не грав його
І хто не слухав? На чіх устах
Не виникала усмішка прихлива,
В чіх очах не заблищала іскра
Напівкохання чи напівжурби
Від звуків тих кокетливо-свабільних,
Сумних, як вечір золотого дня,
Жагучих, як нескінченний цілунок...
А вечір палить вікна незнайомі,
А синій хмара жаром пройнялась,
А синій ліс просвічує вогнем,
А вітер віти клонить і співає
Мені в ушах...

Довго мовчали обоє, зачаровані поезією. Тінь поста долучилася до їхньої бесіди і ніби піднесла її, очистила, настроїла на вищий лад.

— Ви, Соломіє Іванівно,— заговорив стисненим голосом Юрій Степанович,— розповідали, що художник Янушевський казав про три дива світу... Чайний бриг під нап'ятими вітрилами, жінка, яка танцює в забутті, і вільний кінь, що мчить степом... Це, так би мовити, споглядальні, видимі дива. Поезія — одне з найчарівливіших див людського буття. Вона акумулює думку, емоції, енергію, змушує слово грати барвами, дзвеніти музикою. Коли я, дилетант, думаю про поезію, а в мене для цього, на жаль, не так багато часу, то знову й знову приходиться на згадку про сте в своїй геніальності «А ми просо сіяли, сіяли...». Це дитинство поезії, глибинне джерело, з якого зринули й Шевченко, і Леся Українка, й Іван Франко, і Тичина, і Рильський...

Ія дивилася на Юрія Степановича й запитувала себе: «Чи не поза це в нього — розмова про поезію?» Та очі Калниша сяяли відвертістю й захопленням. Те, що він висловлював, не було йому байдуже.

— Мабуть, я, Соломіє Іванівно,— усміхнувся Юрій Степанович у відповідь на уважний погляд жінки,— виголошую загальники... На зразок таких, як «Волга впадає в Каспійське море...»

Ія з почуттям відповіла йому:

— Я слухаю вас з увагою й цікавістю. І от що думаю. Ми спадкоємці великих духовних багатств. Хоч би й ті зошити Яцкулича. Не повинні вони німувати на полицях сховища, хай заговорять повноголосом до людей... І ми, комуністи, мусимо всіляко сприяти цьому! Жив у вісімнадцятому столітті композитор Максим Березовський. Він закінчив Київську духовну академію, потім співав у Петер-

бурзькій придворній капелі, навчався в Італії, був членом кількох європейських академій, хоч прожив недовго — всього тридцять два роки. Березовський залишив по собі величезну музичну спадщину, але це переважно духовні кантати... Здається, жанр такий далекий од життя, як ми од міжзоряних світів. Кантати, либонь, вкрилися порохнявою віків, і не знайти серця, яке б вони сколихнуло... Але ж не так воно насправді. На творчість Березовського мала великий вплив українська народна творчість. І, слухаючи зараз його кантати, можна вчути суголосся старовинної української пісні, дізнатися, які мелодії бриніли в серці народу на той час. Отже, відкинути беззастережно спадщину Березовського ніхто не має права. Чи згодні ви зі мною, Юрію Степановичу?

— Безумовно. Хоча про Березовського чую вперше.

— Ви сказали, що Яцкулич зібрав крупинку до крупинки... Гарний вираз, точний. Слова справді зринають у пам'яті, як крупинки золота із піску. Часом зблисне самородок, приголомшливий своєю красою. Буває ж таке: забув про якусь книгу, а потім розгорнув її через роки і стрів там незліченні скарби. Припадаєш до них рідно, спрагло, скупив за ними, а вони, нестомлені, дружні, стають у ряд, наче клавіші рояля, торкнися їх — і обізвуться чаром музики... Так і в зошитах Яцкулича, що zostалися пам'яттю його широкого зацікавлення духовними скарбами народу.

Вони знову замовкли. Юрій Степанович підвівся.

— Заговорилися ми з вами, Соломіє Іванівно... А треба ще й вечеряти, бо ж і завтра передбачається напружений день. Були на заставі?— запитав він жінку вже на сходах.

— Була,— відповіла глухо.

Частина шоста

1

Подзвонили з бюро перепусток.

— Товаришу Калниш, тут уже другий день вас запитує Прокопенко із міста Верхне. Каже, що ви веліли йому прийти.

Прокопенко? Що знадобилося колишньому вахтманові? Може, за ці дні він напружив свій кволий, як свічка на вітрі, розум і згадав щось важливе?

— Хай проходить,— сказав Юрій Степанович у трубку. Переступивши поріг, Прокопенко глипнув очима на Калниша й застовпів біля дверей, не наважуючись ступити на зелену килимову доріжку, яка простелилася до стола. М'яв у руках картуза, викручував і розпрямляв його. Все це робив мовчки, тільки сопів, опустивши голову.

— Проходьте, Федоре Амвросійовичу, ближче. Сідайте. Що вас привело до нас? Розкажіть...

Юрій Степанович намагався поводитися з колишнім вахтманом уважливо, щоб необережним словом чи поглядом не згасити блаженський спалах пам'яті, який, очевидно, розжеврився в довгастій, як огірок, голові. Присунув стільця, посадив Прокопенка, потай сподіваючись: а раптом у глухих потемках та й виразно засвітиться вогник!

— Так що я згадав Мазура...— витріщив Прокопенко зраділі очі. Голос його писнув зриваючись.— Згадав! Зараз скажу... Що згадав? Яюсь я супроводжував Мазура в поїзді, а він заходив у монастир...

— У який монастир?— прийшов на допомогу Калниш, бо Прокопенко замовк.

— У монастир,— знову взявся той біля картуза.— Стіни навколо нього кам'яні... Монашки там...

— Де той монастир? — спокійно запитував Калниш.

— А там,— махнув рукою Прокопенко на вікно.— Біля Мирова.

— Чорноюрський?

! — Чорноюрський, Чорноюрський,— закивав головою колишній вахтман, усмішка залляла довгасте обличчя.— Чорноюрський монастир!

Він застиг із розтуленим ротом, як кажуть, ловив гав, очікуючи, мабуть, подяки за таке повідомлення або навіть за те тільки, що їхав із ним сто кілометрів і вже другий день валандається по місту, дожидаючись Юрія Степановича.

— Оце й усе, що ви знаєте?

— Усе,— Прокопенко голосно плямкнув губами й, ніби злякавшись, затулив рота долонею. Стишивши голос майже до шепоту, сказав:— У монастирі жила Мазурова сестра... Вона була монашка, черниця тобто.

— Як звали сестру?

— Я не бачив її, бо в монастир не заходив. Ми з Гринем Загнузданим сиділи біля воріт, пильнували коней. Гринь мені й сказав...

Калниш подумав, що невисока ціна такому повідомленню. Минуло чотирнадцять років відтоді, як закрився Черноюрський жіночий монастир. В тому приміщенні тепер сільськогосподарська школа, а черниці розбрелися хто куди. Молоді повиходили заміж, мають родини, про монастир і згадувати не хочуть, старші познаходили родичів, влаштувалися по роботах, доживають, як можуть, віку.

— Може, ще щось скажете, Федоре Амвросійовичу?

— А чого ж,— кивнув той поважно головою.— Якщо треба допомогти, то я з душею. Завжди радий... Іще пам'ятаю, іще згадав! Мазур любив дострілювати пораних. Ліз у яму, в яку падали приречені, ходив по трупах, вишукуючи, придивляючись, чи хтось не ворухиться. Ногою намагався неодмінно наступити на обличчя або на груди людини. І стріляв, стріляв... Коли зліквідували любачівське гетто, то чоботи в нього кілька днів були руді від крові... Я це зараз згадав... Хіба вдержись все в пам'яті...

2

Рукописи Яцкулича не йдуть із думки, вона й сама їх не хоче забувати ані на хвилину. Радісно чути десь у собі легку постійну ношу, яка напружує і мозок, і чуття. Десь складе її з плечей, але так, щоб рукописи не лягли безголосно на полиці, а заговорили до людей. Дуже сподівалася на допомогу Андрія Даниловича, але він рішуче не погодився.

— Ні, Соломіє Іванівно, я цього не буду робити і вам не раджу. Це така старовина, що вже мохом укрилася. Нашо вона? Новітню лексику слід вивчати, а не порпатись у дідишні. Повірте моему слову: це безперспективне діло...

Рукописи Яцкулича схожі на той рюкзак, що його торік несла на гору в Карпатах Ія. Вона не здалася тоді, довела, що не слабка. Те сходження на Стременош міцно тримається в пам'яті...

3

На десяту годину викликав до себе Кучерук. Перед тим як іти до полковника, Юрій Степанович доскіпливо переглянув папери, які мовчазніли в синій папці з білими пацьорками. Вчитувався у свідчення Соломії Леглич, у за-

писи розмов із Демидом Жолудем, Даниїлою Загнузданою, бабою Плющихою, Михайлом Іваницьким і Федором Прокopenком. Придивлявся, чи не притулилася десь жарина, що її, роздмухавши, можна було зробити осередком полум'я, світло якого б упало на шляхи подальших пошуків. Та папери но-новому не промовляли, вони відбивали те, що Калниш уже добре знав. Аркуш білого картону з малюнком Бронекса Янушевського лежав на споді папки.

Олексій Федотович Кучерук стояв біля вікна. На стук дверей повільно обернувся й хитнув головою, показуючи на стілець. Юрій Степанович поклав папку на край столу. В кімнаті було прохолодно. Розмірено чиркав маятник на великому годиннику.

— Сідайте, Юрію Степановичу,— сказав глухуватим голосом Кучерук, пригладжуючи волосся над не так високим, як широким лобом. Одягнутий Олексій Федотович у синій костюм, білу сорочку, посеред сірої краватки яскраві подовжня синя смужка.— Сідайте.

Начальник і підлеглий розуміють один одного, як кажуть з півслова. Багато років поспіль працюють разом. Познайомилися ще на фронті, де служили в одній дивізії і пройшли з нею шлях від Калініна до Берліна. По війні здружилися родинами. Обидва завзяті шахісти. Зустрічаючись, вони не сідають до столу з напоями й наїдками, а, як спраглий до води, кидаються на шахи. Грають за вечір по десять-дванадцять партій. Баталії точаться з перемінним успіхом і до краю захоплюють обох. Дружини сердяться, бо чоловіки не підіймають голів від шахівниці.

— Якісь зачіпки для подальшого пошуку вже є,— сказав Юрій Степанович.— Зараз усе роблю для того, щоб дізнатися: звідки Мазур родом і чи справжнє це його прізвище? Шукаю поплічників бандита і людей, які колись знали його, постраждали від нього.

— Що чути з Ясинуватої? — Олексій Федотович наліг грудьми на стіл, аж той рипнув.

— Мазур там, гадаю, опинився випадково, проїздом. Вузлова станція, високий перон посеред колій... Чого місцевому жителеві, якому не треба на поїзд, їти нескінченними сходами, переходити мостами, щоб вилізти на белебень перону й випити кухоль пива? Мазур, котрий все життя, як заєць, насторожі, не одважився б на таке... Він намірявся кудись їхати. Та поки що нам не дізнатися, який саме поїзд очікував, на який сів...

— Що ж, у цьому є логіка,— погодився Кучерук.— Згоден з вами. І донецькі товариші такої ж самої думки. Але зверніть увагу: до когось він туди їздив. До кого? Ви вже пройшлися по тих місцях, де під час війни лютував Мазур, де вислужувався перед окупантами?..

— Зараз це роблю.

— Сягніть у віддалений час,— Олексій Федотович підпер долонею підборіддя.— Дізнайтеся про події, які відбувалися до сорок першого і до тридцять дев'ятого років. А Даниїла Загнuzдана? Вона Мазурова коханка. Все розповіла вам, нічого не втаїла? Як ви гадаєте, Юрію Степановичу, любила вона його чи боялася?

— Боялася. Це так. Але страх той уже минувся.

— Ви з нею ще побалакайте. Може, забула що, а з часом пригадає. І не надійтеся, Юрію Степановичу,— очі в Кучерука зблиснули, брови нахмурилися,— не надійтеся, що будете займатися цією справою до кінця року. Ідіть по гарячих слідах. Раджу вам поцікавитися архівними матеріалами про націоналістичне охвістя. Мазур — це вовк старого вишколу. Перегляньте все, що зв'язане із замахом на міністра внутрішніх справ панської Польщі Броніслава Перацького. Тоді перед польським судом пройшла ціла низка націоналістів різного калібру. Чи не значиться там і наш підопічний? Вони, націоналісти, у тридцяті роки, сказати б, завойовували авторитет серед мас, намагалися оточити себе ореолом героїзму й мучеництва. Зверніть пильну увагу на постать Романа Шухевича. Шухевич тридцять четвертого року прибув з Німеччини до Польщі після навчання у військово-диверсійній школі. Його група якраз і вчинила замах на Перацького. Дивну поблажливість виявили панські судді до вбивців міністра... Організатора замаху Шухевича засудили на шість років ув'язнення, але два роки він таки не досидів. Його випустили, щоб цей махровий бандит міг поїхати тридцять восьмого року до Ужгорода, де тоді якраз заживотіла фашистсько-волошинівська Закарпатська Україна... Шукайте давні сліди Мазура серед бандерівсько-мельниківської потолочі. Не помилитесь...— Кучерук, дивлячись у вічі Юрію Степановичу, запитав:— Хочу почути од вас, яким ви уявляєте Мазура? З того, що вже зібрали, можна приблизно намалювати його портрет, не зовнішній, звичайно. Крім того, ми вже зустрічалися не з одним лицедієм, який перебуває в бігах...

— Я ще вам не сказав, Олексію Федотовичу, що привіз із Мирова портрет Мазура.

— Портрет?! Невже?— ворухнув кушуватими бровами Олексій Федотович.— Де ж він? Покажіть.

Довго роздивлявся малюнок Бронека Янушевського.

— Юрію Степановичу, гляньте ось так,— Кучерук одвів малюнок подали од себе.— Бачите вертикальні риси в очах? Ніби червоним одсвічують...

— Справді,— згодився Калниш,— наче Мазур, коли його малювали, дивився на вогонь.

— То не вогонь поблискує, а хижий посміх уловив художник...

— Дивно, намальовано чорним, а звідкілясь червона барва проступає!

— Бо малював справжній художник. Скупі штрихи олівця, а характер схоплено, немов відлито у бронзі. Ви погляньте на вираз очей, на залізаний лоб. Малюнок із тих часів, коли Мазур був у силі і вважав, що не він повинен боятися людей, а вони його. Щось хиже й водночас полохке проглядає в нахилі голови й погляді. Треба розмножити портрет і розіслати по управліннях. Хоча за дев'ятнадцять років людина може змінитися до невпізнанності, але щось-таки від колишнього Мазура залишилося. Негайно передайте в фотолабораторію. Юрію Степановичу, як ви думаете: Мазур тепер активно шкодить чи забився в якусь шпарину й, надівши машкару, тремтить, як осиковий листок?

— Якби Мазур активно шкодив, то ми б його давно викрили. Гадаю, він з тих, що, накоївши лиха, бояться власної тіні... Але, звичайно, вкусити може, ногу йому не підставляй. Є одна деталь, не перевірена, правда, але певний напрямок вказує.

— Що ж це за деталь?— поцікавився Кучерук.

— Даниїла Загнуздана каже, що Мазур із духовного роду, син чи то попа, чи дяка.

— Звідки їй це відомо?

— Вона й сама не знає, чому так думає. Але наполягає на своєму. І жінка, яку Мазур прислав за валізою, утвердила Загнуздану в цій думці. Була вона в чорному одязі, схожа на черницю. Приходив Прокопенко, вже сам, із власної ініціативи. Він теж сказав, що сестра Мазура перебувала під час війни у Чорноюрському монастирі...

— Деталь варта уваги. Залиште папку з паперами у мене. Через годину я її поверну. Допомога вам не потрібна?

— Поки що ні.

Вони дивились один на одного й мовчали, кожен думаючи своє.

З сірих очей Кучерука раптово креснулася синя іскорка й освітила на мить обличчя.

На Юрія Степановича можна повністю звіритися. Розі-б'ється, як кажуть, а знайде, витягне на світ денний Мазура.

Калниш же думав про голубину історію. Ходив до свого знайомого в комунгосп, але той тільки руки підняв, ніби здаючись у полон: «Нічого не можна вдіяти!..»

— У мене все,— підвівся за столом Кучерук.

— Олексію Федотовичу, хотів би ще з вами порадити-ся... Правда, це вже до діла не стосується.

— Що таке? Кажіть.

— Соломія Леглич допомогла нам розшукати у Мирові Галину Максимівну Якубець. Це подруга художника Броніслава Янушевського. Жінка зберегла кілька папок з малюнками художника, серед яких є портрет Мазура. Сестра Янушевського все краще, що він намалював, вивезла після війни до Варшави, де було влаштовано виставку його робіт. Дещо цікаве залишилося і в Якубець... Чи не могли б ми, Олексію Федотовичу, якось посприяти, щоб в тому ж Мирові чи десь організувати виставку Янушевського. Слово честі, там є вражаючі малюнки. Надто серія олівцем — «Мирів часів окупації». То політичні роботи. Виставка була б пам'яттю про художника, люди довідалися б, чим він жив у роки війни, що малював, як боровся з окупантами...

Кучерук слухав уважно, але з виразу його обличчя не можна було визначити, як він ставиться до пропозиції Юрія Степановича. Присунувши до себе папку з матеріалами, які зібрав Калниш, полковник сказав:

— Зробимо все можливе. Звернемося до Спілки художників, хай там переглянуть роботи Янушевського. Це ви гарно придумали, і пам'ять про людину буде, й користь живим. Такі, як Янушевський, заслуговують на те, щоб їх не забували. Та що я вам лекцію читаю, це ж ваша ідея.

4

— Соломіє Іванівно!

Ія поникала очима й серед пасажирів, які тісно заповнили автобус, побачила Віру Михайлівну, яка енергійно со-вала плечима, щоб вивільнити собі більше місця. Пробра-

тися до Ії вона не могла, тож посилала через увесь автобус промовисті погляди, мовляв, на зупинці побалакаємо. У Вірі Михайлівни втомлені очі, кутики рота опущені вниз, ніби вона весь час осудливо кривить губи. Знайомство Ії з Вірою Михайлівною почалося рік тому, коли вони одержали квартири на одному поверсі в новому будинку...

Сучасні міста роз'єднують людей. Хіба довго, здавалося б, автобусом чи таксі добутися з одного кінця міста в інший, наприклад, із Дарниці в Голосієво? Для таксі ця відстань укладається в тридцять-сорок хвилин. Але люди чомусь зрідка користуються зручною змогою, щоб навідати товариша або родича. Кожен шукає друзів поблизу оселі і в своєму районі. І коли, скажімо, добрі сусіди чи навіть родичі, що жили десь на Печерську стіна в стіну, двері в двері, одержують нові квартири і одержують один у Дарниці, інший на Чоколівці, то минуть тижні й місяці, поки вперше побачаться. А далі вже зустрічаються так, як зустрічаються, приміром, жителі Одеси й Миколаєва, вряди-годи, випадково або ж твердо-натвердо домовившись листівкою чи, коли є така змога, телефоном. А вибираються в гості, мов у далеку дорогу, просячи сусідів пригледіти за хатою.

Отже, коли Ії дали квартиру на новому масиві, то ніби переселили в чуже місто, де треба було заново заводити знайомства й дружбу. Навіть Оксана Сокіл, найвірніша подруга і до того ж не зв'язана родиною, навідується тепер не часто. А ніхто так не потребує товариства, як самотня жінка,— не вийде ж вона у двір і не присяде до тих, що грають в доміно! На саму тільки дорогу до Ії Оксані треба витратити дві години. А хто з нас має стільки вільного часу?! А потім — пропхайся в автобус, хай тебе там перемнуть, як у ступі, одірвуть гудзики й відтопчуть ноги!

На одному поверсі з Ією поселилися ще три родини. Віра Михайлівна разом із батьками і донькою-одиначкою займає окрему трикімнатну квартиру. Батьки її дуже запобігливі перед Ією, але якісь нещирі й настирливі, ніби осінні мухи, ти їх виганяєш у вікно, а вони влітають у двері! Віра Михайлівна вчителька, вихваляється своїми знаннями англійської мови і вмінням налагоджувати зв'язки з батьками учнів. Вони, батьки дітей, так уже люблять Віру Михайлівну, так люблять, що кожного свята збирають гроші їй на подарунки. Англійською мовою вона володіє бездоганно, так само як і українською. Аби їй тільки поїхати до Англії, то ніхто б не сказав, що вона з Радянського Союзу.

Ія не дуже вірить Вірі Михайлівні, бо якось попросила перекласти текст рекомендації про те, як прати силові сорочки, але та вільно, без словника розібрала лише слово «сорочка» і «прати»...

Автобус зупинився. Ія дождалася, поки вийде Віра Михайлівна. Розмахуючи руками й підсліпувато приплющуючи очі, та заговорила про щось. Ія її майже не чула. Думала про зошити Яцкулича. Мала фотокопію із собою і нетерпляче очікувала хвилини, коли сяде в своїй кімнаті за стіл і продовжить роботу над ними. Справді, неоціненні скарби зібрав Михайло Яцкулич, запашні, соковиті, яскраві слова записав у зошиті. Шкода, що поки що не знайшла видавництва, де б можна було їх надрукувати. І Андрій Данилович, немов затявся, не хоче й чути ім'я Яцкулича. «На старовині ви капіталу не заробите, хай ці зошити полежать до часу. Хіба ви не розумієте, що не на разі порпатися в дідизні?»

Віра Михайлівна зупинилася перед магазином тканин: — Зайдемо? Може, щось гарненьке викинули. Адже ж кінець місяця...

Ія заперечно похитала головою. Бачила перед очима сторінки, списані чорним чорнилом. Яцкулич виписував кожну літеру окремо, ніби клав намистину біля намистини. Ні, до магазину їй не треба. Із тисняви автобуса та в задуху магазину... Що там робити? А Віра Михайлівна зайде, бо шукає чорного матеріалу на сукню. Звичайно, чоловіки й так задивляються на неї, але слід вчасно оновляти гардероб. Вони, чоловіки, такі, що найвродливішій жінці не пробачать якоїсь недбалості у вбранні. Так, так... Віра Михайлівна погладила пласкі груди, хитнула клубами, впевнена у власній привабливості, й пірнула в магазин, мов плавець у річку.

Біля парадного II зустрівся батько Віри Михайлівни, сивий бухгалтер-пенсіонер. Він, як дехто з книгою, завжди ходив по двору з рахівницею, затиснутою під пахвою. Походить, походить та й присяде на лаві і ну вицокувати кісточками, ніби вибиває якусь мелодію на ксилофоні. Зараз Михайло Петрович був без рахівниці. Обличчя його сяяло.

— Добрий вечір, Соломіє Іванівно! Ви сьогодні виглядаєте як золото! Так, так, як червоне золото,— Михайло Петрович помахав товстим пальцем.— Знаєте, кого я сьогодні зустрів? Ні, ви не знаєте! Я зустрів вашого дядька, Захарка Прокоповича... Випадково спіткав на площі Хмельницького. Не я його впізнав, а він мене... Я сказав, де живу, а

Захарко Прокопович згадав про вас, Соломіє Іванівно. Геройський у вас дядько. Червонопрапорець. Коневі — гори, а людині — горе одбирають життя...

Михайло Петрович стояв у дверях, і не видно було, що він намірявся дати прохід, а її незручно було про це просити.

— Поговорили ми по душах із Захарком Прокоповичем. Молодь не вміє добре ні розповідати, ні слухати. А ми з вашим дядьком поговорили про все. Згадали революцію, громадянську війну. Ледь не забув,— раптом ляскає себе по лобі Михайло Петрович.— На вас скаржаться...

— Хто? — здивувалася Ія.

— Сусіди. Ті, що живуть на другому поверсі.

— Не розумію,— здвинула вона плечима.

— Тут і розуміть нічого. Ви годуєте голубів на вікні?

— Так.

— А в них мала дитина. А від голубів, знаєте, хвороби... Є спеціальна постанова міськради.

— Хіба це злочин — годувати птахів?

— Не злочин, але... З п'ятого поверху один теж годував, п'яниця, так ми його вже відучили...

— До побачення,— коротко відказала Ія.

Через якусь годину до неї заходить Віра Михайлівна і відриває від роботи.

— Не купила нічого,— каже засмучено.— А ви працюєте? Я трошки побуду та й піду... Додому берете, значить, роботу? І багато підробляєте?

Віра Михайлівна розведена чи, може, вдова; ніхто цього до пуття не знає. Складається враження, що вона й сама не відає, де подівся її чоловік. Та й чи був він насправді? Може, вимріявся у гарячих мріях-бажаннях? Але ж звідки тоді донька?.. Віра Михайлівна любить розповідати безконечні історії про те, як у неї закохувалися чоловіки. Розповідаючи, захоплюється власною розповіддю. На щоках з'являється рум'янець, і очі блискають...

— Я й не знала,— дивується сама собі,— що мене любило стільки молодих людей. Не те що не знала, а забула... Я й зараз ще така, що коли мене якийсь мужчина узнає, то довго бігає за мною...

Ія думає, що їй чинити: чи попросити Віру Михайлівну з кімнати, чи самій утекти од неї? Куди тільки? Можна б і в кіно, але ж робота лежить на столі мовчазним докором. А Віра Михайлівна сипле й сипле словами, мружачи підсліпуваті очі, горбатить плечі.

— З тим Іваном у мене вийшла трагедія... Ночі він простоював під вікном, щоб вловити тільки мій погляд. Дощ, вітер, а він стоїть і дивиться на вікна... Я його довго випробовувала, як ото залізо, перед тим як кувати, нагрівають до білого кольору. Але десь-таки перегнула палицю. Вирішила, що час обертати гнів на милість, а він більше не прийшов. Розумієте, Соломіє Іванівно, моє горе, мою печаль... Я ладна була волосся рвати! Такого хлопця втратила...

Ія відчуває, що їй вже несила слухати Віру Михайлівну. Та становище виправляє сама гостя. Вона сплескує руками і біжить до дверей:

— До мене учні прийшли ще годину тому... Я пізніше зайду і розповім. Я нічого не забула, все пам'ятаю. Розкажу, як один хлопець мене на руках носив...— Вона округлила очі і вже в дверях сказала: — А од вас хочу почути за професора... Мені він ой як подобається. Ну, та пізніше...

І вона вибігла з кімнати. Ія схилилася над зошитами Яцкулича, але ще довго їй треба було зосереджуватися, щоб опанував робочий настрій. З жахом думала, що Віра Михайлівна може прийти знову, щоб доказати свою історію.

5

Маленький, наче підліток, чоловічок дріботить поруч з Юрієм Степановичем, часом забігаючи наперед, щоб упіймати Калнишів погляд:

— Я вам скажу, любий товаришу,— шморгає Войнаровський червоним облупленим носиком,— що наш образ Спаса —то справжнісінька штука, мистецтво тобто, як тепер кажуть. Ви гляньте на образ і самі переконаєтеся... Маляр той славний був. Він більше світські картини малював, але не цурався й божих сюжетів! Наша церква удостоїлася його уваги... О-о-о... Удостоїлася! Звичайно, образ Спаса в порожній церкві не те, що під час відправи, коли люди зігрівають його своїми поглядами. О-о-о... Тоді, тоді...

Очі Войнаровського горять, він розпростує плечі, стає ніби вищим і вже не дріботить, а поважно ступає поруч із Калнишем. Лопотить протерта, злиняла під пахвами ряс, схожа на робочий одяг, пошитий із цупкої, з металевую ниткою тканини, щоб довше носилася.

— Ви, прошу, спершу гляньте од дверей, а тоді вже підходьте ближче,— Войнаровський зазирнув Юрію Степановичу у вічі, усміхнувся.— Ви, мабуть, слухаєте мене, а в

душі всміхається: говори, говори, мовляв, старий провінціале, хіба ми не були в Софії, у Володимирському соборі, не бачили справжніх розписів! А там працювали не такі майстри, як у цій сільській глушині! Так думаєте, не відмовляйтеся. По очах бачу, що вгадав... Любий товаришу, був і я в Києві, і все на власні очі споглядав... Софія мене причарувала. П'ятдесят літ минуло відтоді, а образ її, краса не зникає з-перед очей, не тьмяніє... Андріївська церква стоїть у моїх очах. Стрункі дзвіниці, бані здіймаються аж ніби вітрильно, легко. Горджуся тими зодчими й малярами, що оте диво створили. Знаю, що Володимирський собор розписували Нестеров, Врубель, Васнецов... Образи Бориса і Гліба живуть у моєму серці, хоча, як на мою гадку, написані вони по-світському... Бачите, й ми, провінціали, з дечим обізнані...

Він добув десь із-під ряси великий мідний ключ, який сяяв наче золотий,— мабуть, завжди зберігався в кишені, тож і витерся до блиску. Поважно, ніби чаклюючи, відімкнув рипучі двері і зник, зігнувшись, у напівтемряві церкви. Зразу ж визирнув звідти, прижмуривши очі, поманив Юрія Степановича рукою.

— Ходіть, товаришу,— вираз обличчя у нього втаємничений, мовби запрошує на одвідини забороненого місця. Затхлістю й холодом війнула церква в лице Калниша. Лунко озвалися під куполом його кроки, відлунилися вниз і замерли. Вгору дивився, ніби у глибокий колодязь, на дні якого було сухо, бо давно примулилося джерело.

— Он він,— прошепотів десь поруч Войнаровський.— Наш Спас!

Згори, крізь попрорізувані нижче бані вузькі, без рам і шибок вікна сіялося в церкву блаженське світло, лягало кружалом на підлогу. Юрій Степанович упіймав на собі різкий, фізично відчутний погляд. Войнаровський стояв збоку маленький, принишклий, мовби безсилий. Чийсь великі, несамовиті очі — двоє вогняних вікон, за якими скипала розжарена маґма,— грізно зоріли на Калниша. Висока, писана на кам'яній стіні картина, яскраві, кличні барви. Відчувається розгониста рука неабиякого майстра. Лице суворе й добре, у рисах підборіддя, чола і губ проступає лагідність.

Підлога у церкві запилена, порошинки світяться, зблискують, як сніг у великі морози. Сліди потемнілі zostалися там, де протупав священник, крок у нього дрібний, ступні носками врозкид. Юрій Степанович хотів запитати, скільки часу і коли саме малював художник картину, а це таки

була картина, а не ікона, та Войнаровський притулив пальця до губів, мовчїть, мовляв, проймайтеся настроєм, знаходьте контакт з очима образу, негоже розмовляти перед такою красою! І Калниш послухався дивовижного чоловічка, бо ж картина справді була мистецька.

Після кам'яного холоду церкви обличчя, руки, все тіло огорнуло м'яке тепло надвір'я. Над зеленими, ніби тяжкими чимось банями кружляли голуби, часом сідаючи на рамена хрестів. На затравілому дворичі паслися гуси. Білий гусак з червоним наростом на дзьобі, розставивши крила, сердито засичав на Калниша.

— Гиля, гиля, дурний! — затулав на нього піп, замахав руками й сам став чимось схожий на гусака. Глянув на Юрія Степановича маленькими, ніби заплаканими очима. Ніс його від холоду ще дужче почервонів, задержувато задерся. Він потер його долонею, грїючи.

Був задоволений Калнишем. Бачив, що має справу з людиною поважною, вихованою, якій не цвеньки-бреньки в голові, а роздумує вона над уздрітим зосереджено, заглиблено. На картину гїсть дивиться так, ніби вбирає її в себе. В сірих очах, здається, і зараз зблискує різнобарв'я фарб. І сам, мабуть, причетний до «штуки». Під пахвою тримає велику художницьку папку, долоні — широкі, пальці — довгі й гнучкі, з ледь опуклими рожевними нігтями. Якраз до пензля, до олівця!

— Дозволю собі запитати: чи дзвонять зараз у Володимирському соборі? Ні? Боротьба за тишу... Гм... Мабуть, що так! Машин розвелося, як мурашви, а літаки літають, як птахи! Коли ж я був у Києві, то дзвонили в усі дзвони. Як у пісні співано: «В усі дзвони дзвонять». Від великого дзвона дрижало повітря, у вухах навіть свербїло, а менші озивалися на його бас малиново, ніби ковані із найчистішого срібла. Від того дзвону вищим ставав, зносився над грїшною землею, як ота машина, що на повітряній подушці... Дзвонили, пам'ятаю, в усі дзвони, калатали сердечками.

— З чого ви зараз, Дмитре Дмитровичу, живете, адже церква ваша — то музей?

— Городець маю, любий товаришу. Ось цими руками, — простягнув перед собою маленькі сухі долоні, — цими руками пораю його... Я не дармоїд, ні. Хранитель музею, це так. Сам-один, як перст, збуваю світ. Повернуло мені на дев'ятий десяток... Пам'ятаю, як п'ятдесят стукнуло. Злякався я, ніби підступив до краю життя, ще один-два кроки, думалося, і гуну у безодню, захурчу туди, наче камінь, що

зрушився ґрунту... На день народження мене то мороз охмарював, то піт виступав по всьому тілу. «П'ятдесят, п'ятдесят, півстоліття!» — гупало в скронях і десь побіля серця... Отак, любий товаришу, було... А зараз на дев'ятий десяток повернуло, а почуваюся легко-легко, наче у дитинстві, коли бігав по вулиці вистрибом, осідлавши лозину... О-о-о! Так що п'ятдесят — то зовсім не багато! Тільки руки й ноги мерзнуть. І нутрянний холод дошкуляє... Не дає спокою відчуття, що серце схоже на грушу-дулівку, висить у грудях вужчим кінцем донизу і от-от упаде, зірвавшись од якогось струсу... Низ серця найбільше мерзне, ніби поколюють його тонкі крижинки, обхмарюють, як ото інші дерева. Поки жила на світі паніматка Анна, то веселіше велося, не так холод пробирав. А тепер...

— Хіба дітей у вас не було, Дмитре Дмитровичу?

Войнаровський похлинувся на слові й глянув на Юрія Степановича стуженими очима.

— Дітей? — глухо перепитав він. — У нас з Анною був син Славко... Мирослав Войнаровський... Загинув у дев'ятнадцять літ.

— Загинув? — співчутливо запитав Калниш.

— Злигався з отими ланцями, які називали себе борцями за українську державність, і вони звели його з світу. Вчинили напад на якусь там пошту, бачите, їм потрібні(були гроші для «боротьби», і Славко поліг від жандармської кулі. Не знаю, де й похований... Шухевич, рудий бусурманець, прийшов і сказав нам з Анною, що Славко загинув як герой... Після остаточної перемоги, мовляв, народ поставить йому пам'ятник з білого мармуру й чистого золота... «За що пам'ятник? — питаю його. — За розбій?» — «Ви, отче, не розумієте всієї величі нашої боротьби», — сказав Шухевич. «Це я не розумію? Велич вашої боротьби — то багнока, яку треба зчищати з ніг...» Згубили сина, звели його зі світу...

Цей маленький, квапливий дідок, начинений мішаниною всіляких знань, обтяжений пам'яттю, ніби віз поклажею, говорив цікаво, але втомлював, бо співбесідникові не вдавалося вставити й слова. Навіть запитувати треба було, влучивши мент. Як з дуже повних відер розхлюпується вода, так із нього безупинно хлюпалися слова. Войнаровський буцімто хотів за всяку ціну позбутися їх, висипати перед співбесідником на купу, як ото сухе листя згрібають у садах, хай уже той розбирається, що до чого, хай дослухається, про що шелестять слова. Можна було зрозуміти

старого: зрідка трапляються йому слухачі. До соняшників на вгороді чи гарбузів не заговориш!

Однак Калнишеві вже й нетерпеливилось, бо ж не для того він приїхав до Березного, аби тільки слухати Войнаровського, розглядати стару церкву. Звичайно, це не втрата побачити картину справжнього майстра, але робота є робота.

— А наш Спас,— знову заквилів голосок Войнаровського, ніби скрипка грала однією струною,— скажу я вам, штука найвищої проби... Червоне золото! Діамант чистої води! Та й ви самі пересвідчилися. По ширості,— він приклав руку до серця,— Спас мене й тримає на світі! Без нього я ніщо, нуль, або зеро, як у нас казали колись...

— У вашій церкві не правиться, а як по інших селах? — запитав Калниш, підтримуючи розмову.

— Не знаю, товаришу, не знаю. Невідомо мені, де вже й буває служба. У Волі велика церква, але отець Лука торік помер. Запрошували мене на його місце, та я відмовився. Нікуди вже до скопу не піду од свого Спаса. Прив'язав він мене, причарував... Чув я, що німецький поет Генріх Гейне, коли жив у Парижі, цілі дні просиджував у Луврі перед мармуровим образом Венери Мілоської, богині весни й кохання. Поет уже був старий. Що ж його кликало щоденно до холодного мармуру? Краса образу зачаровувала його, скоряло мистецтво геніального різьбяря, який виплекав із білого каменя жіноче тіло, дав йому вічне життя! Розумієте, не бог дав вічне життя, а митець!

Войнаровський нахмурився, звів ріденькі, посічені брови, очі його немов побільшали і на мить знерухоміли.

— Сказати по ширості,— промовив він стихеним голосом,— я грішний перед богом, дуже грішний. Не повжайте позою те, що зараз почувете. Це мій оконечний, довголітній розмисел. Церкви, собори, я вам скажу, то такі ж само навмисне опоряджені місця для гри й промовляння слів, як і театри. Нічим вони не святіші. І сцена є, і актори, й глядачі, і тексти. Гарні актори, бо ж учили їх довго по семінаріях і академіях, аж у Рим возили, і відповідно настроєні глядачі, і тексти, які створювалися й досконалися віками... А дзвони — то оркестр в опері. Й-бо! А мальовані образи? Хіба театри обходяться без художників-малярів? Так думаю, так є! Бог тут ні до чого. Театр це, театр! — він звищив голос.— І не хочу чути, коли кажуть, що церква — храм божий.

— Скажіть, будь ласка, син в отця Луки, що з Білої Волі, був?

— Не було. Не одружений він. То в отця Зенона були діти, а отець Зенон умер ще дев'ятсот тридцять другого року. Троє дітей у нього було. Двоє дочок і син. Одна дочка молододу вмерла, сама собі стратила життя. Красуня була, як та Гальшка Острозька з картини Яна Матейки, вродлива якоюсь, вибачте, божою красою... Гальшка Острозька, як вам відомо, народилася в шістнадцятому столітті в родині князя Іллі Острозького і Беати Костелецької, позашлюбної доньки польського короля Сигізмунда. Беата, вийшовши заміж за українського магната, почала завзято окатоличувати Волинь, накликала туди єзуїтів, набудувала костьолів і монастирів і ще до народження доньки отруїла її батька... Про Гальшку якийсь історик писав, що такі вродливиці народжуються, подібно геніям, раз у століття. О-о-о... До Гальшки посватався князь Сангушко, але вона не мала права виходити заміж без дозволу короля. І тут закрутилося, закрутилося таке, що нам тепер і не розібратися, що було насправді, а що придумали люди... Дмитро Сангушко, Мартин Зборовський, Лукаш, князі Костелецькі і Слуцький, чеський князь Ян та багато інших молодиків домагалися її руки, бо Гальшка, крім краси, володіла ще й містами та селами, мала незліченні багатства. Князі викрадали її один в одного, таємно й при людях вінчалися з нею, везли красуню дружину то у Львів, то у Варшаву, у Познань, в Чехію, аж поки князь Василій Острозький, Гальшчина рідня, не забрав її у Яна Остророга і не ув'язнив у Дубнівському замку. Через десять років, збожеволівши від горя й принижень, вона вмерла, бо ж поводитися з Гальшкою ціле життя як з лялькою, начиненою золотом, виборсували її один в одного, не думаючи, що вона людина, що їй може боліти... Ось які історії траплялися! — Гальшка — то наш край, наша доля в минулому...

— А ще двоє дітей отця Зенона де?

— Дочка, знаю, живе в містечку, десь там працює, а син... Ніхто не знає, де він... Це один із тих, що згубили мого Славка. Доходили чутки, що з фашистами, як вони тут були, хай їм пек, злигався, служив у них... Знаю, що колись виключили його з гімназії, підстрелив він когось чи дуже побив...

— Дмитре Дмитровичу, — розв'язав Калниш тасьми своєї папки, розгорнув її перед Войнаровським, — гляньте на цей рисунок.

— Отець Зенон,— здивовано вигукнув той.— Мовчіть, мовчіть, прошу вас... О-о-о... Отець Зенон. Він! Майстер рисував. Рука тверда... все бачу... Це — отець Зенон. Очі його з кровинкою, вилиці... Зачекайте, але отець Зенон був лисий...

Частина сьома

1

Вперше жінка примітила його у вівторок уранці, коли добиралася автобусом на роботу. Вона зійшла на зупинці біля продуктового магазину неподалік від дому, а він, очевидно, їхав од станції, бо мав при собі новеньку валізу і був у плащі, хоч ранок обіцяв жаркий день. Чорночубий, броватий чоловік із карими пукатими очима підвівся, як тільки вона зайшла до автобуса, вивільняючи місце, хоч пасажирів було небагато. Він простояв усю дорогу, аж поки жінка з трохи припухлими від сну повіками не зійшла біля лікарні. Зустрілися перебіжним поглядом, і вона вловила в його очах зацікавленість собою. В першу мить не надала цьому ніякого значення, бо часом і гарніші чоловіки задивлялися на неї, та щось у його погляді було таке, що в неї долоні враз зашерхли й згарячили...

Вийшовши з автобуса, жінка заспішила, збиваючись із кроку і випрямляючи спину. Відчувала на собі чужий погляд, наче віяв холодний вітерець у спину. Не витримала, обернулася. Чорночубий пасажир дивився крізь вікно. Приязна усмішка на мить ворухнула його повні губи. Жінка прискорила кроки.

За роботою забула про нього, бо день видався напружений і клопітний,— аж дві операції робили, й при обох вона асистувала Георгію Богдановичу. Сідала надвечір в автобус стомлена, та не помітити його не могла, бо так само, як і вранці, він підвівся назустріч їй. Цього разу людей було повно й місце знадобилося, він наче тримав його для неї. Вона подякувала нахилом голови. Сиділа, одчуваючи, як горять нестерпно, шерхнуть долоні,— у неї завжди так, коли хвилюється. Скоса розглядала його. Одягнутий просто, але ошатно: у темно-зеленому новому костюмі, сірій тонкій сорочці і в жовтих дірчастих туплях. Михайлина

віддавна дотримувалася суворих правил: ніколи, ні за яких обставин не говорити на вулиці з незнайомими чоловіками. Сама себе не поважала б, якби порушила цей золотий принцип жіночої самоповаги. Чого він дивиться, наче знає її? Чи щось хоче сказати? У свої сорок п'ять років вона виглядала так, як дехто не виглядає у двадцять вісім! Може, сподобалася? Жінка обхопила руками сумку, тулила гарячі долоні до холодної шкіри, заспокоюючи цим себе.

Сиділа, міцно стуливши губи, дивлячись прямо вперед. Долоні горіли, як обчухрані. Стуляла їх докупі і почувалася ще гірше. Потай вона була закохана в свого головного лікаря Георгія Богдановича, якому завше допомагає при операціях. Це закоханість слухняної підлеглої в розумного й вродливого начальника, закоханість, яка не живиться надіями на взаємність. Георгій Богданович, набагато молодший від Михайлини, не здогадується про це, бо на кожній п'ятихвилині ставить за приклад Ковалишину, її старанність і працьовитість. А вона од його слів паленіє лицем, ховаючи очі. Всі це бачать, тільки він не помічає, несвідомо завдаючи їй прикрощів.

Наступного дня, у середу, Георгій Богданович послав двох сестер — поважну Михайлину й молоденьку реготуху та співуху Тамару — на пошту. Повертаючись звідти, жінки, навантажені посылками, сіли в автобус. А бровань (уже був там. Підвівся й далі їхав, тримаючись рукою за металевий поручень під дахом автобуса. На переднє сидіння Михайлина з Тамарою поскладали свої пакунки. Тамара одверто підсміювалася до брованя, і він теж відповідав їй усмішкою. Першою з автобуса вийшла Михайлина, за нею спускалася, сміючись і оглядаючись, Тамара. У дверях за щось зачепилася й розірвала шпагат, яким було перев'язано пакунок. Білі згортки й картонні коробочки розсипалися по тротуару.

Автобус рушив, а Михайлина з Тамарою присіли навпочіпки збирати розсипане. Несподівано Михайлина угледіла чужу руку, яка потяглася до пакета, що його вона намірялася якраз підняти. Підвела очі й побачила карокого брованя, він допомагав збирати згортки й коробочки.

— Дякуємо вам, Миколо Павловичу, дякуємо, — підсміювалася Тамара, звертаючись до чоловіка. — Ми абсолют-но без вас не впоралися б...

— Тамаро! — проказала осудливо Михайлина. — А коли б скло, то що б нам сказав Георгій Богданович?!

— Хіба я хотіла,— сліпуче сяяла білизна зубів Тамара.— Я абсолютно не хотіла. Шпагат, гляньте, паперовий, от він і порвався... Як добре, що ви нагодилися, Микола Павловичу! Познайомтеся, це Михайлина Зенонівна, наша хірургічна сестра. Бійтеся попасти до неї!.. А це Микола Павлович, методист Будинку культури і акордеоніст.

— А я думала...— вигнула губи в посмішці Михайлина,— я думала, що ви ревізор чи інспектор.

Микола Павлович на мить знітився, і це жінка помітила.

— Чому ви так думали?

— І сама не знаю... Ходімо, Тамаро, а то цілий день граємо. Георгій Богданович посилав на годину.

— Хіба я його боюся? Абсолютно не боюся,— реготнула Тамара, притискаючи підборіддям пакунки, які склали їй на руки.

— Дякуємо за допомогу,— сказала Михайлина.

— Будь ласка,— приязно усміхнувся Микола Павлович.— Може, вам занести аж у лікарню?

— Ми самі вже... Ходімо, Тамаро!

Наступного дня Микола Павлович привітався до неї, як давній знайомий. Поводився так, ніби вони були певний час у сварці, а це несподівано помирилися. Михайлина визначила собі вік Миколи Павловича: він набагато молодший за неї. Це знайомство не обіцяло жінці нічого втішного. Ні до чого доброго воно не приведе. Часом ночами, коли тілові було душно, Михайлина з ненавистю думала про чоловіків, про весь їхній рід. Її сама не знала, чому ненавиділа їх.

Микола Павлович запросив Михайлину до Будинку культури, але вона рішуче відмовилася. Нічого їй там робити! Веселощі під музику — то для юнаків та юнок. Їй соромно навіть думати про таке. Що сказали б лісоградці, коли б вона раптом з'явилася на вечорі танців? Та їй потім хоч із міста втікай... Ні, ні і ще раз ні!

— В такому разі,— сказав Микола Павлович,— я запрошую вас на прогулянку в лісопарк.

Гуляти?.. Це теж виключається. Вона ніколи не гуляє. Завжди можна знайти роботу, якщо випадає вільний час. Не знав уже, як підступитися до неї.

— То покажіть мені місто,— просив Микола Павлович.— Ви ж тут віддавна живете, а я тільки-но приїхав у Лісоград.

— Що в нас показувати,— не здавалася Михайлина.— Дві вулиці простяглися з півночі на південь, а поміж ними десяток менших вулиць і провулків...

Але й метал плавиться, коли його довго нагрівати. Михайлина бачила, що Микола Павлович не відступається од неї. Це її насторожувало і водночас інтригувало. Третього дня вона сказала, дивлячись на нього світлими, холоднуватими очима:

— Якщо вже вам так хочеться зустрітися зі мною,— Михайлина облизала гострим язиком губи,— то приходьте до мене додому. Чого ми будемо муляти очі людям... Приходьте сьогодні ввечері...

— Прийду,— якимось непевно прозвучав його голос.

— Чому ж не питаєте, де я мешкаю?

— Я знаю.

— Уже знаєте? — примружила очі жінка.— Присягай біг, ніякий ви не методист, ви справжній ревізор... Та мені однаково, хто ви...

— Хочете, я принесу акордеон?

— Ще чого не вистачало,— закинула вона голову назад, показуючи повну, пещену шию.— Щоб уся вулиця збіглася... Я й так гріх на душу беру, запрошуючи в дім чоловіка...

2

— Ну, то що будемо робити? — поклала Михайлина долоні на стіл. Пальці в неї короткі, з вузькими, ніби здавленими з боків нігтями.— Кажіть що-небудь, не мовчіть!

Микола Павлович розглядався по кімнаті. По той бік стола, під стіною, біліло високе ліжко з горою пухких подушок. Над ліжком стіна була завішена вишиваним килимком. В кімнаті приємно пахло воском і яблуками. Чистота скрізь була надзвичайна, наче кожну річ щоднямили гарячою водою з милом чи содою. В кутку висіла потемніла від часу ікона...

— Михайлино Зенонівно, ви правду мали, коли казали, що я не схожий на методиста... Методист я недавній. А перед тим був у далеких місцях...

Жінка метнула зацікавлений погляд? Що це? Сповідь? Хіба вона спонукала до цього чи заохочувала? А він думав: «Пальця їй в рот не клади. Відкусить, тільки хрусне кісточка...»

— У цій кімнаті я живу дванадцять років. Ви перший мужчина, який отак розсівся за столом.

— Дванадцять років...— покрутив головою Микола Павлович.— Дванадцять років... Якщо це правда, то чому ви так легко мене запросили додому?

— Запросила, бо бачу, що вам щось конче потрібно від мене. Кажіть уже, з чим прийшли? Прямо кажіть!

— Я розшукую вашого брата Романа Ковалишина. У війну ми з ним зустрічалися, мали спільні справи... Хотілося б зустрітися з ним зараз.

— Ви знали Романа? — поширила очі жінка й частіше задихала.— Ви знали Романа?

— Знав. Кажу ж, що знав...

— Миколо Павловичу, в мене у світі більше нікого немає, крім Романа. Розкажіть про нього...— поклала гарячу долоню на його руку, стиснула її.

— Що розказувати,— здвигнув плечем Микола Павлович.— Не повезло йому, як і мені. Не на ту карту ставили... Німці виявилися неплатниками. Замірялися зірвати банк на абищо.

— Роман...

— Де ж зараз ваш брат?

— Хіба я знаю... Нічого не відаю. Багато років від нього ніякої звістки. Як бачились востаннє...

— Коли це було?

— Чого ви мене питаєте? Нащо це вам? Я ж кажу, що не знаю, де брат. Не знаю...— вона втупила некліпний погляд у Миколу Павловича, аж йому стало ніяково під поглядом її очей.— Чого ви розпитуєте, як слідчий?

— Як слідчий? Ні... Мені просто дуже потрібний Роман. Кажу ж вам, що у війну...

— Зараз уже пізно... Ідіть, мабуть, собі, Миколо Павловичу, додому. І знаєте, що я вам повім: не приходьте більше ніколи до мене і не заговорюйте. До вас у мене довіри немає. Ви не той, за кого себе видаєте. Присягай біг, не той!

— А хто ж я такий? — намагався він повернути на жарт.

— Будьте ким хочете, мене це не обходить! Прощавайте, Миколо Павловичу.

Вона провела його до дверей. Він почув, як різко, голосно клацнув за ним замок. Усе! Кінець!

3

— Іє, красуне моя! Як тобі ведеться? — Ольга Олександрівна Гвоздьова обійняла важкою рукою Ію за плечі, прихилилася щокою до її щоки.— Працюємо в одному інституті, а бачимося зрідка. Кожен закопався в своїх паперах.

А ти, либонь, ще стрункіша стала. Цвітеш! А мене роки розпирають в боки...

Голосно засміялася власному дотепові, але в сміхові чувся сум. Темно-сірий, чоловічого покрою піджак суворив жінку. Вона широко розмахувала великим портфелем, ступала по коридору інституту твердо й упевнено.

— Я розумію, чого це так,— казала Гвоздьова.— Сиджу багато. Цілий день сиджу. І вечір, і ніч буває. А що вже ранки, досвітні години, то найулюбленіший час моєї праці. Вранішні години прозоріння. Я їх так називаю. З чоловіком тільки за вечерею й розмовляємо. Все кудись поспішаю, поспішаю, наче боюся щось втратити... А ти ж як, Соломіє, живеш?.. Знаю, в трудах, у клопотах. Чула про зошити Яцкулича. Не планують їх?

— Поки що ні! — відповіла задумливо Ія.

— Андрій Данилович що ж, не допоможе тобі?

— Хіба ви не знаєте Андрія Даниловича? Зошити Яцкулича йому не потрібні. Зайва морока. Говорити з ним можна тільки про його словничок.

— Чула і про той словник. Пуста забава!

— Катрич попросив один примірник рукопису,— розповідала Ія.— Казав, що прочитає...

— Гм,— махнула рукою Ольга Олександрівна.— Не прочитає... То він для свого архіву взяв. Катрич уже давно нічого не читає. Так що на нього надія мала. Дай мені один примірник, прочитаю на дозвіллі.

Ія всміхнулася.

— Яке у вас, Ольго Олександрівно, дозвілля? Самі ж тільки що казали: працюєте і вдень, і вночі, і вранці, і ввечері...

— Уранці на свіжу голову, Іє, і прочитаю Яцкуличеві зошити. Бачу, ти не на жарт ними захопилася... Може, чимось і підсоблю, підважу своїми багатирськими плечима...

Жінки розмовляли біля вікна. Були вкрай не схожі одна на одну. Ольга Олександрівна Гвоздьова — громіздка, з дужими плечима й великим обличчям, Ія — струнка, тонкошия, з вродливим сумним лицем і яскравими червоними губами. Незважаючи на несхожість, вони відчувають щирю симпатію одна до одної, Ії хочеться бути такою ж рішучою, енергійною, як Ольга Олександрівна, а та по-доброму заздрить чистій осяйній Іїній вроді і глибокій, як озерна вода, задумі.

— Гарно мені з вами, Ольго Олександрівно,— промовила Ія.— Ви така, така... надійна!

— І я тебе, Іє, люблю,— стишеним голосом сказала Гвоздьова.— Чесніше жити, ніж ти, не можна. Схилиюся перед твоєю вірністю і люблю тебе. А зошити Яцкулича дай мені зразу...

Коридором посувався Андрій Данилович з гордо закинутою головою, з іронічним усміхом на устах. Уздрівши Ольгу Олександрівну, він раптом збився з поважного кроку, знітився. Гвоздьова привіталася з ним, недбало кивнувши головою.

4

— Нервується Михайлина Зенонівна? — запитав Юрій Степанович.

— Ще й як,— ворухнув лапатими бровами Микитюк.— Місця не знаходить. Відчула, що цікавимося її братом. Коли б знала, де він, то побігла б до нього, як кажуть, не взуваючись, щоб попередити про небезпеку. Забула б і про обережність! Та Ковалишина, я переконаний, не знає, де Мазур, тож і товчеться, як миша в ступі. А чутлива, о-йой.

Юрій Степанович усміхнувся. Сиділи вони з Микитюком в одному з кабінетів обласного управління, обмінюючись думками з приводу зустрічі Миколи Павловича з медсестрою Ковалишиною.

— Так відразу вас і розкусила? — запитав Калниш.— «Присягай біг, ніякий ви не методист, а справжній ревізор...»

Усміхнувся Микитюк, хоч йому було й ніяково перед старшим товаришем.

— Так і сказала,— Микола Павлович примружився, наче його засліпив чужий погляд.— Десь я схибив, недооцінив черницю. У Чорноюрській монастирі її вчили вірити лише богам, а не людям...

— Як вона вам здалася? — суворячи очі, запитав Калниш.

— Хитра,— одним словом відповів Микитюк.

— Хитра?

— Дуже, і зла. Попівське поріддя.

— В чому ж полягає її хитрість? Може, розумна?

— Сторожка, як перепел у житі, не знаєш, коли він захурчить з-під ніг. Про брата не знає...

— Якщо вона нічого не знає про Мазура, то нащо ми з нею марнуватимемо час? — діловито запитав Юрій Степанович.

— Я не точно висловився. Ковалишина знає про брата багато, не знає тільки, де той зараз. А може, приблизно їй і це відомо. Тільки приблизно. Бо коли б точно, то вона побігла б до нього, подзвонила б, написала, кимось передала...

— Змалюйте її зовнішній портрет і скажіть кілька слів про характер, ви ж зачепилися за нього.

— Ковалишина середнього зросту, стан тонкий, клуби широкі, ніс пупкою, або, як ще кажуть, дзьобатий, але це не шкодить вроді, а, навпаки, додає обличчю якоїсь оригінальності. Жінці сорок п'ять років, хоч виглядає вона молодшою. Губи повні. Вона їх завжди облизує язиком. Очі? Очі світлі, холоднуваті... Сестра Михайлини, Катерина Ковалишина, похована на міському цвинтарі. Вмерла давно, ще тисяча дев'ястсот тридцять другого року, двадцятирічною дівчиною. Отруїлася. Так кажуть люди. Якась там любовна історія трапилася... На тому ж цвинтарі поховані Зенон Ковалишин, колишній березнянський піп, і його дружина матушка Іуліанія...

— Мало!

— Мало? — здивувався Микитюк. — Чого мало?

— Мало ви розповіли про Ковалишиних... Чому, наприклад, не довідалися, як померла Катерина, що спричинило її смерть?

— Я ж сказав: любовна історія... Та й давно це було.

— Якраз любов тут ні при чому. В смерті Катерини винні побічно Роман Мазур і його батько — Зенон Ковалишин. Та це довга історія, ми ще з вами повернемося до неї.

— Юрію Степановичу, ви упізнали б Ковалишину за моїм описом?

— Упізнати впізнав би, але хотілося більше знати про неї і про її родину... Коли зустрінусь із Михайлиною Зеновівною, то щоб не ходити в потемках, а зразу ступити на добре видну дорогу...

— Яку ж причетність має Мазур до смерті своєї сестри? Скажіть, Юрію Степановичу?

— Скажу, якщо ви самі не довідалися, хоч зобов'язані були це зробити. Але скажу не зараз, а коли повернуся з Лїсограда від Ковалишиної. Ми й так уже розтікаємося мислію по дереву!

Будинки цього невеликого містечка народжуються, либонь, серед лісу, у тіні столітніх дерев, але як діти не можуть завсіди жити коло батьків, так і вони, глянувши на світ-сонце чистими вікнами й розібравшись, що й до чого, поволеньки йдуть у поле й шикуються на широкім осонні в рівні вулиці. Зі сходу ласкаво, ніби тепле море, підступає до містечка задумливий степ, а з заходу високо мовчазніють дерева старезного лісу, які, коли вітряно, скриплять, скаржачись на невдячних дітей. В ясну днину й вони відкрито радіють сонячному щастю своїх нащадків. Місто називається Лісоград.

Під бровами літньої жінки, яку Юрій Степанович перестрів біля станції, схлюпнулася яснота, ніби сонце хитнулося в ущерть налитих світлом очах. Зморшки на лиці розгодилилися, і воно засвітилося радістю й непоказними, але помітними гордощами. Так пломеніють люди, коли діляться чимось дорогим і гарним. Юрія Степановича вразливо зачепила хвиля широкого почуття і торкнулася якихось струн в його серці. Він відкрито всміхнувся чужій радості, ждучи, що вона і його ошасливить.

— Оцією вулицею йдїть,— сказала жінка наспівно,— а потім звернете до лісу. Он він темніє високою стіною. У князя Любомирського палац був гірший, ніж наша лікарня... Неодмінно попросїть, коли болить, щоб оглянув вас Георгій Богданович. Не зважайте, що молодий... Отак і йдїть,— жінка легенько штовхнула долонею Калниша в плече, мовби спрямовуючи, куди йому йти.— Я б вас провела далі, та час до праці...

Лікарня відкрилася несподівано. Як тільки звернув ліворуч, у бічну вулицю, в кінці білим валом постали широкі корпуси із бетону і скла з величезними, на півстіни, вікнами. Пишний квітник яскраво горів перед будинком, барви його докочувалися до спадистих, нагрітих сонцем сходів.

У просторому коридорі сиділи на лавках люди. Пахло тут не ліками, як звичайно, а чистою прохолодою і щойно помитою підлогою. Скло у вікні мінілося райдужними барвами. Юрій Степанович привітався, йому півголосно відповіли. Тут була царина тиші й людської задуми. Читаючи таблички на дверях, він знайшов на першому поверсі кабінет головного лікаря Георгія Богдановича Сокаля. Постукав й одразу почув відповідь:

— Прошу.

За білим столом, присунутим до вікна, сидів чорнявий худий молодик в окулярах з тонкою золотою оправою і щось швидко-швидко писав, часом зашпортуючись пером об папір. Обличчя мав бліде і, здається, хворобливе, але енергія так і кипіла в ньому, прориваючись в нестримному, крилатому летові ручки, в швидких порухах голови. Пишучи, стиха постукував правою ногою, начебто підганяв себе чи відбивав ритм.

— Прощу товариша сідати,— кинув перебіжний погляд на Юрія Степановича.— Кільканадцять секунд ще належить мені, а потім я до ваших послуг...

Закінчив писати раптово, здається, й крапку не поставив. Різко відкинувся на спинку твердого крісла й здійняв окуляри. На щоках, побіч носа, червоніли надавлені смуги. Очі лікаря чорні, непроглядні, проте просвічують теплими іскорками й дуже уважні. Здається, вони володіють здатністю зупиняти рух.

— До ваших послуг,— мовив, відверто роздивляючись Юрія Степановича. Той коротко відрекомендувався. На обличчі лікаря не тіпнувся жодний м'яз.— Що вас до нас привело? Коли б і хотів, не здогадаюся...

Кинув худу довгопалу руку на стіл і навіть трохи засуворо сказав:

— Я вас слухаю. Мені незабаром на операцію.

— Мене цікавить Михайлина Ковалишина,— Юрію Степановичу одверто подобався цей окуляристий меткий молодик.

— Михайлина Зенонівна?! — брови лікаря високо злетіли вгору, майже торкнулися волосся і враз опустилися вниз, ніби були на пружинах.

— Так. Вона.

— Тямуща й сумлінна сестра... Не цурається найчорнішої роботи, навіть полюбляє її,— фрази у Георгія Богдановича короткі, рубані.— Коли треба, робить і те, що повинні виконувати санітарки... Судно хворому піднести. Допомогти одягнутися чи встати. Сестра-жалібниця в найкращому розумінні слова... Була колись черницею в Черноюрській монастирі. Там здобула й медичну освіту. У лікарні працює відтоді, як закрили монастир. Жодного зауваження по роботі. Саме старання й послушенство...

— По правді сказати, нас цікавить не так вона, як її брат.

— Брат?! Не чув, що в Ковалишиної є брат... Мала сестру, незрівнянну красуню. Вона похована на березнян-

ському цвинтарі, вмерла якоюсь раптовою смертю, давно.

Лікар устав, пройшовся по кабінету, метляючи полами білого халата. Зупинився біля вікна й, не обертаючись назад, сказав:

— Давайте, товаришу, домовимося так: ви ставите запитання, а я буду відповідати. Якщо зможу, то допоможу... Але наперед скажу: нічого непорядного за Михайлиною Зенонівною не помічалось. Не скажу жодного поганого слова...

— Чому неодмінно треба говорити погані слова? — усміхнувся Юрій Степанович.— Говоріть, як велить сумління.

— Підійдіть-но, товаришу, сюди,— покликав Георгій Богданович.— Гляньте у вікно...

Подвір'ям неквапно йшла жінка в білому короткому халаті, який не затуляв сильних струнких ніг і рельєфно окреслював принади зграбної постаті: похилі плечі, тонкий стан і, мабуть, трохи заширокі клуби. Білу косинку жінка пов'язала низько на лоба. Ходу мала рівну, спокійну, ніби пливла, ледь торкаючись землі, та складалося враження, що, лиш гойки позад неї, зметнеться вона вихором і залопотить полами халата, біжачи, як дужа олениця. Була насторожена, ніби тримала себе в шорах, не попускаючи їх ані на цаль.

— Бачите нашу Михайлину Зенонівну,— сказав Георгій Богданович.

— Гарна до біса,— не приховав захоплення Юрій Степанович.

— Як у нас кажуть, слічна,— лікар постукав стиха пальцем по склу.— А їй вже минуло сорок п'ять літ... Живе самотньо.

Георгію Богдановичу, очевидно, було приємно вимовляти ці фрази.

— Не чули, щоб зустрічалася з кимось, приймала гостей? — запитав по хвилі мовчання Юрій Степанович.

— Не чув. Михайлина Зенонівна, або, ще як її називають у нас, панна Мися, рівна у поводженні з усіма. Не бачив її схвильованою чи в тривозі. Вміє тримати себе... Однак скажу вам: у цій жінці палахкотить вогонь Вельзевула, тільки немає йому виходу... Варто торкнутися ненароком її руки, як шоки займаються. Та миттєво опановує себе. Така Михайлина! Чернецтва з себе остаточно не вигнала.

— Де б з нею побалакати?

— Можете зайняти мій кабінет. Я вже йду на операцію. Пришлю Михайлину Зенонівну сюди. Після операції пока-

жу вам нашу лікарню: процедурні, палати, лабораторії... Не в кожній інститутській клініці є те, що маємо ми, містечкова лікарня! — Голос Георгія Богдановича задзвенів.

— Розумію й поділяю вашу гордість,— тепло сказав Калниш.

— Є чим пишатися. По суті, в глухому краї, в маленькому містечку маємо досконалу клініку, обладнану за новішими досягненнями медичної науки... Не прощаюся, ми ще з вами зустрінемося, і я вам усе покажу!

Михайлина Ковалишина зайшла до кабінету головного лікаря з опущеною головою, тримаючи руки в глибоких кишенях халата.

— Добридень,— привіталася стиха й метнула короткий погляд на Юрія Степановича. Губи її здригнулися, розсуваючись, поміж бровами затемніла зморшка. Якись дуже прозорі очі дихнули холодом.

— Сідайте, Михайлино Зенонівно,— підвівся назустріч жінці Калниш.— Мене звуть Юрій Степанович. Хочу вас про дещо запитати. Можна?

— Питайте,— повні яркі губи жінки зашерхли. Вона їх зволожила язиком. Під час розмови це робила не раз та ще терла долоню об долоню.

— Скажіть, будь ласка,— нахилився над столом Юрій Степанович,— де зараз ваш брат Роман?

— Роман! — обличчя жінки зайнялося рум'янцем, очі стемніли.— З ним щось трапилось?

— Про це я й питаю вас.

— Не знаю, де він,— швидко відповіла жінка.

— А чого ж вас так схвилювало моє запитання?

— Бо ви не перший питаєте про мого єдиного брата! Микола Павлович то був від вас? Я так і відчувала.

— Де зараз ваш брат?— не відповів на її запитання Калниш.

— Не знаю.

— Коли останній раз бачилися з ним?

— Давно. Відразу по війні... Як тільки перейшли наш край радянські вояки.

— Розкажіть докладно.

— Дозвольте напитися води? — попросила жінка.

— Прошу,— налив їй повну склянку Юрій Степанович.

Михайлина Зенонівна вмочила сухі, спалені уста в воду, й губи її засіялися срібними пухирцями повітря. Пила тихо, не чутно було, як ковтає, проте випорожнила цілу склянку.

— То було, прошу вас, в час війни. Я жила тоді в монастирі Чорноюрській. Роман знайшов мене і попросив, щоб я з'їздила в Заосиння, знайшла там таку собі Даню і забрала в неї валізу.

— І ви їздили в Заосиння?

— Так. Я це зробила для брата. Він попросив. Хіба ви не зробили б своєму братові послугу?

— Чи знаєте ви, чим займався ваш брат під час війни?

— Я жила тоді за стінами монастиря і не цікавилася світським життям. Знаю, що Роман служив в якійсь управі.

— То чого ж він зник, коли прийшла Радянська Армія?

— Не знаю. Він казав, що його мають покликати до війська. Я гадала, що Роман загинув на фронті.

— І не поцікавилися у військкоматі, де саме загинув?

— Ні. Брат сказав, щоб я ніколи не згадувала його імені.

— Бачите, і вам було відомо, що з Романом не все гаразд.

— Я нічого не знала,— тихо промовила Михайлина Зенонівна.— Богом присягаюся, мені нічого не відомо.

— Послухайте, що я скажу. В роки окупації Роман Ковалишин служив у гестапо, в таємній поліції, і розстрілював, мучив людей. На його руках кров дітей і жінок, кров патріотів...

— Йой, мати божа! Роман? Ні, ні... Ви щось плутаєте. Не міг Роман цього робити... Він був такий лагідний до мене... Коли ми ще були малі, то він...— Михайлина Зенонівна схлипнула, і сльози покотилися з очей. Падали на халат, розпливаючись плямами по полотну.

— Не треба плакати... Ось гляньте сюди.— Юрій Степанович підсунув Ковалишиній малюнок Янушевського.— Хто це?

— Роман. Він,— крізь сльози вимовляла Михайлина.— Хто це малював?

— Художник Янушевський... Відомий польський художник. Його теж розстріляв ваш брат...

— Але ж я нічого не знаю... Повірте мені,— приклала руки до грудей.— Повірте в мою щирість.

6

Про Михайлину Ковалишину в Юрія Степановича склалися двоєсте враження. З одного боку, відчувалося, що жінка щира у своїх переживаннях, з іншого — у відповідях була занадто стриманою, наче боялася чимось видати себе.

Що думала, втаємничувала, про це Калиш так і не дізнався в лікарні, тільки утвердився в думці, що Михайлина Зенонівна — жінка з норомом, тремтинка бринить не лише в її голосі, а й у серці, тож треба шукати шляхів до почувань.

Ніяких листів поштою на протязі восьми років Ковалишина не одержувала. Коли б їй щось надійшло, то про це неодмінно б знав листоноша Василь Якович Бабій, який уже дев'ятий рік обслуговує Цегельнянську вулицю. Жінка живе самотно і замкнено. Колись не пропустила жодної служби в містечковій церкві, але вже два роки, як там не правиться...

Ніхто на Цегельнянській вулиці не сказав про Михайлину Ковалишину поганого слова, однак люди не виявляли до неї й особливих симпатій. Тільки Катерина Корінь, удова з трьома дітьми, яка мешкає через два будинки від Ковалишиної, не могла нахвалитися нею, хоч і називала не за ім'ям, а черничкою. Черничка, наша черничка... Катерина Іванівна якось захворіла, гарячка вклала й дітей, нікому було в хаті навіть світла засвітити. І Михайлина приходила з лікарні й заходжувалася коло хворих, доглядала, наче найрідніших. І хату витопить, і їсти зварить, і помие усіх чотирьох, і поприбирає. Іде додому опівночі, а рано-вранці знову забіжить: чи не треба чогось? Може, по ліки сходити чи купити харчів? Добре серце у чернички! Шкода, що монастир забрав у неї молодість, забрав найбільше багатство. Проте холодні монастирські стіни не остудили Михайлиного серця, не взялося воно ясенцем. Траплялися жінці непогані чоловіки, але вона не захотіла ні з ким зв'язувати життя. Вікує самотиною. Розповідаючи, Катерина Іванівна скрушно хитала головою.

Юрій Степанович вирішив навідати Ковалишину вдома. У нього було таке враження, що вони чогось не добалакали, урвали розмову на півслові, а Михайлина Зенонівна знає щось конче важливе. Йшов до неї, настроюючи себе не стільки на логічну розмову, як на те, щоб знайти шляхи до почуттів жінки, схилити її на відвертість.

Квартира Михайлини складається з довгастої кімнати з вікнами на ліс, невеличкої кухні й коридора. В кімнаті царювала охайність, якась наче аж надмірна чистота. Було схоже на те, що господиня, позбавляючись пилу, витирала речі з такою ретельністю, що разом з порошком зітерла й фарбу, зачепила верхній шар дерева. Підлога смолисто одсвічувала ребристими прожилками, її теж так завзято вишкребли, що потоншали дошки. Повітря застоєне, важ-

кувате, але пахне приємно. Озираючись по хаті, Юрій Степанович зрозумів, звідки походить запах. На столі, біля стіни, зблискував мідний свічник із трьома спаленими до половини темно-вощаними свічками.

Господиня запросила гостя сідати, а сама стояла, при-тулившись спиною до одвірка, склавши руки під грудьми. На її обличчі проступала нехіль говорити, але вона намагалася прогнати той вираз. Темніла очима, ворушачи губами. Опускала повіки і коли піднімала їх, то в кутиках очей дрижали сльозинки.

— Нічого в мене не збереглося ні з батькових, ні з братових речей,— кутики рота в жінки ледь-ледь опустилися. В голосі чується втома.

Як же розворушити Михайлину Зенонівну, щоб не витягти з неї слово за словом обценьками?..

— Давно ви живете в цій квартирі?

— Дванадцять літ.

— Брат знав цю адресу?

— Знав,— сказала й знітилася, переступила з ноги на ногу.

— Ви ж казали, що останній раз бачилися з ним у сорок четвертому році. А відтоді минуло шістнадцять років. Як це ви поясните? Звідки Роману Ковалишину знати теперішню вашу адресу?

— Не знаю. Я одержала од нього якимось листа.

— Він писав вам?..

— Єдиний лист. На клаптику паперу. Кілька слів.

— Де той лист?

— Загубився. Я порвала його. Викинула геть. Спалила... Це було,— Михайлина Зенонівна сіла за стіл навпроти Юрія Степановича,— зараз згадаю, коли це було... У сорок восьмому році. У січні, зразу після грошової реформи...

— Що ж писав брат у тому листі?

— Просив те ж саме, що й при зустрічі... Писав, що в нього нещасливо склалося життя, і благав, аби я ніде не згадувала його імені, не писала в анкетах, що маю брата. Христом-богом просив... І ще наказував, щоб доглядала я батькову могилку. Гарно опорядила її... Роман і батько дуже любили один одного. Однотумці були в усьому...

— Ви одержали листа поштою?

— Ні, мені його передали.

— Хто? — різко запитав Калниш.

Жінка мовчала, глядячи долонею край столу.

— Хто передав вам листа?

— Якийсь чоловік приходив до лікарні... Не до цієї. Тоді була маленька лікарня коло млина... Я там працювала.

— Не просив відповіді?

— Ні... Віддав листа й відразу пішов. Більше я його ніколи не бачила... Може...

— Що?

— Може, мені здалося, але якось у Миріві, здається, зустріла його біля ринку...

— Що він там робив?

— Іхав возом... Звичайний дядько в овечій шапці й кирвових чоботях...

— Вас ніколи не цікавило, що робить ваш брат?

— Коли вмерла наглою смертю наша Катерина, я пішла слугувати богам. Не цікавилася світським життям... Прожила в монастирі багато літ і не бачила, не знала, що діється за його стінами. Мені все те було чуже, відворотне. Я знала собі тільки молитви, розмови з богом і працю. Доглядала хворих і калічних, обмивала виразки й гоїла рани... У цьому знаходила спокій!

— Божа заповідь гласить: не убий! А ваш брат не милував ні малого, ні старого, ні чоловіків, ні жінок... Тільки в любачівському гетто в ніч з шостого на сьоме січня сорок третього року фашисти й поліцаї, і Роман Ковалишин там був, розстріляли півтори тисячі ні в чому не винних людей...

— Нічого не відаю про те... Невже Ромко міг стріляти в людей?

— Стріляв. А за злочини треба відповідати!

— Минуло стільки років! Може, Ромко став зовсім іншою людиною... Може, в нього тепер дрібні діти? Якусь покуту він, звичайно, має понести... Але ж не карайте його на смерть!

— За окупації ваш брат жив за прізвиськом Мазур? Ви знали про це?

— За Польщі, прошу вас, Роман належав до тих людей, які хотіли збудувати українську державу. Наш батько його на це благословив! Брата переслідували, ловили, і він мусив ховатися, прикриваючись чужим іменем. А потім, воно й не чуже йому... То прізвисько нашої мами.

Калниш добре роздивився жінку. Щоки в неї вже злегка обвисали, побіля вух шкіру збрижували зморшки. Ніс у Михайлини Зенонівни був дзьобатий, з пупчиком на кінці, про такий ніс кажуть — пташиний.

— Скажіть, Михайлино Зенонівно, чи любили ви когось-небудь за своє життя?

Жінка якось гарячково облизала губи, стулила їх так, що забілили смуги побіля ніздрів.

— Так,— сказала чомусь у ніс.— Найдужче я любила свою сестру Касю... Був у мене колись коханий. Гарний хлоп'як. Його звали Славко. Мав шляхетне прізвище — Войнаровський... Мирослав Войнаровський... Обітницю піти в монастир я дала по смерті Славка, Касі й батька... Вони вмерли майже в один час. Роман сказав, що йому, борцеві за державність, зручніше буде, коли я не зв'язуватиму його своїм родичанням. Я пішла в монастир, а Роман десь загубився... Казали, що він їздив до Німеччини... А потім убили міністра Перацького, й Романа заарештували та судили... Я молилася за нього...

— А де ж дівся Славко?

— Він загинув. То, прошу вас, трапилося так... Славко вчашав до Романа. Читали удвох із братом якісь книжки, газети, часто сперечалися, але мене й сестру не допускали до своїх розмов. А я, тоді дівчинка, закохалася в Славка. Писала йому записки, призначала побачення, а він рвав мої листи, не відповідаючи на них. Славко знав лише Романа і слухався тільки його!.. Раз зустрілася з Славком у саду, і він сердито сказав, щоб я дурницями не відволікала його від борні. Почервонів, очі налилися слізьми, тупав ногою на мене. Мені тоді було сімнадцять літ, Славкові — двадцять один, Касі — двадцять, а Романові — двадцять три роки. Може, ви чули про напад у тридцять другому році на пошту в Грудку-Ягелонськiм? Тоді загинув Славко Войнаровський...

— А старий Войнаровський ще живе,— сказав Юрій Степанович.— Був я нещодавно в нього. Бачите, й до горя Дмитра Дмитровича причетний ваш брат... А чи знаєте ви, як померла ваша сестра Кася?

— Раптово... Татунь казав, що серце в неї не витримало... Розірвалося... Тоді весна була... Така весна, прошу, буйна була, а серце й не витримало.

— Хіба ваша сестра хворіла?

— Ні, ніколи...

— То чого ж тоді серце не витримало?

— Хіба я знаю! Кажу ж, така весна була! Як зараз пам'ятаю...

Перед досвітом по напружених і чутливих, як деко скрипки, шибках Касиної кімнати зашумів дощ. Шум лагідно, ніби мамина ніжна рука, вивів дівчину із глибокого сну й поставив на тверду стежку бутності. Кася без жалю випорснула із теплого кубелечка ліжка й боса, у довгій нічній сорочці, неквапливо, мов сновида, наблизилась до вікна. Хітно потяглася гнучким тілом, заламуючи руки, струшувала з себе рештки сну, які опадали до ніг м'яко й безшелесно.

За склом ще не ясніла жодна риска, не бриніло ніде ані вогника, вікно було щільно затулене чорною завісою тьми. Дощ тонко попискував, здавалося, хтось уночі навипускав у сад маленьких курчат, і вони тепер розгублено квиліли, шукаючи квочку. Кася розхилила наростіж рами. Висунула оголені руки якомога далі під дощ. Гострі дзьобики крапель залоскотали шкіру. Дівчина радісно застогнала, закидаючи назад голову й голосно сьорбаючи повітря крізь жаркі, спухлі од сну губи. Дощ був несподівано теплий, і гостро пахло весною.

«А таки весна, весна-красна,— радісно подумала Кася.— Позавтра наймит Герасько, мабуть, поїде будити землю».

— Дощику, дощику,— стиха проказала дівчина, вдивляючись у темінь, яка, здається, починала бліднути.— Дощику, дощику, зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся — цебром, відром, дійничкою над нашою пашничкою...

Кася воркотливо засміялася й лунко припечатала мокрі холодні долоні до своїх розпашілих щік. Як кожна попівна, вона кохалась у піснях і щедрівках, у народних звичаях і примовляннях.

Здригливими губами куштувала дівчина смак дощової води, слизувала її, солодку, як березовий сік, і таку ж пахучу. Зіркими очима, зіниці яких поширювалися, мов у кішки, вже розрізняла крони дерев, що бовваніли, наче накостричені купи хмизу.

Не зачиняючи вікна, прудко залопотіла босими ногами до ліжка, впала навznak у м'яку постіль. Розметавши навхрест руки й некліпно дивлячись у стелю, погнала гнучкою лозиною уяви бистрі коні мрій у зелену леваду будучини. Погнала їх на пашу.

Земля ось-ось заснується тремтливим зелон, спалахне райдуга квітів, білопінно закиплять сади. У небі радісно задзвонить жайворон, зачепившись струнами пісні за сонце.

Цієї весни (а вона в Касі двадцята!) неодмінно прийде кохання. Уже ж вона любитиме свого обранця до сліз, до безтями. Мов грішниця на кострище покути, зійде на палахкий вогонь любовців й згорить у ньому дотла, розчиниться, як дрібка солі у воді. Хай коханий гамує свою спрагу тією солоною, як смага на губах, водою, а їй од того стане легко-легко, що аж боїтиметься вітру, щоб не заніс безвісті.

Тісно грудям під просторою нічною сорочкою. Нетерплячою рукою пройшлася по гудзиках, поривно випручала тіло — мовби молодий листок випорснув із тугого утиску бруньки, розпрямляючись із непоборною силою. Заснути вже не могла. Весь час крутилася на ліжку, геть скуйовдила постіль. Перину пуцьнула ногами аж до дверей. Голаголісінька знову підійшла до вікна й стояла, опустивши руки й задиристо випнувши груди, аж доки не змерзла.

Накинула на плечі халат, узула м'які капці й почовгала до сестри, яка спала в сусідній кімнаті. Сімнадцятирічну Михайлину, або, ще як її називали в родині, Мисю, цієї ночі не тривожили бентежні сни. Перед іконою, як завжди, непогасно тліла лампада, розганяючи химерні, жаскі тіні по стінах, і від того кімната здавалася тісною. Пахло гарячою оливою й крохмалем чистої, лопотючої білизни. Мися спала, дихаючи нечутно, мовби й не було її тут.

— Мисю,— поклала Кася сестрі на лоба мокру долоню,— Мисько!

— Хто! Хто тут? — забелькотіла дівчина.— Мати божа!

— Це я, Кася... Ляжу до тебе. Можна? Надворі дощ... Теплий. Уже,— вона скинула халат і гола, з набубнявілими бруньками грудей, притулилася до сестри, обвила її руками й ногами, тулячись тремтливим тілом.

— Я змерзла, а ти, Мисько,— вона називала сестру, ніби та була хлоп'яком,— ти, Мисько, гарячий, як жарина... Ще обпечуся об тебе,— Кася засовалася, тісніше тулячись до неї.— Роман од нас ховається. Ти бачила, хто з ним приїхав?

— Бачила,— крізь сон сказала Мися.— Відсунься, Касю, бо ти крижана... У маминій кімнаті перебуває довгий рудий баламута. В нього очі, як у пугача, а руки до колін. Розумієш, Касю, у маминій кімнаті!

— Татуньо каже, що то національний герой... Відважець. А чого Славка не видно? Прецінь мав приїхати?

— Я питала Романа. Сказав, що Славко приїде пізніше. А того, довгого, як звуть?

— Не знаю, він тобі подобається, Мисю?

— Пхі,— сіпнула дівчина недбало плечем і підбила ним Касине підборіддя.— Ненавиджу рудих, не люблю банькатих. А ти, Касю?

— І мені він не подобається. Не такого я хочу обранця... Мені тільки цікаво, що він герой. Розумієш, герой! Увечері татуньо зачинився з ним і з Романом у маминій кімнаті. Я стукала, та вони не відчинили. Уже...

За розмовами сестри не помітили, як обвиднілося. Гілля дерев заблищало, увішане гірляндами смагло-білих дощових краплин, які схитувалися, мінячись кольором. Коли сходило сонце, водяні кульки рожевіли.

В ідальню сестри зайшли обнявшись. Із протилежних дверей одночасно з дівчатами появився отець Зенон. Худий, дуже зігнутий в попереку, він скидався на половину розрубаного колеса, руки й ноги стирчали, мов пересохлі спиці, а спина кругліла, як обід. Щоб глянути прямо, йому треба було високо задирати голову, щоразу націлюючись на співбесідника довгастими ніздрями, з яких виглядали віхті посивілого волосся. Кася з Мисею поцілували батька в щоку, а він, збуджено блискаючи круглими очима, притулив сухі покривлені губи до їх гладенько зачесаних русьвих голівок. Сніданок подавала молода й метка служниця Ганна, тарілки й склянки в руках якої літали, мов птиці.

Отець Зенон помолився завчено й сухо, ніби одбуваючи обов'язок, Мися повністю віддалася молитві, а Кася никала думками десь далеко звідси. Крізь вікно отцеві Зенонові було видно церковну баню, над якою шугало вороння, часом гріховно обсідаючи хрести.

Снідали в мовчанні. Знехотя сьорбаючи каву, Кася неуважно дивилася у вікно. Раптом вона голосно, аж нестямно крикнула:

— Йо-о-й!!! Уже!..

Скочила на ноги й залила кавою скатертину. Батько з осудом поглянув на неї.

— Що з тобою, Катерино? Тримайся гідно за столом!

— Гляньте на дерева,— не втихомирювалася Кася.— Татуньо, Мисю, Ганнулько! Уже!

Краплі дощу, які з ночі винизали гілки, із смагло-білих несподівано стали зеленими, непомітно перетворившись у маленькі, завірчені листочки. Весна прийшла за одну ніч.

— У твої роки, Касю,— осудливо похитав головою отець Зенон,— негоже захоплюватися подібними дрібницями.

До ідальні зайшов хмурий Роман. Привітавшись із батьком і сестрами, він наказав Ганнульці:

— Однеси у мамину кімнату снідання. Та побільше! Захопи пляшку полинівки.

Роман сів до столу. Батько глянув на сина радісно-червоними очима і заговорив так, наче творив милостиву молитву.

— Отаких би людей побільше, і ми перемогли б... Ястер, лев! Що то значить, німецький вишкіл пройшов!..

— Боротьба лягає нам кривава, батьку. І я схиляюся перед Шухевичем...

— Слава тобі, боже, що ти даєш нам героїв... Тримайся, Романе, ближче до нього і вийдеш у люди.

І Романові, й Катерині, й наймолодшій Михайлині очі подарувала мати, усі троє — однаково ясноокі. Але в Романа ясність покладена ніби на лід, від його погляду віє холодом і жорстокістю, а в сестер очі зігріті теплом, замрійні й лагідні.

Романа з юних літ виховував тільки батько. Матушка Іуліанія, або, як її називав отець Зенон, мама Уляся, до виховання сина не допускалася. «Жінки тільки маніжать дітей», — казав батько, викладаючи синові засади науки про мужність і вольовитість. Хлопець змалечку гасав вітром на добрячих попівських конях, не шукаючи ні стежки, ні дороги. З десяти років батько вже поклав на нього обов'язок різати для кухні всіляку живність. Гусакам, півням і курчатам Ромко із явним задоволенням стинав голови єдиним помахом сокири. У дванадцять років він сам заколов перед різдвяними святами кабанця. Щоправда, наймити, перед тим як різати, густо облутали того кабанця міцним мотуззям.

Кілька разів на рік батько із сином урочисто, ніби процесія, йшли до річки топити цуценят. Роман ніс відро, в якому пищали сліпі сучаки. Отець Зенон ішов без нічого, а позаду металася ряба сучка Байстра й скиглила, дивлячись на людей засльозеними очима. Ромко ставив відро на березі, високо закочував рукав. Потім, не поспішаючи, витягував із відра одне цуценя за другим, замахувався. Писклявий клубочок спершу летів прямовисно вгору, а вже звідти падав у воду. Отець Зенон стояв збоку і схвально схитував головою. Байстра моторошно вила оддалік, задираючи гостру морду.

Батько був залюблений у сина й колисав себе у приємних думках-мріях. Бачив Романа не хлопчаком-підлітком, а заматерілим суворим чоловіком, звитяжцем-бойовиком, що його безвідмовно слухаються люди, серед яких він

витолочив собі місце для життя, як ото витолочують жито, б'ючись, звірі. Син — велика людина, провідник. Отруйною квіткою розцвіло те, що плекав у ньому змалоліт батько.

Отець Зенон напружував уяву, щоб побачити ще далі, зазирнути у світ синового багатства й влади, але мозок од надсильної напруги несподівано туманів, як ото над замерзлою річкою у великі морози клубочиться холодний туман. І годі вже було одчепити одну думку од іншої, вони осідали, як каміння у воді. До хрускоту заціплював зуби, аж жовна боліли, трусив головою. Поволі, дрібку за дрібкою повертав до себе ясність... Плив ніби по хвилях: здрався на гребінь і все бачив, все розумів, а потрапляв межі хвиль униз, то був ніби з зав'язаними очима й заснулим мозком...

Матушка Іуліанія приховувала від дочок те, що роблять батько і їхній брат,— як вони збавляють час. Не могла суперечити й протистояти чоловікові, а він на дівчат теж махнув рукою, поділяючи свій час між церквою, господарством і вихованням сина. Що дівчата? Дівчата, то прошу вас, ніч! Повиростають, випурхнуть заміж — та й по всьому, наче й не було їх у господі.

А син може стати великою людиною, треба тільки вчасно поставити на потрібну карту і, боронь боже, не переплатити, бо однаково зайвину розлижуть собаки, ніхто й собі не скаже.

Ромчик якось занедужав, застудився купаючись. Горло йому здавило, і жар палив тіло. Мати напувала сина гарячим молоком із лоем, липовим цвітом, але хлопець прохворів цілий місяць. А ряба сучка Байстра ще перед хворобою Ромчика привела п'ятеро цуценят. За місяць вони вирости, згодовані Байстриним молоком. Шерсть на них аж лисніла, особливо був гарний цуцик із білим промінцем на лобі.

Мися байдужно проминала собачу буду, а Кася присідала навпочіпки й гралася з цуценятами, які лізли на долоні, хапалися за пальці м'якими губами, смоктали...

Для Касі було горе, коли Ромчик, одужавши, склав цуценят у відро і поніс до річки. Проплакала аж до вечора і в ідальню вийшла із спухлими губами й сумними очима.

Отець Зенон згодом навіз із Мирова брошур, книжок, журналів, газет, в яких ішлося про самостійну Україну, про боротьбу за державність, про те, що найбільші вороги

українців то є поляки, росіяни й комуністи. Роз'яснював настійливо синові прочитане, доповнюючи людожерні тексти витворами власної ненависницької уяви.

Попівським сином на західних землях судилося три долі: найчастіше вони ступали на батьківську стежу — ставали попами, рідше — вивчалися на професорів і адвокатів, а багато хто з них, сколочені жовто-блакитним чадом, яким куріла кожна багата оселя, висвячували себе в борці за державність. Перебравши владу над темнішими од себе, ставали справжнісінькими бандитами.

Матушка Іуліанія позаторік умерла наглою смертю — зайшлося за обідом серце — в Ковалишиних любили добре попоїсти. Отець Зенон після похорон одразу відчув, що не знаходить спільної мови з своїми вродливими дочками. Повиростали вони під материнюю рукою екзальтовані, мрійливі. Добрий знавець латини, він називав Касю Extatica, що означає захоплена, палка, а Михайлина була Dalecta — обраниця. Кася зойкає й стрибає, уздрівши якийсь листочок чи квіточку, і мріє про казкового героя, котрий приїде на вогняних конях і забере її з батьківської хати; менша, Михайлина, віддається молитвам, в її кімнаті ні в день ні вночі не гасне лампада. Проте гарні, розумні дочки — то теж капітал, з якого можна мати зиск. Всю свою любов він переніс на сина, який по-своєму, як звірєня, платив батькові любов'ю, схиляючись перед розумом і жорстокістю того і водночас потай зневажаючи за кволість...

Після снідання Кася з Мисею гуляли в саду. Деревя блідо, принадто зеленіли. Земля дихала теплом і паром, нагрівшись за ніч. Кася одягла свою улюблену ясно-вишневу сукню, яка гармоніювала з її рум'яними щоками. Русяве, трохи в'юнке на лобі й шиї волосся заплела в товсту довгу косу, яку визміїла через високі груди. Кінчик коси накручувала, йдучи, на пальці. Сині очі сяяли замрійно. Мися була одягнена скромно — в сіру, застебнуту високо під шиєю сукню, з двома тоненькими кісками на спині. На щоках її теж мінився положкий рум'янець. Попівни повагом дійшли до річки, яка з бурханням котила жовті, запінені хвилі. Стали якраз на тому місці, де Роман із батьком завше топили цуценят, і високими, чистими, як весняний вітер, голосами заспівали:

Скажи мені правду, мій любий козаче,
Що діяти серцю, коли заболить?
Як серце застогне і гірко заплаче,
Як дуже без щастя воно защемить?

Запінена Жолонь радо підхоплювала пісню на гребені прудких хвиль і легко несла її в далеч, за ліси й виднокрай. І десь там, далеко, хвилі раптом озивалися чистими дівочими голосами, ніби то співали невидимі русалки, й люди дивувалися, слухаючи чарівний спів.

— Які вони гарні! — очі в Касі зволожилися, блищать.

— Хто? — питає Мися.

— Татуно наш, Ромко і той лицар, що перебуває в маминій кімнаті, — круті луки Касиних брів здригаються.

— І ми з тобою теж гарні, — ясніє лицем Михайлина. — А мій Славко найшляхетніший.

— Ми, звичайно, найгарніші, — згоджується Кася. — Глянь, земля прокидається зеленою травою, наш білий дім височить, світиться, мовби із сонячного каменю будований... Мені чогось так млосно, так радісно, наче до грудей хтось діткнувся вістрям і коле, коле, але біль солодкий, і мені хочеться нахилитися вперед, аби боліло глибше й глибше. Чого б це, Мисю? Якесь щастя, мабуть, опанує мене? Скажи, правда ж?

Михайлина, не кажучи ані слова, міцно обнімає сестру за шию, цілує її у вухо, прикусує його легенько зубами й тягне, тягне...

Обідали вчотирьох. Поруч із батьком сидів Роман, ще хмурніший, ніж уранці, і, либонь, не наважувався зустрітись поглядом з Михайлиною, яка поривалася розпитати його про Славка, адже вони поїхали разом, а вернувся Роман сам. Коли до нього зверталися, він перепитував, бо мало що чув. Підвелися з-за столу обтяжені їжею, а чоловіки — звеселені міцними напоями. Роман підійшов до Ганни і сказав їй півголосно:

— Однеси обід у мамину кімнату... Захопи пляшку поливівки...

— Не понесу, — сердито буркнула Ганна.

— Чого це? — визвірився на неї отець Зенон, і сиве волосся в його ніздрях ворухнулося, ніби крильця лилика.

— Не понесу, та й годі, — сердито заgrimкотіла тарілками служниця.

— Понесеш! — промовив із притиском Роман і з гуркотом відштовхнув ногою стілець, який стояв йому на дорозі.

— Я допоможу тобі, Ганнулько! — вихопилася радо Кася.

Служниця понесла з їдальні гору брудного посуду, ногою відчинивши двері. Члени родини розійшлися по своїх кімнатах: отець Зенон відпочивати, Мися читати, а Роман клацнув за собою ключем, невідомо, що він збирався робити на

самоті. Кася пішла на кухню. Біла широка таця була заставлена наїдками й напоями.

— Ганнулько, чого ти не хочеш нести обід?— зазирнула Кася служниці у вічі.— То ж герой, лицар!

— Руки в нього довгі,— сказала, відводячи погляд, Ганна.

— І Мися каже, що довгі,— не зрозуміла дівчина.— Він рудий?

— Отож-бо й воно! Довгорукий і рудий... Тут на таці все поставлене... Несіть, я одчиною вам двері.

Кася, виставивши перед собою важку тацю, ступила до маминої кімнати. В неї завжди млосно завмирало серце, коли вона заходила туди. Мамина кімната була святинею в родині, її ніхто ніколи не займав. Очевидно, той, кого привів уночі Роман, був справжнім лицарем, якщо його поселили в маминій кімнаті. Двері зачинилися, Ганна зосталася в коридорі.

Усе це могла розповісти Калнишеві й Михайлина Зенонівна, а що сталося потім, вона вже не знала. Але ще перед цією зустріччю Юрій Степанович розшукав у селі Біла Воля Ганну Юр'івну Собесяк і мав з нею розмову. Колишня служниця Ковалишиних, Ганнулька, як її тоді називали, розказала все, що знала з тих днів...

...Кася повела очима доквіл. На дивані лежав рудий парубок років двадцяти п'яти у білій сорочці, бриджах захисного кольору і в офіцерських лакованих чоботях із високими задниками. Крізь розстебнуту пазушину виглядали могутні, порослі рудою щетиною груди.

— Перепрошую за свій вигляд,— пружно скочив він на ноги. Був високий, широкоплечий, і по-своєму гарний. Кася сягала йому головою десь до пахв. Одверто, не криючись, ніби дивився не на живу людину, а на портрет, він замилювався русокосою вродливицею, яка завітала в цю залиту сонцем світлицю, наче Червона Шапочка прийшла до Вовка. Одягнута дівчина в ясно-вишневу сукню. Очі блаватно сяють. Чиста тобі Червона Шапочка!

— Поставте тацю на стіл,— сказав Шухевич і кинув владний погляд на дівчину. Очі в нього справді круглі, як у пугача, й некліпні. Зазирнув Касі, хоч вона того й не хотіла, у саму душу, посіяв там млосний холод і слабкість у всьому тілі. Пішла обертом голова. Дівчина поставила тацю й похитнулася.

— Що з панною?— залізною рукою стиснув їй лікоть. Голос у нього хрипкий.

— Я принесла вам обід... Уже,— сказала, аби щось сказати.

— Дякую. Може, розділите зі мною трапезу?

— Ми тільки що від обіду.

— То посидьте зі мною,— звищив він голос.

Вона мовчки повернула до дверей, їй стало навсправжки холодно. Мерзлякувато шулила плечі. Шухевич одним кроком заступив дорогу. Стиснув грубесними долонями плечі, на мить відірвав її ноги від долівки.

— Пустіть,— запручалася дівчина, ніби дитина, метляючи в повітрі ногами і від того відчуваючи свою безпорадність.

Шухевич наблизив Касю до себе, притулився шпичакуватим, червоним лобом до ніжного дівочого чола. Касі здалося, що з її лоба здирається шкіра.

— Ти мені подобаєшся, ящірко! — впритул забив дихання гарячим подихом.— Хочеш бути моєю?

Вона вперлася долонями в груди, заплуталася в цупкій щетині пальцями. Сіпнула руки назад, ніби торкнулася гарячого чи бридкого.

— Пу-стїть! — зойкнула.

Твердими, лапатими губами він затулив пів дівочого обличчя. Ступаючи короткими кроками, поніс Касю до дивана, не забувши перед тим повернути у дверях ключ. Вона біла його ногами по колінах, крутилася, аби визволитися, але це дошкуляло йому, як комарині укуси. Кинув на диван, не думаючи, що може забити її. Кася, звиваючись, намагалася сповзти на підлогу, щоб залізти під диван, захватитися там. Ясно-вишнева сукня задерлася, відкриваючи струнку, туго обтягнуті, ніби облиті жовтим шовком, стегна.

— Йой! Рятуйте,— зойкнула вона перестрашено.

Шухевич затулив обличчя дівчини подушкою. Заламуючи руки, підгинаючи ноги, притис до дивана важким тілом. Кася відчула, що задихається. Не могла вже ні крикнути, ані поворухнутися. Падала в глибоку, прямовисну прірву на вістря кам'яних списів, які мали прохромити тіло наскрізь...

Очунялася від болю в усьому тілі. Поворухнула руками й застогнала. Лежала розпатлана, боса, у порваній сукні, з оголеними і якимись наче пониклими персами. Повернула голову набік і задихнулася од страху. Шухевич, розвівши лікті, сидів за столом і голосно плямкав, смакуючи принесений Касею обід. Зустрівшись із нею поглядом, підніс угору склянку з зеленою горілкою.

— Прозіт, ящірко!

Вона безсило, гірко заплакала. Збирала сили, щоб підвестися, навіки піти геть із маминої кімнати, де зазнала наруги й ганьби.

— Я заберу тебе з собою! — сказав Шухевич, випивши горілки.— Ти будеш, ящірко, моєю бойовою подругою. Я навчу тебе стріляти без промаху. Ти не поцілуєшся, як Славко Войнаровський, з першою ж кулею...

Якось підвелася. Похитуючись, почувалася до дверей. Зводила на грудях порвані краї сукні. Повертаючи ключ, чула, як позаду плямкав Шухевич.

У всьому будинку стояла мертва пообідня тиша. Тримаючись за стіни, пройшла Кася коридором у свою кімнату, замкнулася. Не вийшла до вечері, хоч Мися й стукала до неї, всіляко підлещуючись.

А вранці знайшли Касю в ліжку мертвою. Вона вже й захолола, і тому руки на грудях так і не склали як слід, не змогли поставити між пальців палаючу свічку, аби не темно було душі блукати, шукаючи рай.

Роман не був на похоронах. Шухевич зник із садиби невідомо коли. Мися сушила голову, що могло трапитися, і нічого не спадало на думку. Цілий день Кася була радісна, балакуча.

«Глянь, земля прокидається зеленою травою,— казала вона в обід.— Наш білий дім височить, світиться, мовби із сонячного каменю будований... Мені чогось так млосно, так радісно, наче до грудей хтось діткнувся вістрям і коле, але біль солодкий... Чого б це, Мисю! Якесь щастя, мабуть, опанує мене?..»

Примітивши перші листочки на дереві, сестра нестямно закричала...

І раптом страшний кінець, нагла смерть.

Чому, чому зупинилося її серце?

* * *

Із тих, що ховали, тільки отець Зенон знав, якою смертю вмерла Кася, чому вона отруїлася. Але він нікому про це не казав, а то б не поховали грішницю коло померлих праведною смертю. Батько котився до цвинтаря колесом, дістаючи руками-спицями землі. Шморгав простуджено носом. Мися зустрілася з ним поглядом, очі його тьмяніли, як у Байстри, в якій щойно потопили цуценят. Він зляка-

но відвернувся, і дочка більше не впіймала батьків погляд.

Знав про причину смерті Касі й Роман, та й Ганнулька дещо здогадувалася, але мовчали перед Михайлиною. А якщо троє людей посвячені в таємницю, то вже не таємниця. Чутка, як старець, поповзла від хати до хати, розійшлася по всьому краєві, обминула вона тільки Мисю, якій найбільше й треба було б знати правду.

Михайлина й на годину не забувала про сестру. Задумувалася над її смертю, та нічого ймовірного не спало на думку. Про смерть Славка дівчина дізналася в день похорону Касі, і тому її горе було подвійним і щирим.

Пізньої осені, коли вже й сніг раз притрушував нахололу землю, але швидко розтанув, помер отець Зенон. Його підкосило не горе, а хвороба. Рак сточив попові нутрощі, як шашіль старе дерево. Поклали його по праву руку від матушки Іуліанії, а по ліву руку, ближче до серця матері, лежала Кася.

Взимку Мися за намовою й вимогою брата постриглася в черниці, пішла в монастир...

8

— Я до тебе, Соломійко, з івангородським привітом, — переступивши поріг, заявив Захарко Прокопович. — Тодось Андрійович просив передати оцей згорток у власні руки... Як Тодось Андрійович, питаєш? Бадьориться, але почувается, бачив, слабко. Що не кажи, на сімдесят сьомий повернуло. Пам'ятаю, у чотирнадцятому році в Карпатах разом сиділи у шанцях. Який орел був. Обидно, що вік отаке з людиною витворює. Найбільше дошкуляє Тодосеві самотність. Пам'ять про сина та ще робота тримають його на світі. Щоночі плаває на старе річище, сомів і лящів ловить, а вдень струже людям весла. Кому за гроші, а кому й так. Це вже до кого в нього серце лежить... Ой же й весла струже, — похитав головою Захарко Прокопович. — Біло-чисті, ніби точені з мамутової кістки, легкі, як сухе стебло восени, ніби аж прозорі на погляд. Цокнеш пальцем — і воно обзивається, як настроена струна.

Захарко Прокопович нахилив набік голову, примружив очі, наче вслухався у щось. Ія чітко уявила (тільки ніби десь вдалині) схилену постать Павлового батька. Леглич сидів під повіткою, двері якої були розчинені навстіж, а вглибині, під стіною, видніла стара вербова довбанка.

Коліна його, зелена трава навкруги були густо засіяні кучерявими стружками, ніби притрушені першим снігом. В руках він тримав весло, сонце одбивало від гладенької деревини. Далєбі, Ія виразно почула далекий, ніби з-за обрїю, тонкий, мов звук скрипкової струни, дзвін сухого дерева, до якого торкався пальцями Тодось Андрїйович. Не дзвін, а справжній спів. Він і сам слухав свою гру. Вона була люба його серцю. Усмішка осявала зоране зморшками лице...

На столі лежав білий згорток. Ія глянула на нього, і в неї тїпнулося серце. Що ж таке з Тодосем Андрїйовичем, якщо він передав їй Павлові листи? Ія не відводила погляду від білого згортка, тепліла думкою про ту хвилину, коли вчитається в листи, ніби в нову новину. Ось піде дядько, й вона цілий вечір слухатиме голос коханого, ловитиме його слова. Хай вони звернені не до неї, але ж то Павлові слова.

Захарко Прокопович після Криму засмаг і ніби трохи розпрямив спину, але в заломі брів, у очах бринить той самий вираз здивованого болю, як у Горького. І коли він говорив про дзвін весел, заломлені брови його сіпалися, і острішки над переніссям задиралися вгору.

— Як вам у Ялті було? — запитала Ія.

— Як тобі, Соломіє, сказати, — розвів руками Захарко Прокопович. — І відпочив, і втомився. Біля моря мало був. Спекотно там і гамірно. Більше сиділи з Володимиром Карповичем в його кімнаті. Я розповідав про повстання, а він записував. Так і минав час. Володимир Карпович наполегливий. Слова витягає з тебе, ніби обценьками. Та мені, по правді сказати, й самому приємно було згадати минувшину. Розповідав про бойових побратимів, ніби прикликав їх до себе на зустріч, на розмову.

— Та це у вас праця була, а не відпочинок, — здвигнула плечима Ія.

— Називай як хочеш. Зараз мене турбує те, як про це напише Володимир Карпович. Прочитав його останні книжки і не вловив того настрою, що був у ранніх творах. Немає тепер у нього радісного зачудування людиною, її героїчними чи буденними ділами. Ти ото колись правильно казала про його письмо: не крешеться енергія між слів, надто вже спокійною рукою романи написані. А про арсенальців, про людей, які робили революцію, треба писати з вогнем, інакше й чіпати цієї теми не треба. Заспокоюю себе тим, а може, ця тема його надихне, схвилює... Боюсь, що Воло-

димир Карпович, мабуть, не почув би дзвону-співу Легличевого весла. Глухий якийсь він став... А як твої справи, Соломійко? Що з тим гітлерівським посіпакою, якого ти удріла в Донбасі?

— Здається, знайшли його,— спокійним голосом проказала Ія.— Судитимуть, а кара за відступництво, за катівську службу відомо яка!

— Правильно,— махнув рукою Захарко Прокопович.— Як казали колись: катюзі по заслугі! А то б пішов на пенсію, десь виклопотав би собі земельки під сад і вирощував би полуниці на продаж. Носив би повні відра ягід на базар... А полуниці яріли б, як людська кров, бо ж він її стільки пролив!

Ія розповіла дядькові про своє трудне змагання за рукописи Яцкулича.

— Хіба можна розкидатися такими скарбами? — запитала розчервонівшись.

— А хто ж розкидається? — звів здивовано брови Захарко Прокопович.

Вона не знала, що відповісти. Справді, хто розкидається такими скарбами? Людянський? Чи хтось інший? А чи все вона зробила, щоб зошити Яцкулича побачили світ, стали загальним надбанням?

— Мене дивує,— сердито заговорив Захарко Прокопович, у нього спалахнули рум'янцем вилиці,— що дехто вишукує об'єктивні причини, які, мовляв, перешкоджають розвиткові мови, збиранню народної творчості, фактів історії. Хто перешкоджає? Кому? Чи є якісь офіційні заборони на це? Скажи, Соломіє?.. Отож-то й воно. Держава, партія роблять усе, щоб розвивалася мова, щоб не загинуло ні крапельночки з тих багатств, що надбав за свою історію народ. Створено стільки науково-дослідних інститутів: археології, етнографії, історії, літератури, мовознавства і ще якісь там під егідою Академії... Люди, які сидять у них, покликані до святого діла, тож хочеться їм сказати: не будьте байдужі, не будьте інертні! Яку ж продукцію видають інститути? Наприклад, мовознавці за багато-багато літ спромоглися скласти лише «зелений» словник... А коли люди одержать тлумачний словник? Робиться, кажеш? Мабуть, слямачими темпами... Коли б хоч через десять років ми побачили перший том! Якось я читав, що польський етнограф Оскар Кольберг сам-один зібрав і видрукував двадцять два томи народних звичаїв, обрядів, пісень, музичних творів, танців. А згадаймо працю Івана Яковича

Франка, Михайла Павлика, Володимира Гнатюка... Наче в кожного з них був свій інститут.

— Що я вам на це скажу, Захарку Прокоповичу,— Ія почувалася ніяково, наче дядько обвинувачував безпосередньо її.— Тепер зросли вимоги. Все робиться на науковій основі. От і праця Яцкулича... Доводжу її, як кажуть, до наукової кондиції.

— Роби, як вважаєш за потрібне, але скажи: чи згодна ти, що все залежить од людей, од їх працьовитості і енергії? У нас ціла армія науковців-дослідників, тож хай солдати й командири цієї армії справно несуть службу. Отак я думаю! А посилення на об'єктивні причини — чисте блюзнірство!

9

— Ви м'яся, м'яся покуштуйте... Це ж молоденький борсучок, борсученя, сказати б.— Дар'я Созонтівна легко, за одним схрупом перекушувала тонкі жирні реберця й запивала м'ясобульоном. Очі її звузилися од задоволення, зіниці кониками стрибали у вузьких щілинах, по широкому, як припічок, підборіддю текло темне, наче застоюна олія, сало. Жінка вимочувала його чорним ніздрюватим хлібом і кидала в рот.

У білій варкій кімнатці (жар плив із кухні, куди були відчинені двері) гостро пахло борсучиною. Лісовий, з гірчинкою дух не могла пересилити навіть смажена цибуля.

Господар дому, хирлявий чоловік із жовтим, вузьким, як вістря сокири, лицем і якимисьь заплаканими очима, що були зведені близько одне до одного, нехотя копирсався у вариві, повна миска якого стояла посеред стола. В другій, меншій мисці парувала розсипчата картопля, зблискувала крохмалем, наче була притрушена сіллю. Борсучина призначалася господареві, хворому на сухоти, але Анатолій Пилипович їв через силу, кривлячись, наче м'ясо було полите рициною, не харчувався, а відбував тяжку повинність. Зате Дар'я Созонтівна з якимось одчайдушним завзяттям справлялася за трьох.

У кімнаті було троє людей; третій — похмурий, сірий з обличчя побригадник Анатолія Пилиповича Яків Нестерук. Він сидів поруч із Дар'єю Созонтівною, похнюпивши голову.

Обличчя жінки розрум'янилося, погарніло од збудження. На щоках вигравав гарячий вогонь, об який зачепилася

вона коло плити. Витерши рушником підборіддя, Дар'я Созонтівна склала товсті сильні руки на животі й тихенько, солодко відригувала, ковтаючи слину й плямкаючи губами.

— Іж, Толику, їж,— силувала чоловіка.— Для тебе ж варила. Я покуштувала тільки за кумпанію. М'ясо смажене, аж солодке... Саме здоров'я в ньому, а тобі ж його дуже треба!

Анатолій Пилипович потер долонею довгого прямого носа. Звернувшись до гостя, запропонував глухим голосом:

— Може, вип'ємо, голубе, по чарупині? Якове? Як ти дивишся на таку пропозицію? Для апетиту!

Нестерук мовчав, кусаючи губи. Між бровами глибіла зморшка, гість був чимось незадоволений, щось уловив неприхильне в словах, з якими звернувся до нього Анатолій Пилипович.

— Вип'ємо, голубе,— припрошував гугняво господар,— а там, дивися, і їсти захочеться. По чарупині, значиться... Отак її, отак до самісінького дна підрубай, підминай під себе. А тепер, голубе, закушуй, гніти проклятушу, щоб, як гадюка, не підвела голови, а тільки зігрівала. Вороги б тебе пили! Борсучина — справжня сучина...

— Не видумуй казна-чого, а їж, Толику... М'ясо, воно як усяке! Але в ньому твоє спасіння. Борсучок сьогорічного виплоду. Якове Павловичу, га, Якове Павловичу? Чи знаєте ви, як ми співали удвох, коли Толик не хворів? Голос у мене був високий. Ой же й співали! Ось цю, бувало... Як її? Ну підкажи, Толику!

— Цвіте терен, цвіте терен...— не підводячи голови, підказує Анатолій Пилипович.

— Це наша найлюбиміша...— жінка приплющила очі, згадуючи минуле.— Уже, мабуть, не заспіваємо. А ви, Якове Павловичу, співали молодим? Любили пісню?

— Пісню? — сіпнув він плечима.— До пісні я не здатен. Дар'ї Созонтівні ліньки поворухнутися, розморена їжею й теплом, вона дрімає, часом млосно зітхаючи.

— Де Тоня? — запитує, не піднімаючи повік.

— Справді, голубе, де ж Тоня? — очі в Анатолія Пилиповича з пласких поступово ставали випуклими, а після третьої чарки стали зовсім банькатими.

— Я ж просив тебе, Анатолію, не називати мене голубом... Хіба тобі важко!

— Пхі! Дурниці! — гризучи борсучу лапу, сказав Анатолій Пилипович. Сміявся він самими зубами, оголюючи їх.— Не сняться ж тобі замордовані голуби? Не лопотять вночі

крильми, не даючи спати? Га? Називатимемо один одного гицлями. Ми ж гицлі і є...

— Гик,— голосно відригнула Дар'я Созонтівна.— Роботу всіляку треба любити. Гицель — погане слово, але ж треба комусь і цим займатися. Та воно й прибуткове діло. Не мені вам розказувати.

Як кожний сухотник, Анатолій Пилипович в'їдливий і злий.

— То де ж, голубе, Тоня?

— У сестри, в Донбасі вона,— сердито відповів Яків.

— Чого ж не вертається?

— Вернеться. Куди їй діватись. У сестри серце хворе, от вона й доглядає...

— А за тобою хто ходить? Бачиш, на що перевівся? Вип'ємо, голубе, ще по чарупині...

Дар'я Созонтівна спала, опустивши голову на груди, посвистуючи носом. Поли барвистого халата розгорнулися, і на світ денний вигулькнула товста нога, сповита панчохою й перетягнута вище коліна жовтою підв'язкою.

Вони випили ще по чарупині, закусили м'яким борсучим м'ясом, яке терпко віддавало лісовою гірчинкою, ніби варилося в зеленому листі, й липло до губів, як лій. Господар і далі називав гостя голубом, дратуючи й сердячи його. По правді сказати, Анатолію Пилиповичу було байдуже, сердиться Нестерук чи ні. Невелике він цабе, щоб запобігати перед ним, такий само гицель, як і Анатолій Пилипович. Сиділи за столом у самих сорочках; господар у білій льняній кошулі без коміра, а його побригадник у сірій, заношеній, як спецівка, косоворотці.

Клапті газети лежали на столі замість серветок. Яків упіймав порским поглядом слово, яке опинилося перед очима. Воно осліпило його, ніби спалах, страшне у своїй суті. Це було звичайне газетне оголошення про те, що в театрі йтиме п'єса Михайла Старицького «Не судилося». Та він не обійняв поглядом усього слова, а його злякані очі упіймали лише один склад «суд».

Доля закотила його в глухий кут, у таке безвихіддя, з якого вже не вивіють ніякі вітри. І рідна мати, коли б жила, не впізнала сина. Зашкаруб, опустився, здається, вже й читає по складах, а кінчив же гімназію! А батько, отець Зенон, перевернувся б у труні, коли б дізнався, яку долю викохав своєму паросткові...

До підгину колін боявся тої хвилини, коли придуть по нього. Іноді думалося, що забули про нього, занехаяли

Й пам'ять про ті злочини, які скоїв колись він. Та це, здається, було сто років тому, діялося в зовсім іншому світі. Але зустрівач у газетах повідомлення про процеси над такими злочинцями, як він. Раз чи два натрапляв навіть на знайомі прізвища і ночами потерпав, чи не назвав хтось його імені. Зустрічаючись із поглядами людей, шукав у чужих очах прощення собі. Люди не знали, хто він, але дивилися, йому здавалося, непримиренно й суворо. Пощади од них не жди!

Життя по війні, після втечі з банди «Ластівка», він міг поділити на три періоди, означальними рисами яких була більша чи менша присутність страху.

Спершу почувався, як оточений прапорцями звір. З усіх боків атакують загоничі, за кожним кущем чи деревом чатують мисливці з рушницями, а до хвоста тобі прив'язали грімкотливу бляшанку. Ніде не сховаєшся, не причаїшся. Біжи зосліпу, доки витримає серце.

Куди б не глянув, скрізь привиджувалися нещадні очі. Втуплював погляд у землю, вона теж суворо чорніла, але він знав: була добра, міг сподіватися, що прийме у своє лоно, і тоді не злякають ні суд, ні кара.

Осінь, коли пішла Тоня, тяжко далася йому. Порожнеча, що скніла ледь чутно, яку невиразно відчував у собі, тепер заявила про себе повновладно. Іноді йому здавалося, що він кокон, з якого вилетів, прогризши оболонку, метелик. Судомо зводила щелепи, хотілося криком кричати про те, що боїться смерті і страхається всіх, хто підходить до нього.

Помітно подався, зжовк, як цитрина, і руки тремтіли так, що не міг донести до рота повну ложку. В їдальні не замовляв собі супів чи борщу, брав тільки другі страви, щоб не привертати уваги. Завжди (цього ніяк не міг позбутися!) озирався то через ліве, то через праве плече, ніби боявся, що хтось іде назираці за ним. До шкіри шорстко присмокталася величезна п'явка і повніла кров'ю, ніби пузир, що його надувають.

— Я-а-а-а!!! — кричав раптом серед ночі. Сідав на полу, мокрий як хлющ. На Тоню одразу нападала гикавка. Велике, повне тіло жінки стрясалося, ніби хто її торсав за плечі. Тоня ховала голову під подушку, а тіло однаково сіпалося, і від того Мазурові ставало ще страшніше...

«Гик, гик-ік, гик», — ніби плюхалися у воду камінці.

Без Тоні стало ще важче. Якби вернулася, то побив би її, як град столочує зелене жито, не залишаючи живого

колоска. Зталував би чобітьми, щоб знала, як залишати чоловіка напризволяще.

Вилиці його не кругліли м'яко, як колись, а випиналися, як голі крокви на даху, розметаному бурєю.

Увечері приходив у свою порожню, холодну кімнату, ніби спускався у темний льох, викопаний у глибокому березі, який, так і дивися, завалиться.

За вікном стугоніла близька залізниця, рейки подзвонювали тонко-тонко, мов натягнуті до зриву струни. Лежав у темній ямі кімнати й виразно бачив накочені до блиску рейки, які, вивертаючись із простору, зближувалися впритул до грудей і от-от мали встромитися в них... По тих рейках поїхала Тоня. Розставляв широко руки, щоб ухопити за блискучі вістря і розхилити їх в боки, щоб вони прохурчали повз нього, наче стріли. Проте в руках не почувалося сили, були вони наче з вати...

Лежав на рипучому полу-тапчані горілиць, а хтось незримий насував на нього збоку тонкі фільончасті двері, накривав ними тіло, ніби віком труни, щоб він і не продихнув. І ось уже не можна поворухнутися. Лежить розплатаний, розіп'ятий. Обличчям, плечима, грудьми, крижками відчуває твердий холод фільнонок. Пахнуть вони припалею фарбою й милом. І чомусь липкі...

Щось зашаруділо, зацокало в кімнаті. Із темного запаленого закутка висипалися сірими клубками якісь маленькі створіння. Шикуються он в колону. А далі ряд за рядом, по чотири в кожному, замарширували до нього. Це великі вухаті миші, які ходять на задніх лапах, а передні розмахують, ніби руками. Шерсть на них сивувата, буцімто взялася інеєм. Миші полізли на двері. Стріпнулися там, мов од роси, позадирали пилки й почали марш. Попереду, б'ючи в тулумбаси, тонко вицокувала кігтями мишакомандир, миша-офіцер з величезними, як звуковловлювачі, вухами. Чомусь вона скидалася на доктора Вірта... Вуха в неї просвічували наскрізь — виднілося рясне гілля жил, по яких пульсувала кров. Срібно подзвонювали дзвоники, ніби ті, далекі, терпкі його серцю церковні дзвони, коли він і не думав, що отак усе повернеться в його житті...

Чітко карбуючи крок, мишва марширувала краєм дверей, залишаючи середину вільною, ніби там мало щось відбутися: суд чи страта. Перша шеренга колони — четверо барабанщиків, які розсипають сухий дріб. Палички високо злітають у маленьких лапках... А він лежить, мокрий від поту, плаский, як роздавлена блощиця, і чує огидний

запах власного тіла. І вже не миші марширують по лунких дверях, а німці у мишастих мундирах, доктор Вірт веде свою зондеркоманду через якийсь провалля, а його, Мазура, поклали з одного берега на другий замість моста і, щоб зручніше було йти, накрили дверима. Він одчуває, як прогинається тіло, й несамовито волає, ніби заблуканий у лісі: — Ге-е-е-е!!! Ге-е-е-е!!!

Сидячи на талчані, довго відпльовується, виштовхуючи язиком тягучу густу слину, що склеює рот. У темряві перед ним проступає скривлене мукою обличчя Тоні, її заломлені над переніссям брови, по-заячому розтулений, зібраний калиткою рот. Очі жінки пригасають, тьмяніють, і вся вона якась ніби здивована і так само злякана, як і в житті. Він тупає на неї ногою, кишкає, наче на курку, проганяє мару. І вона зникає з-перед очей...

— Тобі скільки років, Якове? — запитує Анатолій Пилипович, розтираючи пальцем капку борсукового жиру на столі.— П'ятдесят? А мені ще й шість. У сорок п'ять я зібрався вмирати. Геть мене змучили сухоти... У валянка смерті просив. Коли б не вона,— хитнув головою в бік дружини,— то й кісточки б струхли...

— У валянка? — підвів важку голову Яків, дивлячись почервонілими очима на господаря, наче бачив його вперше.

— У валянка. Щоб м'якша була... Хе-хе-хе,— скривився Анатолій Пилипович.

— Хіба смерть не однакова? — був зачеплений словами побригадника.

— Не однакова, голубе, не однакова...— Анатолій Пилипович знайшов ще одну капку жиру й прималював їй пальцем ноги, руки й голову.— Коли смерть перед очима, то краще, щоб м'яка була, ласкава, а якщо десь далеко бродить, біля чужих воріт, то байдуже, яка вона... Хай навіть із косяю, як ото малюють.

Ласкава смерть? Виявляється, буває й така. Де, в кого, коли? Це щось, прошу вас, схоже на теплу крину або ж на солодку сіль. У людей, яких він убивав, смерть завжди була жорстока й важка, хоча й буденна, щоб принизити тих, що вмирили, не дати їм сил для опору й зневаги...

Не хотів, ой як не хотів умирати заосинський фельдшер Богдан Калинович. У карих, сердитих очах горів вогонь життя, прямо-таки скипав, бурунівся... А були люди, які просилися, щоб не вбивав, плазували на колінах, плакали, проклинали, плювали в лице, сміялися, кричали, а цей мовчав. Не розклепив уст, що вони йому не робили...

Партизанський загін Однороманенка німці розгромили в кінці листопада 1941 року, більшість людей загинула, а дехто поранений попав у полон, в тому числі і Соломія Леглич. Він би залюбки розправився з нею, повісив би за пишні коси, але доктор Вірт не дозволив. «Це дуже легко — повісити, розстріляти,— сказав.— Ми відправимо жінку у Равенсбрюк... Хай там умре повільною смертю!»

Богдан Євстахійович врятувався якимось чудом, кілька днів пересидів на болоті, а потім приплентав в село худий, зарослий, з опухлими ногами. Руде волосся посивіло, наїжилося. За якийсь тиждень фельдшер оклигав, і вже його можна було зустріти на вулиці з потертою валізкою (новіша загинула в болоті). Ходив по хатах, лікуючи хворих.

Калинович вечеряв, коли вони вдерлися до нього. Пив молоко, сидячи за столом, і читав книжку. Побачивши нежданих гостей, зняв окуляри, але не підвівся. Поліцай Федір Прокопенко підскочив до нього, рубом долоні вибив із рук кухоль. Молоко розлилося по столу, задзюркотило на підлогу. Десь із-під лави вискочив сірий кіт і почав голосно хлискати язиком білу калюжу.

Сопли поліцаї, чекаючи, що скаже Мазур. Капало молоко на підлогу.

Пирхав кіт під столом. Прокопенко схопив книгу за один бік, ніби курку за крило, ударив нею об стіл, розпанахав. Кіт, злякавшись, сховався під лаву.

— Даремне ви так із книжкою! — промовив аж надто спокійно Калинович, підводячись. Був він вищий од усіх на цілу голову, зсутулений, із сердитими іскристими очима. Одверто зневажав їх, наче вони й не люди були, а якісь гієни, шакали, і це їх ще більше озлобило... Допитували Калиновича цілу ніч, били, викручували руки, а тихий, статечний Прокопенко підсмажував лампою босі ноги старого. Палене м'ясо куріло, шкварчало. У хаті важко стало дихати. Зляканий кіт, сидячи під лавою, нявчав несамовито, аж моторошно було.

Калинович мовчав. Навіть не стогнав. Дивився на них суворими, зболілими очима...

— Вижени kota! — наказав Мазур Прокопенкові. І поліцай розтоптав тварину чобітьми...

Не сказав Калинович, скільки людей було в загоні і хто саме. Вони облили зв'язаного гасом і спалили разом із хатою. А Вірт і цього разу був незадоволений. «Нічого вам не можна доручити,— казав, копилячи червоні пухкі губи.— Кожну справу провалюєте. Убити й дурень може, а от допи-

тати як слід, то тут уже й розум потрібний! Серед вас, тубільців, розумних людей немає!»

З документами Якова Нестерука, в'язня, який повертався із концтабору, Мазур довго роз'їжджав по країні, вишукуючи тихе місце. Але в глухих місцях кожна людина була на видноті. А страх ширився, розпирав груди, наче вдихнув він повітря і не міг видихнути, і воно затисло серце, не давало йому вільно битися. Нарешті по довгих роздумах поселився у великому місті, знайшов роботу, де не треба було заповнювати ніякої анкети. І поступово страх зменшувався. Одружився, знайшов добру, тілисту дружину. Здавалося, міг, як після важкої роботи, зітхнути й спокійно посидіти... Але ж ні! Знову прокинувся страх, завошколюбився десь у ногах, а далі заповнив груди, закружляв голову.

Бродив наче в тумані й дихав не повітрям, а страхом, який забивав легені, колов серце. Навкруги був туман, як вата, нічого за ним не бачив. І страх оточував його, як туман...

— По чарупині, голубе, по чарупині,— порушив задуму Якова Анатолій Пилипович.

Той здригнувся, повертаючись пам'яттю до навколишньої дійсності. А може, краще було б, якби його впіймали одразу. Куля ж, мабуть, не страшніша за страх. Од валянка смерть м'яна! Таке й скаже!..

— Дуже ти полохливий, Якове!— стукнув Анатолій Пилипович по столу. Дар'я Созонтівна кліпнула у сні повіками, але не прокинулася.— Голубів тобі шкода! А мені, думаєш, ні? Тут справа проста: не ти їх, так хтось інший. А наша робота така — саночистка! Розуміти треба. До сліз мені жалько, коли побачу на вулиці прибудного пса, такого, знаєш, з реп'яками у хвості. Кинеться він на тротуар, а там людей, що не прослизнути між ногами, забіжить у двір — виженуть, вискочить на дорогу — попаде під машину або ж трамвай... Довкола камінь, дим, рух, брязкіт. Пес губиться й, підібгавши хвіст, очманівши, мчить туди, де найбільша небезпека, в саму гущу. Шкура в нього шарпається, як ото в коня, якого обсіли гедзі, очі стають тоскні, наче вода на болоті. Упіймати такого пса, позбавити його мук і голоду — значить зробити добру справу... А голубів мені жаль, як і тобі, хоч ти, здається, серцем твердіший за мене. Отак, голубе, отак!

Нестерук думав, що доля його зараз точнісінько така, як у бродячого пса. Але в того може знайтися добрий хазяїн, а в нього — ні...

— Як павіть виноградної лози!

Людянський, котрий завжди був байдужий до поезії, хоч і знав напам'ять багато віршів, вимовив ці слова з незвичною для себе проникливістю і навіть піднесенням. Дивився на присутніх вивчальним поглядом, ніби вишукував спільників.

— Згоден з поетом,— задумливо промовив Євген Петрович.

— Краще не скажеш,— підтримала Оксана Сокіл. Вона сьогодні була іменинниця; тільки що закінчилося обговорення її планової роботи, науковці ще сиділи у великій кімнаті, де стояло два ряди столів, на яких стосами лежали книжки і журнали. Оксанина робота сподобалася, зауважень майже не було, лише незначні доповнення й уточнення. Спільні роздумування, розмови зблизили людей, додали їм однакового настрою. Перемовлялися про се, про те. Андрій Данилович вибрав хвилинку й заговорив про своє:

— Як павіть виноградної лози... Вдумайтесь у ці слова,— Людянський зосередив погляд на її.— Як павіть виноградної лози! А знаєте, щоб виноград стелив лозу й родив як слід, його обрізують, лишаючи тільки здорові, дужі стебла. Все зайве, дрібне, покарлючене нещадно відсікається. Поет, гадаю, теж так думав, коли писав ці слова. Мова має бути як стріла, націлена вперед. Все в неї припасоване для лету, для швидкості. Розумієте, стріла, задивлена в будучину! Уявляєте нестримність її лету?..

— Мова схожа на квітучий сад!— сказала з притиском Оксана.

— А хіба дерева не обрізують?— знову Людянський.

— Сад,— заговорив Євген Петрович,— буйно цвіте, плодоносить, в цьому його принадність і користь. А що стріла? Шматок мертвого дерева! Вона не має власної енергії, тятива посилає стрілу уперед, і вона летить до якоїсь межі, а там безсило падає на землю й трухлявіє.

— Андрію Даниловичу,— промовила Ія,— ви обстоюєте стрункість і самі собі суперечите. Ви сказали: як павіть виноградної лози... А в поета мовлено «як парость»! Відчуваєте різницю? Вона дуже тонка, ну як... як бриїння двох листків, але різниця існує. Отже, й ви не одбулися одним словом, несвідомо переінакшили вислів поета. Можна сказати й парость, і павіть, і навіть галузка, стебло. І це не

тільки емоції, а й розширення інформації, це — не суха стріла, а «парость виноградної лози». Отже, незалежно від вас мозок ваш схиляється до багатовимірності.

— Я залишаюся, Соломіє Іванівно, при своїй думці. Єдино правильне, наповнене змістом слово має обертатися серед людей, і не потрібні тони й півтони, відтінки й кольори. Це засмічує людську пам'ять. Все повинно бути підпорядковане одній меті — рухові вперед.

— Нащо ми самі себе будемо збіднювати? — запитав Євген Петрович. — Разом із сушняком ще одріжемо й живу парость. І надовго затримаємо ріст. Може ж бути таке?

— Ольга Олександрівна інакше мислить, — Оксану Сокіл дратувала манірність доктора наук.

— Ольга Олександрівна, Ольга Олександрівна, — сердито повторив два рази Людянський. — Вона тільки намічає дорогу, якою йти, а ми вже за нею все підчищаємо, розробляємо... Мине час, і ви згодитесь зі мною: мова вимагає вдосконалення... Знаєте, яка моя найбільша мрія? — в очах Андрія Даниловича, здається, зблиснула волога. Таким його науковці не пам'ятають. А він сам себе картав за вияв почуттів, але нічого не міг вдіяти із собою. — Моя найбільша мрія: укласти словник, який житиме і через сто, двісті років. Скупчити в ньому слова першородні, точні, виструнені... Без ніяких там відгалужень і нюансів. Такий словник знадобиться вдумливим, діловим людям, словник повсякденного вжитку. І коли ми встановимо зв'язок з іншими планетами чи світами, то можна буде легко познайомити космітян із таким словником, і буде зручно з ними спілкуватися.

— Я гадаю, такий словник нікому не потрібен, — сказала Оксана.

— І я такої думки! — підтримав Оксану Євген Петрович.

— А мені здається, — наставив догори ямочку підборіддя Михайло Васильович Клименко, — в задумі Андрія Даниловича щось є. Якщо для космосу, для майбутнього, то, може, такий словник і потрібний. Цю справу треба обміркувати...

— Я теж не згодна, — промовила Ія. — Андрію Даниловичу, адже ви стільки знаєте! Отой словник зможете укласти в двадцяти томах. Оце вже буде подарунок людям, з таким багатством не соромно ставати перед очі космітян, а не то що з кучим, сухим, як стріла, словником, якому ви судите двісті років життя... Ми живемо для вибуху. Дні звичайного життя — то тільки розгін, готування до того вибуху,

який усе повертає в житті. Немає вибуху — немає й життя. Нові відкриття, любов — це теж вибухи... І двадцятитомний словник — то справжній вибух, а замислений вами словник, Андрію Даниловичу, пробачте, булька на воді. Ніхто й не згадає про неї.

— Я рішуче не погоджуюсь! — Людянський сіпнув замок блискавку на жовтій папці і цим різким звуком ніби спостив, що розмова закінчилася.

11

— Сідайте, Юрію Степановичу, — Кучерук міцно потиснув Калнишеві руку й запитав: — Зустріли дружину?

— Тільки що завіз додому. Сердитесь, що не приїхав по неї до матері. Каже, не захотів. Отака, Олексію Федотовичу, наша чоловіча доля, — Калниш усміхнувся, але очі були сумні.

— Наша доля така ж, як і жіноча, — сказав Кучерук задумливо. — Доведеться мені з Лідією Павлівною побалакати, а то, бачу, у вас пригнічений настрій. З таким настроєм важко працювати. Чи варто псувати собі життя дрібницями? От закінчимо з Мазуром, та й зберемося у нас. Посидимо за кавою, зіграємо в шахи, погмонимо з дружинами. Чогось так виходить, Юро, що рідко ми з ними проводимо дозвілля. Усе ніколи, все зайняті. Свое діло вважаємо важливішим, ніж їхнє. А воно ж не так. Це — дві шальки одних терезів, і вони завжди повинні бути в рівновазі.

Олексій Федотович відкинувся на спинку крісла, уважно глянув на Юрія Степановича трохи дивними очима, — навколо зіниць мінилися райдужні кола. Лінія брів, щільна й рівна, ніби прокреслена лінійкою, нависла над ними. Це суворило обличчя. Але очі й усмішка на повних губах свідчать, що перед вами людина не зла, схильна до задуми й самоаналізу. Кучерук ждав, що скаже Юрій Степанович, а той мовчав, поринувши у думки. За відчиненими вікнами шуміло місто. Просохле листя каштанів черкалося об шибки. Осінь владно підкоряла природу.

— Дзвонили мені з міськкому, — сказав повагом Кучерук. — У Спілці художників зацікавилися Янушевським. До Мирова поїхав хтось із митців, щоб зустрітися з Ганною Максимівною Якубець. Ознайомиться з роботами, відбере, що годиться, для виставки. Для вернісажу тобто, як тепер кажуть.

Калниш прояснів на виду.

— Я дуже радий, Олексію Федотовичу,— сказав він,— що так усе владналося. Янушевський із тих людей, які заслуговують на довгу і вдячну пам'ять. Це був відважний боєць. Я в цьому переконаний. І добре, що ми, шукаючи відступника, щасливо долучилися до чистого джерела і не дали йому замулитися, піти в непам'ять. Це ж гарно, по-людськи ми зробили, Олексію Федотовичу... Правда ж?

— Зробили як належить.— Видно було, що й Кучерук задоволений своїм повідомленням.— Я неодмінно побуваю на виставці робіт Янушевського. Добре було б, якби її показали і в Києві. Та художникам видніше. Доведеться, мабуть, поїхати до Мирова. З'їздимо, Юрію Степановичу? Десь на суботу й неділю виберемося разом з дружинами.

— Я бачив малюнки Янушевського, як кажуть, навалом,— заговорив Калниш,— а митці тепер скомпонують їх у розділи, теми. І це вже буде повість, що її писала людина в чорні роки окупації, це буде мальована розповідь, зі сторінок якої бурхатиме вогонь художнього серця.

— Шкода, що наша загальна освіченість однобока,— Олексій Федотович зіпер підборіддя на долоню.— Школа чи університет дають мізерні знання з мистецтва. Ну що, наприклад, знає про живопис чи історію театру молрда людина, яка закінчує десятирічку? Анічогісінько. Якщо в когось прорізався талант, то той самотужки, на власний розсуд і старання визбирує по книгах крихітки знань з музики, живопису чи театрального мистецтва. Щось я не бачив підручника для середньої школи чи вищого учбового закладу з мистецтвознавства. І ви не бачили, Юрію Степановичу? Мабуть, його немає. Якби був, я б неодмінно купив собі такий підручник. Тому ж і виходить так, що ми з зачудуванням, якось знизу вгору дивимося на людину, яка досконало володіє іноземною мовою або ж уміє бренькати на піаніно.

— Не так уже знизу вгору,— сказав англійською мовою Калниш.— Ми з вами знаємо ще і німецьку, і слов'янські мови.

— А як ми їх вивчали? — з притиском запитав Олексій Федотович.— Знову ж таки самотужки. Все залежало від нашої з вами наполегливості, бажання. А я кажу про загальну освіченість, про культуру, естетичне виховання молодого покоління.

— «Портрет» Мазура теж будемо давати на виставку? — запитав по хвилині мовчання Калниш.

— Нашо? Хай зберігається в наших архівах. Там йому і місце.— Олексій Федотович встав із-за столу, пройшовся по кабінету.— На війні найважче доводилося тим, у кого не було рідних і близьких. Кожній людині потрібне моральне оперття, усвідомлення, що ти не один, що хтось про тебе думає, хтось тебе вірно жде. Батьківщина — це, образно висловлюючись, пісня пісень, але ж вона складається із окремих людей, яких еднають родинні стосунки, дружба, любов, спільність мети і праці. Живі завжди повинні пам'ятати про загиблих, не забувати їх. Адже вони віддали життя за Вітчизну, за її свободу й незалежність. А відступники, зрадники, коли вже їх покарано, заслуговують тільки на зневагу й забуття. І час, роки тут ні до чого. Відступництво не прощається ніколи. Беззаперечна істина, якби не запроданці, не відступники, то на окупованих територіях загинуло б значно менше людей. Хто видавав фашистам патріотів? Запроданці. Хто допомагав німцям розстрілювати і мучити чесних людей? Знову ж таки вони! Це підле лицемірство казати: з огляду на закінчення строку давності... На заході таким робом хочуть врятувати кривавих злочинців. Ви вже бачили Нестерука, Юрію Степановичу? — Кучерук зупинився біля крісла, в якому сидів Калниш.

— Так, — підвівся. — Я був у конторі саночистки і бачив його за якихось два кроки од себе. Крутився він біля того будиночка, де забивають бродячих собак.

— Не сполохали його? — насторожився Кучерук. — Не зауважив він вашої цікавості до нього?

— Ні, — хитнув заперечливо головою Калниш. — Я поведився обачно. Знаю чутливість подібних людців. Крім того, там завжди юрмляться люди. У того цуцик загубився, в того кіт. Я теж розшукував свого боксера, хоч моя Нерка, Лідина примха, ніде не губилася і в цей час спокійно спала в коридорі.

— Ви впевнені, що Нестерук і Мазур — це одна і та ж особа? — запитав Олексій Федотович.

— З описів Соломії Леглич, з малюнка Янушевського здається мені, що це він. Ні, не здається, я в цьому переконаний. Виявляється, я з Мазуром уже раніше стикався. Пам'ятаєте, розповідав про випадок із голубами. Так от, Нестерук і є та людина із підсакою, яка нищила птахів. Тож мене й муляло щось, коли я дивився на малюнок Янушевського.

— Дивіться, Юрію Степановичу, щоб не трапилося так, що образимо невинну людину. Тут помилки не повинно

бути! — Кучерук стулив губи, глибше позначилася ямка на його підборідді, очі посуворішали.— Ми, як сапери, не маємо права помилятися.

— Вісімнадцятого серпня Соломія Леглич,— доповідав Калниш далі,— уздріла Мазура на пероні ясинуватського вокзалу. Того ж дня, за заявою Антоніни Трохимівни Нестерук, чоловік несподівано навідав її на квартирі Ганни Минівни Зубенко. Як бачите, тут усе співпадає. Та й у руках у мене, крім фотографії, яку ми вже зробили, є ще й малюнок Янушевського. Художник схопив характер, натуру запроданця, а її, як личину, не зміниш навіть через роки!

— Може б, якось показати Нестерука Леглич,— запропонував Кучерук.— Хай би вона його впізнала.

— Говорив з нею. Просить увільнити її од цього тяжкого обов'язку. Каже, уже раз усе згадала з тих кривавих літ і не хочеться повертатися пам'яттю знову. Несила, мовляв. Гадаю, що можна не наполягати. З фотографії вона зразу впізнала Нестерука.

— Ох же й тип цей Мазур-Нестерук-Ковалишин,— похитав головою Олексій Федотович,— якщо й через двадцять років людина не хоче його бачити. Багато накоїв він лиха. Продовжуйте далі, Юрію Степановичу!

— Запитав я Тиврів, Вінницької області. Звідки Нестерук, як знаєте, родом. Ось що мені відповіли: Яків Нестерук пропав безвісти сорок першого року. З його близьких живе у Тиврові старша сестра Олена Нестерук. Показали їй фото, зроблене нами. Жінка твердо сказала, що то не її брат. Чимось він трохи схожий на нього, але то не Яків Нестерук. Вона за це ручається.

— Дякувати треба Антоніні Трохимівні. Звичайно, ми б і без неї знайшли Мазура, але пошуки затяглися б надовше. Як там вона себе почуває?

— Коло неї Ганна Минівна Зубенко,— відповів Калниш.— Антоніна Трохимівна працює на заводі.

— У вас все готове?

— Так, товаришу полковник.

— Гарзд. О п'ятнадцятій годині зайдіть до мене з усіма, хто братиме участь в операції.

— Слухаю.

Звечора втомлену землю, як паляницю, покропили водою, приплескали з боків, вивершуючи (на півдні й півночі змигували на обрії високі білі долоні грозняних спалахів), і на дерев'яній лопаті через червоний гніт заходу посунули в широку низьку піч. Закурене, в чорних виломах, пічне склепіння протягом ночі правило землі за небо. Удосвіта хтось знову взявся за лопатильно, бо треба було розпалювати в печі новий вогонь. Земля, як засмагла паляниця, пахуча й пухка від імлі, поволі поповзла на простір чистого дня перед очі зачарованих людей, але ще довго зберігала вона пам'ять про тягар склепіння, яке гнітило її цілу ніч.

Поїзд прибув о п'ятій годині ранку. Краплі роси поблискували на трамвайних коліях, як скляна крупа.

...На таксі вона не буде тратитися, грошей у неї не стільки, щоб викидати на вітер. Любісінько дождеться трамвая, який і доведе майже до самого дому. Там лишиться пройти лише квартал. Намагалася уявити свою кімнату і не могла, і Яків не з'являвся перед її зором. «Вдома він чи на роботі?» — вкотре вже питала себе.

Вийшла на площу перед вокзалом, шулячись од вранішнього холоду, придумуючи слова для чоловіка. Шукала їх всеньку ніч, та нічого путнього не спало на думку. З чим вирушала з Донбасу, з тим і стояла зараз на трамвайній зупинці. В голові було порожньо, як на заметеному току. Приплентала, виходить, як побитий собака, а що скаже? Що?

Втекла вигульком серед ночі, не попрощавшись, і нежданно, вдосвіта приїжджає. Сама собі ніяк не дасть звіту, чого вертається. Майнула вкрадлива думка: зайти до квиткового залу, а потім «ту-у-ту!» — знову на Донбас, до Ганни Минівни, під її затишне крило, де так спокійно жила, де майже зовсім забула про страхів'я й болі і хвороба майже лишила її. І завод подобався, й люди прийняли за свою, хоч вона перед ними й не відкрилася. Для них було досить того, що жила жінка в родині обер-майстра Зубенка, що совісно ставилася до роботи...

Совісно ставилася до роботи!..

Роботу вона любить, од роботи ніколи не втікала.

Була у шихтувальному цеху робітниця Антоніна Трохимівна Нестерук, а тепер не буде. Коли прийшли до Супруненка, Ганна Минівна наполягала на цьому, то парторг зустрів їх на порозі, провів до дивана і посадив обох рядком, а сам сів навпроти. Карі очі його дивилися уважно й привітно, ховаючи десь глибоко втому. Терпляче ждав, що скажуть жінки, з чим вони прийшли. А ті мовчали, поглядаючи одна на одну, ніби радилися поглядами.

— Ви з шихтувального цеху? — запитав він, дивлячись на Тоню. — Недавно в нас?

— З шихтувального вона, — відповіла Ганна Минівна — Це, Вячеславе, моя сестра в третій...

Урочистість освітлювала лице Ганни Минівни, робила його ясним і вродливим, гордощі підносили жінку. По-перше, прийшла вона на свій рідний, дорогий серцю завод (на пенсії, а має постійну перепустку); по-друге, розмовляє з парторгом усього заводу (кажуть, тепер тут працює аж дванадцять тисяч робітників). Вячеслав Гордійович Супруненко — це для всіх, а для неї просто Вячеслав, або й Славко, бо юнаком починав він під рукою Василя Прохоровича, і рекомендацію в партію дав Супруненкові обер-майстер Зубенко, комуніст із 1914 року...

— Вислухай нас, Вячеславе, й порадь, що робити. Тут така справа, що самі ніяк не второпаємо.

— Пробачте, не знаю, як вас величати? — запитав парторг у Тоні.

— Величати її Антоніна Трохимівна, — знову відповіла Ганна Минівна. — А справа стосується її чоловіка Якова Нестерука. Розкажуй, Тоню, все розкажуй Вячеславу Гордійовичу...

І вона відкрилася перед ним.

Що ж знала про Якова? Тільки те, що мучиться він ночами од страхів і геть знесилив її своїми зморами. Ніколи не був одвертий з нею, не сідав, як інші чоловіки, поруч із дружиною і, обійнявши за плечі, не розповідав їй, як жилося йому до зустрічі з нею і ще раніше, коли був молодий. Не знала, хто його батьки, звідки він родом, чому не кортить йому з'їздити хоч би на могилки ближніх...

Колись це її мало обходило. Що не кажіть, а нелегко, якщо у тридцять п'ять літ вперше допадешся до чоловіка і можеш вважати його за свого. А доти тіло відчувалося ніби чуже, затерпле, не чутливе до болю. Вдариться, було, а не болить, тільки по синцях і дізнавалася, а об що, не могла здумати. А тепер стала така чутка, як птах на гнізді,

чоловік тільки доторкнеться, вона шарпнеться, як від опіку. Почувала вдячність до нього навіть за те, що спить поруч із нею, хоч він зрідка коли займав її ночами, ніч була в нього не для втіхи, а для страхів і крику... Тоді ж і напала на неї, як хвороба, гикавка, якої, мабуть, уже не позбутися. Вдосвіта, коли вікно над ліжком синіло, наче шмат криги, грубо торсав дружину за плече, хоч вона вже й не спала, дожидаючись цієї миті і терпнучи всім тілом. Зовсім безсилими ставали руки, ніби в'янули ураз. Ніколи не цілував. Дивлячись кудись убік, щокою тулився до її лиця...

Стояла на привокзальній площі, виглядаючи трамвай. Великий годинник на будинку вокзалу показував пів на шосту. Десь за Дніпром вроджувалося сонце, з глибини печі прозирав огонь, і земля, як тільки що витягнута паляниця, парувала й вилискувала, була гарна, хоч притулилася до неї щокою.

Під бровами жінка відчула глибокий, тупий біль, ніби починався грип. На самому дні грудей тліє, курить жарина жалощів, щипає очі. Ту жарину привезла із Донбасу, вона то пригасає, то тріщить, пирскаючи іскрами, і поволі вкривається білим, легеньким попелом. Дмухни на нього, заплющивши очі, щоб не запорошити, і він розлетиться, як пух, і може, може, зблисне під ним вогник... А нащо той вогник, нащо? А може, той вогник, як вітрильце, стане під вітер і понесе до щастя? Відчувала, що так не буде, але розумом цього осягнути не могла.

А ось і трамвай. Задзеленчав і зупинився, широко відчинилися двері. Заспані пасажери з валізами й вузлами хапливо займали місця, хоч вагон був порожній. Дехто тримав на руках послулих дітей. Після дороги і від сну в дітей були бліді, жалібні обличчя, наче вони перед тим, як заснути, плакали.

Так вона йому й скаже: «Йди, Якове, й повідай геть усе, що гнітить тебе, зніми з душі чорний тягар... А люди простять, коли щось і вкоїв на віку. З ким не буває! Йди одразу ж!»

Біля гастроному, який проїжджали, вивантажували хліб. Із голубої автомашини вилася біла пара, ніби там кипіло щось. Щемкий дух свіжого хліба заповнив і вулицю, і трамвайний вагон. Вона ковтнула слину. Для неї не було солодших пахощів, ніж гарячий хлібний дух. Тому й уранішня земля здавалася їй схожою на паляницю.

Житні буханці пахнуть найдухмяніше. Коли дише гарячий хліб, ні про що погане не хочеться думати!

І вона не думала, а просто їхала, похитуючись на сидінні трамвая, й дивилася на місто, яке прокидалося. Чи скаже йому те, що намірялася?

Квартал від зупинки трамвая пройшла хутко, не зустрівши нікого знайомого. Двері були замкнені зсередини. Довго стукала.

— Хто? Хто там? — нарешті зашарудів він за дверима.

— Яшо, це я, — хрипко промовила вона й притулилася лобом до холодних дверей. Прошепотіла між розсохлих дощок: — Тоня.

— Тоня! — заgrimіли, опадаючи, замки, заклацали, одпираючись, запори, але двері не відчинялися. І довго. Що він там робив за ними?

— Та відчиняй! — вона долонями попхала двері. Вони піддалися. В обличчя вдарила гаряча хвиля застоюного, аж наче густого повітря. Жінка відхилилася. Жарина жалощів затріщала іскрами, поколюючи тіло. Зжужмана, збита постіль лежала на полу. Це був старий будинок, і між вікном і грубою хтось із давніх пожилців настелив піл із жовтих вичогганих дощок, як у сільській хаті; на ньому можна було розкотитися п'ятьом чоловікам. Під полом лежали якісь дошки, залізачця, там спокійнісінько проживали павуки, збираючи на павутину сірий порох.

— Тоня! — він рвучко сіпнув її за руку досередини кімнати. — При-ї-ха-ла!

— Бачиш же. — Постіль була схожа на збоїсько, наче там боролися. Отже, не попустили його страхи, — зробила висновок. — Ти б хоч двері відчинив, а то задихнутися можна.

— Тоню, — взявши обома руками за плечі, він посадив її на піл, розв'язав хустку. — Тоню!

Гладив волосся, щокі, торкнувся пальцем вуха і боляче стиснув його. Руки тремтіли.

— Як добре, що ти тут....

В очах його схитувалися справжні сльози, а губи кривила болісна усмішка. Він здавався слабким і беззахисним, його не можна було полишати самого, віч-на-віч з переживаннями і страхів'ями. Хтось здув попіл із жарини жалощів. Жарина яскраво заблищала, зігріла груди. Вона була як слід пожежі, коли на обійсті все згоряє дощенту і залишається лише купка попелу, яка довго зберігає вогонь.

— Це ти? — він заплакав. Водячи головою, витирав об її сукню сльози з лица. — Тоню!

Раптом як сніп упав на підлогу, вдарився тілом. Вона злякалася: чи не серце часом? Але ні, то так по-дикому він виявляв свою радість. Качався по підлозі, як собака по листі, набираючи на одяг сміття й пил. Плакав, сміявся, стогнав, випинаючи підборіддя. Чула одне лише слово «Тоня», вимовлюване щоразу інакше. Попервах воно звучало, мовби пройняте переляком, потім радість вчулася в ньому, а тепер уже вловлювалося якесь здивування чи зневіра. Він одкотився аж до дверей і став там навколішки, скуйовджений, із дикими, незрячими очима. Ішов до неї, важко переступаючи коліньми, ніби безногий.

— Тоню! Тоню! Тоню!

— Я ж приїхала! — дивилася в опухле, сіре обличчя, яке наближалося до неї.

— Скажи, чом утекла тоді? — уже дивився їй у пелену, а не в очі.

— Яшо! — вона вклала всі почуття в його ім'я. Видобула слово із глибини душі: — Я-шо!!!

— Ні! Ти скажи, — поклав він їй руки, стиснуті в кулаки, на коліна. — Чуеш, скажи? Скажи...

І пальці то розтискалися, то знову стискалися в кулаки, ворущачись. Зненацька схопився на ноги і почав бороти жінку на піл...

— Я боюся! — влучивши мент, прошепотіла йому у вухо.

— Кого? — хекнув він.

— Тебе, Яшо... Нащо ти ото... качався?

— Мене? — заглилав він розтуленим ротом. — Кинула, втекла, а тепер боїшся...

З люттю намагався збороти її. Вона пручалася, розставляючи лікті й нахилиючи голову на груди, щоб розімкнути його руки на спині. Борюкаючись, вони важко, як два повних лантухи, впали на підлогу, зваливши стілець. З якоюсь несамовитістю рвав він на ній плаття, сорочку, оголяючи тіло. Забіліли пишні Тонині плечі, груди стояли сторчма — вся її жіноча гордість. На підлозі він і оволодів нею, грубо, брутально, завдаючи болю. Вона мало не задихнулася від запаху його поту.

Лежала, важко дихаючи, а він, стоячи над нею, казав:

— А тепер лізь під піл... Сидітимеш там... Лізь під піл!

— Яшо! — перелякано гикнула вона. — Я ж повернулася... Гик, гик!

— Лізь! Я заб'ю тебе дошками, сидітимеш, як у клітці.

Її велике, дорідне тіло сіпалося від гикавки. Навернули-

ся сльози, які за кожним схлипом викочувалися із очей. Він стояв над нею з молотком...

— Довго тебе ждати... Лізь, сучко!

— Я ж хотіла як краще,— вона заплакала.— Мені треба з тобою побалакати...

— Голубами тебе годуватиму,— не слухав він Тоню.— Зварю хоч ціле відро, і ласуй собі. І сиди тихо там... Тихо!

Розмазуючи по обличчю брудні сльози, вона залізла під піл, де товстою верствою лежав порох. Скиглила тонко-тонко. А він забивав гвіздки. Біле Тонине лице виглядало між дошок, ніби крізь ґрати.

— Я-а-а-шо! — плакала вона.— Гик, гик!

Незабаром він пішов із дому, замкнувши за собою двері, а Тоня, порюмсавши, якимось вклалася у своїй в'язниці й заснула, бо ж у вагоні не спала цілу ніч. Уже й гадки не лишилося про жарину жалощів, яка тліла в грудях. Згасла вона, і попіл розвіявся.

Скільки спала, не знає, а прокинулася від розмови в кімнаті. Це був не Яків, а якихось двоє чужих людей.

— Чекатимемо його тут,— сказав броватий молодик.— А Гриценко із Соколовим вартуватимуть надворі...

Тоня, заворушившись, стукнула дошкою, яка муляла бік.

— Хто тут? — нашулився броватий.— Виходь...

Вони примітили її сховище. Перезирнулися здивовано.

— Що ви там робите?

— Випустіть,— попросила вона, ніяково потупляючи очі. Йй було і боляче, й соромно.

Молоток валявся на підлозі, і бровань хуленько відбив дошки. Побачивши, що жінка майже гола, чоловіки, ніби змовившись, одночасно повернулися до вікна.

2

Тривога, наче кілкий іній, охмарила холодом серце Андрія Даниловича ще перед засіданням. Уже на сходах в інституті легенький холод неспокою війнув йому в обличчя, ніби морозець сягнув крізь відчинену квартиру, хоч на вулиці тим часом дихав скваром вересень. Буває ж так, що людина наперед одчуває наближення грози, хоч небо довкіл безвадно чисте й повітря ані здригнеться.

На поверсі першу зустрів громіздку, гучноголосу Ольгу Олександрівну Гвоздьову, доктора наук, члена-кореспон-

дента і т. д., яку в інституті позаочі незлобливо прозивали «Ольга-га-га-га». Вона по-чоловічому стиснула руку,— в нього позлипалися пальці. Та він і знаки не дав, що заболіло, що незадоволений її безцеремонністю.

— Все про стрункість науки дбаєш, Андрюшо, про гармонійність? Ну дбай, дбай... Го-го-го,— засміялася голосно, а очі зоставалися безумішні, і він вловив у її сміхові приховані нотки погрози. Може, й не бриніли ті нотки, але Андрій Данилович учув їх, бо вони звучали в ньому самому, в глибу душі, квиліли тонко, як комарине дзижчання. Якщо вже Ольга, що не визнає ніяких компромісів і завжди ріже правду-матінку у вічі, настроєна проти, то справи справді кепські! Невже?

Біля Гвоздьової Андрій Данилович почувався так, ніби стояв поблизу паровоза, який жажкає паром, гримкотить, ущерть начинений вогняною енергією, як бомба вибухівкою, в якій висадник переведений за червону риску. Такому не ставай на дорозі, не перебаранчай рухові, бо змете геть, наче й не було тебе.

Власні докази, думки, плекані здавна, в присутності Ольги Олександрівни здаються Людянському блискучими, кольористими камінчиками, що їх у бурю часом виносить із своїх глибин море. А думки Гвоздьової, її несподівані відкриття схожі на морські хвилі. У їх владі винести камінчики на берег чи затягти їх ще на більшу глибину.

У науці Ольга Олександрівна часом підважує такі гори, які усидливій людині довбати й довбати кайлом ретельності роки, і то на твердому камені залишаться лише мілкі, мов після віспи, сліди. Гвоздьова мостить із важкого, колючого каміння істин дорогу науки, по якій потім ходять усі. І як ото горобець харчується взимку побіля курей, так дехто проживає крихтами обвалу, що його спричиняє ця громіздка, неспокойна жінка.

«Перед видатними,— каже сам собі Людянський, думаючи зовсім протилежне,— ми, рядові трудівники, завжди губимося, не знаємо, як поведеться, втрачаємо природне почуття гумору. В Ольги Олександрівни навіть прізвище незвичайне: Гвоздьова! Гво-здьо-ва!!! Його не вимовиш пошепки, цій жінці не складеш дулю в кишені, в такий спосіб воюючи з нею!»

Андрій Данилович намагався упіймати, затримати на собі погляд банькатих, одержимих очей, але жінка, забачивши когось, закричала так, що в нього заклало у вухах:

— Борисе, чортова сило, йди-но сюди,— і сама пішла назустріч, а перед нею всі розступалися. Широкоплеча, головаста постать у синьому костюмі замішалася серед науковців. Андрій Данилович zostався сам, віч-на-віч із своїми сумнівами й передчуттями, маленький і невеселий, як сирота на чужому святі. Потай розтирав пальці після потиску Гвоздьової. Помітив Ю. Висока зачіска золотистою короною увінчувала вродливу голівку. Ясне, чисте чоло, як завсіди, було задумливе, з проблизком суму. Блакитний шерстяний костюм дуже личив їй.

В хвилини душевного заглиблення, коли очі й чоло її ясніють задумою, Людяньський почувається з нею скучо, йому здається, що ця жінка іноді бачить і чує щось таке, чого йому не побачити і не почути ніколи, пізнала такі таємниці, яких не пізнати йому. Він завжди на відстані від неї, наче раз назавше зупинила його наставлена, як зброя, рука і він часом не бачить того, що помічає вона. Це як журавлиний клич у весняному прозорому небі, який видно не всім.

Уже не чути сурем журавлиних,
Уже й самих не видно журавлів...
(Востанне жінка, найбистріша оком,
Гукнула: «О... дивись на ту антену
Праворуч...») А ми все стоїмо,
Все дивимося в небо спорожніле...¹

Ія ота найбистріша оком жінка, і не тільки тому, що перша знаходить журавлиний кут у небі, а й у всьому іншому...

До її підійшла Оксана Сокіл і заговорила всміхаючись. Побравшись за руки, жінки пішли коридором, розмовляючи. Багато б оддав Андрій Данилович, щоб зараз отак легко, невимушено пройти на очах в усіх поруч з Соломією Іванівною, відчуваючи біля свого плеча гарну голівку, зустрічаючись із глибоким задумливим поглядом. Картав себе за те, що неприємливо поставився до трудного змагання жінки за рукописи Яцкулича. Можна було б якийсь допомогти. Та нічого з собою не міг вдіяти, бо те, чого домагалася Леглич, йшло врозріз із тим, що відстоює Людяньський.

«Насамперед слід подбати про гармонійність,— думав Людяньський, внутрішньо не погоджуючись з Гвоздьовою.— Науковець схожий на скульптора, який бере неоковирну гранітну брилу і, одсікаючи од неї зайвину, витворює твір мистецтва, бездоганно стрункий, пропорційно вивірений,

¹ Вірш М. Рильського.

Нащо підіймати з надр пам'яті старі слова, старі поняття? На своїх раменах вони не несуть ніякої інформації, а самі тільки емоції. Здичавілі слівця — ті ж уламки граніту, що їх безжалісно відсікає скульптор. Кому вони потрібні? Поетам? Можуть знадобитися лише для порівнянь, співставлень, а не для поступу.

Коли задивлявся в будучину, то ніби посилав туди стрімку стрілу, яка летіла зі свистом, нестримно, все в ній було розраховане на рух, жодного виступу, об який чіплялося б повітря. Такою стрілою, націленою в будучину, хотів бачити й науку, якій присвятив життя.

Був глибоко переконаний у власній правоті, пишався тим, що не поступається ні краплиною своїх переконань, коли треба відстояти істину. Так, саме істину! Істину — і край! Його, здається, найбільше й поважають за наполегливість, за незламність! То чого ж потерпати?.. Не так глянула Гвоздьова, зі смішком відізвалася про стрункість? Ну то що?.. Хай їй! Він упевнений, що в нього багато спільників і однодумців.

Людянський із спокійним, але переболілим серцем зайшов до залу. Сів у найпершому ряду, гордо випростався, трохи закинувши назад голову. Ледь примруженими очима дивився в президію. Та він не зважатиме на такі дрібниці!

Людей, які зібралися в залі, наступна година мала поділити на дві нерівних частини: одні (їх менше, але...) переступлять волею його величності випадку уявну, незриму грань, за якою точиться зовсім інше життя, там щось вирішують, обговорюють, читають різні постанови й листи: решта ж людей залишиться у звичайному житті, де теж є свої радощі й свої обов'язки, де, може, жити ще веселіше, ніж за незримою гранню, а працювати належиться однаково всім, бо в оконечному висновку тільки те, що видаеш на-гора, визначає твоє місце і в науці, і в суспільстві.

Гвоздьова сиділа в президії, спершись об стіл могутніми півкулями грудей, широко розставивши лікті. Водила банькатими очима по обличчях присутніх, ніби рахувала людей чи шукала когось. Коли їй надали слово, вона заговорила трубним голосом:

— Рішуче підтримую! — підняла вгору руку з такою силою, наче над нею нависла тверда поверхня, яку треба було протягти товстими пальцями.

«Хіба в таких руках авторучку тримати? — потай іронізував Андрій Данилович. — Тобі б, Ольго, за плугом ходи-

ти. Легко б оралося, якби налягала своїми ручищами на чепіги! А, бач, захопилася наукою!»

Ніби відчувши знущальні думки Людянського, Гвоздьова зупинила на ньому свій погляд. Він нервово засовався на стільці, долонею пригладив волосся. А вона бачила й не бачила його, бо думки оберталися навколо іншого.

Буває, що невиразний, млявий колектив складається з розумних, вольових людей, кожний з яких зокрема здатен і на рішучий вчинок, і на глибоку думку, й на самостійне рішення, та коли яскраві натури збираються разом, раптом усе кудись безслідно зникає, ніби позитивно заряджені частинки відштовхують одна одну, знищують. Так колись було в інституті. Тепер інші часи, за кермо взялися люди не тільки з головами, а й з серцем... Але треба ще чимало орати цілини й дрімучих перелогів. Ось про це й думає Ольга Олександрівна.

Поруч із Гвоздьовою шуляться, ніби боїться світла, худенький і сивенький Олег Микитович Катрич, або Катрусик, як його називають в інституті. Дідок одягнутий у сирій, ніби теж сивий костюм. Од старості в нього дрімучим сивим волоссям позаростали вуха, ніби пересохлою дерезою курячі кубліська.

— Що? Що? — наставляє Олег Микитович долоню до вуха, прогортає пальцем волосся.— А так, так...— хитає головою, невідомо з чим погоджуючись; здається, стрельни коло нього з гармати, і він не здивується, не прожене з обличчя звичного виразу умиротвореності.

Професор Катрич має власну автомашину, придбав одразу по війні. Спершу була «Победа», а тепер у нього синя «Волга». Їздять дочка з мамою — дружиною професора. Сідають за кермо то та, то та, вродливі, схожі на подруг, — обидві біляві, пещені, з великими соковитими губами й високими зачісками. Іноді, як їдуть на дачу, прихоплюють з собою й Олега Микитовича. Але зрідка щастить Катрусикові прокататися на власній «Волзі», переважно їздить автобусом. Дочка й дружина ніби соромляться старого, хоч соромитися нічого — в Олега Микитовича славне ім'я в науці.

Якось, коли машина стояла біля двору, у віконце зазирнув чубатий червонощокий молодик і запитав: «Дівчатка! Га, дівчатка, а куди ви старикана везете? Чи не в музей здавати?..»

З машиною зручно жінкам, бо й гараж у дворі, а в гаражі льох. Юлія Пилипівна, професорша, послала якось Катрусик-

ка по картоплю. Старий слухняно потюпав виконувати жіничин наказ. Відчинив двері, підняв ляду й, нагнувшись, щоб не вдаритися головою об машину, яка стоїть над ямою, поліз у лъох. Набрав того, що треба, замкнув за собою двері гаража і, вже піднімаючись сходами, замислився, здавалося, наче забув щось зробити. Зупинився й ляснув сухенькою долонькою по лобі, ніби комара вбив. Машини в гаражі не було! Тоді чого ж він нагинався, остерігаючись, щоб не забити голову? За звичкою. Де ж машина? «Волгу» знайшли через місяць в Одесі. Грабіжники виявилися совісні — зняли тільки приймач і забрали запальничку та наїздили якихось дві тисячі кілометрів...

— Правильно,— повертається Олег Микитович до Гвоздьової,— давно час... Чуєте, Ольго Олександрівно?.. Розумно ви сказали!

Та Гвоздьова не слухає Катрусика. І на засіданні її мозок напружено працює, щось співставляє, до чогось докопується; жорна думок обертаються непоспішно, але з якоюсь невблаганною силою.

Зачитали список ученої ради.

Віталій Олексійович Банько, який недовго й проходив у членах, зразу обм'якнув, зсутулився, сіра суга вкрила йому лице. Кутики рота ослабли, опустилися, ніби обірвалася вервечка, яка доти надавала їм пихи, в очах застигла така м'юка, мовби Банько враз утратив усіх близьких і знайомих, поховав їх одного дня і оце повертається з похорону, готовий слухати слова співчуття і заспокоєння.

Михайло Васильович Клименко стояв у коридорі, як кажуть, ні в сих ні в тих, перепиняв кожного, хто проходив повз нього. «Ні, ви мені порадьте,— скаржно дзвенів його голос,— порадьте, що я скажу мамочці... Вона ж так сподівалася, так сподівалася! Я ж п'ятнадцять років працюю на одному місці».

У Михайла Васильовича сиве хвилясте волосся й гарненькі ямочки на щоках, підборідді і на кінчику носа, а коли він заговорює про свою «мамочку», дружину тобто, то ямочки з'являються і в очах,— то зблискують сльози розчулення. Закоханість, а від цього й самоприниженість Клименка межують із безглуздістю. Про «мамочку» він розп'ятує із солодким-солодким виразом обличчя, наче в рот йому влили кухоль меду. Сорокарічний вродливий мужчина стає схожий на болонку, яка раптом опинилася перед велетенським догом, до якого треба лашитись, слухатись і вихваляти. А між тим у «мамочки» кінське, у плямах обличчя, чоловіча, як

кажуть, статура, пряме масне волосся стирчить у всі боки. А що вже балакуча, то хоч вуха затуляй.

Михайло Васильович мотався по коридору, йому вкрай необхідне було співчуття, і він його шукав, а білий як молоко Катрич у сивому костюмі ще не второпав, що й до чого. Який парадокс! Яка іронія долі! Він спокійнісінько, з чистою совістю схвалював те, що окошилося проти нього. Кого не ввели до вченої ради, залишили залу, а Катрусик не рушив із місця. Ніхто йому, навіть Ольга Олександрівна (такі важкі обов'язки часом покладалися на неї), не посмів сказати, що він більше не член ради. Олег Микитович у минулому мав заслуги перед наукою, кілька написаних ним книжок живуть і досі.

Ще кілька місяців після цього Катрич регулярно приходите на засідання, з якоюсь старечою завзятістю голосуватиме: уже всі попускають руки (бо головуючий запитує, хто проти), а Катрусик, дрібно-дрібно тремтячи бровами, тримає над головою висхлі, жовті пальчики, схожі на пересохлі стручки квасолі. Дивіться, мовляв, який я принциповий! Дехто вже подумуватиме, посилаючись на минулі заслуги Олега Микитовича, чи не ввести його знову до ради, однаково ж він не пропускає жодного засідання. А уважнішого слухача годі й шукати. Не біда, що він не чує, зате слухає як!

Андрій Данилович виходив із залу із прямою, задереф'янілою спиною, затерпими литками, наче просидів не годину на засіданні, а цілий день. До нього в коридорі з розгону метнувся Михайло Васильович, забелькотів щось про «мамочку», про розбиті надії. Клименко був увесь поцяткований ямочками, вони глибіли не тільки на щоках, підборідді і носі, а й на лобі, у волоссі. Андрій Данилович чемно сказав, що йому ніколи, поспішає, іншим разом, будь ласка, він до послуг і залюбки вислухає, що той йому скаже.

Людянський гордо підніс голову й пішов до виходу ще пряміший, ніж перед тим, але вигляд у нього був як у того хлоп'яка, який, побачивши на дорозі порожню картонку, надумався підгилити її ногою, розбігся, вдарив носом і занімів од болю, бо під картонкою якісь жартуни поклали камінь.

Уразливо, що ні з ким поділитися своєю кривдою. З Клименком можна розмовляти лише про «мамочку», з Баньком теж не розговоришся, бо той як у воду опушений, а розумний, ущипливий Голубенко кудись зник. Мабуть, треба було піти з ним! Чарка коньяку і чашка чорної кави, навіть

холодної, не завадили б! Відчував себе принижено ще й тому, що до ради ввели Ію Леглич, його підлеглу, котра, як йому здається, зараз ступила на хибний шлях.

Куди піти? Де дітися? Самому навідатися до ресторану й опорожнити графинчик горілки? Такої слабкості потім не пробачив би собі! Дивним було те, що всі, хто зараз переживав, може, за винятком Клименка, були люди здібні й працьовиті, добре знали діло і вміло робили його. Введення до ради їм знадобилося б, мабуть, як світло місяця при сонці, але така химерна людська вдача: майже кожен хоче, щоб його чимось відзначили, наче це і є визнання таланту й працьовитості. В даному разі — це звичайнісінька ілюзія.

Він таки знає, куди піти. До Володимира Карповича, найвірнішого з однопумців. Можна розважити душу, вигоритися... Людянський поглянув на годинник. П'ять годин надвечір'я. Володимир Карпович якраз відірвався від трудів праведних.

— Таксі, таксі! — відчайдушно кинувся Андрій Данилович на дорогу. Машина завищала гальмами (аж у нього все стиснулося всередині) й зупинилася... А їхати вже розхотілося.

— Куди? — запитав водій.

3

Юрій Степанович неквапливо, як завжди, наблизився до кабінету полковника; рука його спокійно й міцно взялася за ручку дверей. Збоку здавалося, що він докладає зусиль, відчиняючи їх, а насправді така в нього виробилася звичка: не метушитися, коли заходиш до начальника, яким би твоє повідомлення не було. В темно-сірому, добре випрасуваному костюмі, в білій, з ледь помітною голубизною сорочці, Калниш видавався зараз дуже нарядним, наче зібрався в театр або ж у гості.

В кабінеті горіло світло. Кучерук ходив килимовою доріжкою від столу до дверей і назад. Великий настінний годинник показував одинадцятую годину вечора. Переступивши поріг, Юрій Степанович виструнчився. Полковник обвів його високу, підбрану постать задоволенням поглядом. Олексій Федотович відчував слабкість до ошатно одягнених людей. Він був вірний тому чеховському виразові, за яким

у людини все повинно бути прекрасне. А тут елегантно виглядає перший помічник, з яким пліч-о-пліч пройшов не одну дорогу, де підстерігали небезпеки, а іноді чигала й смерть. Коли вишукано одягнений твій друг, то можна й не приховувати свого задоволення.

На столі здзвонив телефон. Кучерук підняв трубку.

— Уже знаю! — сказав суворо й брязнув важелем. Підійшов до Юрія Степановича, тепло зазирнув йому у вічі.

— Привезли? — запитав стиха.

— Доправили, — коротко відповів Юрій Степанович. — Хай отямиться, тоді побалакаємо з ним.

— Як він? — У голосі полковника вчувалася цікавість не до особи затриманого, а до того, як пройшла операція.

Калниш махнув рукою.

— Мішок із піском. Страх, що мучив усі роки, так ухайдокав Мазура, що він не спромігся не те що на опір, але й на здивування...

— Я гадав, знайомлячись із справою, що Мазур твердіший на вторі.

— Де там! Довелося підсаджувати в машину, сам би не вліз... Треба його повести в лазню, а потім уже пускати до кабінету, такий од нього дух...

— А жінка, Антоніна Трохимівна, як сприйняла ваше вторгнення? — Кучерук запросив Калниша до столу і сам сів.

— Вона несподівано приїхала вранці. До нашого приходу в них відбулася бурхлива розмова. Побив її і посадив під піл, наче в клітку. Вона йому не промовилася, що була в нас... «Іди, — сказала вже при нас, — Якове, розкажи там усе, зніми із душі тягар. Іншим приходь до мене!» Не розумію, чого вона примчала з Донбасу. Ганна Минівна Зубенко не змогла утримати, як не одмовляла, не помогло. Розбери тих жінок!

— Попрошу вас, Юрію Степановичу, поговорити з нею. Треба пояснити Антоніні Трохимівні, що за птиця Яків Нестерук, він же Роман Мазур і Роман Ковалишин. Звичайно, далеко не заходьте у розмові, але в загальних рисах поясніть їй, за що ми заарештували її чоловіка. Прийшла ж вона до Супруненка, розповіла про свої вагання й сумніви.

— Зранку поїду до неї й побалакаю...

— Будемо робити очну ставку. Подзвонить уранці товарищі Леглич. Її допомога при розшуках нам дуже знадобилася!

— З нею я вже розмовляв. Попросила, щоб увільнили її од цієї процедури. Розумію Соломію Іванівну... Не будемо зараз зводити жінку віч-на-віч із злочинцем. На суді побачить його. Я викликав із Лісограда Михайлину Ковалишину. Сестра одразу впізнає брата.

— Не підведе нас?

— Ні. Я навіть можу сказати, як поведеться Ковалишина при зустрічі.

— То скажіть,— попросив полковник.

— Кинеться до нього нестямно, заголосить...

— А Мазур як це сприйме?

— Чого не знаю, Олексію Федотовичу, того не знаю. Дозвольте подзвонити дружині, що затримаюся...

— Дзвоніть. Передайте їй вітання од мене,— сказав Кучерук,— Мазура послухаємо вдвох. А лазню для нього відкладемо на завтра.

4

І засідання, і власний виступ не вдовольнили Ію, не применшили досади. Не так, думала вона, усе мало б відбутися. Здається, й думку свою не роз'яснила, неточною, розпливчатою була в словах. Вискочила наперед, ніби хтось штовхнув її, маково спалахнула й наговорила, либонь, дурниць, затемнивши те, що треба було відстоювати.

«Не обміркувала ти, Ійко, як слід свого виступу, не вважила його в душі. Забуті... Ну й що з того, що забуті? А чи потрібні — от питання. Можливо, без них можна обійтися? А коли й так, то чи треба пускати багатство за вітром?..»

Говорила, а Оксана Сокіл сиділа, замислившись, уявою витала десь далеко, думала про щось своє, поширюючи очі і зводячи брови, мабуть, про Льоню свого. Вона й не зрозуміла, через що зчинилася буча, бо нічого не чула. Алла Гнатівна невідривно дивилася у вікно, певне, виглядала із міжміського рейсу свого шофера. Злякано блимала сірими, високими, аж під самими бровами очима, здригалася на кожний гуркіт автомашини. Лише Євген Петрович одразу підтримав Ію. А Людянський сидів поруч з Катричем, незрушний, прямий, попліскував пальцями однієї руки об пальці другої. Тільки шкіра на правій вилиці кілька разів сіпнулася, видаючи його настрій.

Збігаючи сходами вниз, Ія картала себе. Винна, винна в усьому сама! Треба було говорити спокійно, розважливо, покладаючись на аргументи, а не на власне захоплення. Але що поробиш, коли не вміє добре виступати.

«Швидше, швидше,— підганяла сама себе.— Швидше на Володимирську гірку, хай прохолодні вітри з-за Дніпра, з далекого роздолу, обвіють чоло, освіжать, знімуть напругу». Почула, як хтось доганяє її, перестрибуючи через одну-дві сходинки.

— Ійко, не біжи так, бо поламаєш каблуки,— Євген Петрович обхопив пальцями міцно її лікоть, притримав. Сухолиций, гостроносий, він чимось схожий на араба, якого ціле життя пропікало пустельне сонце й висушило, виструнчило, ніби оазисну пальму.

— Скажи, Женю, чого мене не підтримали? — притишивши ходу, запитала Ія.— Адже те, що я говорила, важливе. Може, не зрозуміли мене?

— Особисто я все зрозумів. А не підтримали тебе...— він випустив ліктя,— бо не пройнялися твоєю ідеєю. Думали тільки про обсяг роботи. А ми ж і так схожі на комарів: не спочиваємо від народження аж до смерті, увесь час у русі, поки живі, бузугавно дзижчимо, літаємо. І так щось робимо, щось залишаємо після себе...

У вестибюлі куняла за столом сторожика. Надворі білів ще день, а вона вже дрімала.

«Дивно,— думала Ія,— що знавці мови, ті, що легко розчленовують речення, слово на складові частини, можуть пояснити до сьомого коліна походження й перетворення того чи того звуку, кореня, не вміють грамотно писати й правильно висловлюватися».

У часи загальної мовознавчої дискусії, яка було захопила всі журнали й газети, аж до районних включно (навіть деякі стіннівки в установах завзято дискутували!), Ія працювала певний час у літературному журналі, якого теж не обминуло вулканічне потрясіння. Щоденно мала справу із статтями знавців мови і препарувала їх рішуче. Жодну не можна було друкувати без правок і перероблень. Неоковирно, сказати б, писали кандидати наук. А щоб знайти в їх статтях образне порівняння, влучне слівце, то про це годі було й думати...

— І Оксана, і Алла Гнатівна змовчали,— Ія уповільнила крок.

Євген Петрович відчинив двері. В обличчя їм, у очі вдарила із алеї, мов із труби, синява наддніпрянського неба

і закрутила голову, поманила нестримно до себе. Ія почувала щось схоже на те, як буває, коли стоїш перед коліями, по яких мчить важкий поїзд. Ти хилишся мимовільно в коридор розрідженого повітря, що залишається за поїздом, тебе туди затягує...

— Їм потрібен час, щоб подумати.

— А тобі, Женю, не потрібен час?

— Ні, бо я над цим і раніше замислювався. Нащо нам одно- чи двоколірність, коли ми можемо користатися всіма кольорами райдуги і ще десятками тонів і півтонів... Я так думаю! Так вважаю. Існує, Іє, така штука, як нематеріалізована інерція. Вона не залежить од нас, од нашого бажання. Вона діє, втягуючи людей у свій вир, і ми лети-мо, не підвладні собі...

— Не розумію...

— Людянський сидів на засіданні і не знав, що робити: сердитися на тебе чи захоплюватися... Як почала ти говорити, він одверто милувався тобою, задирав голову від гордошів, а потім скривився... І не тому, що не згоден з тобою, а тому, що ти не згодна з ним... Наш обов'язок, міркує він, підтримувати його ідеї, розвивати їх, а щоб самим думати, то не потрібно.

— Не хочу я про нього чути. Ти куди зараз?

— У гастроном і на базар... Леся дала мені аж дві авоськи, і я повинен їх заповнити дарами ланів і фабричними виробами. Базарювати я, Ійко, іду. Ти послухала б, як я торгуюсь! Навіть у крамниці!

— Бідний, біднесенький Женчик... У тебе ж є Леся!

— Вона за Славком у садок повинна підскочити. Обов'язки у нас твердо розподілені. Інерція тягне людину й кружляє, мов обертає модель літака в аеродинамічній трубі... І ми, незважаючи на наш опір, летимо, підвладні їй... Якого вона походження? Я ж уже сказав, що не матеріального.

Ія перейшла площу й опинилася на Володимирській гірці. Тут дихалося легко-легко. Понад горою на зелених лавках сиділи пенсіонери,— хто дивився на Дніпро, хто проглядав газету. Десять за зеленою стіною ляскали кісточками доміно. Люди поводитися, мов на вокзалі, наче ждали, що от-от пролунає команда сідати на поїзд, який повезе їх у країну вічної молодості, краси і здоров'я. Були й такі, що, втомившись ждати, спали, солодко плямкаючи губами.

Неподалік зібрався тісний гурт людей. Були тут не лише пенсіонери, а й молоді. Скраю стояли, обійнявшись за пле-

чі, юнак і юнка, і не розібрати було, чи так уважно слухають оповідача, чи захоплені одне одним і нічого не бачать, нічого не чують.

За Дніпром стелився безмежний простір. На обрії скипали сині марева. Земля була поснована електричними дротами, заставлена стовпами. Безмежність завжди заспокоює, навіває задуму. Ія мимоволі прислухається, що ж там розповідають. Чує знайомий голос. Підступає ближче і бачить дядька Захарка.

— Все на гору й на гору їдемо ми,— розповідає Захарко Прокопович,— і нікого не стрічаємо... Нас трьох, кінних розвідників, сам Михайло Васильович послав у розвідку. Повільно ступають коні, ми їх стримуємо, бо можемо вскочити в халепу. І от вихоплюємось на гребінь гори... І що, ви собі думаєте, бачимо? Протилежним схилом назустріч нам суне довжелезна ворожа колона... Як тут діяти? Митько Зачепа наказує: «Захарку, алюр три хрести до товариша Фрунзе, а ми з Петром затримаємо біляків...» Поклали вони коней, полягали за ними, а я помчав...

Гурт минає молоденький міліціонер. Зупиняється, слухає і, заспокоєний, іде далі, мовляв, тут усе в порядку. А Захарко Прокопович розповідає вже нову історію, і ніхто не розходить, всі уважно слухають.

Походжаючи по горі, раптом почула пісню, яка долинала десь знизу. Чулося рокотання бандури.

Гей, витоптала орда
Маленькі діти...

Десь у закруті алеї натрапила Ія на людей, які обступили сивого, сліпого кобзаря. Старенька, почорніла бандура розлягалася в його руках... Співав він уже про чайку-небогу, що вивела чаєняток при битій дорозі, а потім — про трьох братів, які втікали з татарського полону, і про дівчину, що посадила явір над водою...

Бренькнули голосно струни, мов дзвони, раз-другий, і вже старий зачав сумну-пресумну «Ой горе ж мені та на чужині...». А після сумної вдарив весело «Гоп, мої черевички...».

5

Двері одчинила тьотя Даша — служниця Володимира Карповича, яка жила в родині щось уже років двадцять п'ять.

— Удома? — запитав охриплим голосом Андрій Данилович. Очі його бігали, пальці нервово крутили гудзик плаща.

— Заходьте, будьте ласкаві, до кабінету,— спокійно припросила служниця.— Зараз нестиму туди каву. Машинки вже не чути.

Скинувши плащ й причепурившись перед дзеркалом, Андрій Данилович попростував м'якою килимовою доріжкою до кабінету, який містився в кінці коридора. Не стукаючи, відчинив двері. Володимир Карпович у довгій стьобаній куртці із зеленого атласу, підперезаній плетеним шовковим пояском, дивився на вулицю. Тонка, з покривленими пальцями рука вибивала якийсь дріб по підвіконню.

У величезній, метрів на сорок кімнаті, яка правила за кабінет, меблів було обмаль: недалеко од вікна, так, щоб світло падало зліва, спирався на розкарякуваті ніжки письмовий стіл; у дальньому кутку розлягалася широченна низька тахта, застелена барвистим гуцульським покрівцем; біля неї голубіла височенна ваза-амфора, з шийки якої замість квітів стирчали сухі гілки. Не було ні шаф для книжок, ні торшерів, ні барів — тільки найнеобхідніше для праці. Підлогу застеляв товстий хінський килим кольору осіннього листя. Стіни прикрашені трьома портретами. Ліворуч од письмового стола, біля вікна, портрет Володимира Карповича (хазяїн сфотографований за друкарською машинкою), з другого боку вікна — фотознімок російського письменника Булгакова, а зі стіни, на яку падало найбільше світла, у високій короні білявих кіс чарівно й лукаво посміхалася крізь скло нестаріюча Марія Михайлівна. Коли Володимир Карпович працював, вона ніби заглядала через плече, дивлячись, що він там виклаує.

«Чому портрет Булгакова? — вкотре вже запитує сам себе Людянський.— Може, запитати? Нашо?..»

На письмовому столі спочиває друкарська машинка, в каретку якої закладено чистий аркуш паперу. В кімнаті приємно пахне кавою, тонким ароматом жіночих парфумів. Крізь великі вікна щедро ллється м'яке надвечірнє світло.

— Радий тебе бачити, Андрію,— промовив Володимир Карпович і ступив кілька кроків назустріч Людянському.— Добре, що зайшов. Я шойно з-за столу. Бачиш оцей стосик друкованих сторінок? Вони ще теплі, димують... Можна було б і далі друкувати, та в мене норма. Вік не такий, щоб зловживати роботою. Якщо хочеш, сідай ось сюди, у крісло, а я коли не працюю, то весь час на ногах. У мене, ти

знаєш, залізний розпорядок — п'ятнадцять сторінок у день, ні більше ні менше. Але я не знаю ні вихідних, ні свят, ні відпусток. Як білка в колесі. Щоденна праця! Дехто нишком насміхається, мовляв, я не пишу, а виклацую на машинці, але я на те не зважаю. Ті сміхуни пишуть по десять аркушів у три роки.

— На жаль, я не можу так залізною розпланувати свій час,— каже Андрій Данилович, вмошуючись у зручному кріслі.— Бувають дні, коли пишеш зранку до вечора, але ж треба й факти добирати, ритися в книгосховищах, архівах. А крім того, наука — не література. Я навіть не уявляю, що трапилося б, якби я видрукував стільки томів, як ти, Володимире. Що сказала б Гвоздьова?

— Ти з Гвоздьовою й досі в контрах? — запитує Білич, долонею вирівнюючи стосик друкованого паперу.

Відсунувшись разом із кріслом од столу, Андрій Данилович говорить із притиском:

— Ніколи не був з нею у контрах. А просто не терплю її... Не терплю, розумієш! Не люблю отаких вугластих, грубих жінок. Пройде повз тебе і неодмінно зачепить або ліктем, або плечем. Звичайно, в переносному значенні. Коли б плечем або ліктем, то терпіти можна. А то... — і Андрій Данилович одмахнувся обома руками.

Володимир Карпович, порівнявши стосик паперу, заходився пересувати друкарську машинку, яка прямо-таки вгрузла в сіру м'яку повсть.

— І серед нас є такі,— розважливо промовив він, осмикнувши вилоги стьобаної куртки. У кімнаті тепло, а шия в нього чомусь запнута строкатим шарфом.— Сказати б, незручні люди. Пишуть вони не відшліфовано, кострубато, але гонорують тим, що, мовляв, піднімають проблеми. А що з тих проблем, кому од них холодно чи жарко?!

— Щось новеньке написав, Володимире?

— Пишу. Не нове, а продовження старого. Це мій цикл романів про буремні роки...

— Коли ж матиму нагоду прочитати?

— Тільки наступного року. Працюється легко. Матеріалу хоч відбавляй... І думок, думок...

— Один філософ сказав,— якимось гірко промовив Андрій Данилович,— ліпше одна велика, як сонце, думка, ніж безліч малих, як згаслі зірки!

— То ж філософ, а ми...

Тьотя Даша нечутно зайшла до кабінету й урвала розмову. Поставила на вільний край столу білу тацю, на якій

парував мідний кавник і стояли малесенькі темні чашечки. Думалося, як їх тільки в руки брати.

— Тьотю Дашо, принесіть, прошу вас, ще й пляшечку.

За хвилину служниця принесла пляшку з барвистою наклеюю, поставила на тацю два срібні келишки. Все це вона робила мовчки, неквапно, тільки чулося лопотіння білого накрохмаленого фартуха, в якому ця літня, мовчазна жінка чимось була схожа на ученицю-старшокласницю, котру екзаменувало двоє похмурих вчителів.

— Коньяк «Двін»,— Володимир Карпович обережно наливав келишки.— Що я тільки-но казав?.. Ага, є й серед нас отакі незручні люди, як Гвоздьова. Але в нас їм менший простір. У кожного свій цех, свій план. І роботу оцінюють вже після того, як вона дійде до читачів. А що тоді зробиш? Треба не зважати на незручних людей, удавати, наче вони й не існують... Будьмо!

— Будьмо! — повторив Андрій Данилович і захлинувся коньяком.

— Ху-у-у-у! — видихнув із себе повітря Володимир Карпович.— Аромат якоїсь дивної квітки. Правда ж, Андрію? Навіть не віриться, що це людина зробила.

— Пахучий,— згодився Андрій Данилович, витираючи хусткою очі.— А де ж Марія Михайлівна?

— Поїхала з шофером на дачу,— відповів той, граючись срібним келишком, на якому було витиснено троянду.— Яблука квасять на зиму. Вона в мене господиня. Увечері повернеться. А що в тебе з отою золотоволосою красунею? Ти ж стільки мені про неї розповідав! Виявляється, вона племінниця мого знайомого з двадцятих років. Був Летюченко головою губвиконкому, а ще в революцію брав участь у повстанні на «Арсеналі»... Оце недавно зустрілися з ним. Я навідав старого вдома і зустрівся там з твоєю красунею. Вродою вона справила на мене враження, але здалося, що жіночка, як і Гвоздьова, належить до незручних людей...

— Правду кажеш, Володимире. Може, ще по келишку?

— Я, як кажуть, пас,— схрестив він перед собою руки.— Більше двох не п'ю. А ти чимось роздосадуваний?.. Тобі можна. Коньяк розширює судини.

— Вип'ю, хоч і не люблю! — Андрій Данилович налив собі два келишки підряд і вже потім заходився біля кави.— А на Леглич я остаточно втратив всілякі надії... Недоладний випадок все зіпсував.

— Втрутився інший? — не особливо гаряче допитувався Володимир Карпович.

— Якби ж то! Тоді не так було б кривдно. Ну, не витримав змагання! А то зовсім інше. Справді, недоладний випадок! Іхала Соломія Іванівна поїздом, повертаючись із подорожі навколо Європи, і на одній із станцій уздріла на пероні якогось поліцейя чи ката, який розстрілював її у війну.

— Ну, то й що як зустріла?

— А те,— Андрій Данилович кашлянув,— що зустріч збурила в пам'яті жінки минувшину, навернула її до днів молодості. А Соломія Іванівна колись до нестями любила офіцера-прикордонника, який загинув у сорок першому році...

— Не розумію, при чому ж тут минувшина?

— А при тому, що Леглич досі вірна тій любові. І хоч зустріч випадкова, а навернула жінку до того, що вона ніяк не може забути. Здавалося, пам'ять про все пригасла, одступила, а випадок оновив її. У вірного серця своя пам'ять. І це окошилося на мені.

— Цікаво, ці-ка-во! — походжаючи кабінетом, смакував каву Володимир Карпович.— Виявляється, і в наш кібернетичний, модерний вік зустрічаються натури, які вміють глибоко почувати,— схилив голову набік Володимир Карпович.— Я раджу тобі, Андрію, зараз почекати. Жодного слова не кажи їй про свої почуття. Хай вона побуде наодинці зі своєю пам'яттю.

— Немає ніякої надії, Володимире... Відчуваю, що цього разу вже остаточно все полетіло шкереберть. Не знаю, чо-го я такий невезучий?

— Невезучий? — посміхнувся Володимир Карпович.

— В коханні,— швидко поправився Людянський. Вже шкодував, що прийшов до Володимира Карповича. Думав заспокоїтись, відволікти увагу чимось стороннім, а воно вийшло навпаки, ще більше рознервувався. Звичайно, Біличеві байдужісінько до чужих прикрощів, чужих трагедій, а міг би він повестися й чуйніше. Хіба мало способів, щоб розряти товариша?!

І Володимир Карпович, наче відчувши думки Людянського, глянув у його викривлене одчаєм лице і сказав:

— А що з твоїм словником? Просувається робота?

— Роблю,— тамуючи сердечний біль, відповів Андрій Данилович.— Але сам. Нікого не вдалося зацікавити цією ідеєю. А помічники вкрай потрібні.

— Знаєш, що я тобі пораджу, Андрію? Уникай незручних людей. Боротися з ними важко, а ти їх просто уникай, наче вони й не існують. І та ж Гвоздьова, а може, й Леглич... М'яким нечутним кроком Володимир Карпович перейшов кабінет і, повернувшись до Людянського спиною, надовго пристояв коло вікна. А Андрій Данилович, потонувши в кріслі, сидів похнюплений, й ніщо відрадне не спало на думку. Не хотілося нікуди йти, не було бажання й залишатися в лункому, порожньому кабінеті Володимира Карповича.

6

— Ромцю! — жінка зойкнула і на мить застовпіла в дверях, лівою рукою безсило, зламано обпершись об одвірок. Юрію Степановичу здалося, що з її світлих очей не на брата, а на нього креснули зеленаві, холодні іскри, які надали обличчю жінки злосливого виразу. Яків Нестерук сидів, похнюпивши голову, стискаючи долонями коліна, не виказував своїх почуттів. Нестерука вже зводили в лазню, та від того він не став охайніший.

Юрій Степанович з відкритим, ясним чолом сидів навпроти ката, спостерігаючи його поведінку. Їх розділяв лише стіл, але з одного боку стола темніла тінь учорашнього дня, холодного, дощового, які бувають пізньої осені, коли вмирає всяка зелень, а з другого — яснів день нинішній, сонячний і обнадійливий.

— Ромцю! — крик застряг Ковалишиній у горлі. Вона прокашлялася, на мить притулившись долоні до шиї. Задріботіла через кабінет, дрібно-дрібно перебираючи ногами і ставлячи черевки лише на носок, від чого здавалася вищою. Руки притисла до тіла, не махала ними.

— Братіку! — прошепотіла, опускаючись перед Нестеруком на коліна. Притулилася щокую до братової ноги, зазираючи знизу вгору, ловлячи нерухомий, заскнілий погляд. — Братіку, Ромцю... Видіти тебе — щастя моє...

А він не здригнувся жодним м'язом. Обличчя було схоже на машкару. Сидів чи то знесилений, чи отупілий, або ж так досконало володів собою, здавалося, ніщо його не виведе з рівноваги. Тільки гострий борлак совався під шкірою.

— Я живу так само, — глянула вона чомусь не на брата, а на Юрія Степановича. На очах блищали сльози, але у вигині повних губів вловлювалися ознаки злості.

Юрій Степанович легко підвівся, обійшов стіл і зупинився перед застиглою парою — Романом і Михайлиною Ковалишиними.

— Встаньте, Михайлино Зенонівно, з підлоги,— промовив ввічливо.— Ось, будь ласка, стілець...

— Роман-чи-ку! — майже заспівала Ковалишина, всідаючи на стілець. Вона вже оговталася, перемогла хвилювання. Тільки щоби мінилися рум'янцем і кругліли очі. Кілька разів тулила до них долоні, остуджуючи.

— Це мій рідний брат! — попередила вона запитання Калнища.— Роман Ковалишин. Більше нікого з близьких у мене немає... Романчику, промов хоч слово...

Нестерук мовчав, знерухомлений, насуплений, не кліпав навіть очима, тільки борлак і далі совався під зарослою рудим волоссям шкірою...

— А громадянин каже, що його прізвище Нестерук... Яків Нестерук,— сказав Юрій Степанович.— А ви його називаєте Романом. Кому ж вірити?

— Нестерук? — зробила великі здивовані очі Ковалишина.— Романчику, повіж мені, що то є?

У Нестерука заклекотіло в горлі, але слово не з'явилося на губах: як і до того, вони були міцно стулені.

— Але ж, Романчику, не мовчи! — Михайлина Зенонівна нахилилася до Нестерука.— Де ж ти тепер? І чи правда те, що про тебе говорять?.. Ти ж такий добрий був до мене, до татуса, до мами. І до Касі. Про Касю я все знаю... Романчику! Тебе тільки допитають і випустять. Амністія давно була таким, як ти... Тебе не судитимуть,— знову ловила вона погляд Юрія Степановича.— Це ж так давно було. То німці все. Романчику, скажи, що то німці... Це я прошу, твоя сестра!

Нестерук випрямився, невидючий погляд втупив кудись у куток.

— Доста, Мисьо, не торохти,— промовив захриплим голосом.— Мене розстріляють...

І чи то повітря, коли вимовляв «с», потрапило йому у вищерблений зуб, чи щось інше спричинило цей звук, але Мазур раптом коротко свиснув. Свист ніби підкреслив усю безнадійність його становища.

— Що ти, братику, що ти, рідненький,— затужила Михайлина.— Не намовляй на себе... Та чи ти сплив з розуму, що таке верзеш? Кому ти потрібний, Романчику! Ось побачиш, тебе відпустять...

А Мазур утратив будь-який інтерес до сестри, далі вже не слухав, що вона торочила. Ще більше похилив голову, розслабив плечі, не почувалося в його позі ніякої настороженості до подій. Він ослабло лягав під той тягар кари, який мали покласти на нього. Страх висмоктав усі сили, нічого не зоставив для опору.

— Це ж давно було,— либонь, сама собі казала жінка, а дивилася на Юрія Степановича.— Так давно, наче на іншому світі... Товаришу,— ще пильніше видивилася на Калниша.— Скажіть же, що брата не будуть судити. Скільки літ відтоді минуло! Все бур'яном поросло, розвіялося за вітром... Бог же сказав: мені належить помста!

— Ви, Михайлино Зенонівно, бога згадали,— сказав Юрій Степанович.— Може, з іменем бога ваш брат і вбивав людей, продавав українську землю ворогові. З ім'ям бога це якось зручніше робити. Богові належить помста... Дуже зручний щит, але за ним не сховаєшся. Доведеться вашому братові відповідати за все сповна. І земля, де фашисти проливали народну кров, не поросла бур'яном, і вітер довіку не розвіє диму над згарищами. У наших серцях, у нашій пам'яті і той дим, і та кров, і сльози, і горе людське. Для вашого брата ці слова нічого не значать, а для нас вони святі. Михайлино Зенонівно, чи стверджуєте ви, що це ваш брат, Роман Зенонович Ковалишин?

— Так,— прошепотіла вона.

— Я Роман Ковалишин,— кволим голосом проказав він і вперше підняв застояні, як болотна вода, очі на Калниша. На дні їх пульсував жах, наче людина падала в прірву і з свого падіння посилала останній погляд.— Я Роман Мазур...

Губи в нього затремтіли, засмикалися, борлак піднявся і не опадав.

7

Літо, яке минуло, видалося довге й жарке. Сухі, гарячі вітри часом доносили аж на Хрещатик терпкі запахи материнки й степових полинів. Сірий порошок околиць долітав до центру міста. Стіни старих будинків, ніби срібною амальгамою, вкрилися тонким шаром пилу. Величезні стекла вітрин стали непрозорими, й київські модниці, мов у дзеркала, видивлялися в них на свою вроду і вбрання, повертаючись і сяк і так, оглядали себе з усіх боків. І зверхні усмішки ворухили густо нафарбовані губи.

Серед дня на Київ напливла пухка сіро-біла хмара і розсипала теплий, лункий дощ. Струмені води завзято полоскали запорошені будинки, відмивали до синього гладеньку брушатку на вулиці Леніна, тягли вниз по Кобзаревому бульвару жовте, сухе листя. Люди, знудьговані за свіжістю, не ховались од дощу, а весело підставляли непокриті голови, ловили краплі на долоні і стали з радісним зачудуванням роздивлятися вишнево-смаглі водяні кульки.

Ольга Олександрівна Гвоздьова і Ія Леглич ненадовго пристояли під аркою дверей. Згори, від музею, мчали потоки води, чистий паркий асфальт хідників скипав-спалахував білими пухирцями.

— Ходімо, Соломіє,— сказала Гвоздьова.— Не глиняні — не розмокнемо.

Широко ступаючи, йшли жінки вулицею. Коли були біля філармонії, дощ перестав, хмара посунула десь на Пушу, на Димер, потягли її до себе прип'ятські мочарі. Сонце засяяло над освіженим містом. Гвоздьова заклопотано морщила лоб, часом терла вказівним пальцем лівої руки підборіддя, думала щось трудне. Її в обличчя світило сонце, і вона чи то хмурила очі од його блиску, чи осміхалася смутно.

— Поглянь, Соломіє,— торкнула Ію за руку Ольга Олександрівна. Та глянула, куди вказувала Гвоздьова.— Бачиш?

— Бачу,— відповіла Ія.

— Хо-хо-хо,— голосно видихнула повітря Ольга Олександрівна.— Чудасія!

За прозористою залізною огорожею Піонерського парку шалено оберталася карусель під барвистим тентом. На одній із лавиць, які мелькали перед очима жінок, сидів, притулившись до грудей товсту чеську папку й притримуючи її підборіддям, Андрій Данилович Людянський.

На його обличчі малювалося нечітко задоволення. Мабуть, у цю хвилину не існувало для нього нічого, крім обертання. Карусель крутилася все швидше і швидше. Андрій Данилович сидів із заплученими очима й блаженною усмішкою на лиці.

— Крутиться! — якось похмуро відзначила Гвоздьова.

Ія промовчала, бо в тому, що бачила, було, здавалося, щось і щире, дитинне, але водночас і дуже несерйозне. Дивні забаганки у завжди заклопотаного, заглибленого в себе доктора наук. Але ж, кажуть, кожен розважається по-своєму...

— Завтра, Іє, я поверну тобі зошити Яцкулича. Роботи над ними ще багато, але це немарна робота. Я підтримаю тебе.

— Дякую, Ольго Олександрівно...

На площі Калініна жінки розпрощалися. Її треба було сідати на тролейбус, а Гвоздьова жила неподалік — на вулиці Заньковецької у наріжному будинку, над аптекою.

Ія дивилася в забризкане рожеве вікно тролейбуса, а думками, мисленим поглядом була звернена в себе, в далину свого життя. Мазур уже не турбував її, але гіркота в грудях від тої пам'яті відчувалася повсякчас.

На Радянській площі, поки тролейбус стихив хід перед зупинкою, оддалік уздіра Коваленка із Оксаною Сокіл. Бігли вони у напрямку фунікулера. Щасливі. Сміються, високо розбризкуючи воду з калюж, не обминаючи їх. Коваленко з Оксаною пірнули в чорну западину дверей фунікулера.

...Тоді теж ішов дощ, але не осінній, а літній, краплистий, ніби згорі сипалися тугі зерна пшениці. З-за хмар виглядав краєчок сонця, золотив краплі. І сонячно було обом — Павлові, який не перестаючи сміявся, закидаючи назад голову, блискаючи білизною зубів, і Ії, яка в мокрому одязі тулилася плечем до його грудей...

Рудувате плесо Дніпра скипало білими бульками, ніби спускалися з неба на круглих парашутах якісь маленькі істоти. Торкнувшись води, вони вмить гасили свої парашути, а самі пірнали на дно.

Повіяв рвучкий вітер-низовик, погнав хвилі-брижі по річці, зашумів у кроні дерева, під яким рятувалися від дощу Ія з Павлом. Стало холодно. Оголені руки вкрилися сиротами...

«Біжімо!» — дзвінко вигукнув Павло й, ухопивши Ію за руку, вони помчали берегом Дніпра, ніби зелені вітрила, пливли нап'яті бурею дерева.

Їїне тіло теж було наче листяний парус молодого дерева з напруженими, тремткими листками. Мулько відчувалися груди під мокрою сукнею, волосся прилипло до високої, стрункої шиї і лоскотало шкіру. Вона водила головою, рятуючись від лоскоти, наставляла проти вітру ніжне підборіддя, а розтулені червоні, ніби обпечені жаром уста ловили солодку тужавість вітру, пили його. Вся була в тріпотливих частинках-листках, наче складалася не з клітин, а з листя, напруженого вітром.

Була як дерево в бурю.

І радісно відчувала на собі закоханий Павлів погляд. Вибігли й зупинилися на узгір'ї, з якого було видно і Дніпро, і сонце, і Іван-гору. Віддихувалися після швидкого бігу, прихилившись одне до одного. Різно пахло мокрим вербовим листям.

Павло, тепліючи карими очима з глибоких орбіт, нахилився до її.

«Присягнімося,— сказав він,— що завжди будемо разом, як би не склалося життя, не розлучимося, не забудемо одне одного ніколи! Не забудемо!»

«Присягаюсь!!!» — приплющивши очі, вигукнула вона і нахилила ствердно голову, торкнувшись підборіддям грудей.

«Присягаюсь!!!» — простягнув Павло обидві руки вгору, до сонця, вимитого дощем.

«Присягаємося!!!»

Срібла луна котилася над Дніпром. Зелені вітрила дерев, нап'яті вітром; либонь, здригалися, відбиваючи крик закоханих.

Мокрі, захекані забігли вони у Павлову хату. Мати одразу й зайкала, забідкалася...

«О-й-ой-ой... Курчата ви голошії! — сплеснула руками.— У цю ж мить переодягатися. Не хватало, щоб позастуджувалися. Ось тобі, Соломійко, моя ще дівоча сукня. Піді он у хатину, переодягнися. А ти, Павлуньо, одягай свою фбрму, нічого викаблучуватися».

«Не лякай їх, мати,— підвів очі від роботи (стругав весло) Тодось Андрійович.— Дощ теплий... Від нього тільки ростимуть краще, здоровішими будуть... А ти, мати, розкудкудакалася, наче над твоїми курчатами шуліка простер крила. Нічого з ними не станеться!»

«Ну да... Багато ти знаєш,— удавано сердилася мати.— Передягайся, Соломійко».

Між вікнами, прихилені до стіни, ставма стояли трое новеньких, відполірованих гострим краєм битого скла весел. Павло пальцем постукав по кожному з них. Весла задзвеніли, ніби були відлиті з металу.

«Еге, батьку, а це, крайне, щось фальшивить. Ось послухай,— Павло ще раз постукав пальцем по веслу.— Звук з щербинкою...»

Тодось Андрійович, нахиливши до лівого плеча голову, слухав.

«Дерево невдачне попало,— сказав справді засмучено.— Звук не чистий. Подивися, як покручено, поплетено верстви.

Велика суш була, коли дерево росло. А ти, Павлушо, послухай, як дзвенять оті двоє. Чисто тобі струни!.. Праця чесна, радісна — й витвір дзвінкий. І чиясь серце на нього озветься, і добрим словом згадає людина того, хто це зробив. Треба так, діти, жить, щоб ваша праця, ваше старання не зникали безслідно, були чистими й дзвінкими, як оце весло... Ану, ще раз, Павлушо, вдар по струнах-веслах!»

І всі четверо — мати, батько, Павло і Соломія — слухали музику весел, були зачаровані нею. І їхні обличчя світилися.

...Тролейбус зупинився. В їїній пам'яті й досі ще дзвеніли ті давні весла, як найдзвінкіші весни. Чула вона й Павлів голос. І тужно, по-жіночому скорбно кликала чужа жінка з чужини: «З Луганська я, з Луганська... Тетяна Короленкова!» Її голос був як страшний крик війни...

м. Київ, 1965—1968 рр.

ЗМІСТ

Альпійська айстра. <i>Повість</i>	5
У серця своя пам'ять. <i>Роман</i>	171

Петр Владимирович
Гуриненко

Избранные произведения в двух томах

Том 2

АЛЬПИЙСКАЯ АСТРА

Повесть

У СЕРДЦА СВОЯ ПАМЯТЬ

Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1983

(На украинском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*
Художник *В. В. Машков*
Художний редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *П. Д. Цуркан*
Коректор *Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк № 2009.

Здано до складання 26.08.82.

Підписано до друку 19.01.83.

БФ 49003.

Формат 84×108^{1/2}.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 25,2.

Обл.-вид. арк. 27,615.

Ум. фарб. відб. 25,2.

Тираж 65 000. Зам. 2-314. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури

«Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

